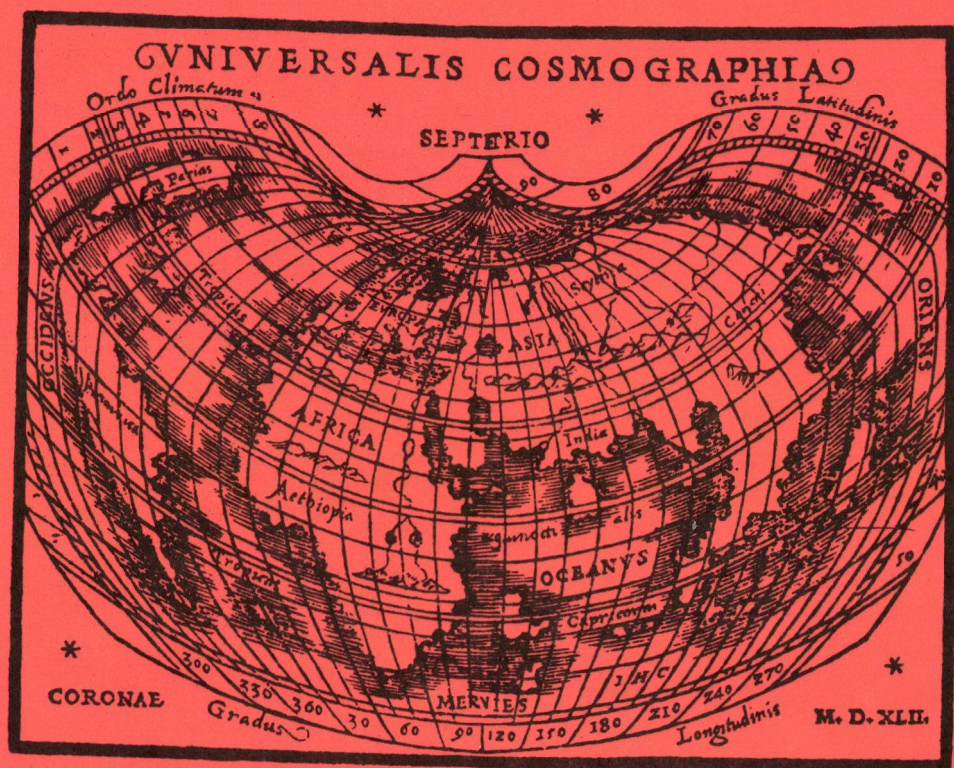

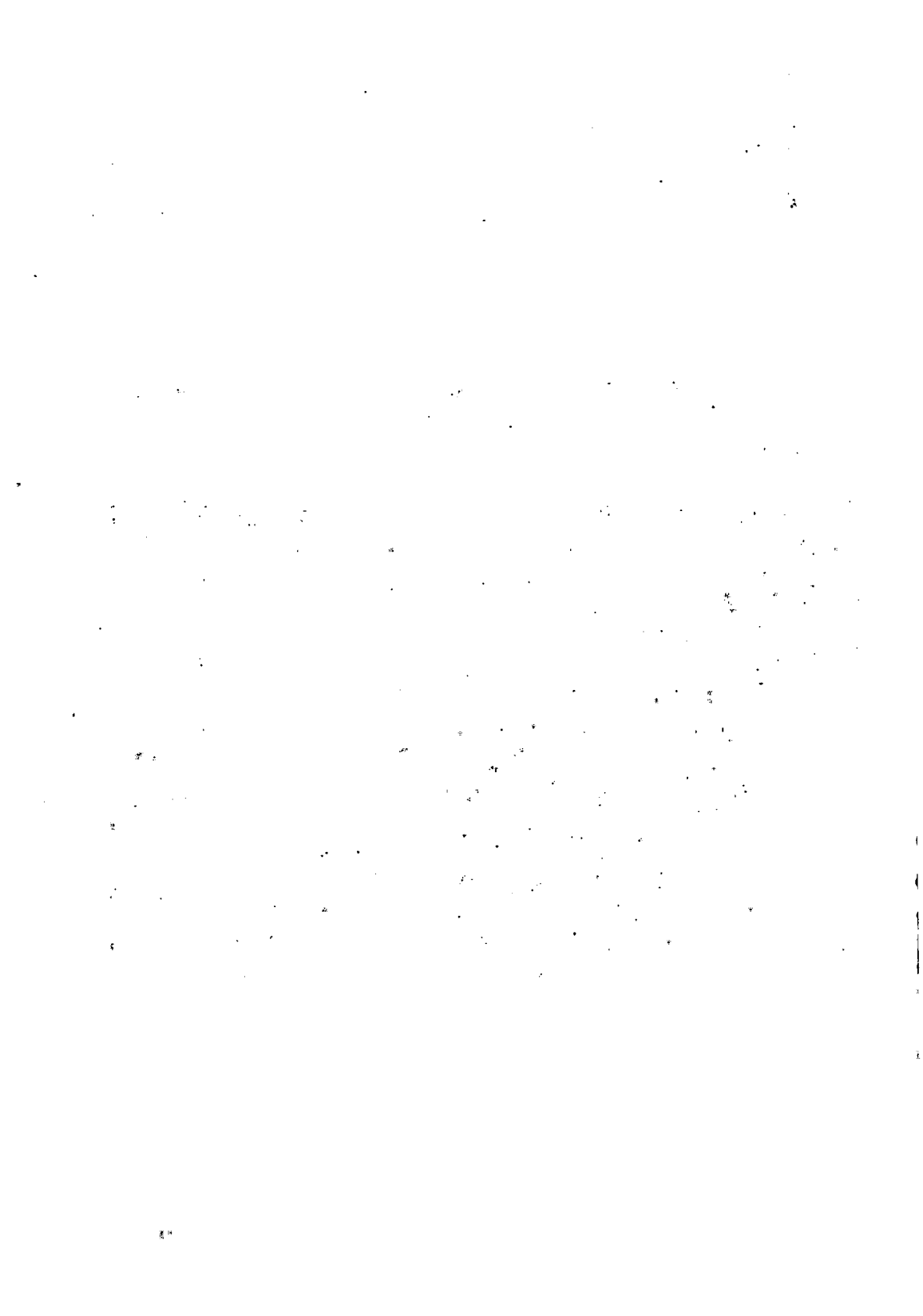
2000 10 - 3 R-110

5276
Könyvtár
Széchenyi
Múzeum
Budapest

VILÁGTÖRTÉNET

2000 tavasz-nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2000. tavasz–nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Szili Sándor: A "kolonizáció" problematikája az orosz és a szovjet historiográfiában	3
Halász Iván: A szibériai regionalizmus a cárizmus és az 1917–1920 közötti polgárháború idején	23
Kende Tamás: Kelet-európai közhelyeink történetéhez. Oroszország	42
Bodnár Erzsébet: A kiküzdött örökség. Jelizaveta Petrovna (I. Erzsébet) trónra jutása	59
V. Molnár László: Adalékok Orlay János oroszországi tevékenységéhez	73
Czövek István: M. N. Katkov és II. Sándor külpolitikája	82

SZEMLE

Polskie mity polityczne XIX i XX wieku (Ism.: Lagzi Gábor)	88
Jonathan Haslam: The Vices of Integrity. E. H. Carr, 1892–1982 (Ism.: H. Haraszti Éva)	91
Isztoriceszskij opüt vzaimogyejstvija rosszijszkoj i germanszkoi szocialdemokratii (Ism.: Jemnitz János)	93
Sztalin i holodnaja vojna (Ism.: Alekszandr Sztikalin)	94

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 360,-Ft, példányonkénti eladási ára: 180,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17.,
Tel.: (42) 447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Sipos Erika
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F.v.: Módy Elek

A “KOLONIZÁCIÓ” PROBLEMATIKÁJA AZ OROSZ ÉS A SZOVJET HISTORIOGRÁFIÁBAN

“Oroszország története olyan ország története, melyet kolonizálnak. A kolonizáció kiterjedtsége együtt nőtt az állam területével. Hol apadva, hol erőre kapva ez az évszázados népmozgás napjainkban is folytatódik.”¹ Vaszilij Kljucsevszkij századfordulón született, de azóta is gyakran idézett megállapítása a harmadik évezred előestéjén ismét jelentőségre tett szert az orosz történettudományban. Kevésbé ismert, hogy a fenti idézet egy Szergej Szolovjovtól származó kijelentés parafrázisa, amely eredetileg így hangzott: “A hatalmas kelet-európai síkságon, az Európa és Ázsia, az Észak- és Dél-Európa közötti nyitott keresztúton... megalakult az orosz állam... egy lakosságra és történelemre váró óriási szűzföld: ... a régi orosz történelem olyan ország története, melyet kolonizálnak.”² A “régi orosz történelem” (drevnyaja russzkaja isztorija) Szolovjov értelmezésében a III. Iván (1462–1505) uralkodásának kezdetéig – a nemzeti viszonyok végleges eltűnéséig – terjedő időszakot ölelte föl. Kljucsevszkij a kolonizációt, azaz a tágabban értelmezett migrációt, az orosz társadalom-, gazdaság- és politikatörténet sajátos folyamatát meghatározó legfontosabb körülmények egyikének tartotta, amit azzal is kihangsúlyozott, hogy a kolonizáció egymást követő fázisait választotta az orosz történelem periodizációjának alapjául.

A szakirodalomban régóta ismert, hogy a “kolonizáció” terminust Szergej Szolovjov honosította meg az orosz történettudomány fogalomtárában a 19. század derekán. Eddig azonban nem történt kísérlet – az orosz historiográfiában új korszakot nyitó – szolovjovi kolonizációs elmélet megszületésének metodológiai háttere, tudománytörténeti forrásai feltárására, sem a koncepció evolúciójának figyelemmel kísérésére.

Az orosz “kolonizációra” vonatkozó nézeteit Szolovjov rendszerezett formában az *“Oroszország története a legrégebbi időktől”* (*Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon*) című, 29 kötetes művének két részében, az 1851-ben megjelent I. kötet híres történetföldrajzi bevezetőjében, valamint az 1854-ben kiadott IV. kötet utolsó fejezetének végén fejtette ki, ahol összefoglalta a “régi orosz történelem” menetét a Moszkvai Oroszország kezdeti, III. Iván korabeli eseményeinek taglalása előtt. A “kolonizáció” kifejezést azonban *“Az orosz történelem áttekintése Nagy Péterig”* (*Vzgljad na isztoriju Rosszii do Petra Velikogo*) címen, 1851 tavaszán a moszkvai egyetemen megtartott előadásorozatában használta először. Az utóbb nyomtatásban is megjelent szöveget Vlagyimir Illerickij programadó jelentőségűnek nevezte, amennyiben tartalmazta az *“Oroszország története”* első 12 kötetében kibontott koncepció lényegi elemeit.³

Szolovjov 1844-ben tért haza az egyetemi tanulmányait megkoronázó kétesztendő nyugat-európai útról. 1845-ben megvédte magiszteri, 1847-ben (mindössze 27 évesen) a doktori disszertációját. A többkötetesre tervezett *“Oroszország története”* anyaggyűjtéséhez és feldolgozásához – saját bevallása szerint – 1848-ban kezdett hozzá.⁴ A kolonizációs elmélet “fogantatása” Szolovjov munkásságában tehát az 1840-es évek második fele végére tehető. A fiatal professzor nem jelölt meg forrásmunkái között egyetlen olyan művet sem, amelyből a kolonizációs teória kidolgozá-

sakor közvetlenül mérített volna, azt tehát saját szellemi innovációjának tekintette. A különböző kútfőkből eredő gondolat alkotóelemei azonban rekonstruálhatóak.

A "kolonizáció" latin-francia eredetű jövevényszó az orosz nyelvben. A 19. század közepén ritkán előforduló kifejezés. Sem az 1845-ben, sem az 1847-ben, sem az 1859-ben megjelent idegen szavak lexikona nem vette fel szócikkei közé.⁵ A német Heyse-féle általános szótár 1862-es orosz kiadása "valamely ország benépesítése" magyarázattal említi.⁶ A "kolonyiszt" (telepes), "kolonyija" (telep) kifejezések viszont valamennyi fent megnevezett szógyűjteményben megtalálhatók. Legkorábbi orosz nyelvű előfordulásuk egyike a II. Katalin trónra lépése után 1763-ban kibocsátott manifesztum és az Orlov gróf nevére szóló rendelet (július 22.), melyek az Orosz Birodalomba áttelepülő külföldiek támogatásáról intézkednek.⁷

A "kolonizáció" kifejezéssel nem Szolovjov ismertette meg Oroszországot. A szó az 1840-es évek publicisztikájában a korabeli nyugat-európai gyarmatok életét, a gyarmatosítás történetét bemutató német, angol, francia művekről írt recenziókban már föl-fölbukkan olyan terminusként, amely az anyaországból a gyarmatokra irányuló kivándorlást, az ottani letelepedést és gazdálkodást (szinte kizárólag csak a földművelést) együttesen jelenti. Földműves parasztcsaládok – a kormányzat által szervezett szisztematikus – áttelepítése értelemben használja a "kolonizáció" kifejezést Pavel Nyebolszin az 1849-ben Szibéria meghódításáról megjelentetett, Jermakot népszerűsítő könyvében.⁸

A korabeli moszkvai és pétervári folyóiratok rendszeresen beszámoltak a párizsi, londoni, berlini társasági élet legfrissebb eseményeiről, a tudományos és a művészeti újdonságokról, a divatról. A "*Honi Feljegyzések*" (*Otyecsesztvennie Zapiszki*) című folyóirat 1845–1849 között recenzálta a virginiai angol telepek megalapításának történetét is tartalmazó, Friedrich von Raumer által Lipcsében megjelentetett "Történelmi Almanach"-ot,⁹ a washingtoni belga diplomáciai misszió első titkára, Straten Ponthos báró belgiumi bevándorlók életkörülményeit feldolgozó monográfiáját,¹⁰ fordításban közzétette William Prescott Mexikó és Peru spanyol meghódításáról írt műveit,¹¹ összeállítást jelentetett meg az USA-ról.¹² Az "*Olvasásra Szánt Könyvtár*" (*Biblioteka dlja Cstyenyija*) című folyóirat esszét publikált a Mexikó, illetve Anglia és az USA között Kalifornia megszerzéséért folytatott küzdelemről Felix Clavé tollából.¹³ Szolovjov, aki gyermekkorában élénken érdeklődött a világjárók útleírásai iránt,¹⁴ 1847-től rendszeresen közölt orosz történelmi témájú recenziókat (a kor szokásai szerint aláírás nélkül) a "*Honi Feljegyzésekben*".¹⁵

A vámtisztiztikák szerint 1790–1845 között több mint kétmillió európai települt át csak az USA-ba, főként Angliából, Németországból és Belgiumból.¹⁶ A közgazdasági, szociális és gazdasági problémákkal együttjáró kivándorlási áradat megfelelő mederbe terelése a nyugat-európai államok egyik problémája a 19. század közepén, és természetesen élénk érdeklődést váltott ki abban az Oroszországban, amely az észak-amerikai birtokaitól majd csak 1867-ben válik meg. A Brit Birodalom elsőként találta szembe magát a telepítéspolitikával, illetve a földbirtokviszonyok rendezésének dilemmájával. A két gyarmatügyi állami hivatalnok és ökonómus, Edward Gibbon Wakefield, valamint Herman Merivale polémiájából az 1840-es években új részdiszciplína bontakozott ki a "kolonizáció elmélete" (theory of colonization) néven az angol közgazdasági tudományban. Wakefield első, pamflet formájában névtelenül megjelentetett írása 1829-ben látott napvilágot "*Javastralattervezet Australasia Kolonizálásához*" (*Sketch of a Proposal for Colonising Australasia*) címen, amit hamarosan egy sorozat követett: "*Levelek Sydney-ből*" (*Letters from Sydney*).¹⁷ A későbbiek

során Wakefield az ezekben kifejtett gondolatait fejlesztette tovább és propagálta cikkeiben, tanulmányokban, parlamenti meghallgatásokon. Klasszikusnak számító műve azonban az 1849-ben publikált *“A kolonizáció elméletének áttekintése a Brit Birodalom jelen vonatkozásában egy államférfi és egy telepes közötti levelezésben”* (*A view of the Art of Colonization in present reference to the British Empire in letters between a statesman and a colonist*).¹⁸

A fegyenctelepek létesítését és az állami tulajdonú földek arisztokratáknak juttatását ellenző Wakefield szerint a gyarmatok virágzása az anyaország gazdasági érdekeit szolgálja. A kormányzat feladata olyan körülmények megteremtése, amelyek egyaránt biztosítják a kivándorlók tömegeinek felszívását és a folyamatos munkaerő-utánpótlást. Ennek érdekében a szűzföldek árát a kereslet-kínálat változásaitól független, mesterségesen magasra srófoltt áron kell tartani, hogy a bevándorlók csak egy bizonyos idő eltelté után legyenek képesek telket vásárolni, és önállóan gazdálkodó farmerré válni. Addig bérmunkát végeznek. Az állami tulajdonú szűzföldek eladásából származó bevételek pénzalapot képeznek a további központosított és szervezett betelepítések költségeinek fedezésére.

E. G. Wakefield nézeteivel szemben “ortodox” álláspontonról lépett fel Herman Merivale az 1830/40-es évek fordulóján az oxfordi egyetemen tartott előadásaiban. Az anyaországi végrehajtó hatalom beavatkozásának hasznosságát és célszerűségét tagadva teljes önkormányzati szabadságot követelt a telepeseknek, valamint a gyarmatok földbirtokviszonyai szigorú központi szabályozásának megszüntetését. Szerinte ezen intézkedések hiányában a kolóniák gazdasági prosperitása lefékeződik, és az súlyos károkat okoz az anyaországgal kialakított közös piac fejlődésének.¹⁹

A “kolonizációt”, mint új terminus technicum, Wakefield és Merivale egyaránt szükségesnek tartotta elválasztani a korabeli mindennapos szóhasználatban előforduló tágabb jelentésétől (gyarmatosítás), és a latin eredetihez közelebb álló, szűkebb értelemben használva a fogalmat, olyan folyamatként definiálták, amely során az anyaországból végleges letelepedés céljából a gyarmatokra érkezett bevándorlók birtokba veszik és művelés alá vonják a szűzföldeket.

Nincs filológiai bizonyíték arra, hogy Szolovjov 1851 előtt ismerte volna a kortárs brit közgazdászok közötti polémiaát. Az orosz történelem leírásakor alkalmazott “kolonizáció” terminus szemantikai tartalma – az általa használt értelemben – nélkülözi a gazdasági és szociálpolitikai mozzanatokat. A brit ökonómusok nézetei a kontinensen szűk szakmai körben terjedtek.²⁰ Oroszországba csak később, az 1850-es évek második felében, német közvetítéssel jutottak el, köszönhetően az orosz közgazdasági és gazdaságtörténeti gondolkodásra nagy hatással lévő Wilhelm Roscher e témának szentelt, az angol, francia, spanyol, latin és ógörög nyelvű szakirodalmat is felölelő: *“Gyarmatok, gyarmatpolitika és kivándorlás”* (*Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung*) című monográfiájának, amely első fejezete a “kolóniák”, a második és a harmadik a “kolonizáció” tipológiájával és történetével foglalkozik.²¹

Alekszandr Sztroganov gróf gyermekeinek házitanítójaként az ifjú Szolovjov beutazta Nyugat- és Közép-Európát. Berlinben ellátogatott a filozófus Friedrich Wilhelm Schelling, a történész Leopold Ranke, Friedrich Raumer, August Neander és a földrajztudós Karl Ritter előadásaira. Párizsban hallgatta Charles Lenormand-t és Jules Michelet-t, Prágában megismerkedett František Palackýval, Pavel Šafáříkkal.²² Visszatérése után a moszkvai egyetem “nyugatos” szellemi áramlatot képviselő professzoraihoz csatlakozott. Az egykorú történetfilozófiai, földrajz- és történettudományi eredményeket jól ismerő, latin, francia, német nyelvtudása mellett angolul is ol-

vasó Szolovjov a "kolonizáció" kifejezés átvételével a nyugat-európai tudományos és közéletben egyaránt használatos, hazájában viszont csak a művelt értelmiségi elit körében ismert, az orosz nyelvben ritkán előforduló, új kifejezést alkalmazott. De vajon mi készítette a terminológiai novációra, amikor maga a "régi orosz történelem" korai időszakára vonatkozó, önálló kutatásokat nem folytatott?

Szolovjovnak az "*Oroszország történetében*" kifejtett – a kortársakra a reveláció erejével ható – központi gondolata az volt, hogy az állam (autokrácia) az ősi közösségi-nemzeti viszonyok, valamint a fokozatosan helyükbe lépő, a földesúri magántulajdonon alapuló, új társadalmi viszonyok közötti küzdelem terméke. E küzdelem a vecse-elven működő "régi", illetve a fejedelemség által alapított – egy személyben irányított – "új" városok rivalizálásában fejeződik ki. A centralizáción és az egyeduralmon nyugvó társadalmi rend csírája Rurik meghívásakor jelenik meg, de a fejedelmi székhelyet Kijevből az északkelet-oroszországi Vlagyimir-Szuzdalba áthelyező Andrej Bogoljubszkij korától kezd megerősödni. Végérvényes győzelmet III. Iván uralkodása alatt, a Moszkvai Oroszországban arat. Ezzel az állam kialakulása válik az orosz történelmi folyamat organikus belső fejlődésének tárgyává. Azért az államtörténet kerül az ifjú professzor figyelmének fókuszába, mert a progressziót a műveltség és a tudás elterjedésével, minőségi változásával azonosítva, az államot tekinti a civilizáció hordozójának. Az utókor által számtalan aspektusban továbbfejlesztett és meghaladott, a szovjet érában marxista fogalomrendszerbe és formációelméletbe bújtatott, az államtörténetet központba helyező koncepció a mai napig domináns szemléletmód az orosz történettudományban.²³

Szolovjov gondolatmenete Hegel történetfilozófiájának és Ewers "nemzeti elméletének" szintézise volt.²⁴ Dmitrij Krjukov és Tyimofej Granovszkij fiatal professzorok előadásai nyomán a moszkvai egyetemi hallgatók az 1830/40-es évek fordulóján szinte kizárólag "hegeliánus kifejezésekben beszéltek". Memoárjában Szolovjov úgy emlékszik vissza erre az időszakra, mint amikor a szellemi fejlődésére a német filozófus "mély benyomást", Ewers pedig "korszakos jelentőségű" hatást gyakorolt.²⁵ Johann Ewers az 1826-ban Dorpatban (ma Tartu) megjelent, "*Az oroszok legősibb joga történelmi fejlődésében*" (*Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung*) című művében az első "*Orosz Törvénykönyv*" (*Russzkaja Pravda*) elemzése alapján az állam kialakulását a patriarchális szokások és a nemzeti jogviszonyok felbomlásából vezette le.

Az orosz történelmi fejlődés szolovjovi koncepciójában az Oroszország távoli, északkeleti szegletében, a Felső-Volga vidékén létrejött Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség kulcsfontosságú szerepet játszik, amennyiben itt alakulnak ki, majd erősödnek meg a magántulajdonú birtok (votcsina) és az egyeduralom elvén nyugvó, új társadalmi viszonyok, köszönhetően részben a fejedelmi alapítású városoknak, részben az eltérő természetföldrajzi környezet hatásának. E táj fokozatos betelepülésével veszi kezdetét az évszázados orosz kolonizációs folyamat.²⁶

Egy nép életét három körülmény befolyásolja állítja Szolovjov: karaktere, a természetföldrajzi környezet és a szomszéd népekhez fűződő viszonya.²⁷ Az első kettő szétválaszthatatlan, egymással kölcsönhatásban áll.²⁸ Az ember és a természet organikus kapcsolatának gondolata a német geográfustól, Karl Rittertől ered, akinek nézetei Oroszországban a század közepétől mind szélesebb körben hódítottak.²⁹ A szentpétervári Tudományos Akadémia tagja, Karl Ernst von Bauer 1848-ban publikált tanulmányában egyenesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy a környezet és éghajlat sajátosságai predeterminálják nemcsak a különböző népek, de az egész emberi-

ség sorsát. Bauer összefüggést látott az Európából a gyarmatokra irányuló kivándorlás, illetve a természeti erőforrások végeessége között.³⁰ Granovszkij a moszkvai egyetem 1852. évi második szemeszterének ünnepélyes megnyitásakor elmondott híres beszédében szót emelt annak érdekében, hogy a történetírás kiszabaduljon a filológia és a jogtudomány szűk keretei közül, és átvegye a pozitív tudományok (mindenekelőtt az antropológia, etnográfia, geográfia) módszereit és eredményeit.³¹ A fiatal Szolovjov a korszellemhez hűen járt el, amikor – az orosz történészek közül elsőként – részletes természetföldrajzi bevezetővel látta el egyetemi előadássorozatát és az életműnek készülő *“Oroszország történetét”*.

Az előtanulmánynak szánt, 1848 júliusában íródott: *“Az orosz állam területe természetföldrajzának hatásáról a történelmére”* (*O vlijanyii prirodi russzkoj goszdarsztvennoj oblasztyi na jejo isztoriju*) című Szolovjov esszé két premisszát rögzít: 1) Állam és földrajzi tér között létezhet organikus kapcsolat, mint Oroszország esetében, mely történelme folyamán fokozatosan kitöltötte a földfelszín által meghatározott természetes határait. Területének növekedése belső, szerves fejlődés eredménye. 2) Régióit folyók és mellékfolyók kapcsolják össze. A vízhálózat természetes országútként funkcionál a népesség vándorlásakor.³² Az előbbi gondolat főként Ritter hatását tükrözi, az utóbbi Zoryjan Dolęga-Chodakowskitól származik.³³

Az orosz történelem sajátyszerűségét a “varég hódítás” elméletének elvetésére alapozó Mihail Pogogyint – egykori tanárát, utóbb kollégáját – Szolovjov nem tartotta komoly szaktekintélynek már egyetemi hallgatóként sem.³⁴ Az ember és természet organikus viszonyának ritteri felfogása és a hegeli történetfilozófia összekapcsolása Ewers jogtörténeti koncepciójával lehetőséget kínált a belletrisztikus indíttatása miatt a 19. század közepére tudományos szempontból már elavult karamzini *“Az orosz állam története”* (*Isztorija Goszdarsztva Rosszizszkogo*) meghaladására, ami Szolovjov célja volt.³⁵ Nyikolaj Karamzin az autokratikus monarchia születése pillanatának orosz földön a normann fejedelmek megjelenését tekintette, akik fokozatosan kiterjesztették hatalmukat az egymással viszálykodó keleti szláv törzsekre. Az orosz állam növekedése Karamzinnál fegyveres hódítások sorozata.³⁶ Ha azonban az államiság jogi attribútumaival és az ennek megfelelő társadalmi viszonyokkal rendelkező centralizált monarchiáról csak III. Iván korától beszélhetünk, akkor a “hódítás”-elmélet helyett más magyarázatra van szükség az orosz nép élettere kialakulásának bemutatásakor. Az eredetileg Henry Boulainvilliers által hazája vonatkozásában kifejlesztett teóriát (Franciaország históriája a hódító frankok és a meghódított gallok, illetve leszármazottaik küzdelmének története) az 1820-as években François Guizot és Augustin Thierry fejlesztette tovább, akiknek művei az orosz értelmiségre is nagy hatást gyakoroltak. Szolovjov ifjúkorában Guizot “hívének” vallotta magát.³⁷ Ez az elmélet azonban Gallia római provincia germán “meghódításából” indult ki, azaz egy létező államalakulat erőszakos lerombolásából. Ebből következően nem lehet “hódításnak” tekinteni olyan lakatlan vagy gyér népsűrűségű területek fokozatos elfoglalását, melyeken az államiságnak még a csirái sem fedezhetők fel. A gyarmatokra való kitelepüléssel megvonható történelmi párhuzam szinte önként kínálta Szolovjovnak a “kolonizáció” terminus bevezetését.

A történetelméleti konstrukción kívül szüksége volt az új koncepció alkalmazhatóságát alátámasztó konkrét kutatási eredményekre is. Szolovjov e téren Müllerre, de mindenekelőtt Nagyezsgyinre támaszkodott.

Nyikolaj Nagyezsgyin méltatlanul merült csaknem teljes feledésbe az orosz-szovjet historiográfiában. A 19. század első felében élt régészprofesszor és

néprajzkutató nevét a történeti földrajzot művelők egyik oroszországi előfutáraként szokták számon tartani a kézikönyvek, holott „Az orosz világ történeti földrajzának vázlata” (*Opit isztoriceszkoj geografii Russzkogo mira*)³⁸ című, 1837-ben publikált, rendkívül alapos tanulmánya korszakos jelentőségű a „kolonizációs elmélet” megszületése szempontjából. Antik szerzők, az orosz évkönyvek, kortárs geográfusok és szlavisták művei alapján, de mindenekelőtt a svéd Johan Andreas Sjögren által a szentpétervári Tudományos Akadémia megbízásából az oroszországi finnugor népek körében gyűjtött lingvisztikai adatok térképre vetítése révén, toponímiák elemzése segítségével Nagyvezsgyin elsőként bizonyította (az orosz tudósok közül) a keleti szlávok évszázadokon keresztül tartó, délnyugatról északkeletre húzódásának és széttelepülésének, a kelet-európai síkság finnugor őslakossága fokozatos elszlávosodásának elméletét. E békés, alapvetően erőszakmentesen zajló, a természetes asszimilációt is magában foglaló folyamatot Nagyvezsgyin „zaszelenyije”-nek (benépesülés, betelepedés) nevezte. Használta a „kolonizálni”³⁹ kifejezést is, de csak Szibéria és az észak-amerikai orosz telepek vonatkozásában, amelyek cári fennhatóság alá kerülését relatíve új jelenségnek, a keleti szláv őstörténet szempontjából indifferensnek tartotta, ezért a tanulmányban nem vizsgálta. Nagyvezsgyin számára a „kolonizáció” kifejezés szemantikai tartalma nélkülözötte az etnikai keveredés mozzanatát.

Gerhard Friedrich Müller „A Szibériai Cárság leírása” (*Opiszanyije Szibirszkogo Carsztva*) című 1750-ben Szentpéterváron oroszul megjelent monográfiája, de különösen az „Orosz Történelmi Tár” (*Sammlung Russischer Geschichte*) című periodika 1763-ban ugyanott kiadott német nyelvű köteteiben közölt további fejezetei az orosz kolonizációs folyamat oly annyira plasztikus képét tárják az olvasó elé, hogy Szolovjov párhuzamot von vele az „Oroszország története” első fejezetében: „Az orosz birtokok terjeszkedése Szibériában, amelyről világos fogalmat alkothatunk a ránk maradt emlékekből, jobb magyarázat ahhoz, hogy megértsük, miként terjeszkedtek az orosz birtokok az Urál hegygerincének eme oldalán is. (...) Itt egyetlen népet, egyetlen államot sem hódított meg más nép vagy állam abban az értelemben, amelyben rendszerint a hódítást értik a történelemben, egyszóval itt is, ott is, főként az ország benépesülése, kolonizációja zajlott.”⁴⁰ Müller nem alkalmazta a „kolonizáció” kifejezést, de művének német nyelvű változatában a szibériai orosz (főként földműves) településeket a „colonie” szóval jelölte.⁴¹

Nézzük ezek után a fiatal Szolovjovnak az „Oroszország története” 1851-ben megjelent I., illetve az 1854-ben kiadott IV. kötetében kifejtett kolonizációs elméletét! A szerző leszögezi: az orosz történelem meghatározó jelensége, hogy az állam területi növekedése során hatalmas kiterjedésű, lakatlan földeket foglal el, és benépesíti azokat. A folyamat főként „kolonizáció” formájában zajlik, azaz a szláv lakosság újabb és újabb telepes csoportokat választ ki magából, amelyek egyre keletebbre hatolnak. A kolonizáció a finnugor népek lakta északon békésen zajlik, mert a földművelő szlávok és a halász-vadász finnugorok életmódja kiegészíti egymást. Délkeleten a sztyeppei nomád hordákkal, illetve az ország végein megtelepedő, állami kötöttségeket nem tűrő, „félleg barbár” lakossággal (kozákok) szemben azonban a telepesek állandó harcban állnak.⁴² A keleti szláv lakosság folytonos mozgásban van, mert a természet gazdagsága és érintetlensége miatt a legkönnyebb megélhetési módot keresi. Azonnal továbbáll, ha létfenntartási gondjai támadnak, vagy a biztonságát veszély fenyegeti. A fejedelmek egyfelől kedvezményekkel ösztönzik az új területek művelés alá fogását, másfelől igyekeznek visszatartani parasztjaikat az elvándorlástól.⁴³

Szolovjov ezután világtörténelmi folyamatba ágyazza az orosz kolonizációt: "Ily módon a két faj, melyek Európa új történetét alakítják, a szláv és a germán, felosztva maguk közt az európai talajt, a történelem eljövendő színterét, ellentétes irányban haladnak. A germánok útja északkeletről délnyugatnak, a szlávoké fordítva, délnyugatról északkeletre vezet."⁴⁴ E terjeszkedést a professzor a korabeli gyarmatosításhoz hasonlítja: "A történelem hagyta örököül Európa valamennyi népének, hogy településeket létesítsenek a világ más tájain, elterjesztve ott a kereszténységet és a civilizációt. A nyugat-európai fajok arra ítéltettek, hogy ezt a küldetést tengeri úton hajtsák végre, a keleti faj, a szláv pedig, hogy szárazföldön."⁴⁵ Szolovjov siet előrebocsátani: a fejszével, kaszával és ekével járó orosz telepes munkája nyomán meghódított táj nem tekinthető gyarmatnak, mivel nem választja el tenger az anyaországtól, és mert kezdettől fogva szerves részévé vált az orosz államnak, noha egy pillanatig sem veszítette el teljes mértékben szűzföldjellegét.⁴⁶

Az egykorú publicisztika és szaksajtó vegyes fogadtatásban részesítette az "*Oroszország története*" első köteteit. Bíráló, dicsérő, sőt maró gúnnyal⁴⁷ megírt recenziók egyaránt születtek. A kritikusok elsősorban a mű vezérgondolatára koncentráltak: az orosz történelmi folyamat lényege az állam kifejlődése a nemzeti viszonyokból. Kiemelten foglalkoztak a földrajzi tényezők meghatározó szerepének hangsúlyozásával, ami a szokatlan újítások egyike volt. A "kolonizáció" jelentőségének konstatálása az orosz történelmi folyamatban kezdetben kevésbé vonta magára a recenzensek figyelmét. Még Konsztantyin Kavelin sem tért ki a "kolonizációs teória" értékelésére az első kötetről írt ismertetésében,⁴⁸ holott egy évtized múlva már saját történelmi koncepciójának egyik kulcselemévé teszi, kidomborítva benne az etnikai keveredés mozzanatát a nagyorosz nép birodalomalkotó képességének jelentősége szempontjából.⁴⁹

A Pogogyin szerkesztette "*A Moszkvai*" (*Moszkvityjanyin*) című folyóirat kritikus a hevesen védelmezte a karamzini hagyományt, és kifejezte kétségét a tekintetben, hogy a szlávok megjelenése és széttelepedése a finnugorok lakta területeken békésen zajlott volna. A fegyveres hódítás (zavojevanyije) tényét megcáfolhatatlannak vélte, amivel szemben nem találta elégséges érvek a finnugor államiság létezésének hiányát.⁵⁰ Az egyetemi professzorok lapjának tartott "*Moszkvai Közlöny*" (*Moszkovszkie Vedomosztyi*) 1851/146-os számának cikkírója a vitában Szolovjov mellé állt. Válaszában "*A Moszkvai*" recenzense leszögezte: "Szibéria elfoglalása a legmeggyőzőbb módon bizonyítja, hogy ezt az országrészt fegyverrel szerezték meg, nem pedig békés kolonizáció révén. (...) A békés betelepülés tézisének tarthatatlansága enélkül is nyilvánvaló."⁵¹

A "kolonizációs teória" azonban gyorsan tért hódított az orosz tudományos gondolkodásban és köztudatban, aminek magyarázata a probléma társadalmi-politikai aktualitásán kívül (lásd az 1861-es jobbágyfelszabadításról, illetve – vele összefüggésben – az obszcináról, a parasztok költözéséről, a birtokviszonyokról és a kormányzati telepítéspolitikáról folytatott polémákat) a nyugat-európai pozitivisták áramlatok (főként az antropologizmus, naturalizmus) és közgazdasági elméletek hatása, valamint az orosz sajtószerűség eszméjének általánossá válása volt. Nyikolaj Csernisevszkij 1854-ben megjelent recenziójában Szolovjov érdemének ismerte el a kolonizáció jelentőségének feltárását, bár vitatta a folyamat – szerinte – túlhangsúlyozott szerepét az orosz történelmi fejlődésben.⁵² Alekszandr Herzen az európai államokkal szembeállítva Oroszország területi gyarapodását, azt emelte ki 1857-ben,

hogy az nem emigráció és gyarmatosítás következménye, hanem az ország magjából tovaterjedő széttelepülés eredménye.⁵³

Szolovjov 29 kötetből álló kapitális műve 1851–1879 között folyamatosan, évente jelent meg. Az eltelt több mint harminc esztendő alatt a szerző történelem-szemlélete érthetően nem maradt változatlan, ami nyomot hagyott az életmű belső architektonikáján és a kifejtés koncepcionális következetességén is.⁵⁴ Szolovjov részben Henry-Thomas Buckle hatása alatt, részben polemizálva vele,⁵⁵ pályafutásának vége felé átértékelte a “kolonizációnak” az orosz történelmi folyamatban játszott szerepéről vallott felfogását. Amíg a kolonizáció az “ifjú” Szolovjovnál pozitív érték-hordozó azáltal, hogy megteremti a nemzeti jogviszonyok felbomlásának és a magántulajdonú nagybirtokokon alapuló centralizált államiság létrejöttének előfeltételeit a nagyfejedelmi székhely északkeletre kerülésével, addig az “idős” Szolovjov az orosz történelmi fejlődés szempontjából negatív hatást tulajdonít a kolonizációnak, amennyiben az perspektivikusan “kimerítette az emberi erőforrásokat”, hozzájárult a rendkívül alacsony népsűrűség, a permanens migráció kialakulásához, akadályozta a földmagántulajdon elterjedését,⁵⁶ a bér munka alkalmazását (röghözkötési törekvések), végeredményben pedig relatíve alacsony technikai-kulturális fejlettségi szinthez, a nyugat-európai keresztény civilizációtól való elmaradáshoz, az autochton vonások felerősödéséhez vezetett.⁵⁷ Élete végén Szolovjov eljutott ahhoz a gondolathoz, amit az “eurázsiai eszmei áramlat” képviselői az 1920-as években zászlajukra tűznek: “Oroszország határállam, Európa pereme, vagy gyepű Ázsia irányából. Oroszország e periferiális helyzetének – magától értetődően – döntő hatással kellett lennie a történelmére.”⁵⁸

A szolovjovi kolonizációs elmélet első továbbgondolási kísérlete Sztjepan Jesevszkij⁵⁹ nevéhez fűződik, aki a kazanyi egyetemen (1857), utóbb a moszkvain (1864) tartott előadásiban új nézőpontból igyekezett megközelíteni a problémát. Jelentőségét tekintve a kolonizációs folyamatból kiemelte az európai Oroszország északkeleti részén lezajlott folyamatot, mivel az orosz nép szerint itt szerezte meg azokat a tapasztalatokat, amelyek segítségével utóbb végrehajtotta a déli sztyeppövezet elhódítását a nomádoktól. Északkelet-Oroszország kolonizációja azonban oly korai periódusban zajlott le, amelyből alig maradtak fenn források. A történet rekonstruálásához az összehasonlító nyelvészetet, a néprajzot és az antropológiát kell segítségül hívni. Jesevszkij az orosz és finnugor etnikai keveredést világtörténelmi jelentőségűnek tartotta. Annak bizonyítékát látta benne, hogy az emberiség fejlődésének élvonalát reprezentáló európai keresztény civilizáció elterjesztése Euráziában békés úton, erőszak, rabszolgaság és egész népcsoportok kiirtása nélkül is megvalósítható. Jesevszkij elvetette a szociáldarwinizmus túlzásait, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Földön csupán egy emberi faj létezik.⁶⁰ Elképzelhetőnek vélte viszont, hogy különféle emberfajták keveredéséből új típus jöhet létre, és az orosz történettudományban először vetette fel a kérdést: a finnugor, mongol, türk és a szibériai őslakosság több évszázados asszimilálása során europid vonásait átörökítő “nagyorosz” nép vajon megőrizte-e szláv jellegét, avagy új etnikumnak tekintendő?⁶¹

Konsztantyin Kavelin, az “államjogi iskola” Szolovjov és Csicserin mellett másik kiemelkedő képviselője felkapva e gondolatszálát, kiegészítette egy újabb kérdéssel: “A nagyorosz ág kialakulásában, szétköltözésében és a finnek eloroszosításában rejlik az orosz nép – eddig valamiképp homályban maradt és csaknem elfeledett – belső, intim története, holott éppen ez adja a kulcsot az orosz történelem egész menetének megértéséhez. (...) Vajon a nagyoroszok és a nyugat-orosz törzsek [azaz az

önálló államiság megteremtésére képtelen beloruszok és ukránok – Sz. S.] közötti különbségeket az új talajon, évszázadok során ható, eltérő életkörülmények okozták, avagy a telepések fokozatos elkeveredése a finnugor egyedekkel?”⁶² A válasz megadásához szükséges források hiányában Kavelin mindkét komponensnek – a földrajzi környezet befolyásának és az etnikai elegyedésnek – egyforma jelentőséget tulajdonított a moszkvai állam létrejöttében, illetve az északi tájak kolonizációjában erejét felemésztő orosz nép péteri reformokig tartó intellektuális tespedtségében.

Kavelin nyomán Konsztantyin Besztuzsev-Rjumin 1867-ben kísérletet tett az orosz kolonizáció tipologizálására.⁶³ Négy, időben egymást követő típust állapított meg: 1) a társadalmi kötöttségektől mentes kalandor elemek (“brodnyiki”, “uskujnyiki”, kozákok) pionír életmódja; 2) a kolostorok tevékenysége; 3) az egyházi szakadárok mozgalma; 4) a kormányzati telepítéspolitiká. Besztuzsev-Rjumin a népi kezdeményezésű, spontán kolonizáció elsőbbsége mellett foglalt állást a fejedelmek és az állam szerepvállalásával szemben.

Szolovjovnak a nyugat-európai és az oroszországi tudományos diszciplínák eredményeire támaszkodva megfogalmazott kolonizációs koncepcióját Nyikolaj Danyilevszkij az önálló szláv-orosz kultúrkör egyetemes civilizációs jelentőségét manifesztáló, saját történetfilozófiai rendszer megalkotásához használta fel. Az 1860-as évek második felében írt *“Oroszország és Európa”* (*Rosszija i Jevropa*) című munkájában⁶⁴ a hódítás-elmélet elvetését és az orosz kolonizáció békés jellegét bizonyítékként állította a latin–germán népek “túlfejlett individualizmusával” és “agresszivitásával”, illetve a szlávok “veleszületett humanizmusával” jellemzett mentalitásbeli különbségekből fakadó, eltérő történelmi viselkedési mód igazolására.⁶⁵

A történetfilozófiai és történetelméleti megközelítésekkel párhuzamosan az 1850-es évektől megjelentek az orosz tudományban a kolonizációval kapcsolatos nyugat-európai közgazdasági tézisek is. A téma jobbágyfelszabadítással összefüggő aktualitása miatt az Orosz Földrajzi Társaság gazdaságpolitikai bizottsága 1861 március-áprilisában három nyilvános ülést szentelt a kolonizáció elméleti és gyakorlati kérdéseinek, különösképp a nyugat-európai tapasztalatok oroszországi alkalmazási lehetőségének. A polémia főként akörül forgott, hogy a kormányzat vállaljon-e szerepet, és ha igen, milyen a föld nélküli parasztok áttelepítésében a központi kormányzóságokból a periferiákra. Amíg Ivan Vernadszkij a népi kolonizáció felkarolása mellett, addig Vlagyimir Bezobrazov ellene érvelt, arra hivatkozva, hogy az áttelepülés támogatásával (a földbőség miatt) az extenzív mezőgazdaság konzerválódását segítik elő, amikor az orosz gazdaságnak éppen az intenzív földművelési formákra való áttérésre volna szüksége.⁶⁶ A vitában Wilhelm Roscher fentebb már említett munkáján kívül egy másik alapművére: *“A népgazdaság rendszere”* (*System der Volkswirtschaft*)⁶⁷ is hivatkoztak, amely első kötete orosz fordításban 1860-ban, a második 1869-ben jelent meg.

Afanaszij Scsapov, Jesevszkij egykori kazanyi tanítványa 1860–1863 között a “területi-föderációs” elmélet kidolgozásának szentelte figyelmét. A kolonizációt elsőként használta az állami centralizáció történetével szemben az orosz nép történetének bemutatására. Szerinte a több évszázados spontán népi migráció a 17. század eleji “zavaros időszakig” (szmuta) sajátos jegyeket felmutató, önálló területi-etnográfiai egységek kialakulásához vezetett, amelyek a Romanovok megválasztásával szövetségre léptek egymással. Ekkor kezdődött az állam dominanciájának fokozatos kialakulása a társadalom felett. Munkásságának következő, 1863–1876 közötti szakaszában Scsapov éles fordulatot tett a történelemkutatás természettudományos alapokra

helyezése felé, amivel kiérdemelte az utókortól az “orosz Buckle” titulust. Pályafutásának e szakaszában mintegy egyesítette az orosz kolonizáció antropológiai és gazdaságtörténeti aspektusait. A nyugat-európai fejlettségi szinthez viszonyított orosz elmaradottság okát a nagyorosz nép intellektuális fejlődésének I. Péter koráig tartó hosszú stagnálásában látta, amit a rideg természetföldrajzi környezet fiziológiai hatásával és az ázsiai népekkel való faji keveredés negatív következményeivel magyarázott. Felhasználva Roscher azon fejtegetését, miszerint az extenzív termelési mód az alacsony, az intenzív pedig a magasabb kulturális-fejlettségi szinttel párosul,⁶⁸ Scsapov a több évszázados orosz népmozgást előbb az észak- eurázsiai erdőségek zoológiai erőforrásait kimerítő rablógazdálkodás,⁶⁹ utóbb az alacsony népsűrűségű, hatalmas területeken folytatott extenzív földművelés⁷⁰ eredményeként írta le. Feltételezése szerint a kolonizációval együttjáró szakadatlan faji keveredés új fiziológiai tulajdonságokkal rendelkező, sajátos etnográfiai népcsoportot hozott létre Szibériában.⁷¹

Az 1879-ben elhunyt Szolovjov helyét a moszkvai egyetem katedráján Vaszilij Kljucsevszkij foglalta el. 1871 óta a Szergijev-Poszadban lévő Hittudományi Akadémián, 1872-től a Moszkvai Leányfőiskolán is tanított. Alekszandr Zimin szerint Kljucsevszkij ebben az időszakban kezdte kidolgozni az orosz történelem rendszerezett előadásához szükséges jegyzeteit, amelyek többszöri átdolgozás után először 1904 és 1910 között jelentek meg nyomtatásban *“Előadások az orosz történelemről”* (*Kursz russzkoj isztorii*) címmel. Noha a köztudatba mélyen beleivódott az a felfogás, miszerint Kljucsevszkij az idős Szolovjov legkiemelkedőbb tanítványa, majd történeti koncepciójának továbbfejlesztője volt, Zimin meggyőzően bizonyította,⁷² hogy az ifjú Kljucsevszkij történetiszemléletét az 1860-as esztendőkből Jesevszkij, Scsapov, Buszlajev és Csernisevszkij nézetei befolyásolták, míg a szolovjovi-csicserini hatás csupán az 1870/80-as évektől vált dominánssá, nyilvánvalóan az oktatói tevékenységgel összefüggésben.

Kljucsevszkij figyelmét Jesevszkij hívta fel a Szoloveckij-kolostor Kazanyban őrzött okmánytárára. Az 1872-ben magiszteri értekezésésként megvédett *“A szentek életrajza mint történelmi forrás”* (*Zsityija szvjatih, kak isztorieszskij isztocsnik*) témája kezdetben abból a szempontból érdekelte Kljucsevszkijt, hogy a hagiográfiákban miként tükröződik az orosz európai Észak kolonizációja, és csupán később változott a disszertáció forrástani elemzéssé. A professzor Zimin által feldolgozott személyes archívumában megőrződtek a mű első fejezetének vázlatai. Ezekben Kljucsevszkij így vélekedett a kolonizációról: “Nem az állam kezdeményezte és irányította az orosz népesség mozgását annak valamennyi következményével egyetemben. Az állam jelentős mértékben maga volt e vándorlás eredménye, amely meghatározta földrajzi kiterjedtségét és belső jellegének számos vonását is. (...) Ahhoz, hogy teljes képet alkothassunk a régi Oroszország területeiről, ismerni kell e vidékek természetföldrajzi körülményeit és sajátosságait.”⁷³ Ez az egyértelműen cschapovi hatást tükröző gondolat vált Kljucsevszkij előadásáiban az orosz történelem periodizációjának alapjává.

Kljucsevszkij “történész-szociológusnak” vallotta magát, kihangsúlyozva ezzel, hogy elődeitől eltérően nem az állam, hanem a társadalom fejlődését – miként megfogalmazta –, “az emberi együttélés formáinak változását” tekinti a történelmi folyamat valódi tartalmának.⁷⁴ Az “emberi együttélés alkotóelemei” szerinte a földrajzi környezet, a társadalom és a személyiség, amelyek egymással kölcsönhatásban állnak. Az orosz történelem “sajátosságát” a társadalmi fejlődésre ható alkotóelemek specifikus keveredésével magyarázta.⁷⁵ Az orosz történelem gazdasági, társadalmi és politikai

vetületének közös bázisa az évszázados népmozgás, amelyben kifejeződik az orosz ember különleges viszonya hazájához.⁷⁶ „A szláv lakosság (...) nem fokozatosan, népszaporulat révén terjedt el a síkságon, nem szétköltözve, hanem átköltözve, madár módjára vidékről vidékre röppenve. (...) Minden egyes helyváltoztatáskor új, a frissen elfoglalt táj természetföldrajzi sajátosságaiból és az új külső viszonyokból fakadó körülmények befolyása alá került. (...) Ezek a helyi sajátosságok és viszonyok a nép minden egyes új elhelyezkedésekor életének specifikus irányt, különleges alkatot és jelleget szabtak. Oroszország története olyan ország története, melyet kolonizálnak.”⁷⁷ Az orosz múltat – a kolonizációs folyamat egymást követő „állomásainak” megfelelően – Kljucsevszkij négy korszakra osztotta: 1) a Dnyeper-vidéki Rusz (8–13. század); 2) a Felső-volgai Rusz (13–15. század közepe); 3) a Moszkvai Rusz (15. század közepe – 17. század második évtizede); 4) az összorosz birodalom kora (a 17. század második évtizedétől).⁷⁸

Kljucsevszkij kutatásai az orosz társadalom- és gazdaságtörténet fontos rész-problémáira irányultak, de a kolonizáció kérdéskörét külön nem vizsgálta. Kiemelkedő tanáregyenysége és előadásainak nyomtatásban megjelent változatai azonban mély nyomot hagytak a moszkvai egyetem falai közül kikerülő generációk történelemszemléletében. Pavel Miljukov, az első tanítványok egyike, 1912-ben így emlékezett vissza professzorára: „A kolonizáció számunkra is, és utódaink számára is, az orosz történelem alapvető tényezője» marad. (...) A sémához azonban V. O. Kljucsevszkijnek csak e monumentális jelenség egyes epizódjaira volt szüksége, és nem mindig a legnagyobb és leghitelesebb epizódokra. (...) A bennünket kielégítő általános séma főként történelmünk első évszázadainak bemutatásakor diadalmaskodik. Minél tovább haladunk az időben, ezek az általános keretek annál kevésbé képesek átfogni a jelenség részleteit. (...) Türelemre van szükség, és várni kell, amíg a régészet, a topográfiai nomenklatúra, a nyelvészet és esetleg az antropológia feltárják nekünk e titok rejtélyét. Mindezek az anyagok nem álltak V. O. Kljucsevszkij rendelkezésére, és részben nincsenek a mi birtokunkban sem.”⁷⁹

A parasztok elvándorlása a szabad földterületekkel rendelkező perifériákra a századforduló Oroszországában égető társadalompolitikai problémává vált. Az 1889-ben hozott, a spontán költözés volumenének korlátozását célzó törvény nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és a cári kormányzat kénytelennek bizonyult taktikát változtatni. A transzszibériai vasútvonal építéséhez szükség volt munkáskézre. A belügyminisztérium keretei között 1896-ban felállították a kolonizációs politikával és gyakorlati kivitelezésével foglalkozó Áttelepítési Főosztályt (Pereszelenceszszkoje Upravlenyje), ami szervezett mederbe igyekezett terelni a főként Szibériába és Turkesztánba irányuló migrációt.

A fiatal Georgij Vernadszkij 1913–1915 között három tanulmányt szentelt Szibéria meghódítása kérdéseinek.⁸⁰ Érdeklődését a téma iránt az a gondolat ébresztette fel, amely szerint az Urálon túli orosz előnyomulás megismeréséből következtetéseket lehet levonni a birodalom európai részein egykor lezajlott analóg folyamatokra. A szibériai kolonizáció hajtóerejét a zsákmányoló vadgazdálkodásban és az extenzív földművelésben látta. Az emigrációs években Vernadszkij az „eurázsiai” eszmei áramlat történeti koncepciójának kidolgozója lett. Az orosz kolonizáció az „eurázsiai” történeti paradigmában úgy jelenik meg, mint az orosz nép természetes alkalmazko-

dása az eurázsiai “fejlődési térhez”*, amit annak “belső logikája” diktál.⁸¹ A folyamat alapvetően békés jellege az eurázsiai népek hasonló politikai mentalitásának, azaz egyfajta “eurázsiai öntudat” létezésének tudható be.⁸²

Pavel Miljukovnak az 1890-es években pozitivistá szellemben és tudományos ismeretterjesztő formában írt műve, a “*Vázlatok az orosz kultúra történetéhez*” (*Ocserki po isztorii russzkoj kulturi*) az orosz társadalmi fejlődést alkotó fő folyamatokat tárgyalta. A kolonizációt az orosz történelem egész időszakán áthúzódó, olyan jelenségeként értelmezte, amely sem területi, sem etnikai vonatkozásban nem zárult le, ellentétben Nyugat-Európával, ahol a migráció és a néppé válás nagy vonalakban a 8–9. századra befejeződött.⁸³ A kezdetleges és extenzív gazdálkodási formák dominanciája mellett ez a permanens mozgás kölcsönöz az orosz történelmi fejlődésnek “szélsőségesen elementáris” és “abszolút sajátzerű” jelleget.⁸⁴ Miljukov az emigráció idején gyökeresen átdolgozta, és a korabeli tudományos eredményeket beépítve, önálló kutatássá fejlesztette a “*Vázlatok*” 1937-ben, illetve 1964-ben (posthumus) megjelent I. kötetének első és második részét. Az “eurázsiaiak” kulcsfogalma, a “fejlődési tér” használatának átvételével az orosz történelmi folyamatot antropogeográfiai alapra helyezte. Koncepciójának új eleme a természetföldrajzi környezet, az etnogenezis és a társadalmi folyamatok organikus kapcsolatának kihangsúlyozásában volt. Az orosz kolonizáció Nyugat-Európához viszonyított “megkésetttségét” az oroszországi “fejlődési terek” retardatív hatásával magyarázta.⁸⁵

Az orosz kolonizációra vonatkozó történetelméleti koncepciók fejlődése mögött, melyekre a századforduló után egyre jelentősebb hatást gyakorolt a német antropogeográfiai és geopolitikai gondolkodás, a 19. század végén még elmaradtak a problematikát levéltári forrásbázis alapján feldolgozó konkrét kutatások. Ez utóbbiak sorából kiemelkednek Nyikolaj Firszov és Georgij Peretjatkovics (Volga-vidék), Dmitrij Bagalej (Don és Dnyeper medencéje), valamint Pavel Bucinszkij (Szibéria) művei.⁸⁶ A 20. század elején a kolonizációt lokális méretekben, helytörténeti összefüggésekben foltáró művek száma ugrásszerűen megnőtt.

Az 1920-as évek elején a fiatal szovjet állam népgazdasági szükségletei igényt támasztottak a peremvidékek természeti kincseinek tervszerű kiaknázására és az emberi erőforrások “ésszerűbb” elosztására, ami e térségek kolonizációjának történelmi feldolgozását is inspirálta. Az északi Tengermellék (Pomorje), illetve Szibéria múltjának kutatását a Szovjet-Oroszországban maradt “polgári” történészekre, Szergej Platonovra, Szergej Bahrusinra, Alekszandr Andrejevra bízta.⁸⁷ Ezzel párhuzamosan Matvej Ljubavszkij professzor kísérletet tett az orosz nép kialakulása szempontjából kulcsfontosságú terület – az egykori moszkvai állam európai része – szlávok általi fokozatos benépesülése és különböző régiói Moszkva uralma alatti egyesülése folyamatának kolonizációs megközelítésben vizsgált konkrét és részletes összefoglalására.⁸⁸ Monográfiájának megírásakor elsősorban az 1908/09-es tanévben a moszkvai egyetemen tartott történetföldrajzi előadásaira támaszkodott.⁸⁹ Ljubavszkijnek az orosz kolonizációról alkotott felfogása nem haladta meg elődeinek koncepcióit. A “kolonizáció okainak feltárása – szerinte – az orosz történelem “kardinális kérdésére” ad választ. A legfontosabb okok között a belháborúkat, a külső támadások előli menedék keresésének szándékát, a népességnövekedést, az extenzív

* “Fejlődési tér” (mesztorazvityije) az a természetföldrajzi környezet, amely sajátosságai rányomják a helyegüket az ott élő emberi közösségek fejlődésére. Az “eurázsiaiak” értelmezésében az egykori Orosz Birodalom természetes határai foglalják magukban az ún. “eurázsiai fejlődési teret” – Sz. S.

gazdálkodási formákat és a kolostorok megjelenését elősegítő remete életmódot tartotta számon. Ljubavszkij úgy vélte, hogy az Orosz Birodalom összterületének csupán 10%-a (Finn-ország, a Baltikum, Turkesztán déli sávja és a Kaukázus) tekinthető fegyveres hódításnak, míg a fennmaradó 90% esetében a békés kolonizáció kapcsolta az adott régiót az anyaországhoz.⁹⁰

A "polgári" történészekkel szemben az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején elkövetett repressziók nyomán átmenetileg megszűnt az orosz "kolonizáció" problémájának kutatása.⁹¹ A bolsevikok ellenszenva a "kolonizáció" iránt Marx és Lenin elvi elutasítására vezethető vissza. Karl Marx a "A tőke"-ben külön fejezetet szentelt a "kolonizáció elmélete", különösen Wakefield és Merivale nézetei éles bírálatának.⁹² Lenin számos írásában érintette az oroszországi telepítéspolitika árnyoldalait. "A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" (*Razvityije kapitalizma v Rosszii*) című munkájában a Kaukázust, Szibériát, Közép-Ázsiát, sőt az európai Oroszország déli és keleti periferiáit is – gazdasági értelemben – az iparilag fejlett központi kormányzóságok gyarmatának minősítette.⁹³ Az agrárkérdés megoldásával összefüggésben több ízben kinyilvánította azon véleményét, miszerint a parasztok áttelepítésének célja a nagybirtokrendszer védelme, a szociális feszültségek csökkentése és a nemzetiségek lakta területek ruszifikációja.⁹⁴

A NEP-korszakban azonban – a gazdasági újjáépítés sikere érdekében – a bolsevik párt rákényszerült a kolonizációval kapcsolatos álláspontjának revideálására. Az Áttelepítési Főosztály a Földművelésügyi Népbiztosság illetékességébe került. 1922–1929 között a Közoktatásügyi Népbiztosság irányítása mellett egy kolonizációs kutatóintézet is működött különböző elnevezések alatt.⁹⁵ 1925-ben törvényerejű rendeletet született a Volga-vidék, Szibéria és a Távol-Kelet "tervszerű benépesítésére".⁹⁶ Az autonóm helytörténeti intézményhálózat felszámolása⁹⁷ és a "Platonov akadémikus ügye" kapcsán 1931-ben elítélt leningrádi és moszkvai "polgári" történészek (köztük Ljubavszkij, Bahrusin, Andrejev) száműzetése egyértelműen jelezte, hogy a továbbiakban a pártnak nincs szüksége a szellemi pluralizmusra.

Az 1920-as évek kora marxista szovjet történetírást Mihail Pokrovszkij nevével szokás fémjelezni. Pokrovszkij militáns attitűdje a történelmi materializmust teljességgel alárendelte a szovjet állam előtt álló aktuálpolitikai és ideológiai feladatoknak.⁹⁸ Az "Orosz Birodalom – a népek börtöne" tézisből kiindulva a keleti szlávokat "gyarmatosítóknak" minősítette, akik erőszakkal maguk alá gyűrték és asszimilálták az őshonos népeket. "Nagy-Oroszország a bennszülöttek csontjain épült fel" – írta 1930-ban.⁹⁹ A cári hódításokat (Szibéria, Kaukázus, Turkesztán) "gyarmatoknak" tekintve a 19–20. századi orosz kolonizációs politikát Pokrovszkij teljes egészében azonosította a portugál és holland típusú gyarmatosítással, annak "rabló" céljaival és az extenzív profithajzával,¹⁰⁰ melyek következménye a nyugat-európaiaktól elmaradó orosz fejlettségi szintet eredményező kezdetleges gazdálkodási formák konzerválódása lett.¹⁰¹ A történelem mozgatóereje – állította – az osztályharc. A cárizmus gyarmatosító politikája összefogásra kényszerítette a központi területek és a periferiák elnyomottjait nemzeti-felszabadító küzdelmükben. Ezzel a vulgármarxista koncepcióval bevégződött a "polgári" orosz történetírás kolonizációs elméletének trónfosztása.

A "sztálini fordulat" utáni Szovjetunióban olyan történelemszemléletre volt szükség, amely a világfejlődés folyamatába ágyazva tudományosan igazolja az 1917-es bolsevik hatalomátvétel bekövetkeztének objektív törvényszerűségét, azaz szakít a Pokrovszkij-féle "viszonylagos orosz elmaradottság", valamint az "orosz nemzeti nihilizmus" gondolatával. Sztálin, Zsdanov és Kirov 1934-ben írt, de csak 1936-ban

publikált „megjegyzései” ideológiai útmutatóul szolgáltak az új történelmi koncepció kidolgozásához: „Olyan tankönyvre van szükségünk (...) ahol a Szovjetunió népeinek történelme nem szakad el az összeurópai történelemtől, és egyáltalán a világtörténelemtől.”¹⁰² Az új koncepció központi elemei közé tartozott az orosz „gyarmatosító politika” (kolonyialnaja polityika) egyöntetűen negatív értékelése helyett annak civilizatorikus tartalmának pozitív kiemelése és a „szovjet patriotizmus” szellemének élesztése. A meghódított területeken az orosz parasztság vált – az őslakossághoz képest – magasabb rendű termelési és hétköznapi kultúra közvetítőjévé.¹⁰³ Ez az ideológiai-politikai szükséglet kedvező befogadó közeget teremtett a kolonizációs folyamat új dimenzióba állításához.

1946-ban jelent meg Viktor Sunkov korszakos jelentőségű műve, a *“Vázlatok Szibéria kolonizációjának 17. századi és 18. század eleji történetéből”* (*Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri XVII – nacsale XVIII vekov*), amely a nyugat-szibériai levéltári forrásokat dolgozta fel, és az első olyan monográfia volt a szovjet történettudományban, amely egy régió földműves kolonizációját egyáltalán és teljes körűen vizsgálta. A szerző szerint a „központosított, soknemzetiségű orosz állam” kialakulása során fokozódó kizsákmányolás kényszerítette a parasztok tömegeit Szibériába, főként a központi területeken lévő magánföldesúri és állami birtokokról, valamint az északi Tengermellékről. A kolonizáció alapvetően békés körülmények között zajlott, hozzájárult a helyi termelőerők fejlődéséhez, és ezáltal pozitív hatást gyakorolt az őslakosságra.¹⁰⁴ Az 1956-ban publikált nagydoktori értekezésében Sunkov Kelet-Szibériára is kiterjesztette ezeket a következtetéseket.¹⁰⁵ A forrástanilag igényesen kidolgozott és részleteiben hiteles elemzés az általánosítás szintjén magán hordozta a pártideológia által megkövetelt kliséket (pl. a feudalizmus azonosítását a jobbágyrendszerrel, vagy az osztályharc szerepének eltúlzását a migráció kiváltó okai között). Éppen a szakmai felkészültség és a „pártosság” e sajátos ötvöződése emelte Sunkovot a szovjet agrártörténetírás első számú képviselőjévé, koncepcióját pedig sokáig megkérdőjelezhetetlen „akadémikus” állásponttá. A békés földművelők alakjában testet öltő orosz kolonizáció a Szovjetunió kialakulása és kohéziója szempontjából fontos történelmi fenoméné változott. Sunkov egy 1959-es felszólalásában ezt így fogalmazta meg: „Kétségtelen, hogy a soknemzetiségű orosz állam szilárdsága – miként a feudalizmus idején, úgy az azt követő periódusokban is – ezzel a problémával áll összefüggésben. Az orosz parasztság szétteljedése az új területeken, az orosz munkásosztály átvándorlása más területekre vitathatatlanul előmozdította soknemzetiségű körzeteink szoros közeledését egymáshoz.”¹⁰⁶

A sunkovi tétel alátámasztása regionális kutatásokkal a szovjet történészek fontos feladata lett. Ezzel párhuzamosan a kolonizáció egyéb faktorainak (pl. a prémvadászat, kereskedőtöke jelentősége)¹⁰⁷ tanulmányozását a kultúrpolitika vagy nem ösztönözte, vagy hátráltatta, mint a meghódított területek pacifikálását biztosító, közigazgatási és adóbehajtási feladatokat ellátó fegyveresek, az ún. „szolgáló emberek” gazdasági szerepének vizsgálata esetében is.¹⁰⁸ A nyugati russzisztikával vívott ideológiai küzdelem¹⁰⁹ miatt az 1950-es évek végétől a tudományos értelmében egyre ritkábban használt „kolonizáció” terminus fokozatosan kiveszett a szovjet történészek fogalomtárából. Az 1960-as évektől kiszorította – a tartalmával nagyjából adekvát – „benépesítés és gazdasági művelés alá vonás” (zaszelenyje i hozjajsztvennoje oszvojenyje) kifejezés.

A sunkovi koncepció ideologikus elemeinek meghaladásához a forrásbázis jelentős kiszélesítésére és módszertani újításra volt szükség. Ez az érdem Vagyim

Alekszandrov nevéhez fűződik. Az 1964-ben publikált: *“A 17. századi – 18. század eleji Szibéria orosz lakossága”* (*Russzkoje naszelenyje Szibiri XVI – nacsala XVIII v.*) című értekezésében a Kara-tengertől a Szaján hegységig terjedő, hatalmas jenyiszejszki terület gazdag levéltári anyagának aprólékos elemzése, régészeti leletek és néprajzi adatok összevetése segítségével bizonyította, hogy a szláv telepések főként az európai Oroszország északi részén lévő Tengermellék vidékéről vándoroltak több évszázad alatt szibériai lakóhelyükre. A migrációt kezdetben a zsákmányoló jellegű prémvadászat ösztönözte, és csak a vadállomány elapadása után fordult az orosz kolonizáció iránya a jenyiszejszki tájegység déli, földművelésre alkalmas területei felé, s alakultak ott ki az extenzív földműveléssel foglalkozó, tengermelléki típusú települések.¹¹⁰ Pomorje lakossága azonban az államnak adózó, szabad paraszti státusú volt, nem ismerte a földesúri elnyomást. Alekszandr Preobrazsenszkij kutatásai szintén azt igazolták, hogy a szibériai orosz paraszti bevándorlás motivációi között a jobbágyterhek előli menekülés erősen eltűzött.¹¹¹ Alekszandrov elméletének végső igazolásához meg kellett találni a Tengermelléket és Szibériát összekötő kolonizációs folyamat közbülső állomásának nyomait az Urál európai lábánál. Ezt a feladatot a történelem szakmai irányítása alatt egy néprajzkutatókból álló munkacsoport hajtotta végre az 1980-as években. Az eredményt *“A Permből Szibériába vezető utakon. Fejezetek a 17–20. századi észak-uráli parsztság néprajzából”* (*Na putyjah iz Zemli Permszkoy v Szibir. Ocserki etnografii szevernouralszkogo kresztyjansztva XVII–XX vv.*) címmel tették közzé.¹¹²

A “peresztrojka” idején a szovjet történészek egy csoportja elérkezettnek látta az időt a “kolonizáció” terminus tudományos “rehabilitálására”,¹¹³ ám ez a kísérlet a Szovjetunió összeomlásáig nem járt eredménnyel. Az 1991 után beköszöntő szellemi pluralizmus a marxista történettudományi tradíciók egyidejű továbbélése mellett serkentőleg hatott az új problémafelvetések és megközelítési módok keresésére. Intenzívvé vált az orosz historiográfia klasszikusainak újradiadása. A moszkvai egyetem 1996-ban megjelentette egykori rektorának, Matvej Ljubavszkijnek – a professzor életében kéziratban maradt – monumentális összefoglalását: *“Az orosz kolonizáció történetének áttekintése a legrégebbi időkől és a 20. századig”* (*Obzor isztorii russzkoj kolonyizacii sz drevnyejsih vremjon i do XX veka*).¹¹⁴

A szovjet utódállamok megjelenése az orosz történelmi kolonizációval ellentétes folyamatot indított el: az orosz ajkú lakosság részleges visszavándorlását, esetenként menekülését, főként a közép-ázsiai köztársaságokból. Az aktuális társadalmi probléma történelem szakmai reflexiójának tekinthető Vlagyimir Kabuzan 1996-ban publikált monográfiája, amelyben a szerző az orosz nép etnikai-politikai határainak kialakulását vizsgálja a 18–19. századi lélekszám és migráció dinamikájának tükrében.¹¹⁵

A kolonizációs elmélet továbbfejlesztéséhez azonban Leonyid Milov munkássága járult hozzá leginkább. Az orosz történelmi fejlődés Nyugat-Európától viszonyított “elmaradásának” koncepcióját valló moszkvai tanszékvezető egyetemi tanár Szergej Szolovjov és Afanaszj Scsapov gondolatához visszanyúlva új szempontból elemezte a természetföldrajzi viszonyoknak a gazdálkodási feltételeket determináló hatását. Az oroszországi éghajlat zordsága (rendkívül rövid termelési ciklus) és a talaj rossz minősége lehetetlenné tették az intenzív mezőgazdasági kultúra kialakulását, ezért a parasztgazdaságok által előállított “együttes többletermék” az orosz történelem egész menete során relatíve alacsony maradt, abszolút értékű növekedését csak a lélekszám (munkaskéz) gyarapodása és a termőterület extenzív bővítése révén lehetett biztosítani. Ez a szükségszerűség kényszerítette ki a lakosság szüntelen vándorlását,

de az állam hódító politikáját is. Az inkorporált területek öslakosságával szemben tanúsított viszonylagos türelem oka, a genocídium hiányának magyarázata éppen az emberi erőforrások minél teljesebb kihasználására való rászorultság volt.¹¹⁶ Az 1980-as évek végétől érlelődő koncepcióját Milov az 1998-ban megjelent, *“A nagyorosz földműves és az orosz történelmi folyamat sajátosságai”* (*Velikorusszkij pahar i oszobennosztyi rosszijszkogo isztoricseszkogo processza*) című művében teljesítette ki.¹¹⁷

*

Az orosz kolonizáció történeti koncepciója az eltelt százötven év alatt jelentős változáson ment keresztül. A nyugat-európai tudományos eredmények transzplantációjával született teória kibontakozására a századfordulóig elsősorban a korabeli történetfilozófiai-történetelméleti konstrukciók voltak döntő hatással, míg a századforduló utáni fejlődésében a forrásbázis folyamatos szélesítésére és új szempontú elemzésére támaszkodó konkrét kutatások váltak dominánssá. A premarxista orosz történettudomány politikai előítélektől mentesen, olyan tágon értelmezett fogalomként kezelte a “kolonizációt”, amely magában foglalta a permanens népmozgást, a lakatlan vagy gyér népsűrűségű területek meghódítását és gazdasági művelés alá fogását, az etnikai keveredést, az anyagi és szellemi kultúra mentalitásformáló elegyedését. A “polgári” historiográfusok e jelenséget az orosz történelem sajátyszerűsége és a nyugat-európai fejlődéshez viszonyított megkésettsége egyik okaként tartották számon, s fontos szerepet tulajdonítottak neki a birodalom felépülésében, kohéziójában.

A szovjet történészek mesterségesen leszűkítették a kolonizáció fogalmát. Kezdetben a tudományos szakkifejezés szemantikájától idegen, ideológiai-politikai tartalommal ruházták fel, majd jelentését a migrációra és a szűzföldek gazdasági hasznosítására korlátozták. A folyamat komponensei közül a szláv parasztság és a földművelési kultúra kutatását preferálták, amely a Szovjetunió nemzetiségeit maga körül egyesítő orosz nép világtörténelmi küldetésének szimbólumává változott. A szovjet történészek érdeme azonban, hogy a levéltári forrásanyag korábbiakhoz képest sokkal jelentősebb volumenű feltárása, a társadalom- és agrártörténeti problémák szisztematikus és aprólékos feldolgozása eredményeként a pártideológiai abróncsokat fokozatosan lefeszítették a kolonizáció elméletéről. A koncepció számos elemét sikerült új módszerek alkalmazásával továbbfejleszteni és stabil forrásbázisra helyezni. A “kolonizáció” a mai orosz történettudományban ismét az orosz történelmi fejlődés “különösségét” magyarázó jelenségkör egyik fontos eleme.

Jegyzetek

1. V. O. Kljucsevszkij: Kursz russzkoj isztorii. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v gjevjatyi tomah. Tom I. Moszkva, 1987. 50.
2. Sz. M. Szolovjov: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. Tom IV. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v voszernadcatyi knyigah. Knyiga II. Moszkva, 1988. 631.
3. V. Je. Illerickij: Szergej Mihajlovics Szolovjov. Moszkva, 1980. 85.
4. Sz. M. Szolovjov: Moi zapiszki dlja gyetyej moi, a jeszli mozsno, i dlja drugih. In: *Uő.*: Szocsinyenyija. Kny. XVIII. Moszkva, 1995. 631.
5. Lásd: Karmannij Szlovar inosztrannih szlov, vosedsih v szosztav Russzkogo jazika, izdavajemij Nyikolajem Kirilovim. Vipuszk pervij. Szankt-Petyerburg, 1845. 117.; Szpravocsnij Enciklopedicseszkij Szlovar. Izdanyije K. Krajja. Tom 6. Csaszty 2. Szankt-Petyerburg, 1847. 776–

- 777.; Objasznyityelnij szlovar inosztrannih szlov, upotrebljajemih v russzkom jazike. Izdal V. Ny. Uglov. Szankt-Petyerburg, 1859. 69.
6. Polnij szlovar inosztrannih szlov, vosedsih v szosztav russzkogo jazika. Vipuszk vtoroj. Szankt-Petyerburg, 1862. 239.
 7. Polnoje szobranijije zakonov Rosszijszkoj imperii sz 1649 g. Tom XVI (1762–1765). Szankt-Petyerburg, 1830. 312–316.
 8. P. I. Nyebolszin: Pokorenyije Szibiri. Isztoriceszkoje issledovanyije. Szankt-Petyerburg, 1849. 104.
 9. Lásd a "Historisches Taschenbuch, herausgegeben von Friedrich von Raumer. Leipzig. 1845." részletes recenzióját. In: Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 38. N. 2. Szankt-Petyerburg, 1845. Otgyel "Inosztrannaja Lityeratura". 23–55.
 10. Lásd a "Recherches sur la Situation des émigrants aux États-Unis de l'Amerique du Nord, par le baron A. von der Straten Ponthos" recenzióját. In: Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 50. N. 1. Szankt-Petyerburg, 1847. Otgyel "Inosztrannaja Lityeratura". 24–26.
 11. Az "Otyecsesztvennie Zapiszki" 1848-as és 1849-es számaiban több részben, folyamatosan.
 12. Szevero-Amerikanszkije Szojegyinyonnie Stati. In: Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 52. N. 5–6. Szankt-Petyerburg, 1847. 1–50.
 13. Mekszika. Isztoriceszkij ocserk otosenyij jeho k Szevernoj-Amerike i k Jevrope do 1846 g. Sztatyja Feliksza Klave. In: Biblioteka dlja Cstyenyija. Tom 81. 1847. Mart, Szankt-Petyerburg, 41–66.
 14. Sz. M. Szolovjov: Moi zapiszki... 533.
 15. Uo. 631.
 16. Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 50. N. 1. 1847. 25.
 17. Lásd Lloyd Prichard bevezető tanulmányát. In: The Collected Works of Edward Gibbon Wakefield. Ed. by Lloyd Prichard. Glasgow–London, 1968. 13.
 18. A view of the Art of Colonization in present reference to the British Empire in letters between a statesman and a colonist. Ed. by (one of the writers) Edward Gibbon Wakefield. (1849) Reprints of economic classics. New York, 1969. 513.
 19. Lectures on colonization and colonies, delivered before the University of Oxford in 1839, 1840, and 1841, and reprinted in 1861 by Herman Merivale. London, 1928. 274.
 20. A. I. Vaszilcsikov: Zemlevlagenyije i zemlegelyije v Rosszii i drugih jevropejszkih goszudarsztvah. Tom 2. Szankt-Petyerburg, 1876. 884.
 21. Wilhelm Roscher: Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. Leipzig und Heidelberg, 1856. 2–59.
 22. Sz. M. Szolovjov: Moi zapiszki... 577., 582–583., 587–588.
 23. V. A. Alekszandrov: Puty v isztorii, putyi v isztorii. Moszkva, 1998. 109.
 24. I. D. Kovalcsenko–Sz. Sz. Dmitrijev: Isztorik Szergej Mihajlovics Szolovjov. Jego zszizny, trudi, naucsnoje naszledszstvo. In: Sz. M. Szolovjov: Szocsinyenyija v voszernadcatyi knyigah. Kny. I. Moszkva, 1988. 31.
 25. Sz. M. Szolovjov: Moi zapiszki... 572–573.
 26. V. Je. Illerickij: i. m. 111.
 27. Sz. M. Szolovjov: Nacsala Russzkoj Zemli. In: Szocsinyenyija v voszernadcatyi knyigah. Knyiga XVII. Moszkva, 1996. 706.
 28. Uő.: Nabljugenyija nad isztoriceszkoj zsziznyju narodov. In: Uo. 7.
 29. Egykori diákja, Nyikolaj Frolov az általa szerkesztett többkötetes földrajzi szöveggyűjteményben közölte Ritter előadásainak válogatását és a fő művének (Erdkunde) részleteit. Lásd: Magazin Zemlevegyenyija i Putyesesztvij. Geograficeszkij Szbornyik. Tom II. Moszkva, 1853.; A szentpétervári Orosz Földrajzi Társaság az 1850-es évektől kiadta a "Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen oder allgemeine Geographie" (1818–) egyes kötetének orosz fordítását "Zemlevegyenyije Azii Karla Rittera. Geografija sztran nahogyjascsihszja v nyeposzredsztvennih szosenyijah sz Rosszijeju" címen.
 30. Karl Makszimovics fon Ber: O vlijanyii vnyesnyej prirodi na szocialnie otosenyija otgyelnih narodov i isztoriju cselovecsesztva. In: Karmannaja knyizska dlja ljubitelyej zemlevegyenyija, izdavajemaja ot Russzkogo Geograficeszkogo Obscsesztva. Szankt-Petyerburg, 1848. 230., 233.
 31. Ty. Ny. Granovszkij: O szovremennom szosztjojanij i znacsenyii vszeobszcej isztorii. In: Zszurnal Minyisztversztva Narodnogo Proszvescsenyija. Cszaszy 47. 1852. Otgyelenyije II. 12–14.
 32. Sz. M. Szolovjov: O vlijanyii prirodi russzkoj goszudarsztvennoj oblasztyi na jeho isztoriju. In: Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 69. 1850. N. 4. (Aprel), Otgyelenyije II. 229–244.
 33. Z. Dolenga-Hodakovszkij: Putyi szoobszcsenyija v drevnyej Rosszii. (Közl. M. P. Pogogyin). In: Russzkij Isztoriceszkij Szbornyik, izdavajemij Obscsesztvom isztorii i drevnosztvej Rosszijszkih. Tom I. Moszkva, 1837. 1–50.
 34. Sz. M. Szolovjov: Moi zapiszki... 567–570., 573., 594., 600.
 35. Uo. 39.

36. *Ny. M. Karamzin*: Isztorija Goszudarsztva Rosszijszkogo. Tom I. Moszkva, 1989. 52., 99–101., 163., 387–388., 391.; Tom II–III. Moszkva, 1991. 171.
37. *Sz. M. Szolovjov*: Moi zapiszki... 584.
38. *Ny. I. Nagyezsgyin*: Opit isztoriceszkoi geografii Russzkogo mira. In: Biblioteka dlja Cstyenyija. Szankt-Peterburg, Tom XXII. Csaszty 2. 1837. Otyyelenyije III. 27–79.
39. Uo. 39.
40. *Sz. M. Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. Tom I. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v voszernadcaty knihah. Knjiga I. Moszkva, 1988. 58.
41. Különösen a 8. fejezetben. Lásd: Sibirische Geschichte. Achtes Buch. In: Sammlung Russischer Geschichte. Des achten Bandes. Drittes Etüd. St. Petersburg, 1763. 200., 218., 223., 224., 234., 237., 239., 242., 244., 246., 251.
42. *Sz. M. Szolovjov*: Vzgljad na isztoriju usztanovlenyija goszudarsztvennogo porjadka v Rosszii do Petra Velikogo. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v voszernadcaty knihah. Knjiga XVI. Moszkva, 1995. 29., 35.
43. *Uő.*: Isztorija Rosszii. Tom. I. 58.
44. *Uő.*: Isztorija Rosszii. Tom. IV. 631.
45. *Uő.*: Isztorija Rosszii. Tom. I. 58.
46. *Uő.*: Isztorija Rosszii. Tom. IV. 631.
47. A recenzió szerzője valószínűleg O. I. Szenkovszkij. In: Biblioteka dlja Cstyenyija. Tom 109. Szankt-Peterburg, 1851. Szentyabr. Csaszty I. Otygel V. 37–86.; Tom 110. Nojabr. Cs. I. 1–22.; Tom 110. Cs. 2. Gyekabr. 23–51.
48. Kriticeszkaja sztatyja K. D. Kavelina na "Isztoriju Rosszii sz drevnyejsih vremjon". Szocsinyenyija Szergeja Szolovjova. Tom I. M., 1851. In: *K. D. Kavelin*: Szobranijje szocsinyenyij. Tom I. Szankt-Peterburg, 1897. 413–508. oszlop. (Eredeti megjelenés: "Otyecsesztvennie Zapiszki". 1851. Kny. 12.)
49. *K. D. Kavelin*: Miszli i zametki o russzkoi isztorii. In: Szobranijje szocsinyenyij. Tom I. 598–613. oszlop. (Eredeti megjelenés: Vesztnyik Jevropi. 1866. Kny. 2.)
50. Recenzija na "Isztoriju Rosszii sz drevnyejsih vremjon". Tom I. Szocsinyenyije Szergeja Szolovjova. In: Moszkvityjanyin. Moszkva. 1851. N. 18. Szentyabr, Knjiga 2. 338–339.
51. Moszkvityjanyin. Moszkva, 1851. N. 24. Gyekabr, Knjiga 2. 595–596.
52. *Ny. G. Csernisevskij*: Recenzija na IV. Tom "Isztorii Rosszii sz drevnyejsih vremjon" Szergeja Szolovjova. In: Polnoje szobranijje szocsinyenyij. Tom 2. Moszkva, 1949. 401.
53. *A. I. Gercen*: Piszmo k Dzsuzeppe Maccini o szovremennom polozsenyii Roszii. In: Polnoje szobranijje szocsinyenyij i piszem. Tom VIII. Petrograd, 1919. 410.
54. *L. V. Cserepnin*: Sz. M. Szolovjov kak isztorik. In: *Sz. M. Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. Knjiga I. Moszkva, 1959. 34.
55. *Sz. M. Szolovjov*: Nabljугenyija nad isztoriceszkoi zsisznyju narodov. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v voszernadcaty knihah. Knjiga XVII. Moszkva, 1996. 7–16. (Eredeti megjelenés a "Vesztnyik Jevropi" folyóiratban 1868–1876 között.)
56. *Uő.*: Nacsala russzkoi zemli. In: Szocsinyenyija. Knjiga XVII. 708., 733–735. (Eredeti megjelenés a "Szbornyik goszudarsztvennih znanyij" című tanulmánykötetben 1877–1879.)
57. *Uő.*: Ob isztoriceszkom dvizsenyii russzkogo narodonaszelenyija. Szankt-Peterburg, 1867. 10., 22.
58. *Uő.*: Nacsala russzkoi zemli. 709.
59. Életraját lásd a barát és pályatárs tollából: *K. Besztuzsev-Rjumin*: Sztyepan Vasziljevics Jesevskij. Biograficeszkij ocserk. In: Szocsinyenyija Sz. V. Jesevskogo. Csaszty I. Moszkva, 1870. I–LXXXVII.
60. *Sz. V. Jesevskij*: O znacsenyii rasz v isztorii. In: Szocsinyenyija Sz. V. Jesevskogo. Csaszty I. 108–114.
61. *Uő.*: Russzkaja kolonyizacija szeverovosztocsnogo kraja. In: Szocsinyenyija Sz. V. Jesevskogo. Csaszty III. Moszkva, 1870. 610–611. Az 1857-ben Kazanyban tartott előadás első közlése: Vesztnyik Jevropi. Tom I. (Mart) 1866. 211–263.
62. *K. D. Kavelin*: Miszli i zametki o russzkoi isztorii. In: Szobranijje szocsinyenyij. Tom I. Szankt-Peterburg, 1897. 599., 603. oszlop. (Első közlés: Vesztnyik Jevropi. 1866. Knjiga 2.)
63. *K. Besztuzsev-Rjumin*: O kolonyizacii velikorusszkogo plemenyi. In: Zszurnal Minyisztversztva Narodnogo Proszvescsenyija. Szankt-Peterburg, Csaszty 134. (Maj) 1867. 776–784.
64. *Ny. Ja. Danyilevskij*: Rosszija i Jevropa: Vzgljad na kulturnie i polityiceszkie otnosenyija szlavjanszkogo mira k germanno-romanszkomu. Izd. 6-oe., Szankt-Peterburg, 1995. 18–43. (Első megjelenés: a "Zarja" c. folyóiratban 1869/70.)
65. Russzkaja Filoszofija. Malij Enciklopediceszkij Szlovar. Moszkva, 1995. 150–153.

66. Szobranijje ot 11 marta 1861 g. polityiko-ekonomiceszkogo komityeta pri Imperatorszkom Russzkom geograficeszkom obscseszivje. In: Vek. Szankt-Petyerburg, N. 15. (12 aprilja) 1861. 3.; Szobranijje ot 22 marta 1861 g. In: Vek. N. 21. (31 maja) 1861. 2.
67. *Wilhelm Roscher*: System der Volkswirtschaft. Bd. 1–5. Stuttgart, 1854–1894.
68. *Uő.*: Bd. 2. Stuttgart, 1860. 62–97.; *A. P. Scsapov*: Isztoriko-geograficeszkoje raszpregyelenijje russzkiego narodonaszczenijja. In: *Uő.*: Szocsinyenyija. Tom 2. Szankt-Petyerburg, 1906. 235–236.
69. *A. P. Scsapov*: Zoologo-geograficeszkie i umsztvennie uszlovija poszczenij v Rosszii. In: *Uő.*: Szocsinyenyija. Tom 2. 265–364. (Eredeti megjelenés: Russzkoje Szlovo. 1865/6–7–8–9.)
70. *Uő.*: Isztoriko-geograficeszkoje raszpregyelenijje russzkiego narodonaszczenijja. In: Szocsinyenyija. Tom 2. 182–264. (Eredeti megjelenés: Russzkoje Szlovo. 1864/8–9–10.)
71. *Uő.*: Etnograficeszskaja organizacija russzkiego narodonaszczenijja. In: *Uő.*: Szocsinyenyija. Tom 2. 365–397. (Eredeti közlés: Biblioteka dlja Cstnyenyija. 1864/1.)
72. *A. A. Zimin*: Formirovanyije isztoriceszskih vzgljadov V. O. Kljucsevszkogo v 60-e godi XIX v. In: Isztoriceszskije Zapiszki. Tom 69. Moszkva, 1961. 178–196.
73. *Uő.*: 192.
74. *V. O. Kljucsevszkij*: Kursz russzkoj isztorii. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah. Moszkva, 1987. 34.
75. *Uő.*: 45.
76. *Uő.*: 51.
77. *Uő.*: 49–50.
78. *Uő.*: 50–53.
79. *P. Miljukov*: V. O. Kljucsevszkij. In: V. O. Kljucsevszkij. Harakterisztiki i voszpominanyija. Moszkva, 1912. 193–194.
80. *G. V. Vernadskij*: O dvizsenij russzkih na vosztok. In: Naucsnyj Isztoriceszskij Zszurnal. Tom 1. Vipuszk 2. N. 2. Szankt-Petyerburg, 1913. 52–61.; *Uő.*: Protivyv szolnca. Raszpocztranyenijje russzkiego goszdarsztva k vosztoku. Moszkva, 1914. 26.; *Uő.*: Goszdarevi szluszilije i promislennie ljugvi v Vosztocnoj Szibiri XVII veka. In: Zszurnal Minyisztversztva Narodnogo Proszveszczenijja. Novaja szerija. Csaszty LVI. Petrograd, 1915. april. 332–354.
81. *Uő.*: Nacsertanyije russzkoj isztorii. Csaszty I. Praga, 1927. 12.
82. *Uő.*: Opit isztorii Jevrazii sz polovini VI veka do nasztojascsogo vremenyi. Berlin, 1934. 131.
83. *P. Ny. Miljukov*: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi. Csaszty I. (2-oje izd.), Szankt-Petyerburg, 1896. 52.
84. *Uő.*: 216.
85. *Uő.*: Ocserki isztorii russzkoj kulturi. Tom I. Csaszty 1–2. Moszkva, 1993. 528.
86. *Ny. A. Firszov*: Inorodcseszkoje naszczenijje prezsnjeg Kazanszkiego carsztva. Kazany, 1870.; *G. I. Peretjatkovics*: Povolzsje v XV i XVI vekah. (Ocserki iz isztorii kraja i jegó kolonizacij). Moszkva, 1877.; *P. Ny. Bucinszkij*: Zaszelenijje Szibiri i bit pervih jegó naszczenyikov. Harkov, 1889.; *D. I. Bagalej*: Ocserki iz isztorii kolonizacij sztepnoj okraini Moszkovszkiego goszdarsztva. Moszkva, 1887.; Általános összefoglalás és irodalmat lásd *P. Ny. Miljukov* tollából a “Kolonyizacija Rosszii” szócikk alatt. In: Enciklopediceszskij Szlovar. (Brokgauz-Jefron) Tom 30. Szankt-Petyerburg, 1895. 740–746. (Reprint kiadása 1991.)
87. *Pregyiszclovije*. In: Ocserki po isztorii kolonizacij Szevera. Vipuszk 1. Petrograd, 1922. 5.; *Sz. F. Platonov*: Proszoje Russzkiego Szevera. Ocserki po isztorii kolonizacij Pomorja. Petrograd, 1923. 79.; *Sz. V. Bahrusin*: Isztoriceszskij ocserk zaszelenijja Szibiri. In: Ocserki po isztorii kolonizacij Szevera i Szibiri. Vipuszk 2. Petrograd, 1922. 18–83.; *Uő.*: Szibirszkije szlobodcsiki (Iz isztorii kolonizacij Szibiri). In: Trudi Goszdarsztvennogo kolonizacionnogo naucsno-isszledovatelyszkogo insztituta. Tom 2. Moszkva, 1926. 127–138.; *Uő.*: Ocserki po isztorii kolonizacij Szibiri v XVI i XVII vv. Moszkva, 1927. 199.; *A. I. Andrejev*: Ocserki po isztocsnikovogyenyiju Szibiri. Vipuszk 1. (XVII vek). 2-oje izd., iszpr. i dop., Moszkva–Leningrad, 1960. 280.
88. *M. K. Ljubavszkij*: Obrazovanyije osznovnoj goszdarsztvennoj tyerritorii velikorusszkoj narodnosztji (Zaszelenijje i objegyinyenyije centra). Leningrad, 1929. 175.
89. *Uő.*: Isztoriceszskaja geografija Rosszii v szvjazi sz kolonizacijej. Moszkva, 1909. 405.
90. *Uő.*: 3.
91. *V. Sz. Bracsjov*: “Gyelo akagyemika Sz. F. Platonova”. In: Voproszi Isztorii. 1989. N. 5. 117–129.; *Sz. A. Piontkovszkij*: Velikorusszskaja burzsuaznaja isztoriografija poszlednyjeg gyeszjatyiletijja. In: Isztorik-Marksziszt. Tom 18–19. 1930. 157–176.; *Ny. L. Rubinszejn*: Klasszovaja borba na isztoriceszskom frontye. Ivano-Voznyeszszk, 1931. 58.; *Szergej Fjodorovics Platonov* i “Gyelo Platonova”. In: Szovjetszkaja Isztoriografija. Pod. red.: Ju. Ny. Afanaszjevskij. Moszkva, 1996. 215–239.

92. K. Marx–F. Engels: Szocsinyenyija. Izd. 2-oje. Tom 23. Moskva, 1960. 774–784.
93. V. I. Lenin: Polnoje Szobranije Szocsinyenyij. Izd. 5-oje. Tom 3. Moskva, 1967. 593–595.
94. Uő.: Znacsenijje pereszelenicseskogo gyela. In: Poln. Szobr. Szocs. Tom 23. Moskva, 1961. 103–104.; Uő.: Pereszelenicseskij voprosz. In: Poln. Szobr. Szocs. Tom 21. Moskva, 1961. 327., 330., 332.; Uő.: Agrarnaja programma szocial-gyemokratyii v pervoj russzkaj revolyucii 1905–1907 godov (Punkt 7.: Zemelnaja ploscsagy Rosszii. Voprosz o kolonyizacii). In: Poln. Szobr. Szocs. Tom 16. Moskva, 1968. 224–230.
95. Goszudarsztvennij Kolonyizacii Naucsno-Issledovatyelszkij Insztitut, jego zadaci, organizacija i gyejatyelnosztj (Kratkij isztorieszkij ocserk). In: Trudi Goszudarsztvennogo Kolonyizacii Naucsno-Issledovatyelszkogo Insztituta. Tom 1. Moskva, 1924. 299–341.
96. L. I. Borodkin–Sz. V. Makszimov: Kresztjanskije migracii v Rosszii/SZSZSZR v pervoj csetvertyi XX veka. In: Otyecsasztvennaja Isztorija. 1993. N. 5. 126.
97. A. Ny. Akinyšin: Szugyba krajevedov (konyec 20-h – nacsalo 30-h godov). In: Voproszi Isztorii. 1992. N. 6–7. 173–178.
98. O. D. Szokolov: Razvityije isztorieszkikh vzgljadov M. Ny. Pokrovskogo. In: M. Ny. Pokrovskij: Izbrannie proizvegyenyija. Knyiga I. Moskva, 1966. 28–29.
99. M. Ny. Pokrovskij: Voznyknovenijje Moszkovszkogo goszudarsztva i “velikorusszkaja narodnosztj”. In: Isztorik-Marksziszt. Tom 18–19. 1930. 16., 28.
100. Uő.: K voproszu ob osobennosztjah isztorieseskogo razvityija Rosszii. In: Pod Znamenem Marksizma. 1925. N. 4. 123–141.
101. Uő.: Nyeopublikovannie zakljucsityelnie szlova na szeminarah v IKP isztorii (O kolonyialnoj polityike russzkogo szamogyerzsavija). In: Isztorik-Marksziszt. 1933. N. 3. 73–74.
102. I. Sztalin–A. Zsdanov–Sz. Kirov: Zamecsanyija po povodu konszpekta ucsebnjika po isztorii SZSZSZR. In: K izucsenyiju Isztorii. Moskva, 1946. 23.
103. A. Sesztakov: Osznovnie problemi ucsebnjika “Kratkij kursz Isztorii SZSZSZR”. In: Isztorik-Marksziszt. 1937. N. 3. 90–92.
104. V. I. Sunkov: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVII – nacsale XVIII vekov. Moskva–Leningrad, 1946. 61., 92., 96., 226.
105. Uő.: Ocserki po isztorii zemlegelija Szibiri (XVII vek). Moskva, 1956. 425–431.
106. Uő.: Visztuplenijje na vtoroj szesszii mezsreszpublikanskogo szimpoziuma po agrarnoj isztorii Vosztocnoj Jevropi. In: Jezsegodnyik po agrarnoj isztorii Vosztocnoj Jevropi za 1959 god. Moskva, 1961. 351.
107. Bahrusin 1920-as években írt tanulmányai óta először: P. Ny. Pavlov: Promiszlovaja kolonyizacija Szibiri v XVII v. Krasnojarszk, 1947. 238.
108. Lásd G. A. Leontyjeva monográfia formájában nem publikált kandidátusi disszertációját: G. A. Leontyjeva: Szluzsilie ljugi Vosztocnoj Szibiri vo vtoroj polovinye XVII – pervoj csetvertyi XVII vv. Avtoref. kand. gysz. Moskva, 1972. 23.; Ny. I. Nyikityin: Szluzsilie ljugi v Zapadnoj Szibiri XVII veka. Novoszibirszk, 1988. 255.
109. V. I. Sunkov: Razrabotka voproszov isztorii Szibiri za rubezsom. In: Voproszi isztorii Szibiri i Dalnyego Vosztoka. Trudi konferencii po isztorii Szibiri i Dalnyego vosztoka. Matyeriali plenarnogo zaszedanyija i szekcii isztorii doszovjetszkogo perioda, arheologii etnografii. Novoszibirszk, 1961. 38–39.
110. V. A. Alekszandrov: Russzkoje naszelenijje Szibiri XVII – nacsala XVIII veka (Jenyiszejszkij kraj). Moskva, 1964. 295–299.
111. A. A. Preobrazsenszkij: Ural i Zapadnaja Szibir v konce XVI – nacsale XVIII veka. Moskva, 1972. 68.
112. Na putyjah iz Zemli Permszkaj v Szibir. Ocserki etnografii szevernouralszkogo kresztjansztva XVII–XX vv. Moskva, 1989. 350.
113. R. Vasziljevskij–D. Rezun: Voszpitanyije isztorijej. Novoszibirszk, 1987. 34–35.; Ny. I. Nyikityin: Knyiga o szugybah Szibiri. In: Voproszi Isztorii. 1989. N. 6. 153.
114. M. K. Ljubavszkij: Obzor isztorii russzkaj kolonyizacii sz drevnyejsih vremjon i do XX veka. Moskva, 1996. 683; Rezenziója A. A. Preobrazsenszkij tollából. In: Voproszi Isztorii. 1998. N. 3. 164–167.
115. V. M. Kabuzan: Russzkije v mire. Szankt-Petyerburg, 1996. 351.
116. L. V. Milov: Prirodno-klimatyicseskij faktor i osobennosztji rosszijszkogo isztorieseskogo processza. In: Voproszi Isztorii. 1992. N. 4–5. 42–47, 51.
117. Uő.: Velikorusszkij pahar i osobennosztji rosszijszkaj isztorieseskaj processza. Moskva, 1998. 573.

A SZIBÉRIAI REGIONALIZMUS A CÁRIZMUS ÉS AZ 1917–1920 KÖZÖTTI POLGÁRHÁBORÚ IDEJÉN

A 19. századi cári Oroszországot általában az erős központosítás országaként ismeri a történelem. A rendkívüli hatalmi centralizáció a 16. századtól kezdve valóban az orosz történelem állandó velejárója volt, még akkor is, ha a cári udvar néhány esetben nagyon is nagyvonalú tudott lenni, és autonómiával ajándékozta meg egyes tartományait a 19. században. A legjobb példa erre Finnország, amely egy időben saját alkotmánnyal, állampolgársággal, pénzzemmel és hadsereggel rendelkezett azon Orosz Birodalmon belül, amelyet az európai haladó közvélemény a “nemzetek börtönéeként” ismert. 1830-ig a Kongresszusi Lengyelország szintén nagyon jelentős autonómiával rendelkezett, de a balti német bárók és városi patrícusok sem panaszkodhattak az önkormányzat hiányára. Mindezek az autonómiák azonban jogi szempontból teljesen a korlátlan cári kormányzat jóindulatától függtek, tehát a cár elvben bármikor visszavonhatta ezeket. Megnyirbálásuk a 19. század második felében be is következett, ami döntően az ország kapitalista modernizációjával (a finnek és a balti németek esetében), illetve az érintett nemzetek sikertelen függetlenségi küzdelmeivel (a lázadó lengyelek esetében) függött össze.

Az oroszországi történelem másik velejáróját ugyanakkor az állandóan visszaterő nemzetiségi konfliktusok, illetve az egyes etnikumok kisebb vagy nagyobb intenzitású autonomista, esetleg szeparatista törekvései képezték. Az önálló állami létre törekvő nemzeti szeparatizmus azonban nem az egyetlen kihívás volt, amellyel időről időre szembesülni kényszerült a szentpétervári kormányzat. A 19. században az autokratikus cári centralizmusra való reakcióként az orosz haladó körökben születőben voltak különböző föderalista elképzelések, amelyek ilyen úton is próbáltak választ találni az országot sújtó nemzetiségi és területi problémákra. Az etnikai indíttatású autonomizmus és szeparatizmus, illetve az etnikai és területi alapú föderalizmus mellett az orosz etnikumon belüli regionalizmus is megjelent, amelyet az orosz nyelv utólag az *oblasztnyicsesztvo* kifejezéssel jelölt. A legjelentősebb ilyen oblasztnyik mozgalom Szibériában alakult ki a 19. században.

Szibéria földrajzi és demográfiai sajátosságai

A Szibéria kifejezés tulajdonképpen egy gyűjtőszó, amely alatt korábban az Urál-hegységtől egészen a Kamcsatkáig terjedő óriási észak-ázsiai térséget értették. Ezt a hihetetlen nagyságú és csak nagyon ritkán lakott területet a 16. századtól kezdve a terjeszkedő moszkvai uralkodók fokozatosan fennhatóságuk alá vonták. Természetesen Szibéria soha nem volt homogén terület, hanem a különböző jellegű térségek és vidékek egyvelege, amelyeket sokáig semmilyen közös hagyomány nem kötött össze. Szibéria mint kifelé egységes régió csak fokozatosan alakult ki azoknak a közös sajátosságoknak köszönhetően, amelyek hosszú időn keresztül jellemezték a cári birodalomnak Urálon túli területeit. A szibériai öntudat megszületéséhez vezető egyik legfontosabb sajátosság földrajzi jellegű volt, és a régiónak a központtól való távolságában rejtett. A másik jellemző vonás közigazgatási jellegű volt – egész Szibéria ugyanis a Moszkvában székelő gyarmatügyi típusú Szibériai Prikáznak volt alárendelve, és sajátos, leegyszerűsített közigazgatással rendelkezett, amelyet a nagy távol

ságok, a gyér lakosság, a helyi népek jelenléte, illetve a hatékony központi ellenőrzés hiánya tett szükségessé. Mindez a Szibériai Prikáz megszüntetése után sem változott meg. A térség következő sajátossága a lakosság jellegével függött össze, amely egyrészt az európai Oroszország különböző területeiről bevándorolt oroszokból és a kis létszámú helyi népekből tevődött össze. Az utóbbiak rendszeresen adóztak az orosz cároknak, de e népek hatékonyabb megnyerése érdekében elitjeik privilégiumokban részesültek, amelyek ugyan nem érték el az orosz nemesség státusát, mégis hatékony eszköznek bizonyultak lojalitásuk biztosítására.

A helyi oroszok jelentős része "szolgáló" emberekből állt – hivatalnokokból, kozákokból, kereskedőkből, akik különböző mentességeket kaptak. A Szibériába költöző, jogilag a kincstár alá tartozó parasztok és vadászok személyükben szintén szabadok maradtak, és tulajdonképpen az államnak adózó állami jobbágyoknak számítottak. A térség tehát nem ismerte a magánföldesúri jobbágyságot, és igazából a tömeges jellegű és korporatív módon szervezett helyi nemességet sem. A felső bürokrácia ugyan általában született arisztokratákból állt, azonban a Szibériába küldött magasabb rangú hivatalnokok többsége szolgálati ideje letelte után hazatért. A helyi adminisztráció középső és alsó szintjeit az állandó káderhiány miatt sokszor teljes természetességgel "nemtelenekkel" töltötték be, pedig akkor még a kereskedők, iparosok vagy parasztok fiainak részvétele a közigazgatásban Oroszország más vidékein szokatlan volt. Mindez nagyobb társadalmi mobilitást, illetve elmosódottabb rendi és kaszthatárokat eredményezett Szibériában.

Fontos megemlíteni még azt, hogy a szibériai lakosságra nem nehezedtek különösen súlyos adóterhek, hiszen a központi kormányzat tisztában volt azzal, hogy ha azokat aránytalanul felemeli, a lakosság fogja magát, és továbbvándorol a tajga mélyébe. Amíg pedig az államhatalom ott újból utoléri őket, évtizedek is elmúlhatnak. A kormányzat azt is tudta, hogy Szibériában nemcsak az adó beszedése az egyetlen jövedelmi forrás, hanem a térség kincseinek minél teljesebb kiaknázása is legalább annyira fontos. Ehhez viszont a helyi viszonyokat ismerő, lojális emberekre volt szükség. Szibériába ugyanakkor olyan csoportok is költöztek, amelyeket a központi területeken nem nagyon tűrtek meg, vagy egyenesen üldöztek. Ilyenek voltak például az óhitűek közösségei, vagy az oroszországi elnyomás elől elszökő gazdasági és politikai menekültek. A gyéren lakott tajgán viszont rájuk is szükség volt, emiatt a hatóságok türelmesebben próbáltak bánni velük, annál inkább, mert rendszerint jó gazdáknak vagy kereskedőknek számítottak, tehát sokat adóztak. A nehéz életkörülmények, a szibériai emberek magukra utaltsága, az állam gyengébb nyomása és valamivel toleránsabb magatartása a vallási és etnikai mássággal szemben együttesen a sajátos, büszke és önállóságra törekvő, ugyanakkor viszonylag türelmes szibériai mentalitás kialakulásához vezettek, amely később fontos szerepet játszott a helyi indíttatású mozgalmak önképének formálásában.

A szibériai közigazgatás fejlődése

Az 1580-as évekig a Nyugat-Szibériában található Szibériai Kánságban a tatárok uralkodtak. A tatár kánok hatalmának megtöréséig a szibériai ügyek a moszkvai külügyeket intéző Követi Prikáz hatáskörébe tartoztak. A kánság szétverése és az oroszok általi bekebelezése után egy ideig megszokásból még mindig a külügyérek intézték az új területek ügyeit, egészen 1597-ig, amikor Szibéria is a Kazanyi Prikáz hatáskörébe került, mely hivatal a 16. században elfoglalt új tartományok irányításá-

val foglalkozott. Az önálló Szibériai Prikáz csak 1637-ben jött létre, de kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen a 18. század közepéig létezett. Ez a prikáz lett az Urál-hegységtől keletre elhelyezkedő, állandóan bővülő területek fő hatósága. A Szibériai Prikáznak alárendelten működtek a helyi hatalmi szervnek számító vajdák, akik a 17. század végén már négyen voltak – tobolszki, tomszki, jenyiszeji és Léná menti. A vajdák közül kiemelkedett a tobolszki helytartó, aki a Szibériában állomásozó összes fegyveres erő fölött rendelkezett. Ezenkívül komoly külpolitikai jogosítványai is voltak a birodalom keleti és déli szomszédjai tekintetében.¹

Természetesen I. Péter közigazgatási reformjai Szibériát sem kerültk el. Péter megszüntette a Szibériai Prikáz, és annak hatáskörét a Szenátusra ruházta át. Az 1708. évi kormányzósági reform, amely nyolc *kormányzóságra* (oroszul: *gubernija*) osztotta a birodalmat, Szibériát egyben hagyta. Az uralkodó a haderő reformjával összhangban ezentúl a Szibériai kormányzóság feladatává tette a két lovassági és öt gyalogsági ezred fenntartását. Ugyanilyen kötelesség hárult egyébként a sokkal kisebb Szmolenszki kormányzóságra is. Szibéria első kormányzója M. Gagarin herceg lett, aki 1711 és 1717 között töltötte be ezt a tisztséget. Karrierje azonban szomorúan ért véget, mert a mérhetetlen sikkasztásokért és korrupcióért végül halálra ítélték és kivégezték. A központtól távoli és ennek folytán majdnem ellenőrizhetetlen Szibéria ugyanis Gagarin kormányzósága előtt és még sokáig utána is a korrupció, a hivatali visszaélések és a botrányos pénzügyi csalások otthona volt. A helyi közigazgatást érintő gyakori reformok és átszervezések ezt a jelenséget voltak hivatottak megszüntetni, azonban soha nem vezettek igazi eredményre.

I. Péter halála után újból létrehozták a Szibériai Prikáz, amely egészen 1763-ig, az utolsó és végleges megszüntetéséig működött. Az 1770-es években Szibéria már két kormányzóságból állt: a Tobolszki és Irkutszki kormányzóságból. II. Katalin közigazgatási reformja viszont három *helytartóságra* (oroszul: *namesztnyicsesztvo*) osztotta ezt az irdatlan nagyságú területet, amely egységesen a *Szibériai Cárság* nevet viselte, és saját címerrel, trónnal és pénzverési joggal rendelkezett. Mindez azonban nem tartott sokáig. I. Pál alatt Szibéria megint két – Tobolszki és Irkutszki – kormányzóságból állt. Ezt a beosztást hagyta érvényben I. Sándor is, aki viszont a két kormányzó fölé szibériai *főkormányzót* is kinevezett (oroszul: *general-gubernator*). 1804-ben a Tobolszki kormányzóságból kivált a Tomszki kormányzóság, amivel a szibériai kormányzóságok száma háromra emelkedett. Mindez azonban nem javított sem a helyi közigazgatás minőségén, sem annak erkölcsén. Az 1810-es évek végén a cár parancsára Mihail Szperanszkij vezetésével komoly revíziót végeztek Szibériában, amely botrányos méretű visszaéléseket fedezett fel, ami sokkolta a kormányt. A revízió következtében menesztették a három szibériai kormányzót, több mint félszáz magas rangú hivatalnokot bíróság elé állítottak, 700 csinovnyikot pedig leváltottak és elbocsátottak.² Szperanszkijt azzal bízták meg, hogy gyökeresen reformálja meg a szibériai közigazgatást.

Szperanszkij látta, hogy a legfőbb probléma a helyi hatalmasságok ellenőrzetlenségében rejlik, azonban nem merte nyíltan kimondani, hogy szükség van választott helyi testületekre, amelyek képesek lesznek majd helyben ellenőrizni a kormányzósági bürokráciát. A főhivatalnok tisztában volt azzal, hogy az ilyen elképzelés keresztülvihetetlen, sőt őt is a konstitucionalizmus gyanújába keverheti. Nem szabad elfelejteni, hogy Szperanszkij szibériai kiküldetése tulajdonképpen rangos politikai száműzetés volt. Mindennek ellenére legalább egyfajta kollegiális bürokrata pluralizmust próbált létrehozni, amely kölcsönös kontrollt biztosított volna a kormányzó és

hivatalnokai között. A kormányzók mellett bürokratatanácsokat hoztak létre, amelyek a helyi és a cár által kinevezett központi hivatalnokokból álltak. Feladatuk a főkormányzók és kormányzók segítése, illetve ellenőrzése lett.³ Szibériát újból kettéosztották: Nyugat-szibériai és a Kelet-szibériai főkormányzóságra. Az előbbi székhelye Tobolszk maradt, azonban 1839-től már Omszk lett az. Az utóbbi székhelye 1917-ig Irkutszk volt. A két főkormányzóság közötti határt a Jenyiszej folyó alkotta. A főkormányzóságok kormányzóságokból álltak, azok kerületekből, továbbá volosztjokból (körzetekből) és a helyi népek területeiből. A Nyugat-szibériai főkormányzóság a Tobolszki és Tomszki kormányzóságokból, illetve az Omszki kerületből (oroszul: *oblaszty*) állt, a Kelet-szibériai főkormányzóság pedig az Irkutszki és Jenyiszeji kormányzóságokból, Jakut kerületből és még három különálló kisebb területből.

Szibériában egyébként sok volt a különleges igazgatású terület. Ilyenek voltak például a nagy bányavidékek, a határokat védő kozák területek és a helyi lakosság saját igazgatási szervezete. Szperanszkij 1822. évi reformjai a bennszülött lakosságot három csoportba sorolták: a *letelepedett* (oroszul: *oszedlije*) népek csoportjába, a *nomád* (oroszul: *kocseviye*) népek csoportjába és a távoli vidékeken vadászattal foglalkozó *vándor* (oroszul: *brogyacsije*) népek csoportjába. Az első csoportba tartozók hasonló jogokkal és kötelességekkel rendelkeztek, mint az állami jobbágy státusú orosz parasztok vagy kereskedők, a többi két csoport különböző kedvezményekben és önkormányzatban részesült. Az önkormányzat egyik formája az úgynevezett *sztyeppi dumák* (oroszul: *sztyepnije dumi*) voltak. A nomádok és vándorok választott vezetőit azonban az orosz hatóságoknak kellett megerősíteni tisztségeikben, tehát önkormányzatuk csak feltételes volt. A törvények biztosították a bennszülött lakosság számára a vallásszabadságot és szokásjoguk érvényesülését, de a nagyobb súlyú büntetőügyek már az orosz bíróságok hatáskörébe tartoztak.⁴ A szibériai kis népek elleni nyomás csak a századforduló táján kezdett erősödni, ami az unifikációs törekvésekkel függött össze. Addig azonban az orosz hatóságok viszonylag pragmatikusan és türelmesen igyekeztek kezelni a kérdést.

A következő átrendeződésekre a 19. század második felében került sor. A nyugat-szibériai kormányzóságok ugyanis egyre jobban kezdtek hasonlítani az európai kormányzóságokra, és a hatalom úgy érezte, hogy már nem szükséges kiemelt külön kezelésük. Ennek egyik következménye a Nyugat-szibériai főkormányzóság 1882-ben történő megszüntetése lett, helyén csak a két kormányzóság maradt. A távolabbi Kelet-szibériai főkormányzóság azonban egészen 1917-ig fennmaradt. Az Amur-vidék Oroszországhoz csatolása viszont itt is bizonyos változásokhoz vezetett. Az 1917-es forradalom előtt tehát Szibéria két különálló kormányzóságból (Tomszki és Tobolszki) és a szintén kormányzóságokra tagolódó két főkormányzóságból állt, az Irkutszki és Amur menti főkormányzóságból. Az első két kormányzóságból (Irkutszki és Jenyiszeji) és két kerületből (Bajkálontúli és Jakut) állt, az utóbbi pedig négy kerületből (Amuri, Kamcsatkai, Szahalini és Tengermelléki).

A szibériai regionalizmus előzményei

A szibériai oblasztnyicsesztvo, azaz a regionalizmus ideológiája fokozatosan alakult ki a 19. században. Az egyik legelső konfliktusra a szibériai születésű helyi orosz kereskedők és az orosz adminisztráció között a század legelején került sor Irkutszkban. Az irkutszki kupecsek elégedetlenek voltak az ottani kormányzóval, aki önhatalmúlag le akarta romboltatni a várostervnek nem megfelelő polgári házakat,

mire az irkutszkiak olyan embert választottak a város elöljárójává, akit a kormányzó nem erősített meg. Az irkutszki büntetőjogi kamara és az ügyész is a helyiek pártját fogták, mire a kormányzó eltávolításukkal reagált. A kormányzó ellenségeiből hamar az ügynevezett *“elégedetlenek pártja”* (oroszul: *partyija nyedovolnih*) szerveződött meg, amely vállalta a politikai konfliktust a hatalommal, azaz Treszkin kormányzóval és a mögötte álló Pesztyel főkormányzóval. Természetesen az irkutszki polgárok próbálkozása vereséggel végződött, a későbbiekben azonban a szibériai regionalista történetírók úgy emlékeztek rá, mint a helyiek első tudatos konfliktusára a központból Szibériába küldött bürokratákkal.⁵ Valójában azonban itt sokkal inkább a szokásos helyi elégedetlenségi mozgalomról volt szó, amely még nem hordozott magában tudatos regionális elemeket.

A tudatos szibériai regionalizmus kialakulásában ennél fontosabb szerepet játszottak a Szibériába száműzött dekabristák, illetve az 1830. évi lengyel felkelés résztvevői. A dekabristák egy része eleve szimpatizált az Orosz Birodalom föderalizálásával. Közismert például Nyikita Muravjovnak, az Északi Társaság egyik vezetőjének a terve, amely Oroszországot 13 *“államra”* (oroszul: *gyerzsava*) és 2 *kerületre* (oroszul: *oblaszty*) osztotta volna. Szibéria két államot alkotott volna: az Ob folyóról elnevezett *Obi Államot* (oroszul: *Obijszkaja gyerzsava*) és a *Léna menti Államot* (oroszul: *Lenszkaja gyerzsava*). Mindegyik állam élén kétkamarás választott parlament állt volna. A szintén dekabrista gróf M. A. Dmitrijev-Mamonov és M. F. Orlov tábornok Muravjov tervezeténél kezdetlegesebb és konzervatívabb koncepciója 9 cárságra, 5 nagyfejedelemségre és 3 kerületre osztotta volna fel a birodalmat, amelyek között önálló helyet foglalt el Szibéria is. Pavel Pesztyel, a dekabrizmus radikális szárnyának vezetője azonban nem volt híve a föderalizmusnak, helyette a centralizmust és a diktatúrát részesítette előnyben. A *“szibériai kerület”* viszont nála is közigazgatási egységet alkotott volna.⁶

A dekabristák szerepe azonban nem azért volt fontos a szibériai regionalizmus létrejöttében, mert egyesek közülük tervezeteikben felvállalták az ország föderális átalakulásának a gondolatát, hanem azért, mert száműzöttként új eszméket vitték Szibériába, illetve másként fogták fel annak sajátosságait, mint ahogyan addig volt szokás. Sok dekabrista száműzetése során megkedvelte Szibériát, annak lakosait, illetve azok mentalitását. Tetszett nekik, hogy ebben a régióban nem létezik az európai Oroszország parasztjait megnyomorító jobbagyság intézménye, hogy lakosai öntudatosak, erősek, bíznak saját erejükben és jövőjükben. Szibéria a maga történetével, szociális szerkezetével és mentalitásával az Észak-Amerikában a telepések szabadságharca után létrejött Egyesült Államokra emlékeztette őket. Úgy érezték, hogy nagyon sok a hasonlóság köztük. Szibériát is önálló telepések hozták létre, ide is sok szabadságszerető politikai és vallási menekült (vagy éppenséggel száműzött) érkezett, itt sem létezett a jobbagyság intézménye, nem volt számottevő nemesség, és hivatalnokokból is kevés jutott. A száműzött dekabrista Rosen báró főleg ezekben látta Szibéria boldog jövőjének zálogát. Hasonlóképpen gondolkodott Volkonszkij herceg és Baszargin dekabrista száműzött is. Az Amerika és a Szibéria közötti párhuzam végül nekik és a hozzájuk hasonló értelmiségi politikai száműzötteknek köszönhetően lassan, de biztosan és mélyen beépült a szibériai városok értelmiségeinek gondolkodásába, és ezzel komolyan előmozdította az oblasztnyik mozgalmat. Egyes száműzött dekabristák büntetésük letöltése után is Szibériában maradtak, és tapasztalt emberként bekapcsolódtak az 1850-es és 1860-as évek oblasztnyik mozgalmába. Legismertebb közülük D. I. Zavalisin volt, aki viszont a helyi viszonyok és közigazgatás éles sajtó-

kritikájával végül elérte azt, hogy őt még Szibériából is száműzték, mégpedig Oroszország európai részébe.⁷

Az 1830 utáni lengyel politikai száműzöttek körében természetesen minden olyan elképzelés népszerű volt, amely legfőbb ellenségük – az orosz állam – meggyengítését szolgálta. A szabadság utáni vágy azzal járt, hogy a lengyelek körében már az 1830-as években megszületett a helyi elnyomók elleni felkelés ötlete, amelynek egyik mellékvonulata Szibériának a cári Oroszországtól való esetleges elszakításának meglehetősen kalandor jellegű és nem túl komoly gondolata volt. A cári hatóságok azonban éberek voltak, és az egész ügyet erőteljesen eltúlozva kegyetlenül szétverték a szibériai lengyelek szervezkedését.⁸

Természetesen az irodalom is kivette a maga részét a szibériai regionalizmus előkészítéséből. A szibériai hazafiak körében az 1840-es években nagy népszerűségnek örvendett P. A. Szlovcov 1838-ban megjelent, *Szibéria történeti szemléje* című könyve (oroszul: *Isztorieseszkije obozrenyje Szibiri*). Szlovcov egyik legelső szerzőként gyarmatnak tekintette Szibériát, amely ugyan gazdag, de elhanyagolt az anyaország által. A szerző kikérte magának a szibériai lakosok negatív színben való feltűntetését, ami természetesen tetszett minden helybelinek. Művében továbbá kritizálta az anyaország bűnözőinek Szibériába történő tömeges szállítását, amely a rabok gyarmatává teszi az országrészt. Ugyanakkor Szlovcov nem volt szeparatista, sőt még a helyi sajátosságokat hangsúlyozó regionalista sem, hiszen hosszú távon hitt abban, hogy Oroszország és Szibéria műveltsége és törvényei egyformák lesznek, kiegyenlítődnek. A külön szibériai történelmet sem akarta nagyon elismerni.⁹

A szibériai regionalizmus közvetlen előzményei között az 1850–60-as években fontos szerep jutott egy érdekes párosnak, amelyet mellesleg rokon szálak is fűztek egymáshoz. Mihail Bakunyinról, az orosz anarchizmus és forradalmi mozgalom kiemelkedő alakjáról, illetve Nyikolaj Muravjov-Amurszkijről, a népszerű irkutszki főkormányzóról van szó. Bakunyin politikai száműzöttként került a rokona által irányított Kelet-Szibériába az 1850-es évek végén, és hamar a főkormányzó szűkebb környezetének tagja lett. Muravjov-Amurszkij, akit még I. Miklós nevezett ki irkutszki főkormányzónak, ottani tizenhárom éves szolgálata alatt meglehetősen népszerűvé vált a helyi körökben. Egyrészt az ő nevéhez fűződik az Amur folyó vidékének Oroszországhoz csatolása, ami nagyon fellelkesítette a szibériai kereskedőket és a száműzött forradalmárokat egyaránt, hiszen ezzel Oroszország Szibérián keresztül kijutott a Csendes-óceánra, pontosabban annak olyan partjára, amely alkalmas volt komoly és gazdag kikötők létesítésére. Szibéria már nem volt többé semmibe vezető óriási üres terület, hanem képletesen szólva közelebb került a helybeli értelmiség által annyira csodált Amerikához. Ettől pedig a lelkes helyi idealisták nemcsak a kereskedelem fellendítését várták, hanem az eszmék szabad áramlását is. Másrészt Muravjov-Amurszkij viszonylag kordában tudta tartani a neki alárendelt bürokráciát, és viszonylag enyhe rezsimit biztosított a helyi lakosságnak és a politikai száműzötteknek egyaránt. Az ügyes és ravasz főkormányzó tulajdonképpen kétarcú politikát folytatott: a cár felé igyekezett a lehető leglojálisabb képet mutatni, az irkutszki társasági és politikai körök felé pedig a liberálisabb arcát fordította. Ugyanakkor titkos jelentéseiben néha lekezelően nyilatkozott a szibériaiakról, akik között viszont mindig Szibéria autonómiája hívének tüntette fel önmagát. Bakunyin is sokat tett rokona liberális arculatának népszerűsítéséért, hiszen sok pozitív hangvételű cikket írt róla az orosz demokratikus ellenzék szócsövének tartott *Kolokol* című újságban, amelyet Alekszandr Herzen adott ki Londonban. Mellesleg a leveleket és tudósításait valóság-

núleg a nagy hatalmú főkormányzó segítségével juttatta ki az országból. Ezek azonban néha veszélyesek voltak az irkutszki “pasára” nézve, mert Bakunyin hosszú forradalmi múltja ellenére soha nem volt túlzottan óvatos és tapintatos. A mindig is csapongó természetű anarchista néhány éves szibériai tartózkodása alatt váltakozó intenzitással lelkes híve volt egyszer a “csodálatosnak” tartott Szibéria teljes elszakításának, máskor pedig az Orosz Birodalom demokratikus szláv föderációvá való átalakításának, és soha nem tiltotta, hogy elképzeléseiben “demokratának” tekintett rokonának is szerepet szán.

Természetesen Muravjov-Amurszkij vélt “demokratizmusa” tipikus bakunyini túlzás és önámítás volt, amely azonban több fiatalembert is megtévesztett, akik a főkormányzó kabinetje körül forgolódtak. Az 1860-as években az Amur-vidéken katonatisztként szolgáló Pjotr Kropotkin herceg, a későbbi anarchista gondolkodó visszaemlékezései szerint a Muravjov-Amurszkij szűkebb környezetéhez tartozó fiatalok Bakunyinnal együtt az USA-val szövetségi viszonyban lévő Egyesült Szibériai Államok létrehozásáról vitakoztak. Magát a kifejezést is a csodált amerikai példa mintájára találták ki.¹⁰ A szintén fiatal Kropotkin inkább pozitív véleménnyel volt a főkormányzóról, mégis felismerte, hogy utóbbi minden előnyös tulajdonsága ellenére túlzottan a régi hivatalnoki gárda neveltje, és mint ilyen, a lelke mélyén ő is egy despota, aki soha nem fog igazából szimpatizálni a demokratikus köztársasággal. Bakunyin szintén inkább ideiglenes diktátorként tudta elképzelni rokonát, mint az igazi demokrácia építőjeként. Azt, hogy a két oldalra is játszó Muravjov-Amurszkij mit akart, nehéz pontosan meghatározni. Valószínűleg időnként eljátszott a szibériai köztársasági elnöki poszt betöltésének gondolatával, azonban túl okos és óvatos volt ahhoz, hogy túl messzire menjen el ebben az irányban. Esetleges szeparatizmusa pedig nem volt eszmei indíttatású, inkább egy távoli gyarmat helytartójának hiúságból következő elgondolásról volt szó szerintem nála. A főkormányzó pétervári ellenfelei mégis ügyesen kihasználták kacérkodását a Szibériai Egyesült Államok gondolatával, és 1862-ben és 1863-ban sikerült elérniük, hogy a tehetséges, energikus, de kétszínű főkormányzó kegyvesztett lett. Muravjov-Amurszkij élete hátralévő részét külföldön élte le, és egyik uralkodó sem aktiválta őt újból.¹¹

Muravjov-Amurszkij, Bakunyin és környezetük nagy része nem volt született szibériai, sőt az őslakosok szemében ők igazából “oda hozott” (oroszul: *navoznije*) orosz embereknek számítottak. Bakunyin életének irkutszki szakasza gazdag pályafutásának csupán érdekes és rövid kitérője volt. Szibéria iránti rajongása viszont azokban az években egyáltalán nem volt egyedülálló Oroszországban. Szibéria a liberális és forradalmi demokratikus körökben nagy népszerűségnek örvendett, mint olyan terület, amely nem ismerte a jobbagyságot, ennek folytán a teljesítményére büszke helyi lakosság jobban felkészült a szabadságra és demokráciára, mint az európai Oroszország tömegei. Ezenkívül a reform szellemiségű hatvanas évek első fele a századelőhöz hasonlóan megint a föderalista eszmék reneszánszát hozta magával. Az emigráns Herzen és Ogarjov által szerkesztett, nagy befolyású *Kolokol* cikkei ezt nagyon jól tükrözték. Herzen mindig is kritikus volt a despotikus és agyoncentralizált Orosz Birodalommal szemben. Úgy tartotta, hogy az állam egysége nem feltétlen velejárója a nép jólétének. Az egyes térségek nagyobb önállóságában az ország demokratizálásának egyik útját látta, nem is beszélve arról, hogy a lengyelek esetében elismerte azok függetlenséghez való jogát. Álláspontját röviden a következőképpen foglalta össze: “Földet a parasztoknak, az önállóság elismerését a régióknak.” Herzen elismerte az egyes provinciáknak az autonómiához való jogát, illetve azt a

jogukat, hogy egymással szövetségre lépjenek, teljesen összeolvadjanak vagy éppen fordítva, teljesen szeparálódjanak.¹² Szibéria azért is volt fontos Herzen nézetrendszerében, mert hosszú távon azzal számolt, hogy a jövőben a világ központja a Csendes-óceán térségébe fog áttevődni, és az USA és Oroszország együttműködése fogja meghatározni az arculatát. Szibéria pedig Oroszországnak az USA-hoz legközelebb fekvő és egyben sok tekintetben legjobban hasonlító része volt. Amennyiben Amerika kifejti a maga forradalmasító hatását Oroszországra, az Herzen véleménye szerint valószínűleg Szibérián keresztül fog megtörténni.

Az első oblasztnyikok és elképzeléseik

A szűken vett szibériai regionalizmus, mint politikai mozgalom és eszmerendszer, az 1860-as években született az oroszországi egyetemi városokban tanuló szibériai diákok körében. Az egyik legelső ilyen központ a Kazanyi Hittudományi Akadémia, illetve a Kazanyi Egyetem volt, amely már csak földrajzi közelsége miatt is hamar a szibériai diákok kedvelt célállomássá vált. Az itt tanuló szibériaiak az 1850-es években sokszor félig tréfásan, félig komolyan szűkebb szülőhazájuk kiválásáról élcelődtek. Ennél fontosabb, hogy itt tanult, majd tanított A. P. Scsapov, a föderalista-regionalista eszmék egyik legfontosabb hirdetője és teoretikusa, aki szintén Szibériában született. Történelemtanári pályáját a hatvanas években kezdte, és hallgatóinak már az első előadások alkalmából bejelentette, hogy ő nem az államiság és a központosítás szempontjából szeretné megközelíteni az orosz történelmet, hanem nagyobb figyelmet akar szentelni a regionális sajátosságoknak, a regionális elemnek a történelemben, hiszen szerinte Európában nem volt még egy olyan nép, amely néprajzi értelemben annyira sokszínű lenne, mint az orosz régiókban élő lakosság. Scsapov II. Sándornak is javasolta Oroszországnak önkormányzattal rendelkező *kerületekre* való felosztását. A birodalom föderális átalakulása talán jobban ki tudná védeni a Muravjov-Amurszkij típusú "helyi szatrapák" szeparatizmusát. Azt is felvetette, hogy minden létrehozandó területben egyetemet kell alapítani, mert főleg a távoli vidékek nagy hiányt szenvednek ebben.¹³

Scsapov példája és eszméi hatottak a fiatalabb szibériai diákokra Kazanyban, Szentpétervárott és Moszkvában egyaránt. Mindezekben a városokban szibériai földieket tömörítő diák és fiatal értelmiségi önszervező és önképző körök (oroszul: *zemljacsesztvo*) jöttek létre. Közülük legfontosabb értelemszerűen a fővárosi *Szibériai Kör* (oroszul: *Szibirskij kruszok*) volt, amelynek tagjai közé tartoztak a szibériai regionalizmus meghatározó személyiségei. A kör 1860-ban alakult meg, és egy kisebb szünettel 1865 és 1867 között, amely szünet a *Szibéria Függetlensége Társaságának* (oroszul: *Obscsesztvo nezavisimosztyi Szibiri*) rendőrségi felszámolásával függött össze, egészen 1917-ig működött.

A szentpétervári Szibériai Kör két lelke a későbbi szibériai regionalizmus két vezéralakja volt: Georgij Potanyin és Nyikolaj Jadrincev. Potanyin arra ösztönözte társait, hogy ne felejtsek el gyökereiket, tanulmányozzák szűkebb pátriájuk történelmét, gazdaságát, természetrajzát, mindezt annak érdekében, hogy Szibériába való visszatérésük után közre tudjanak működni annak felemelkedésében. Szibéria mint távoli vidék valóban komoly szakemberhiánnyal küszködött, ezért a fővárosban tanuló, lelkes fiatalság az idealista hatvanas években feltétlen köteletségének érezte a hazatérést. Jadrincev pedig úgy kezelte Szibériát, mint Oroszország gyarmatát, annak minden konzekvenciájával. Véleményét írásban is kifejtette az 1882-ben megjelent

nagy hatású könyvében, amely a következő jellemző címet viselte: “*Szibéria mint gyarmat*” (oroszul: *Szibir kak kolonyija*).

Az a kérdés, hogy Szibéria tulajdonképpen gyarmat vagy csupán provincia, azokban az években valóban sok értelmiségi agyat megmozgatott. Erről a kérdéstről vitatkoztak például az *Császári Földrajzi Társaságban* is (oroszul: *Imperatorszkoje Geograficeszkoje Obscsesztvo*). A nagyorosz érzelmű bürokrácia és tudomány ragaszkodott Szibéria provincia voltaához, hiszen tudták, hogy a távoli tartomány gyarmatnak való elismerése a későbbiekben súlyos politikai következményekkel járhat. A fiatal szibériai értelmiség viszont más véleményen volt, és az európai Oroszország és Szibéria viszonyát úgy értelmezte, mint a metropolis és gyarmat viszonyát. Úgy érezték, hogy a kormány gazdaságpolitikája szűkebb hazájuk gazdasági érdekeit kiszolgáltatja a moszkvai manufaktúraipar érdekeinek. Miután azonban Potanyin és társai az akkori fiatal értelmiség többségéhez hasonlóan narodnyik szocialisták voltak, nem akartak szövetségre lépni a szibériai városok vállalkozó polgárságával. Emiatt a két országrész közötti belső vámhatár felállításának gondolata igazából eszükbe sem jutott, hiszen az jellegzetesen kapitalista megoldás lett volna. Sz. G. Szvatyikov, a szibériai oblasztynyicsesztvo egyik legfontosabb történetírója szerint a Potanyin körüli csoport szeparatizmusa inkább elméleti és elvi jellegű volt, amely a távoli jövőbe tekintett, és nem reagált a szibériai vállalkozók közvetlen gazdasági érdekeire. Az utóbbiak autonomizmusa természetesen sokkal inkább volt gyakorlati jellegű. Itt sem volt azonban szó valamilyen erős mozgalomról, inkább csak néhány város liberális érzelmű kereskedői kisebb körökbe tömörülve próbálták megfogalmazni térségük gazdasági érdekeit.¹⁴

Potanyin, Jadrincev és követőik nemcsak régiójuk kormány általi gazdasági elhanyagolását kifogásolták, hanem azt is, hogy a kormányzat hazájukat büntető gyarmatként használja, és ide küldi az európai országrészek társadalmi söpredékét. Természetesen főleg a politikai elitéltek és a száműzöttek között sok értékes ember is volt, amivel a helybeliek többsége tisztában volt, sőt a “nem politikaiak” között is az országrész szempontjából értékes és talpraesett emberek voltak, de a foglyok többsége mégis köztörvényes bűnöző volt. A fővárosban tanuló szibériai ifjak ezenkívül azt is kifogásolták, hogy Szibériának egyetlen egyeteme sincs, így a tanulni vágyó ifjúság távol otthonától kénytelen tanulni, és sokszor ott is marad, amivel viszont pátriájuk értékes szakembereket veszít el.

Az 1860-as években tehát fokozatosan kialakultak a szibériai regionalizmus főbb tételei és követelései, amelyek a következők voltak: a térség lakosságát demoralizáló száműzetés rendszerének felszámolása, a potenciális értelmiség elvándorlásának megakadályozása a helyi egyetem létrehozása által, illetve Szibéria alárendelt gazdasági pozíciójának megszüntetése.¹⁵ Miután a hatvanas években végrehajtott fontos reformokat Szibériában nem vezették be, ezek utólagos végrehajtása is az oblasztynyikok programjába került. Főleg az önkormányzati zemsztvo-reform, illetve az esküdtbírói rendszer meghonosításának az elmaradása sértette a szibériaiak érdekeit és érzékenységét.

Potanyin és Jadrincev példát mutatva híveiknek, az egyetem befejezése után valóban hazatértek, és aktívan bekapcsolódtak az omszki és tomszki társadalmi-politikai életbe. Igyekeztek pozíciókat szerezni a helyi hivatalokban (Potanyin például a Kormányzósági Statisztikai Hivatal titkára lett) és szalonokban, eszméikkel befolyásolni a sajtót, és egyáltalán ráébreszteni a szibériai értelmiséget és lakosságot saját érdekeik felismerésére. Nagyon aktívan propagálták a helyi szibériai egyetem gondo-

latát, mert a helyben megszerezhető műveltség és kultúra terjesztéséhez nagy reményeket fűztek. A fiatal regionalisták a helyi népek jogaiért is felléptek, azok jogi és kulturális felemelkedését szorgalmazták. Az oblasztnyikok vezetőinek többsége ugyan etnikailag orosz volt, de társaságaikba bejártak a művelt és russzifikált bennszülött értelmiségiek is. Nem szabad elfelejteni, hogy Jadrincev, Potanyin és társaik Szibériát részben sajátos észak-ázsiai kulturális és civilizációs régióknak tekintették, amelynek jellegét nagysága, éghajlata, demográfiai összetétele és más tényezők határozzák meg. A szibériai regionalisták ugyanakkor próbálták megtalálni azokat a rétegeket és csoportokat, amelyekre hatással lehetne ideológiájuk, és a kozákok, óhitűek, az igazi "szibirjakok" mellett a helyi népek elitjére is gondoltak. Az utóbbiak érdekeiben való fellépéssel pedig hidat akartak verni a helyi orosz és bennszülött lakosság között.

Természetesen a Szibéria és az USA közötti párhuzam továbbra is élt a szibériai oblasztnyik értelmiség köreiben, az Egyesült Szibériai Államok gondolata sem volt teljesen idegen tőlük, de mindenképpen inkább mint nagyon távoli, valószínűtlen és részben irreális, romantikus terv. A nagy botrányt kavaráó, "A szibériai patriótákhoz!" című forradalmi hangulatú, 1864. évi kiáltvány, amely felkelésre hívta fel a lakosságot, és az Egyesült Szibériai Államokat élte, inkább egy elkeseredett reakció volt a zemsztvo-reform szibériai elmaradására.¹⁶ Lényegében azonban sem Potanyin, sem Jadrincev, sem a Szibériai Kör többi tagja nem voltak szeparatisták, azok a vádak, amelyekkel 1865-ben a kormányzat megvádolta őket, többnyire alaptalanok voltak. Narodnyik szocialista kötődéseik ellenére igazából forradalmárok sem voltak, a konkrét oblasztnyik program (a zemsztvo-reform Szibériára való kiterjesztése, az esküdtbíráskodás bevezetése, a szibériai egyetem terve, a helyi ipar fejlesztése, a száműzetés rendszerének felszámolása, rendes és korrekt bánásmód az őslakossággal) pedig meglehetősen realista és mértéktartó volt, és sok tekintetben inkább liberálisnak mondható, mint radikálisnak és szocialistának. Jadrincev és társai ugyanakkor nemcsak a reakciós cári centralizmustól, hanem a szocialista indíttatású jakobinus központosítástól is tartottak. Potanyin megint fontosabb kritériumnak tartotta a közös szibériai származást és az ebből következő közös érdekeket, mint az osztályszempontot, azaz például a szibériai és európai parasztok közös érdekeinek elsődlegességét. Ez szintén nem jellemzően szocialista viszonyulás az üggyhöz.¹⁷ Az oblasztnyik mozgalom vezetői tehát sokkal inkább helyi ideológusok voltak, mint gyakorló forradalmárok. Potanyin még az oblasztnyik kifejezést is kerülte, és saját magát egyszerűen "helyi szibériai hazafinak" tekintette.¹⁸ Az ilyen mérsékletesség és óvatosság valószínűleg egész Szibéria provinciális jellegével függött össze. A kisvárosias, provinciális légkör, távol a nagy egyetemi és szellemi központoktól közismerten nem kedvez a politikai radikalizmusnak.

Milyen befolyása volt az oblasztnyik eszméknek Szibériában, és egyáltalán mi valósult meg a szibériai regionalizmus célkitűzéseiből a forradalom előtt? Az egyik legnagyobb vívmánynak az 1888-ban létrehozott Tomszki Egyetem számított, amely fontos tudományos és kulturális központtá vált. Továbbá Szibéria-szerte több, a regionalista eszméket hirdető újság született ("*Szibir*", "*Szibirszkaja gazeta*", "*Vosztocsnoje obozrenyje*", "*Szibirszkaja szizny*" stb.). Eredménynek mondható az is, hogy a központi kormányzat 1890-ben több enyhítést eszközölt a száműzetés rendszerében. A transzszibériai vasút felépítésével pedig a 19. század végére csökkent Szibéria izoláltsága és bezártságérzése, a térség vállalatai könnyebben be tudtak kapcsolódni a birodalmi gazdaságba. Bármilyen meglepő, a nyersanyag-kitermelésen

kívül ebből leginkább a szibériai mezőgazdaság profitált, főleg annak tejtermelő és állattenyésztő szektora. A területet behálózták a gyorsan kialakuló felvásárló és értékesítő szövetkezetek, az úgynevezett kooperatívok, amelyek idővel nagy és befolyásos központokba, centrálékba tömörültek. A 20. század elején részben megvalósult a szibériai regionalisták következő elképzelése, mégpedig az, hogy a kormányzat különböző engedményekkel ösztönözze a túlnépesedett európai területek lakosságának Szibériába költözését. Ezt a politikát már Szergej Witte pénzügyminisztersége idején karolták fel, majd az 1907 utáni sztolipini reformok és intézkedések következtében valóban százezrek indultak az Uráltól keletre fekvő területekre. Az 1897 és 1914 közötti időszakban valóban milliók érkeztek Szibériába, hiszen csak 1908-ban 758 812 fő települt át Oroszország európai területeiről. Természetesen ilyen demográfiai növekedés komoly feszültségekhez is vezetett, és hamar megjelentek a régi és új telepesek közötti ellentétek is. Az oblasztnyikok, akik egyre inkább a régi lakosság érdekeinek védelmezőjeként próbáltak fellépni, már nem rajongtak annyira a betelepülőkért, annál is inkább, mert azok körében nem nagyon volt befolyásuk. Egyáltalán a szibériai regionalizmus önmagában soha, azaz sem előtte, sem utána nem vált tömeges mozgalmá. Az oblasztnyikok befolyása ugyan nem volt elhanyagolható az egyes városokban és társadalmi körökben, később esetleg a nagy szövetkezeti központokban, és bizonyos mértékben képesek voltak a közvéleményt és ezáltal a kormányt is befolyásolni, azonban soha nem váltak domináns össz-szibériai mozgalmá. Legfőbb politikai célkitűzésüket, a kormányzósági és a járási zemsztvók bevezetését viszont egészen 1917-ig nem sikerült elérniük.

Az oblasztnyik mozgalom az 1917-es forradalom idején és a polgárháború alatt

Az 1917-es orosz forradalom és az azzal járó gyengülő központi kormányzat az aktivizálódó szibériai regionalizmus előtt is új perspektívákat nyitott. Egyrészt mindenről sokkal szabadabban és nyíltabban lehetett beszélni, másrészt Oroszország föderális átalakulása megint aktuális politikai témává vált. Ahogyan Szentpétervárott gyengült a központi hatalom, úgy erősödtek mindenütt a decentralizációs, sőt egyenesen separatista törekvések.

Az 1917-es esztendő egyik fontos hozadéka volt Szibéria szempontjából a megreformált zemsztvók bevezetése. Ezzel teljesült az oblasztnyikok egyik régi követelése, melynek érvényesítésére több mint ötven éve nem volt lehetőségük. Az aktivizálódó szibériai regionalisták, oblasztnyikok azonban nem akartak megelégedni csupán a helyi, járási, illetve kormányzósági önkormányzatokkal, hanem célul tűzték ki a szibériai autonómiát megtestesítő *Szibériai Kerületi Duma* (oroszul: *Szibirszkaja Oblasztnaja Duma*) összehívását is. Az oblasztnyik mozgalom ugyanakkor 1917-ben egyáltalán nem tartozott a legbefolyásosabb helyi politikai erők közé, inkább csak a helyi értelmiség bizonyos köreiben volt erős. Potenciális bázisuknak tekintették még a már régóta Szibériában élő parasztságot, kozákokat és a különböző nemzetiségeket (főleg a viszonylag nagy létszámú burjátokat), mindez azonban kevés volt, mert az őket támogató legtöbb paraszt és értelmiségi megosztotta szimpátiáit a regionalisták és az eszerek között. A legtöbb aktív oblasztnyik ezért a Szibériában is nagyon népszerű eszer párthoz csatlakozott, amivel viszont egyáltalán nem vesztek el a szibériai autonómia ügye számára, hiszen az oroszországi pártok közül talán az eszer párt volt leginkább nyitott az autonomista és föderalista jelszavak iránt. Az eszerek pozíciójának erősödése azért közvetve kedvezett a szibériai autonómia tervének is.¹⁹ A többi m

sékelt szocialista párt, azaz a népi szocialisták és a mensevikek is nyitottak voltak a szibériai regionális autonómia iránt, a bolsevikok és részben a liberális kadetok viszont néhány nyilatkozattól eltekintve nem rajongtak érte.²⁰ Az oblasztnyikok ugyan önállóan is szervezkedtek, azonban miután látták a politikai fejleményeket és azt, hogy az igazán komoly tömegek nem reagálnak jelszavaikra, szervezeteik tagjai számára lehetővé tették a kettős tagságot. Ezáltal pedig elindult a szibériai oblasztnyik mozgalom és az eszer párt részleges egymásba épülése.

A közhatalom gyakorlására igényt tartó választott szervek közül először a Tomszki Kormányzósági Népi Gyűlés vetette fel az Oroszországi Köztársaságon belüli autonóm szibériai önkormányzat ügyét. Ezt az önkormányzatot a demokratikusan választott és a törvényalkotásra feljogosított Szibériai Kerületi Duma testesítette volna meg. E szerv megalakításának előkészítése céljából hívták össze 1917 nyarán az *Össz-szibériai Kerületi Kongresszust* (oroszul: *Vszeszbirszkij Oblasztnoj Szezd*), amelyre a különböző politikai, társadalmi, szakmai és nemzetiségi szervek és szervezetek delegálták a tagjaikat. Miután azonban a tervezettnél sokkal kevesebb delegátus jött össze, csak 67 fő, a tomszki tanácskozás szervezői a kongresszust egy előkészítő konferenciává minősítették át. Ezen a konferencián született meg egy szibériai autonómiatervezet, továbbá döntöttek az autonóm Szibéria fehér-zöld lobogójáról, illetve arról, hogy 1917 októberéig össze kell hívni egy valóban reprezentatív kongresszust, amely majd kidolgoz egy részletes autonómiatervezetet, amelyet jóváhagyás végett benyújtanak majd az Összoroszági Alkotmányozó Gyűlésnek. Az idő rövidsége miatt megint lemondtak a közvetlen választásokról, és a delegálás álláspontjára helyezkedtek.²¹

1917 októberében aztán valóban összeült az első Szibériai Kerületi Kongresszus. Valószínűleg a központban tomboló politikai válság és a közelgő bolsevik hatalomátvétel miatt most már valóban reprezentatív és nagy létszámú testület ült össze, 169 delegátus jelent meg az egyetemi városnak számító Tomszkban. A tanácskozáson fontos határozatokat fogadtak el. Az első kettő Szibéria autonómiájáról és hatalmi berendezkedéséről szólt. Az Oroszországi Köztársaságot a résztvevők úgy képzelték el, mint a nemzetiségi és területi autonómiákat ötvöző államalakulatot, amely hosszabb távon föderációvá alakulhatna át. Az autonóm Szibéria kompetenciáit a központi hatalom állapítaná meg, azonban úgy, hogy a központi szervek kompetenciái lennének taxatív felsorolva, az összes többi hatáskör a helyi kerületi közhatalmi szerveket illelné. Az autonóm hatáskörök közé tartozna egyebek mellett a közbiztonság, a népoktatás, a népjóléti ügyek, a helyi gazdasági kérdések, a szibériai természeti kincsekkel való gazdálkodás, illetve a saját vámok és tarifák meghatározásának a joga. A központi hatalomé lenne a külpolitika, a hadügy (területi haderő mellett), a pénzkibocsátás joga, az országos adók és vámok ügye, az állampolgársági kérdések szabályozása stb.²² Miután a kongresszusi képviselők most is csak delegált és nem közvetlenül választott küldöttek voltak, elhatározták, hogy minél hamarabb meg kell választani az *Alkotmányozó Szibériai Kerületi Kongresszust* (oroszul: *Ucsregyitelnij Szibirszkij Oblasztnoj Szezd*), mégpedig a demokratikus és arányos választójog segítségével. Erre azonban már nem került sor az október végi, illetve november eleji szentpétervári események miatt.

A bolsevikok és szövetségeseik hatalomra kerülése gyorsabb cselekvésre készítette a szibériai regionalistákat és a velük összefonódó ezereket. 1918 elején összehívták a *Rendkívüli Össz-szibériai Kerületi Kongresszust* (oroszul: *Csrezvicsajnij Vszeszbirszkij Oblasztnoj Szezd*), amelyen 155 delegátus jelent meg, akik a

zemsztvókat, a városi dumákat, a Szibériában befolyásos nagy szövetkezeteket, azaz a kooperatívokat, illetve a szovjetekeket, a pártokat, a nemzetiségeket és a kozákokat képviselték. Deklarációjukban az Összoroszági Alkotmányozó Gyűlés mellett tették le a voksukat, azzal, hogy az adott válságos helyzetben számukra az egyetlen kiút az autonóm szibériai hatalmi szervek minél gyorsabb kiépítése. Egyelőre az *Ideiglenes Szibériai Kerületi Duma* (oroszul: *Vremennaja Szibirszkaja Oblasztinaja Duma*) és az *Ideiglenes Szibériai Kerületi Tanács* (oroszul: *Vremennij Szibirszkij Oblasztnoj Szovjet*) lettek azok. Kimondták, hogy ezek a szervek a bolsevik hatalomátvétel előtti jogszabályokat tekintik érvényeseknek, illetve azt is, hogy amennyiben az Összoroszági Alkotmányozó Gyűlés nem lesz abban a helyzetben, hogy elkezdje munkáját, akkor az ideiglenes szibériai közhatalmi szervek magukra vállalják a teljhatalmat.²³ A kongresszus meg is választotta az első Kerületi Tanácsot, azaz az első autonóm szibériai kormányt. Székhelye természetesen Tomszk lett.

Az első oblasztnyik kormány előtt sok feladat állt: el kellett fogadtatnia magát a helyi lakossággal, meg kellett szerveznie a Kerületi Duma megválasztását, illetve meg kellett szerveznie a saját szibériai haderőt, amely érvényt tudott volna szerezni a még mindig csak formális hatalmának. Az Ideiglenes Szibériai Tanács ugyanis csak egyik hatalmi központ volt a polgárháború szélén álló Szibériában. Igaz, a bolsevik hatalomátvétel Szentpétervárott megnövelte az oblasztnyik törekvések és elképzelések népszerűségét a helyi politikai körökben, de a befolyásos kadet párt most is óvatosan viszonyult az autonomista jelszavakhoz, annál is inkább, mert őket mint az úgynevezett "cenzusos", azaz polgári rétegek képviselőit a baloldali érzelmű szervezők rendszerint kihagyták a kongresszusokból. A szibériai szervek létrehozása és működtetése alapvetően a szibériai eszerek és népi szocialisták ügye volt. Nagyon sok helyen viszont már a bolsevikok és baloldali eszerek által dominált szovjetek voltak az igazi urak, akik a katonai helyőrségekre tudtak támaszkodni. A szibériai bolsevikok fő központja Krasznojarszk volt.

Az oblasztnyikok és eszerek ugyan elvben nem utasították el a szovjetekeket, azonban úgy tekintettek azokra, mint a munkások, parasztok és katonák érdekvédelmi és politikai szervezeteire, amelyek szintén küldhetnek képviselőket a kerületi hatalmi szervekbe, de nem azonosak azokkal, azaz nincs közhatalmi jellegük. Természetesen tudták, hogy a pillanatnyilag erősebb bolsevikok nem fognak belemenni ebbe, ezért inkább saját fegyveres erő szervezésébe kezdtek, amelynek segítségével ellensúlyozni akarták a bolsevik propaganda hatása alatt álló szibériai helyőrségeket. Az oblasztnyikok először különálló szibériai csapatokat igyekeztek szervezni a frontokon, amelyeket szervezetten haza akartak hozni. Ezek a csapatok azonban, amelyeknek a szovjethatalom által irányított területeken keresztül kellett hazajutniuk, a szibériai hatalom szempontjából meglehetősen reménytelen állapotban érkeztek Szibériába. Bolsevik propagandisták nagy gondot fordítottak befolyásolásukra. A hazatérő katonák többsége pedig ki akart maradni minden további vérontásból. A helyzet tehát 1917 végén és 1918 elején itt is hasonló volt, mint a dél-oroszországi kozák vidékeken. Az Ideiglenes Szibériai Tanács ezért döntően a helyi erőkből volt kénytelen szervezni a csapatait. E feladat ellátására és a közvélemény befolyásolására a szibériai kormány politikai emissziáriátusokat hozott létre a térség különböző városaiban.

A szibériai regionalizmus esélyeit növelte, hogy a zavaros decemberi és januári napokban mindenki támpontokat keresett. A bukott Ideiglenes Kormány komisszárijai közül sokan például ezért vetették alá magukat a születő szibériai kormánynak. Sok városi, járási és kormányzósági önkormányzat is üdvözlő táviratokat küldött neki.

Ez volt a helyzet a különböző nem bolsevik dominanciájú társadalmi szervezetekkel, illetve nemzetiségi szervekkel. Mindez azonban nem volt elég, mert egyre több városban és faluban a vezetés a szovjetek kezébe ment át, főleg a vasút mentén. Emiatt nagyon sürgőssé vált a tervbe vett reprezentatív Ideiglenes Kerületi Duma összehívása. Az időhiány és a rendkívüli körülmények miatt a дума megint delegált tagokból állt, akiket a zemsztvók, a városok, a kozák vidékek, a nemzetiségi önkormányzatok, a társadalmi-politikai, illetve szakmai szervezetek delegáltak. Ennek ellenére a bolsevikok elég hamar felismerték az ilyen testületben rejlő veszélyeket, és azért minden áron igyekeztek megakadályozni, hogy a különböző vidékek delegátusai megérkezzenek az 1918. január 7-én megnyitandó első дума-ülésre. Emiatt az első hivatalos ülés állandóan csúszott. Csak január vége felé jelent meg Tomszkban és regisztráltatta magát több mint 90 delegátus, ezzel pedig meglett a határozatképességhez nélkülözhetetlenül szükséges minimális kvórum. A testület politikai összetétele a következő volt: 56 eszer, 10 népi szocialista, 5 szociáldemokrata (mensevik), 2 lengyel szocialista, 1 autonomista-föderalista; 12 pártunkívüli, és 2 delegátus nem nyilatkozott a pártovatartozásáról.²⁴

A szervezők február elejére halasztották el az első ülés megnyitását, de a bolsevik karhatalom megelőzte őket. Néhány nappal előtte ugyanis egy század segítségével hivatalosan "feloszlatták" a dumát és sok tagját letartóztatták. Először Krasznojarszkba vitték a foglyokat, nemsokára azonban elengedték őket, miután azok írásban megígérték, hogy nem fognak szervezkedni a szovjethatalom ellen. A letartóztatások ellenére körülbelül 40 delegátus szabadlábon maradt, és január 28-án (február 10-én) a járási élelmezésügyi hatóság épületében titokban megtartották az Ideiglenes Kerületi Duma első ülését. A deklaráció megszövegezésén kívül döntöttek önkéntes csapatok szervezéséről, és végül megválasztották az *Autonóm Szibéria Ideiglenes Kormányát* (oroszul: *Vremennoje Pravityelsztvo Avtonomnoj Szibiri*). A kormány elnöke és egyben földművelésügyi minisztere P. J. Derber lett. A helyzetet és a kormány erejét jól jellemezte, hogy az éjszakai ülés alatt annak érdekében, hogy senki se vegye észre őket, nem merték kivilágítani az utcára nyíló ablakokat. A szibériai дума első és hosszú időre utolsó ülése ennek köszönhetően valóban észrevétlen maradt, és a delegátusok másnap reggel nyolckor épségben hazatérhettek.²⁵ Deklarációjukat, mely a szétkergetett Alkotmányozó Gyűlés és az Oroszországi Demokratikus Köztársaság föderatív berendezkedése mellett tette le a voksot, szintén csak néhány nappal később tették közzé egy tomszki újságban.

A Kerületi Duma első ülése után a frissen kinevezett kormány tagjai úgy döntöttek, hogy a körülmények folytán inkább egyenként, magánúton távoznak Tomszkból valamelyik számukra biztonságosabb távol-keleti városba. Emigrációjuk színhelyéül Harbint választottak, azt a formálisan Kína területén lévő, azonban orosz igazgatás alatt lévő várost, amely a Mandzsúriát átszelő Kínai Keleti Vasút központja volt. Harbinban viszont a frissen kinevezett szibériai kormány komoly politikai konkurensre talált. A reális hatalommal nem rendelkező Derber vezette szibériai kormány helyi riválisa a *Haza és az Alkotmányozó Gyűlés Védelmének Távol-keleti Bizottsága* (oroszul: *Dalnyevozstocsnij Komitet Zasciti Rogyini i Ucsregityelnogo Szobranija*) volt. A hangzatos elnevezés ellenére a Távol-keleti Bizottságnak nem volt sok köze az Alkotmányozó Gyűléshez, és hatalma sem volt sokkal nagyobb, mint a Derber-féle kormányé. Ereje főleg abban rejlett, hogy mint olyan szervezet, amely alapvetően a távol-keleti atamánok vezette bolsevikellenes különítmények finanszírozására jött létre, időnként Szemjonov, Gamov, Kalmikov és más hasonló vezérek

támogatására számíthatott. Bár a bizottság politikailag is szívesen befolyása alá vonta volna ezeket a szabadcsapatokat, arra nem volt esélye, ugyanis az atamánok túlzottan öntörvényűek voltak ahhoz, hogy egy ilyen jellegű civil szervezetnek engedelmeskedjenek. A Távol-keleti Bizottság ugyanakkor fontos pénzügyi és helyi közigazgatási támogatókkal rendelkezett. Mögöttük állt a Kínai Keleti Vasút vezetősége Horvat tábornokkal az élén, őket finanszírozta Putyilov gazdag nagytőkés, illetve a pekingi orosz nagykövetség. Ebben a körben mozgott Alekszandr Kolcsak admirális is. A helyi kadetok szintén támogatták a bizottságot.

A helyi polgári és vállalkozó körökre támaszkodó Távol-keleti Bizottság alapvetően jobboldali orientációjú volt. Ennek megfelelően támogatta az egyszemélyi hatalom létrehozását. Tervei közé tartozott egy katonai diktátor vezette bolsevikellenes hatalmi központ létrehozása Harbinban, ahonnan el akarták kezdeni Szibéria megtisztítását a bolsevikoktól. A helyi választott, döntően demokratikus összetételű szervekkel nem akartak számot vetni, csak a fegyveres erőben bíztak, a megtisztítandó területek jövőbeli irányítását illetően is. Ami pedig az úgynevezett mérsekelt szocialistákat illeti, a bizottság liberálisabb része nyitott volt az együttműködés irányában, a többségi konzervatív jobboldaliak azonban nagyon bizalmatlanok voltak az eszerek vezette szibériai kormánnyal szemben, amely korábban teljesen ki akarta hagyni a szibériai autonóm szervekből a vagyonos rétegek képviselőit. A Derber-kormány mérsékeltbb része szintén érezte, hogy összetételét ki kellene egészíteni az ún. censzos elemek képviselőivel, azaz a kadetokkal és az ipari-kereskedelmi körök képviselőivel, a másik része viszont inkább az egyszínű szocialista kormány fenntartásában reménykedett. Meglehetősen riasztotta őket ugyanis a Távol-keleti Bizottság által támogatott atamánok köztörvényes terrorja, amelytől maga a bizottság is kénytelen volt elhatárolódni. Annak ellenére, hogy az antant helyi képviselői is szorgalmazták a Távol-keleti Bizottság és a Derber-kormány egyesítését, az végül nem valósult meg. Közben 1918 tavaszán politikailag mindkettő teljesen marginalizálódott.

A későbbi fejlemények szempontjából fontosabb az, mi történt az ideiglenesen a bolsevikok hatalma alá került területeken. Mielőtt a Derber vezette Ideiglenes Szibériai Kormány Távol-Keletre távozott volna, helyi szerveként Tomszkban hagyta az úgynevezett *Nyugat-szibériai Komisszariátust* (oroszul: *Zapadno-Szibirszkij Komisszariat*), amely az Alkotmányozó Gyűlésbe Szibériában beválasztott három eszer képviselőből és a tomszki járási előjáróság szintén eszer vezetőjéből állt. Ugyanakkor Szibéria-szerte már korábban működni kezdtek a már említett politikai emisszariátusok, amelyeket még az Ideiglenes Szibériai Tanács hozott létre a lakosság befolyásolása és a haderő szervezése céljából. A régióban szétszéledt Kerületi Duma képviselőivel együtt ezek a szervek váltak a szibériai bolsevikellenes fegyveres erők fő szervezőivé. Vezető koordinációs szerepet a Nyugat-szibériai Komisszariátus játszott.

Annak ellenére, hogy ezekben a szervezetekben egyértelműen az eszerek domináltak, a szervezkedés nem az eszer párt nevében folyt, hanem az úgymond pártok fölött álló "szibériai kormányzati szervek" nevében. Ez megkönnyítette a szervezkedést, mert a legharciasabb bolsevikellenes tisztek és önkéntesek általában nem voltak eszerek, sőt jelentős részük jobboldali és monarchista meggyőződésű volt, és mint ilyenek gyakran nem tettek nagy különbséget a bolsevikok és a mérsekelt szocialisták között. Lélektanilag könnyebben tudtak engedelmeskedni egy nem létező "kormányzatnak", mint a baloldali terrorista hagyományokkal rendelkező párt vezető szerveinek. A szervezkedésben ugyanakkor szükség volt az illegális fegyveres tevékenységben jártas eszerek tapasztalataira, illetve arra az anyagi háttérre, amit a szibériai

eszerek befolyása alatt lévő szövetkezeti (kooperatív) mozgalom hálózata nyújtott az alakuló helyi fegyveres osztagoknak, az ún. druzsináknak. Szibériában egyértelműen az eszer párt volt a legszervezettebb és legbefolyásosabb, sok helyi tekintély is a tagjai közé tartozott, főleg 1917-től kezdve. A helyzetet azt is megkönnyítette, hogy az eszer párt 1917-ben nagy gyűjtőpárttá vált, amelybe új tagok tízezrei léptek be. Voltak köztük fanatikusok, karrieristák, szerencselovagok, helyüket kereső, eddig párton kívüli értelmiségiek, gazdasági vezetők, tisztek stb. Elkötelezettségük az eszer párt eszmerendszere és a központi vezetőség parancsainak végrehajtása iránt ennek megfelelően meglehetősen eltérő volt. Az eszer párt 1917-ben és 1918-ban ezenkívül sok irányzatra bomlott szét. Amikor tehát egy elégedetlen tiszt vagy polgár valamilyen szervezetet keresett, amely fel tud lépni a szovjethatalom ellen, nagyjából nyugodt lelkiismerettel léphetett be egy ilyen katonai szervezetbe, annál is inkább, mert más lehetősége sok helyen nem nagyon volt. Folytak ugyan egyéb bolsevikellenes fegyveres szervezkedések is, ezek azonban általában marginálisabbak voltak. Ilyenek voltak a már említett távol-keleti atamánok különítményei, vagy Flug tábornoknak, az Önkéntes Hadsereg szibériai kiküldöttjének kezdeményezései. A politikailag inkább jobboldali Flug tábornok azonban később maga is kénytelen volt elismerni az eszerek vezette Nyugat-szibériai Komisszariátus vezető szerepét a szibériai földalatti bolsevikellenes csapatok szervezésében. Azzal a tudattal vigasztalta magát, hogy a szervezkedő tisztek többsége messziről sem eszer meggyőződésű, és inkább csak a körülmények folytán, más komoly alternatíva hiányában, bármilyen támpontot keresve kerültek ezekbe a szervezetekbe.²⁶

Természetesen attól függetlenül, hogy formálisan kinek engedelmeskedtek, a legtöbb illegális katonai csoport nagy önállóságot élvezett. Létszámuk elég ingadozó volt. Nyugat-Szibériában a legerősebbnek például a majdnem 3000 fős omszki illegális csoport számított, Ivanov-Rinov kozák ezredessel az élén, aki Fluggal tartott kapcsolatot, és politikai kérdésekben inkább a kadet párt jobboldalával és a monarchista eszmékkel szimpatizált. Tomszkban három szervezetben összesen 1500 harcra kész személy állt rendelkezésre. Az irkutszki osztagnak körülbelül 1000 tagja volt. Léteztek azonban 60 vagy 100 fős helyi kis csoportok is. Összesen a térségben körülbelül 7500–8000 fegyveres várta a szovjethatalom elleni fellépés lehetőségét.²⁷

Szibériában és Kelet-Oroszországban a nagy bolsevikellenes fordulat 1918 késő tavaszán következett be, amikor a csehszlovák légiók szembefordultak a szovjethatalommal, és fellépésükkel lehetővé tették az orosz bolsevikellenes erőknek, hogy megszerveződjenek és hatalomra kerüljenek az Urál-hegység mindkét oldalán. 1918 nyarán azonban először nem egy bolsevikellenes hatalmi központ alakult ki a térségben, hanem sok kisebb és két jelentős központ. Az egyik az újonnan szervezett *Ideiglenes Szibériai Kormány* volt, a másik pedig a már említett *Komucs*, azaz az *Alkotmányozó Gyűlés Tagjainak Bizottsága* (oroszul: *Komitet cslenov Ucsregyityelnogo Szobranijja*). A téma szempontjából azonban csak az első érdekes.

Szibériának ugyan volt már egy formális kormánya Derber vezetésével, amelyet annak idején az egy éjszakára összeülő "csonka" Kerületi Duma választott, azonban ez a kormány egyrészt a távoli Vlagyivosztokban tartózkodott, másrészt egyáltalán nem volt tekintélye a helyi bolsevikellenes különítmények körében. Az új szibériai hatalom tehát nem ebből az emigráns testületből alakult, hanem a szovjethatalmat átvészelő, majd megdöntő helyi erőkől nőtte ki magát a nyugati szövetségesek és a csehszlovákok bábáskodása mellett. A különböző szovjetellenes ellenálló csoportokat koordináló Nyugat-szibériai Komisszariátus, amely formálisan ugyan a Derber-féle

szibériai kormány területi szervének számított, a fegyveres osztagokkal és a csehszlovákokkal való kapcsolata révén sokkal több hatalommal rendelkezett, mint a fölötte álló "kormány". Emiatt az új kormányzat tulajdonképpen a komisszariátus körül kezdett kiépülni. Bár a komisszárok az eszer párt emberei voltak, a szerveződő apparátusba sok jobboldali és kadet szakember is bekerült, ami később feszültséget szült az eszer párt vezetése és az egyre inkább jobbra tolódó, egykor szintén eszer kötődésű Nyugat-szibériai Komisszariátus, majd a belőle alakuló szibériai kormány között.

A Nyugat-szibériai Komisszariátus nemsokára formálisan átadta a hatalmat az elmenekült Derber-kormány szovjethatalom idején is Szibériában tartózkodó tagjainak, amit június 30-án Ivan Jakusev, az egykori Szibériai Kerületi Duma elnöke jóváhagyott. Más kérdés, hogy formálisan erre nem volt joga, de ilyen részletekkel akkor nem nagyon törődtek. Az ilyen módon újjászületett szibériai kormány minisztereinek többsége ugyan valaha eszer volt, azonban Derberrel távozó kollégáiknál jobboldalibb beállítottságúak voltak. Sőt, az eleinte öt tagból álló kormányban csak egy miniszter (M. B. Satyilov, a helyi ügyek minisztere) kötődött igazából még az eszer párthoz. P. V. Vologodszkij, aki a kormány miniszterelnöke és egyben a külkapcsolatokért felelős minisztere lett, csak valamikor régen számított eszernek. Az öreg V. M. Krutovszkij belügyminiszter inkább mérsékelt népi szocialista volt, ugyanúgy, mint G. B. Patusinszkij igazságügyi miniszter, aki ezenkívül oblasztnyik is volt. Ivan Mihajlov pénzügyminiszter, a következő hónapok Szibériájának egyik erős embere ugyan eszer és oblasztnyik volt, ami viszont nem akadályozta meg abban, hogy a legtöbb kérdésben pártja hivatalos álláspontjával szemben teljesen ellentétes vélemény legyen. Az új kormánynak – amely a korábbi testület legjobboldalibb tagjaiból állt, és akik a bolsevik uralom alatt még inkább jobbra tolódtak – tehát politikai tekintetben már nem volt sok köze az eszer párt hivatalos irányvonalához.

A szibériai kormány jobbratolódásának azonban a bolsevikellenes harc szempontjából volt egy előnye, mégpedig az, hogy valamivel könnyebben tudott együttműködni a katonatiszti körökkel. A tisztek általi elfogadtatásban nagy szerepet játszott Grisin-Almazov százados (nemsokára viszont már tábornok), a nyári bolsevikellenes lázadás egyik orosz vezetője, akit a sors kalandor természete mellett viszonylag jó politikai érzékkel áldott meg. Ennek köszönhetően felfogta, hogy a helyi befolyással és a szibériai szövetkezeti központok révén gazdasági hatalommal is rendelkező mérsékelt eszerek és kormányuk jó szövetséges lehet a bolsevikellenes hadsereg szervezése során. Grisin-Almazov számításai valóban beváltak. A szibériai kormány és az azt támogató politikai és gazdasági erők segítségével néhány hónap leforgása alatt sikerült összetoborozni és felszerelni a körülbelül 40 000 önkéntesből álló Szibériai Hadsereget. A katonák majdnem fele kozák volt, a többi tisztekből, tanuló ifjabbokból és értelmiségiekből állt. Még munkásokból is sikerült néhány nagyon ütőképes egységet létrehozni. Mindez valószínűleg nem ment volna ilyen könnyen, ha a szervezkedés mögött nem állt volna bizonyos tekintélyre szert tett civil kormány, annak apparátusa, az eszerek, mint a legnagyobb helyi szervezett politikai erő, illetve a helyi társadalom anyagi támogatása.²⁸

Az eszer kötődéseit egyre jobban felszámoló omszki kormány viszont hamar konfliktusba keveredett az eszer párt hivatalos vezetése által irányított kelet-oroszországi Komuccsal, amely az egyetlen legitim oroszországi bolsevikellenes hatalmi központ címére tartott igényt. A szibériai kormány ellenezte az alávetést az ilyen jellegű "összoroszországi" hatalomnak, főleg politikai megfontolásokból. Akkor már inkább a helyi kadetokra, a legjobboldalibb szocialista áramlatokra és a helyi keres-

kedelmi-ipari, azaz polgári körökre támaszkodott, ami folytán nem volt igazán kompatibilis a Szamarában székelő Komuccsal. Ezenkívül a szibériaiak mögött komolyabb és jobban felszerelt haderő állt, mint amilyent a kelet-oroszországi eszerek által megszervezett Népi Hadsereg képviselt. A nyugati szövetségesek és a csehszlovák légiosok viszont arra ösztönözték az orosz antibolsevikokat, hogy egyesüljenek, és hozzanak létre reprezentatív, egységes kormányt. A szövetségeseik támogatásától függő oroszok végül belementek ebbe, és 1918 szeptemberében Ufában létrehozták az ún. ufai direktóriumot, hivatalos néven az *Összoroszági Ideiglenes Kormányt* (oroszul: *Vszeroszsijszkoje Vremennoje Pravityelsztvo*). Az öttagú direktórium három tagja jobboldali eszer volt, egy kadet, egy tábornok pedig a hadsereget képviselte. Végrehajtó apparátusát azonban az omszki kormánytól vette át, ami nagyban meghatározta a sorsát. A szocialista többségű direktóriumba beletörödni képtelen kadetok és jobboldali monarchista tisztek 1918. november 18-án végül megdöntötték a direktorok hatalmát és legfőbb kormányzóvá emelték Alekszandr Kolcsak admirálist, a hajdani fekete-tengeri flotta parancsnokát. Kolcsak formálisan nemcsak a "fehér" Szibéria teljhatalmú diktátora lett, hanem az egész bolsevikellenes és ellenforradalmi Oroszországé, amit a többi vezető fehér tábornok is elismert.

Kolcsak székhelye a továbbiakban is a szibériai Omszk maradt. Annak ellenére, hogy kormányában néhány volt regionalista is ült, rezsimjének már semmi köze nem volt a szibériai oblasztnyik mozgalomhoz. A helyi autonómiák ügye 1918 végén már egyáltalán nem volt olyan fontos a politizáló közvélemény számára, mint a vörösök és fehérek élethalálharca. A fehér tábornokok többsége Kolcsakkal az élen pedig egyáltalán nem volt híve az Orosz Birodalom föderalista vagy autonomista átalakulásának, hanem igazi nagyorosz nacionalisták, az "egy és oszthatatlan Oroszország" visszaállításának szorgalmazói voltak. Az oblasztnyik mozgalom ugyan nem szűnt meg teljesen, azonban a többi korabeli mozgalomhoz hasonlóan felmorzsolódott. Főleg a fehér hadseregek vereségei idején merültek fel újra egyes jelszavai, akkor ugyanis a kolcsakista rezsim ellenzékének számító eszer és demokratikus körökben egyre gyakrabban hangzott el a szibériai helyi parlament összehívásának a gondolata, amely talán képes lenne korlátozni a katonaság és a bürokrácia önkényét. A polgárháború azonban rohamosan a végéhez közeledett, a korábban népszerű eszmék egyre inkább lekerültek a napirendről. Szibériára pedig új idők köszöntöttek.

Jegyzetek

1. Nacionalnije okrajini Rosszijszkoj Imperiji. Sztanovlenijje i razvityije szisztyemi upravlenijja. Red. Sz. G. Agadzsanov–V. V. Trepavlov. Moszkva, 1997. 68.
2. Uo.: 77.
3. Uo.: 80.
4. Uo.: 108.
5. *Szvatyikov, Sz. G.*: Rosszija i Szibir. Volnaja Szibir 4. Prága, 1928. 88.
6. Uo.: 93–95.
7. *Szvatyikov, Sz. G.*: Rosszija i Szibir. Volnaja Szibir 5. Prága, 1929. 53–55.
8. Uo.: 52.
9. Uo.: 49–50.
10. *Kropotkin, P. A.*: Zapiszki revoljucionyera. London, 1902. 159.
11. *Szvatyikov, Sz. G.*: Rosszija i Szibir. Volnaja Szibir 6–7. Prága, 1929. 80.
12. Uo.: 80–81.
13. *Szvatyikov, Sz. G.*: Rosszija i Szibir. Volnaja Szibir 8. Prága, 1930. 34–35.
14. Uo.: 40.
15. Uo.: 40–41.

16. *Pereire, N.*: Oblasztnyicesztvo i goszudarsztvennoszty vo vremja grazsdanszkoj vojni. In: Grazsdanszkaja vojna v Rossziji. Perekresztok mnyenyij. Moszkva, 1994. 202.
17. *Potanyin, G. N.*: Oblasztnyiceszskaja tendencija v Sziribi. Tomszk, 1907. 11.
18. *Pereire, N.*: Oblasztnyicesztvo i goszudarsztvennoszty vo vremja grazsdanszkoj vojni. In: Grazsdanszkaja vojna v Rossziji. Perekresztok mnyenyij. Moszkva, 1994. 202.
19. *Jakusev, I. A.*: Fevralszkaja revoljucija i szibirskije oblasztnije szjezdi. Volnaja Szibir 2. Prága, 1927. 15–16.
20. Uo.: 16–17.
21. Uo.: 24–25.
22. Uo.: 28–30.
23. Uo.: 36–40.
24. *Jakusev, I. A.*: Fevralszkaja revoljucija i szibirskije oblasztnije szjezdi. Volnaja Szibir 3. Prága, 1927. 23.
25. Uo.: 25–26.
26. *Flug*: Otszet o komangyirovke iz Dobrovolcseszkoj armiji v Szibir v 1918-om godu. Arhiv russzkoj revoljuciji. IX. kötet Berlin, 1923. 259.
27. *Jakusev, I. A.*: Fevralszkaja revoljucija i szibirskije oblasztnije szjezdi. Volnaja Szibir 4. Prága, 1928. 104.
28. *Miljukov, P.*: Rosszija na perelome. Tom II. Antyibolsevisztszkoje dvizsenyije. Párizs, 1927. 43–44.

KELET-EURÓPAI KÖZHELYEINK TÖRTÉNETÉHEZ. OROSZORSZÁG¹

Az alábbi tanulmány egy sorozat első része. A sorozatban kísérletet teszek arra, hogy bemutassam, miként alakultak ki a kelet-európai népekre, országokra vonatkozó magyar közhelyek, s mik azok főbb jellemzői.

E közhelyek felsorolása önmagában is érdekes feladat, ám engem, és most e közhelyek történetisége foglalkoztat. A történetiség alatt egyfelől azt a jelenséget értem, hogy maguknak a közhelyeknek is megvan a maguk története: történelmileg jönnek létre, alakulnak rendszerre. Másfelől, a történetiség ebben az összefüggésben azt is jelenti, hogy az idő múlásával a keletkezett közhelyek részeivé váltak a történeti irodalomnak, olyannyira beépültek abba, hogy gyakran mintegy fundamentumaivá lettek annak. Ez utóbbi szempontból különösen fontosnak tartom a szembesítést azzal a ténnyel, hogy a múlt és gyakran a jelen történésze is sok esetben nem csinál egyebet lényegében, mint az általa készen örökölt “nemzeti”, népkarakterológiai közhelyekhez – előítéletekhez – szolgáltat új és újabb tudós adalékokat.

Persze, történelmünk, kelet–délkelet-európai tárgyú történettudományunk váza nem feltétlenül közhelyek és előítéletek sokasága. De gyakran fordul elő az, hogy nem kellő kritikával viszonyulunk egyes meggyökeresedett képletekhez. Ez különösen igaz a kelet-európai népek, országok múltjáról alkotott képünkre.

Egy, az oroszországi magyar utazókról szóló tanulmány² adta az ötletet ahhoz, hogy megkísérleljem megválaszolni azt a kérdést: vajon miként alakult ki a múlt század folyamán a művelt magyar középosztályban a Kelet-Európa-, s ezen belül az Oroszország-kép. Az említett tanulmány hasznos kalauz a témához. Sorra veszi az ismert és ismeretlen úti beszámolókat és bemutatja, milyen jó és élesszemű megfigyeléseket tettek honfitársaink a múlt században Oroszországban. Ez a tanulmány műfaját tekintve hagyományos kultúrhistóriai adalék, s annak igen kiváló. Hazai történettudományunk a kelet-európai vonatkozású népkarakterológiai, protostatisztikai stb. irodalmat csak kuriózumként, apróbb kultúrtörténeti adalékként, történeti tételek illusztrációjaként használta, önmaguk történetiségében nem kutatták őket.³ Én erre teszek kísérletet. Jelen tanulmány terjedelmi határai nem teszik lehetővé a témának a hagyományos kultúrhistóriában megszokott részletességű kifejtését, ezért igyekszem a fontosabb mozzanatokat kiemelni.

Kutatóként az elmúlt évek során azt kellett tapasztalnom, hogy az a bizonyos, a múlt század során kialakult, történeti Oroszország-kép, amelyről alább szó lesz, sok szempontból mindmáig érintetlen maradt. Vizsgálataim középpontjában épp ezért a sztereotípiák álltak. Az elején le kell szögeznünk, hogy a sztereotípiák, már természetüknél is fogva, nem feltétlenül hamisak, vagy épp igazak. Valamiféle tényalapjuk lehet, ám legtöbbször nem közvetlen tapasztaláson alapulnak, hanem “inkább szóbeszéden és a tömegkommunikációs eszközök által összekotyvasztott elképzeléseken alapulnak”.⁴ Szerepük nem más, mint világszemléletünk szükségszerű leegyszerűsítése. A sztereotípia valamely jelenségről a fejünkben lévő, leegyszerűsített, sematikus kép, amely egyben sematikus vélemény is. Jellemző rá, hogy a kultúra hozza létre, illetve szabja azt meg. Ennek következtében a jelenségeket előbb definiáljuk, s csak

azután látjuk. Ezt hívja a szociálpszichológia kategorizációs folyamatnak. Ez a folyamat segít eligazodni az egyébként áttekinthetetlenül rendetlen világban.⁵

Kategóriáinkat, vagy itt most: sztereotípiáinkat kulturális hagyományként örököljük. Viszont, mint fentebb említettük, e sztereotípiák történetiek, s mára már elhalványultak azok a konkrét történeti konnotációk, amiket eredetileg hordoztak. Nem voltak azok mindig a mai formájukban és jelentésükben adottak. Nem emlékezünk arra, hogy mielőtt struktúrává merevedtek a vizsgálandó sztereotípiák, épp kialakulásukkor, rendszerré válásuk előtt, adott üzenetet hordoztak saját koruk számára, mely üzenet nem feltétlenül – sőt igen ritkán – volt tisztán tudományos jellegű.

Milyen sztereotípiákból építkezett az az Oroszország-kép, mely sok elemében már a hazai tudományos russzisztika megszületése előtt rendszerré vált, s amelyet az örökölt? (Az itt felvetett kérdést megismételhetjük – s majd más helyütt ezt meg is tesszük – a Balkánra és Kelet-Európa más területeire vonatkozólag.) A 19. század és különösen annak utolsó harmadának orosz tárgyú publikációit vizsgáltam kutatásom során. Ez az a kor, a századfordulóval együtt, amikor még nem beszélhetünk rendszeres hazai, tudományos russzisztikáról – sok esetben, mint látni fogjuk, a nyelvi akadályok miatt sem –, de ugyanakkor ezekben az évtizedekben jelentősen megnőtt az érdeklődés Oroszország iránt. Ekkor fogalmazódnak meg a máig érvényesnek látszó sztereotípiák Oroszország vonatkozásában, s ekkor határozódnak meg az orosz tárgyú történeti kutatások főbb irányai, “kérdései”.

A leírástól az elutasításig

“...a félelemnek, idegenkedésnek és idegességnek pedig nagy, sőt legnagyobb mértékben az az oka, hogy Oroszországot – különösen nálunk – nem ismerjük; nem ismerjük jobban, mint Chinát. Ha ismernők, talán nem félnénk tőle oly nagyon s talán nem is viseltetnénk iránta oly kiirthatatlan ellenszenvvel. (...) Azt mondtam, úgy ismerjük Oroszországot, mint Chinát. Van is valami hasonlatosság közte és China közt. Oroszországnak is megvan a maga chinai fala, a mit egy szóval úgy lehetne nevezni: cyrillizmus.”⁶

Az orosz irodalom legnagyobb 19. századi magyarországi népszerűsítőjének, Szabó Endrének fenti sorai Danyilevszkijnek, a “pánszlávizmus apostolának” Oroszország és Európa című nevezetes művének ismertetéséből valóak.⁷ Maga a könyvismertetés több mint harmincoldalas, ami, ha figyelembe vesszük, hogy a tárgyalt mű először épp húsz évvel a magyar recenzio előtt jelent meg oroszul, figyelemre méltó. Az, hogy a korszak legtekintélyesebb magyar folyóirata, a *Budapesti Szemle* – mely a “*Revue des Deux Mondes*” szerepét töltötte be a hazai sajtóban – ekkora teret szentelt Danyilevszkij klasszikus művének, abból fakadt, hogy a 19. század második felének Magyarországon uralkodó Oroszország-képét vélték megerősítve, mintegy belülről, az orosz nacionalista gondolkodó által. Szabó Endre írása legalább annyira szól a magyar közvélemény Oroszország-képéről, mint magáról a recenzált műről. Mondhatni, kapóra jött Danyilevszkijnek a pánszlávizmust rendszerező műve a századvég magyar “Kelet-Európa-szakértőinek”, közvélemény-formálóinak. Azon szintén érdemes eltöprengeni, miért csak húsz év késéssel találta valaki elemzésre érdemesnek a szóban forgó könyvet.

A nyolcvanas években nagy változásokon megy át az orosz gazdaság és társadalom, s ugyanakkor megváltozott a kiegyezés utáni Magyarország. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követő klasszikus magyar nemzeti liberalizmus ekkorra már inkább nemzetivé, mint liberálissá vált. Ezért vált a pánszlávizmus témája az egyik állandó, visszatérő motívumává a magyar “russzisztikának” a 19. század közepétől. Nem véletlenül. A pánszlávizmus, illetve mindaz, amit vele azonosítanak, mindmáig visszaigazolja egyes szakértők Oroszországról, annak történelméről alkotott egyoldalú és könnyen érthető képét. Ez az Oroszország pedig nem más, mint amely Magyarország természetesen történeti küldetését akadályozza a Balkánon és másutt.

Oroszország-kép a reformkorban⁸

Térjünk vissza a Kína-hasonlathoz!⁹ Hogy ez mennyire találó, mutatja az a tény, hogy az orosz tárgyú írások a 19. század ötvenes-hatvanas éveit rendszeresen a távoli földrészekről szóló egzotikus beszámolók között, kis, színes vegyesként bukkannak fel a magyar sajtóban, s a közhelytár vizsgálata szempontjából is kiemelkedő fontosságú kalendáriumokban.¹⁰ Ez különösen igaz a reformkori sajtóra.¹¹ A “cyrillizmus chinai falát” azért időnként igyekeztek megkerülni, főként német nyelvű, részben hivatalos orosz protostatisztikai és részben német útleíró kiadványok segítségével a 18. század végén, a 19. század első felében, amikor az orosz nyelv ismerete valódi kuriózum volt még.¹²

Így keletkezett a szorgalmas, amatőr statisztikus, Lassú István úttörő jellegű, státusleíró műve Oroszországról 1827-ben.¹³ Lassú hivatalnoki pontossággal és tisztességgel készítette vastag statisztikáit az európai államokról, amelyek, bár nem voltak többek kompilációknál, mégis hiánypótlóak voltak. Ezt a művet is inkább a tárgyilagos adatszerűség jellemzi, mintsem a nemzetkarakterológiai közhelyek sokasága. Bár ez sem hiányozhat belőle, hisz ez is része a korszak statisztikájának-státusleírásának: “Az oroszok... mint minden más Tót (Slavus) eredetű nemzetek inkább vérmes természetűek, s elevenek... inkább durva erkölcsűek, mint rossz lelkűek 's indulatúak és a tudományokra 's szép mesterségekre alkalmas lelki ajándékok nélkül sem szűkölködnek... szeretik a muzsikát, könnyen megtanulják az idegen nyelveket és alkalmasak a nehezebb tudományokra is... nemzeti tulajdonságának egyik fő vonása a vidámság... igen bátor s hűséges katona. Legnagyobb hibái: a testiség, az erős italokkal való mértéktelen élés és a babonaság, némelly elágazásánál az utálatos tisztátalanság, alacsony földön tszás, s a lopásra és csalásra való hajlandóság, mely utolsó alávaló tulajdonságok nem annyira nemzeti tulajdona a Tótságnak mint azon rabszolgasághoz hasonlatos örökös jobbágságnak a következménye.”¹⁴ Ennyi és nem több a nemzetkarakterológia Lassúnál, ami a későbbi orosz tárgyú munkákhoz képest terjedelemben kevés, tartalmát tekintve pedig feltűnően “megértő” és elfogulatlan. Tehette, hisz számára a nemzeti ébredésben a társadalmi átalakuláson, a reformokon volt a hangsúly. Emellett azért is megértő Lassú álláspontja, mert a műfaja valóban a státus-leírás. Feladata az adatközlés, az ismeretterjesztés. Az ő világa még egy egységes világ: a státusok, birodalmak és gondoskodó uralkodók világa.¹⁵ Ezért kaphatnak nagyobb hangsúlyt művében az orosz reformok, azok dicsérete, mint a népkarakterológia. Különösen hasznosnak vélte épp ezért I. Sándor, “a halhatatlan emlékezetű császár” “bölcs” intézkedéseit a tudományok, az oktatás és a közegész-

ségügy terén.¹⁶ Lassú hosszú művének írásakor igyekezett a végtelenségig objektív maradni, megjegyzései szinte nincsenek, vagy ha vannak, akkor olyanok, mint a fenti példában.

Még egyszer: Lassú leír. Ez vonatkozik az orosz egyházzal szembe forduló részre is. Ez azért is feltűnő, mert a későbbi művek egyhangúlag ítélik el az ortodoxiát, a pravoszláv egyházat mint a (magyarság által képviselt) nyugati értékek ellenségét, ellentétjét. A birodalmak Európájában nem jellemző a „szomszéd gyűlölése”, kioktató lenézése. „Ez [mármint a szomszéd gyűlölése – K. T.] nem csak az egyes embereknél, hanem az egész Nemzetiségeknél is szintűgy találkozik, de többnyire mégis csak a Nép-allyánál uralkodik, mert a ki-tsinosultabbak az idegeneket megbecsülik... Ollykor mindazonáltal a tanultabbak közül is találkoznak, kik ezen alaton vétekek, mely csak a Nép-seprejéhez illik, bélyegesek... A Haza-szeretőség, Patriotizmus, mindenkor ditséretes léssen... az mindazáltal a Szomszédgyűlölés nélkül is el lehet.”¹⁷ A reformkorban az Orosz Birodalom népességének szaporodása tárgyról értekező szerző példaként említhette: „Egy nyelv, egy hit valának ezen fejlődő erőnek leghatalmasabb rugói.”¹⁸ A reformkori magyar sajtó orosz tárgyú publikációit elemző, már idézett dolgozat szerzője is kénytelen megállapítani a nem irodalmi vonatkozású írásokról, hogy: „A tudósítások tárgyilagosság, hangneme objektív. Statisztikai adatok közlésekor, városok, közművelődési intézmények leírásakor a szerkesztők gyakran vonnak párhuzamot Oroszország és a Nyugat között, de sohasem azért, hogy az utóbbit magasztalják. Elvértve találni a lebecsülést, az oroszok iránt megnyilvánuló negatív érzelmek kifejezését.”¹⁹

Ez az álláspont általános lehetett a régi századfordulón, a birodalmak Európájában, de nem lehetett az a rivalizáló nemzetek, a feltörekvő nemzeti értelmiségek Európájában. A Lassú korában még éppen csak természetes megértő, leíró viszony szűnik meg a későbbiekben, s válik általánossá a bevezetőben idézett idegenkedő, eleve elutasító szemlélet.

Érdekes adalékokat találhatunk egy a Lassúéhoz hasonló céllal írt műben három és fél évtized elteltével. A mű címe: Oroszország állami és társadalmi élete. Ez a tanulmány is ismeretterjesztő, látszólag leíró igénnyel készült, célja a hatvanas évek eleje magyar közvéleménye számára a titokzatos északi birodalom bemutatása. A tanulmány hetilapban jelent meg, s az ebből fakadó terjedelmi korlátok miatt a szerző kénytelen volt egy-egy jelenséget, intézményt kiemelni, amelyeken keresztül, úgy érezte, érthetőbbé teheti az Oroszország-képet. Az orosz állam és társadalom jellemzésekor a szerző nem fukarkodik az elítélő jelzőkkel. Az egész hivatalnoki kar „gyűlöletes”, az orosz nép „csak mint ortodox, s néha fanatizált pusztító harci eszköz ébredhetett öntudatra a cár kezében”. Az orosz történelem mérlegét is megvonja, s az eredmény lesújtó: „Az ezredéves birodalom politikai jelentősége kétségkívül nagyon fontos. De ha ellenben azt kérdezzük: mit tettek az orosz nemzet számtalan milliói a birodalom ezer éves létezése óta? – a háborúkat hódításokat, pusztításokat, tehát a míveletlen tömeg pusztító erejét tekintetbe nem véve – mit tettek az emberiség közös haladását előmozdítólag hasznosat, mit jegyeztek a művelődés történetének lapjaira? Azt kell felelnünk, hogy igen keveset.”²⁰

Sehol sincsen ekkorra már Lassú lelkesedése I. Sándor reformjai fölött, az ő pontosságra törekvő, részletekbe menő státusleírása, adathalmaz. Helyette van az „ezredéves orosz történelem” világtörténeti (ld. még: magyar történeti) perspektívából

való lesajnálása, egyértelmű elítélése. A Lassú István kora óta eltelt bő három évtizedben megváltozott Oroszország, és megváltozott magának a közép- és kelet-európai, azon belül a magyar értelmiségnek a feladata is – talán nem csak Oroszország bemutatása kapcsán. Oroszország többé nem az egyik európai birodalom (státus), hanem a vetélkedő nemzetek Európájában az egyik fő vetélytársa és démonikus ellensége Magyarországnak. Ezért II. Sándor és reformjai még “mívelődéstörténeti” szempontból sem méltóak az említésre, s ugyanebből a szempontból az orosz történelem lényegében a “míveletlen tömeg”, az orosz nép hódításaival és főképp pusztításaival azonos. Ekkor már kevesebbet olvashatunk az Orosz Birodalomról, annak berendezkedéséről, gondos uralkodójáról és tehetséges népéről, a kölcsönösen előnyös uralkodói intézkedésekről. II. Sándor reformjairól ha írnak a magyar publicisták, úgy ekkorra már hiányzik belőlük a reformkorra jellemző humanista lelkesedés. A reformokat elkerülhetetlennek, de ugyanakkor kudarcra ítéltnek látják a korszakban.²¹ Eltűnt a lelkes empátia a tehetséges oroszok iránt, s helyüket átveszi a hatalom előtt meghajló, vak, kegyetlen, pusztító hajlamú orosz nép képe, amely hitében is *csak* fanatikus.

Ez az orosz, aki előttünk áll, érdekes módon ugyan meghajol a hatalom előtt, de pusztító hajlamánál fogva anarchista, s ezért semmilyen eszközt sem tekint tiltottnak, hogy az állam hatalmát “kikerülhesse”. Ez csak látszólagos ellentmondás. A népkarakterológiai irodalom, melynek a múlt század második fele a fénykora, tele van hasonló vagy még durvább önellentmondásokkal. Ezek az ellentmondások nagy ritkán okoztak gondot a korszak russzistái számára: “Nem lehet Oroszországgal foglalkozni a nélkül, hogy zűrzavaros egyvelege e legellenkezőbb észrevételeknek, a látszólag legösszeegyeztethetlenebb tüneményeknek ne toluljon előtérbe. Az ember választhat közülök, csoportosíthatja, de az eredmény mégis csak azon érzet, hogy van itten valami, a mi kivonja magát azon összehasonlítási szempontok alól, melyeket a különféle népek jellemének megítélésekor alkalmazni szoktunk. Egységes fogalmakat az orosz néptípus tanulmányozásából nehéz levonni. Majd igazán nagy vonások sugárzanak ki kezdetleges állapotokból, majd meg fülszaggató kakophonia riaszt föl valamely finoman hangolt környezetben. Hol (...) az eleven kereszténységet bámuljuk, (...) hol ismét kegyetlen ösztönök, példátlan érzéketlenség bámítanak el... Ki tudná azt meghatározni, a realizmus erősebb-e az oroszban vagy a mysticizmus, a mindent-tagadás, vagy a mindent-elfogadás ösztöne?”²² A fenti idézet szerzője, Rajeczi István szembenézett a népkarakterológia korlátaival, már ami az orosz népet illeti. Épp ezért sajátos műfajt választott magának: a megfigyelést és az elmélkedést. Így sikerült elkerülnie a végleges megoldásokat, a túlhangos közhelyeket. Természetesen, mint kora gyermeke, nem kerülte meg őket, de ösztönösen megérezte túlzott használatuk károosságát. Ezért is nevezhette Oroszországot “egy nagy félreértésnek”.

Pravoszlávia és pánszlávizmus

Kállay Béni, az Osztrák–Magyar Monarchia keleti politikájának meghatározó alakítója számára az orosz–török háború után a pravoszlávia egyenesen az orosz birodalmi törekvések spirituális mozgatójának tűnt. Vonatkozó művében, amely egy máig tartó hagyományt követ – mely szerint a modern orosz jelenségek két hagyományon nyugsznak: a bizáncin és a mongol–tatár–moszkvain –, a “byzanci szellem”-ből vezeti le Oroszország keleti törekvéseit. A tatár uralom örökségének tudja be a szerző a közérdek iránti fogékonyság hiányát, a “föltétlen engedelmességet és a meghunyászkodást”. Mint írja: “A tatár uralom nyomai még ma is észlelhetők az orosz nemzet jellemében, s az orosz társadalom benső életnyilvánulásaiban.”²³ A másik meghatározó történelmi öröksége Oroszországnak a bizánci hagyomány. Ebből fakad a “latinizmus”, a Nyugat *gyűlölete*. “A vallási és állami elemek vegyülékéből keletkezett szent Oroszország fogalma képezi reá nézve még mindig a világ összességét, melyen kívül már csak eretnekek, tehát ellenségek léteznek... A byzanci szellem folytonos hatása az orosz egyházban s a társadalom alakulásaiban és fejlődésében, mindenkor Konstantinápoly felé irányza az orosz nép tekintetét.”²⁴ Ebből a képletből, hogy Oroszország “de genere” gyűlöli a Nyugatot, melynek vagy védőbástyája, vagy megjelenítése Magyarország, logikusan fakad az “önvédelem” igénye. Ezen önvédelmi igényt képviselte Kállay mint diplomata.

Ez az önvédelmi koncepció nem az 1849-es magyarországi orosz intervencióból levont tanulság – ellentétben azzal, ahogy azt máig is gondolni szokás. A múlt század harmincas éveinek végén, negyvenes éveinek elején színre lépő új, liberális nacionalista magyar politikusok számára az országban élő szláv kisebbségek magyarosításának ideológiáját szolgálta a cárizmustól, a pánszlávizmustól való félelem.²⁵ A magyarsághoz való asszimilálódás gondolatát nem egyértelmű örömmel fogadó magyarországi szláv értelmiséggel vívott ideológiai, politikai vitájában a magyar reformértelmiség legfőbb érvének épp az orosz veszély felemlgetése tűnt. E vita során, úgy tűnik, a magyar fél (illetve azok, akik a *magyar fél* képviselőinek tartották magukat) azt igyekezett szláv partnerei és nem utolsósorban saját maga számára is sugallni, hogy kizárólag két alternatíva létezik a közép-európai, nemzeti tudatra ébredő népek számára: vagy a cárizmus és pánszlávizmus börtöne, vagy a társadalmi felemelkedéssel kecsegtető magyarosodás. Ez a tétel hajtotta a negyvenes évek elejének magyar politikai sajtójában, legfőképp a Pesti Hírlapban lezajlott, eléggé egyoldalú vitát.²⁶ Tanulságosak Márki Sándor 1878-ban íródott sorai a magyar–orosz történelmi kapcsolatokat elsőként áttekintő művéből az 1830-as évek magyarországi ruszsofóbiájával kapcsolatban: “Száltében elterjedt akkor a hír, hogy az oroszok Magyarországra fognak törni s a német szövetséget földarabolják. Ez azonban csak az egyik és pedig a gyöngébb oka lehetett a magyar rendek muszka-ellenes politikájának. A másik ok, a hatalmasabb, abban állott, hogy a szláv nemzetiségek fészkelődéseiben a muszkák sugalmazását látták.”²⁷

Ezt a vitát folytatta – igen magas színvonalon – a fentebb idézett Kállay, aki a pánszlávizmus mellett a pravoszláviát is éles kritikával illette. A pravoszlávia, az orosz emberek vallásossága más magyar szerzőknél egyenesen komikus és ugyanakkor visszataszító jelenségként tűnik fel. “Az igaz orosz fanatikus híve egyházának, valóságos keresztény mozlim...”²⁸, “...egész a bálványimádásig vallásos... [aminek]

egyedül a házalók látják hasznát”.²⁹ A pópák műveletlenek és alkoholisták, amiért is: “Ha a pópa ittas, mi Oroszországban nem ritkaság, megtörténhetik, hogy a gyermek [kereszteléskor] kisiklik kezéből, s odavész.”³⁰

A harcos és felsőbbrendű katolicizmus szemszögéből ítéli el a “görög és orosz” egyházat egy másik elemző. Itt “...a nép míveletlen és zsarnokuralom alatt nyög, másrészt a vallás őrei a papok magok is a kormány csatlósai... ámitják a népet... Sajnálatra méltó makacssággal ragaszkodván ősförmuláihoz irtózik mindentől, ami újítás színét viseli, s azt, ami új erőt önthetne lomha vérebe, valóságos ördögi intézménynek nevezvén, iszonytal veti elmagától, – a római katolika vallást.”³¹ Itt ismét megfigyelhetjük a sztereotípiák működését: valamiféle igazságból általánosít, s nem feltétlenül belőle fakadó következtetésre jut, illetve egymáshoz nem kapcsolódó dolgokat köt össze. A szerző szerint súlyos bűnök terhelik a görög szakadár egyházat. Ezek a polémia, a polgárosodás és a tudomány elutasítása. Természetesen a pravoszlávia legnagyobb bűne a “katolika” vallás elutasítása, az ellene való, gyakran állami segítséggel folytatott küzdelem. Ilyen körülmények és az állandósuló botrányok miatt “igen természetesnek tűnik fel, hogy tömeges elszakadások vannak napirenden... [és a] magasabb képzettségűek bensőleg utálattal fordulnak el tőle.” Ebben a helyzetben, a szerző szerint legalábbis, az orosz nép számára a katolicizmus az egyetlen lehetséges “mentség”.³²

A pravoszláviáról szóló közhelyek szempontjából különösen érdekes számunkra egy hosszabb 1887-es, a pravoszláviát megismerendőleg tett utazás leírása. Az utazó, Ballagi Aladár (egy újabb történész!) műve bevezetőjében kifejti: “Ha meg akarjuk ismerni valamely nép pszichológiáját, ha lelkében, mint nyitott könyvben akarunk olvasni: tanulmányozzuk mindennek előtt hitéletét és egyházi viszonyait.”³³ E cél elérése érdekében a szerző végigjárta az akkori Oroszország nagyobb zárándokhelyeit: Kijevet, Moszkvát, Szentpétervárt és az osztrák-galíciai Csetochowát. Hosszú utat tett meg, hogy az orosz nép pszichéjébe pillanthasson, s mindazt, amit ott látott, megossza a korabeli, művelt magyar közönséggel. Ballagi nem elégedett meg olvasmányai és hallomásai: saját szemével akarta *megtapasztalni* mindazt, amit a pravoszláviáról és az oroszokról tudni *vél*t. És épp ez az a hozzáállás, amely jellemző a korszak utazóira és “népkarakterológiai” szakértőire. Aki a korabeli Oroszországgal behatóan, szakszerűen foglalkozik, azért teszi, hogy akár a “cyrillizmus” kínai falát is legyőzve, utólagosan megerősítse a már idézett “kiirthatatlan ellenszenvet”, idegenkedést és félelmet, mindazt, amit mi az Oroszországról alkotott közhelyek összességének nevezünk. Ballagi számára is az ortodoxia fejlődésképtelenségtől tespedő, amely fejlődésképtelenség az ikonokban tükröződik. Szemében Moszkva az orosz nép faji tulajdonságainak és világművelési törekvéseinek a megnyilvánulása.³⁴

Az ortodoxiából fakad számára az irracionalitás (Thallócynál a fatalizmus), ami a katolicizmustól, “a mely par excellentiam tanító egyház”, megkülönbözteti.³⁵ Végző gondolata Ballaginak az, hogy “a tradicionális cári politika... a népben gyökereszik... kifejezője a minden újítástól iszonyodó népszellemnek”.³⁶ Ballaginál tehát végül az általa kutatni szándékozott orosz népi psziché azonosul a cári politikával. Ez tk. azért történik, mert úgy Ballagi, mint olvasója számára az ismert, vagy ismertnek vélte volt a korszakban. Különösen az 1877–78-as orosz–török háború alatt vált ellenessé az Oroszország-kép a magyar sajtóban.³⁷ Ehhez az ismert képhez igazítja Ballagi népkarakterológiai megfigyeléseit, amelyekben pontosan illeszkednek a kor-

szakban *adott* képhez. Könyve az orosz egyház intézményeiről szólva olyan jelzőkkel van tele, mint: ócska, hibás, tétlen, buta. Ehhez képest üdítően hat a mű végén “Csesztochova” leírása, ahova hazafelé utaztában tért be a szerző. A sok nyomasztó élmény, azok részletes és élethű leírása után szinte felszabadulásként hat a “katholika” vallás e kegyhelyéről szóló tudósítás. Ebben a tudósításban kapják meg igazából a helyiértéküket a pravoszláviáról mondtak, amelyek, ha lehet, még inkább sötétnek tűnnek a katolikus zarándokhely leírása mellett. A kontraszt nemcsak könnyen érthető, de gyönyörű is.

Elvértve találkozhatunk a századvég és a 20. század elejének magyar publicisztikájában Ballagihoz képest ellenkező, megértő hozzáállással az ortodox egyházzal kapcsolatban. A leíró magatartás, ami az orosz pravoszláviát illeti, szinte teljesen eltűnt.³⁸ Az ortodoxia iránti majdnem teljes empátiahiány, a lenéző és megvető elutasítás olyannyira általánossá, szabályszerűvé vált, hogy Bonkáló Sándornak az első világháború elején írott, A szlávok című munkájának recenzense kénytelen volt szóvá tenni ezt a jelenséget. Munkácsy Mihály szükségét érezte annak, hogy kritikájában felvilágosítsa a művelt, liberális magyar értelmiséget arról, hogy “A pravoszlavia a katolicizmus és a protestantizmus mellett a kereszténységnek egy fajtája, a melynek nagy történeti múltja van, a mely százmilliónál több embernek vallási szükségleteit elégíti ki, és hogy ezt a feladatát csak rosszul teljesítené, ilyesmit hihetőleg a pravoslaviának még a legelkeseredettebb ellenségei sem mernek állítani... a pravoszlavia alapján nem lehet olyan romlott, mint Bonkáló feltűnteti.”³⁹ Az egyébként elismerő kritika szerzője épp a fentebb már jelzett előzmények után szükségét érezte annak, hogy leszögezze a Budapesti Szemle művelt, liberális közönsége számára, hogy a pravoszlavia a kereszténységnek – és mondjuk, nem az iszlámnak – egy fajtája. Sorait az első világháború második évében vetette papírra Munkácsy, és talán nem véletlen, hogy ekkor vált aktuálissá számára annak a tételnek a publikálása, hogy a pravoszláv egyház keresztény egyház.

Az első korszerű összegző mű. A közhelyek mint rendszer

Az Oroszországról szóló, nem szépirodalmi publikációk három fő téma mentén csoportosíthatóak: Oroszország Balkán-politikája, pravoszlavia, pánszlávizmus. A témák között egy-egy műben, mint láthattuk, átfedések lehetnek. Ilyen pl. Thallóczy már idézett terjedelmes könyve, mely annak ellenére, hogy gerincét a szerző által egyéves oroszországi tartózkodása alatt gyűjtött statisztikák alkotják, mégis tele van népkarakterológiai közhelyekkel, apró, ám annál jellegzetesebb életképekkel. Ez azért is figyelemre méltó, mert Thallóczy vállalt célja az volt, hogy egy modern, közgazdaságilag is megalapozott Oroszország-képet adjon. Thallóczy könyve az első korszerű, kimondottan magyar szempontból megírt, primer forrásokon alapuló mű Oroszországról. E speciális magyar szempontból kifejezetten pontos leírását adja a korabeli orosz agrárviszonyoknak, különös tekintettel a magyar és orosz gabonaexport konkurenciájára. Hosszú gabonakiviteli statisztikákat közöl. Részletesen tárgyalja az orosz faluközösség, a “mir” intézményét. Az obscsina leírása Thallóczynál pontos és tárgy-szerű.⁴⁰

Korszerű statisztikai szemlélete ellenére sem tudott, vagy inkább: nem is akart kilépni Thallóczy a korabeli “polito-mitológia” lapos közhelyeinek összefüggéséből.

Művét mintegy keretezi egy, a korabeli orosz publicisztikáról szóló fejezet, s a kötet végén található életképek. Szigorúan társadalomtörténetési szempontból nézve megmagyarázhatatlan módon követi egymást a könyv három része. Szinte érthetetlen, miért toldja kimerítő és hűvösen pontos gazdasági statisztikái mögé az Orosz Birodalomban tett utazásai során megfigyelt, hallott színes életképeket. Ahogy a pánszláv veszélyről szóló bevezető is nehezen érthető mai szemmel.

Látnunk kell, hogy Thallóczy célja nem annyira Oroszország leírása volt, mintsem a Magyarországot fenyegető orosz nép, orosz (mező-) gazdaság, orosz (pánszláv) politika bemutatása, rendszerezése.⁴¹ Valószínű, hogy ezek nélkül a múlt század nyolcvanas éveiben nem lehetett eladni komolyabb, orosz tárgyú művet.

Csakhogy! A vonatkozó közhelyek nem csak formailag keretezhetik a tárgyalt műveket. Ennél jóval súlyosabb a szerepük, mégha az nem is mindig tudatos az aktuális szerző részéről. Nemcsak formailag keretezi, de tartalmilag be is határolja az adott tanulmányt. Ez a bevezetőben említett kulturálisan determinált sztereotípiák rendszere, melyből ideológia válik. Mintegy előre meghatározza ez a rendszer a kutató, az utazó eredményeit. Megad egy kontextust, amelyből nehéz kilépni. *Ez a kontextus a "cyrillizmus chinai fala" mögé bújt Oroszország képe, amely képet megváltoztatni nem lehet, csak újabb és újabb adalékokkal erősíteni.* Ebben a képben áll egyfelől a fanatikus, muszka–tatár orosz, másfelől pedig az európai értékeket képviselő és védő Magyarország. A kettő között pedig antagonisztikus az ellentmondás. Ahogy azt Thallóczy fogalmazta meg műve bevezetőjében: "Magyarország közvéleménye ösztönszerűleg gonddal nézi a Keleten alakuló szétágazó szláv orosz világot. Mint minden kis faj, a magyarság is megérzi már eleve az ellenséges lüktetést, s kizárólag érdekében áll tudnia, hogyan gondolkodnak felőle azok, kikkel egyik gyászos harcát megvívta."⁴²

Értés és félreértés. Russzisztika és politika az első világháború előtt

Ezt a képet akár megerősítettnek vehetnénk a 20. századi eseményeket figyelembe véve.⁴³ Ezzel azért óvatosan kell bánni. Már csak azért, mert nem szabad elfelejteni, hogy a magyar russzisztika, balkanisztika két nagy alakja is alakíthatta az Osztrák–Magyar Monarchia keleti politikáját a századfordulón, illetve az első világháború során. Kállay Bénire és Thallóczy Lajosra gondolunk.

Kállay mint politikus foglalkozott a történelemmel. Az ő korában a történelem példatárul szolgált a politika számára, jogforrása volt politikai teóriáknak.⁴⁴ Kállay, Andrássy Gyula felfedezettjeként és protezsáltjaként volt az Osztrák–Magyar Monarchia belgrádi főkonzula, a Kelet Népe szerkesztője, ellenzéki parlamenti képviselő, diplomata Törökországban, a közös külügyminisztérium I. osztályának főnöke – s mint ilyen egy ideig ellátta a minisztérium vezetését is Kálnoky minisztersége előtt –, majd 1882-től a Monarchia közös pénzügyminisztere lett. Ebben a pozícióban nagy erőfeszítéseket tett Bosznia–Hercegovina "civilizálására", mint annak legfőbb adminisztrátora. Bosznia–Hercegovina 1908-as annexiója gyakorlatilag az ő kormányzati rendszerének a következménye.⁴⁵ Mindeközben alkotta meg terjedelmes irodalmi életművét, melyet felfoghatunk politikai tevékenysége tudományos argumentálásaként, ideológiájaként. Előbb volt külpolitikus, és aztán vált történésszé. Mint történész a keleti politika "megszemélyesedett tárházaként"⁴⁶ működött, s a múltból leginkább

az érdekelte, ami külpolitikai koncepcióját magyarázta. Kállay és az osztrák–magyar kiegyezést követő időszak magyar nemzeti politikusai külpolitikai koncepciójának egyik ideológiai alapja az oroszellenesség volt. Ennek az oroszellenességnek volt egy belső, magyar birodalmi üzenete a nemzetiségek felé és egy külső, terjeszkedő, a Balkán irányában.⁴⁷

Kállayt fiatal korában Andrássy Gyula fedezte fel, s ő ajánlotta, a szokásos diplomáciai számlálérrát ignorálva a tehetséges fiatalembert a Monarchia belgrádi főkonzuljának, mivel “a magyar jogos érdekek képviselését össze akarta egyeztetni az addigi ellentétes külpolitikai vezetéssel”.⁴⁸ Az Andrássy pártfogolta Kállay fedezte fel Thallóczy Lajost. Míg Kállay politikusként volt történetíró, addig Thallóczy fordítva járta be a kötelezőnek tűnő utat: történészből lett politikussá. Politikusként is megmaradt történésznek, méghozzá kora legbefolyásosabb történészenek, aki pozíciójánál fogva nemcsak tanulmányaival és forráskiadásaiával, de tudományszervező tevékenységével is jelentős mértékben befolyásolta az utána következő történésznemzedékek szemléletét. Thallóczy előbb csak szellemi örökösevé vált mentorának, s majd csak később követte a politikusi pályán. Thallóczynál már nem olyan direkt a politikus és a történész összefonódása, átfedése, mint Kállaynál. De hogy ez az összefüggés erős, azt a Thallóczy által Oroszországról írottak demonstrálták. “Thallóczy Lajos munkássága szorosan összefügg politikai és kormányférfitői működésével. Ő, aki miként mestere, Kállay Benjámin, a magyar és a délszláv népek közti megértésben látta a Habsburg-monarchia és ezzel Magyarország nagyhatalmi állásának legbiztosabb támaszát, mint történetíró a Balkán északnyugati részeinek és a magyar koronának vonatkozásaival, elsősorban az 1878 óta az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Boszniának és Hercegovinának a múltjával foglalkozott. A magyar imperializmus történetírója volt, azé a középkori imperializmusé, amely a magyar állam természetes erején, uralkodóinak, dinasztiainak energiáján, katonai és kulturális fölényén nyugodott.”⁴⁹

A Kállay és utóda, Thallóczy által képviselt keleti politikának, ami nehezen elválasztható történészi, publicisztikai életművüktől, ismerjük a tragikus következményeit. Az első világháborút kirobbantó (és nem okozó!) osztrák–magyar Balkán-politikára gondolunk. A külpolitikailag az osztrák–magyar kiegyezés után, épp az általunk elemzett műveken szocializálódott magyar politikusok képesnek tartották Magyarországot arra, hogy a Balkánon expanzív igényekkel lépjen fel, s ezeket az igényeket érvényesítse a közös – osztrák–magyar – külpolitikában. A magyar közvélemény, hála a bemutatott közvélemény-formálóknak, támogatta ezt az agresszív külpolitikát. Elhitte, hogy az első világháborúban az Osztrák–Magyar Monarchia évszázados küldetését teljesíti: megoltalmazza a civilizált Európát az orosz hódítástól.⁵⁰

Ezért kell óvatosan bánnunk az általuk is képviselt történeti-“russzisztikai-balkanisztikai” hagyománnyal. Számukra a kutatói tevékenység része volt egy – legalábbis kontinentális méretű – Kulturkampfnak, melyben Magyarország szerepe a barbaricumot megtestesítő Oroszországgal szemben a Nyugat védelme, illetve értékeinek keletre való terjesztése, az “átnyugatiasítás”.⁵¹ Ugyanez vonatkozik a korai hazai Kelet-Európa-kutatás más alakjaira is. Thallóczy és Kállay úgy politikusként, mint történészként, közíróként és státus-leíróként a magyar (osztrák–magyar) “nagyhatalmi” érdekek történetiségét képviselték a Balkán vonatkozásában.⁵² Erről is szól Thallóczy forráskiadói tevékenysége, aki a magyar történelem forrásai sorozatból –

Monumenta Hungariae Historica – a Magyar Királyság Balkán-politikájára, terjeszkedésére vonatkozóakat szerkesztette.

Jellemző Kállay “költői kérdése” az orosz-“byzantinus” fenyegetés leírása kapcsán: “Lehet-e és mily eszközökkel elhárítani a veszélyt?” Itt egy olyan, az antagónisztikus ellentmondások miatt elkerülhetetlen kultúrharc képe sejlik fel előttünk, mely életről és halálról, akár nemzethalálról is szól. Az – ebben a képletben természetesen történeti – magyar érdekekkel állt szemben az aktuális orosz külpolitika. Ezt a szembenállást lehetett egyfajta kultúrharcként “eladni”, ahol a vad, ázsiai (tatár-muszka), fanatikus ortodox (keresztény-mozlim) világgal szemben áll a polgárosult, nyugatias Európa, illetve az ő képviselője, védőbástya: Magyarország. “Oroszország és Európa. Ez a két név s fogalmuk, így egymás mellé állítva, nem ellentét, csak kizárólagosság, valamint magasabb világrendi szempontból nem ellentét a tűz és a víz, csak egymást kizáró tényező.”⁵³ Egy 1873-as rövid közlemény szerint a magyar nemzet világtörténeti missziója az, hogy a németek és a szlávok közötti küzdelemben az előbbieket – mint “culturnemzet a culturnemzetet” – támogassa.⁵⁴

A kultúrharc, mint az a hagyományos történelemből tudható, gyakran csak megelőzi a valódi harcot, amelyet a modern technika korában leginkább nehéztűzérséggel és (világ-) háborúkkal szokás vívni. *Itt* nem állítjuk, hogy abból a történelem- és világszemléletből, mely folytonosan vetélkedő nemzetekről szól, egyenes út vezet a háborús konfliktusokig. Ellenben a háborúk kirobbantását elemző faktoranalízisben ott a helyük mint egy igen erős faktor. A tűz és víz-szerű antagónisztikus ellentmondásokat, amennyiben azok tudatosulnak az adott társadalmakban, általában véres háborúkkal szokás feloldani. A tanulmányban felvillantott hagyományos “russzisztika” szempontjai szerint az első világháborút felfoghatjuk az évszázados orosz-magyar (európai) kultúrharc részeként. Ez a szemlélet, úgy tűnik, újjászületik, s már-már a második világháború is bekerül ebbe, az egyébként könnyen emészthető, közismert elemekből – sztereotípiákból – építkező képletbe.⁵⁵

A “szabad Európa versus Oroszország” képlet nem magyar specialitás a 19. században, mint ahogy nem az a külpolitikai konfliktusok kultúrharcként való racionalizálása. Klasszikus példa minderre a 19. század első felének nyugati, főképp angol russzofóbiája, amely mögött a keleti kérdés, az Oszmán Birodalom romjain való osztozkodás körüli vita állott. Azt, hogy a keresztény Oroszországgal szemben a muzulmán Törökországot kellett támogatni, gyakran az általam elemzett korai magyar russzisztikában fellelhető panelek mentén ideologizálták jó másfél generációval előbb Angliában és Franciaországban. Ott is az orosz veszéllyel manipulálták a hazai közvéleményt a keleti kérdés kapcsán. Egy, a 19. századi nyugat-európai russzisztikát elemző tanulmány, amely a hidegháború kellős közepén íródott (!), megállapította, hogy a múlt századi nyugati liberálisok Oroszországtól való félelme eltúlzott volt.⁵⁶

Ami pedig a további közhelyeket illeti, kimeríthetetlen forrásban állnak rendelkezésünkre a korabeli sajtóból, az útleíró irodalomból, a protostatisztikai irodalomból, a vicclapokból, a szépirodalomból, és még folytathatnánk. Az ezekben felbukkanó közhelyek, természetesen *nem állnak homlokegyenest szemben a lehetséges valósággal*, de mégiscsak közhelyek.

Nem vállalkozhattam jelen tanulmányomban az említett közhelyek teljes rendszerezésére. Ehhez lehetőségeimet meghaladó filológiai apparátusra lenne szükség. Nem tértem ki az orosz tárgyú publikációk két nagyobb csoportjára: a finnugrisztikai

vonatkozásúakra, s a századvégen jelentősen megszorodó, a forradalmi, “fiatal” Oroszországról szólóakra sem. Pedig a nihilista-anarchista orosz fiatalokról szóló közhely a századfordulón Európa-szerte elterjedt. De ez a “fiatal-Oroszország-kép” nem szerveződött, nem épült be a magyar köztudatba, még az elmúlt évtizedekben sem, a nagyszámú könyv és tanulmány dacára.⁵⁷ A másik Oroszország képe szintén sztereotípiákból építkezik, és jelentékeny értelmiségi réteget érintett meg a századfordulón. Lefordítják, igaz, olaszból, Sztjepnyak Kravcsinszkijnek a másik Oroszországról szóló alapművét, a “Földalatti Oroszországot”. Csernyisevskijt lehetett magyarul olvasni, s sokan olvasták a századforduló szocialistái közül. Közismert irodalomtörténeti tény a századvég Anyegin- és Puskin-kultusza. Lukács György sajtósága viszonya az orosz realista nagyregényekhez szintén innen fakad. Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gorkij és Csehov a 20. század elejére a magyar irodalmi köztudat részévé vált. Tolsztoj és a tolsztojianizmus nagy hatással voltak a korszak egy jellegzetes értelmiségi rétegére.⁵⁸ Nem említettünk más olyan műfajokat sem, amelyek igen gazdagok a közhelyekben, s melyek már a tárgyunkat képezőknek kikristályosodásai. Ezek közül csak egyet szeretnénk megemlíteni. Egy osztrák–magyar katonatisztek számára készült orosz “landeskundé”-ről van szó.⁵⁹ A szóban forgó könyv célja Oroszország és az orosz hadsereg bemutatása. Ebben önmagában semmi érdekes nincs. Kuriozitása abból fakad, hogy a Monarchia tisztjei számára azt igyekszik bemutatni, hogyan viselkedjenek a majdan okkupálandó területeken, hogyan viszonyuljanak az ott élőkhez, azok szokásaihoz. Tekintettel a speciális célra és speciális olvasóközönségre, a kiadvány végső soron a múlt századi vonatkozó népkarakterológiai szakirodalomból lezúrt “sűrítményt” tartalmazza.

A sztereotípiakutatás néhány tanulsága

Láthattuk, hogyan is nézett ki a múlt században a születő russzisztika. Érdekes volt megfigyelni, miként változott a kutatók hozzáállása tárgyukhoz. Két nagyobb mű jelezte tanulmányunkban a hazai vonatkozó tudomány fejlődését: Lassú Istváné és Thallóczyé. Két ember, két világ és két teljesen eltérő viszony a tárgyuk iránt. Thallóczy, aki primer forrásokkal dolgozik, olvas és beszél oroszul, a Lassú korához képest megszorodott szakirodalomhoz könnyű hozzáférése van, saját tapasztalatokkal is rendelkezik egy egész esztendőnyi oroszországi tartózkodás után, midőn művét írja. Lassúnál színesebb egyéniség, objektív és szubjektív okoknál is fogva jóval tágabb rálátása van Oroszországra és a nagyvilágra. És mégis kitűnik a két mű összevetéséből, hogy Thallóczy világa jóval szűkebb Lassuéénál, ez a világ a rivalizáló nemzeteké inkább, mint a nagy nemzetek feletti birodalmaké. Szemlélete és világképe Thallóczynak szűkebb, mint a primer források és nyelvtudás – nem beszélve a tömegkommunikáció áldásairól – nélkül dolgozó hivatalnok elődé. Az említettek – a pánszlávizmusról szóló bevezető és az életképek – jelzik a korabeli russzisztika kereteit és határait. Lassúnál csak a nyelvtudás volt “keret”, korlát. Thallóczynál, az ő korában ugyanez a korlát a hatvanas–hetvenes évekre megmerevedő Oroszország-kép. Látni kell, hogy az egyértelműen elutasító, negatív Oroszország-kép rendszerre nem annyira 1849 után válik, mint a hatvanas–hetvenes évek során, mikor az (osztrák–) magyar hatalmi érdekek közvetlen összeütközésbe kerültek Oroszország érdekeivel a Balkánon. Ezt többen kultúrharcként íyekeztek már a korszakban is felfogni.

Bárhogy is, de szinte semmivé lett a reformkorra még jellemző érdeklődő, megértő, előítélet-mentes "világnézés". A hatvanas évektől kezdve egyre uralkodóbbá válik a "műveletlen Kelettel", annak vad hódításával való fenyegetés, mely hódítás az egész világot fenyegeti, de "elsőbb a művelt Nyugatot".⁶⁰ Az pedig már említésre sem méltó evidencia a korszakban, hogy a művelt Nyugatot Oroszországgal szemben Magyarország képviseli, s védelmezi, ha kell mindhalálig. Ez, ha tetszik: a küldetése.

Amellett, hogy sorra vettük orosz vonatkozású közhelyeink történetét, azok történetiségét, egy problémát igyekeztünk megfogalmazni, amely hallatlan veszedelmeket rejt az egyetemes történelemmel foglalkozó kutatók számára. Látnunk kell, hogy belépve egy történeti, történetírói tradícióba, akaratlanul is elfogadjuk annak kereteit, értékszemléletét. Ezek a keretek és értékek nem feltétlenül szűkek vagy éppen tágak, károsak vagy hamisak. Arról van csupán szó, hogy igen gyakran közhelyekből építkeznek. Ha ítéleztek eleink, például Oroszország felett – amit, mint láttuk, gyakran megtettek –, nem kizárólag Oroszországról mondtak véleményt. Az általános képlet szerint (tűz–víz, Európa–Ázsia, katolicizmus–pravoszlávia és szlavofília stb.) az Oroszországról elmondottak ellentétje kell hogy igaz legyen Európára, és így természetes módon Magyarországra. Ez is jellemzője a népkarakterológiának: nem annyira a tárgyalt népről szól, mint inkább "rólunk", önképünkről és vágyainkról.

Bárhogy is van, látni kell, közhelyekkel van dolgunk. Olyan közhelyekkel, amelyeknek eredeti jelentése mára már elhalványult, vagy épp elveszett. Igen nehéz saját szakmánk múltját történetileg látni, és nem utólag bekövetkező jövődölések gyűjteményének tekinteni azt. A közhely pedig, ismételten leszögezzük: nem feltétlenül hamis (vagy épp igaz). Ám mégis a legtöbbet nem annyira tárgyról, mint inkább saját magunkról – kultúránkról –, a közhelyek használóiról árul el.

Jegyzetek

1. A tanulmány első változata 1993 nyarán íródott egy rövid közlemény alapján. Azóta az egyik legnővösebb kelet-európai érdeklődésű folyóiratban megjelent egy tanulmány, amely – a Balkán kapcsán – hasonló kérdéseket vetett fel, mint én jelen írásomban Oroszországra vonatkozóan. A tanulmány annak járt utána, hogyan lett a 19–20. században a Balkán leíró, földrajzi megjelölésből egy olyan szitokszóvá (Schimpfwort) és negatív koncepcióvá, amellyel szemben "Európa" erősíthette sajátos "európai MI"-tudatát: *Todorova, Maria*: The Balkans: From Discovery to Invention. *Slavic Review*, 1994. 2. 453–482. Vö.: *Kende Tamás*: Közhelyek és ruszisztika a múlt században. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 249–253.
2. *Niederhauser Emil*: Magyar utazók Oroszországban a 19. században. In: Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács Endre. Bp., 1956. Vö.: *Agárdi Ferenc*: Magyarok a cári Oroszországban. Bp., 1955; *Drozdov, I. I.*: Vehi mnogovekovoj družsbi. K isztorii szovetszko-vengerszkij szvjazej. Moszkva, 1965.
3. Ismertek angol, amerikai, osztrák és német kísérletek erre: *Groh, D.*: Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte. (Ismerteti: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1963. 409–411.); *Lammich, Maria*: Das deutsche Osteuropabild in der Zeit der Reichsgründung. Boppard am Rhein, 1978. Lammich is kiemeli az előítéletek és sztereotípiák szerepét a német Kelet-Európa-kép kialakulásában. Lammich még a hagyományos, az előítéleteket morálisan elítélő allporti szociálpszichológiai iskolát követi: i. m.: 1–9.; Újabb német tanulmánykötet tárgyalja a német orosz- és Oroszország-képet a múlt században: Russen und Russland aus deutscher Sicht. 19. Jahrhundert: Von der Jahrhundertwende bis zur Reichsgründung (1800–1871). Hrsg. von M. Keller. München, 1991. A fenti kötethez kapcsolódóan jelent meg egy úttörő orosz tanulmány a témából: *Dmitriev, M. V.–Puskareva, N. L.*: Ruszszkie i nemeči: predsztavlenija drug o druge. Voproszű Isztorii, 1991/6.; *Heppner, Harald*: Das Russlandbild in der öffentlichen Meinung

- Österreichs. 1848–1856. Graz, 1975., *Anschel, Eugene* (ed.): *The American Image of Russia. 1775–1917*. New York, 1974. A kiválóan szerkesztett source-readerből kiderül, hogy mennyire inkább az amerikai önkép erősítéséről szóltak a tárgyalta russzisztikai írások, mintsem magáról Oroszországról.
- Gleason, John Howes*: *The Genesis of Russophobia in Great Britain*. Cambridge, etc., 1950. Gleason könyve arról (is) szól, mennyire a belpolitikát szolgálta a múlt század elejének egyoldalúan negatív nagy-britanniai orosz- és Oroszország-képe.
4. *Aronson, E.*: A társas lény. (Ford.: Erős Ferenc) Bp., 1994. 235.
 5. *Aronson*: i. m.: 233–241.; *Tajfel, H.*: Az előítélet gyökerei: Néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In: Csepeli György (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest, 1980. 40–69.; *Hogg, Michael A.–Abrams, Dominic*: *Social Identifications*. London–New York, 1988. 66–72. *Hamilton, D. L.–Trollet, T. K.*: Stereotypes and Stereotyping. In: *Prejudice, Discrimination and Racism* (ed. by Dovidio, J. F. – Gaertner, S. L.). Academic Press, Orlando, 1986. 127–208.
 6. *Szabó Endre*: Oroszország és Európa. Budapesti Szemle (a továbbiakban: Bp. Sz.), 1889. 145. sz. 52–53. "Megint csak visszatérünk példáért a chinaiakhoz, mint a kik az ő elzárkozottságukban igen hasonlítanak az oroszokhoz. Azok a jó chinaiak nem tudnak semminemű korszakalkotó befolyást gyakorolni az emberiség sorsára, előmenetelére, nem tudnak egyéb eredetiséget fölmutatni, mint hogy megülnek századokig egy helyökben, pedig azt senki sem tagadhatja, hogy ők már eléggé eredeti, sajátos, nemzeti jellegű nép – s éppen így arról sem tud a világ semmit, hogy azok az orosz nemzeti eredetiségek, sajátosságok valami különös jelentőségűek volnának és Európa-szerte abban a tréfás fölfogásban tetőznek, hogy az orosz ember fagygyú-gyertyát eszik és választó-vízét iszik, a mi persze vastag tréfa – de azért mégis jellemző." Uo.: 81–82.
 7. *Danyilevszkij, N. Ja.*: Roszsizija i Jevropa. Vzgljad na kul'turnyje i politiceszkije otnosenija szlavjanszkogo mira k germano-romanszkomu. Moszkva, 1869. Érdekes jelenség, hogy a pánszlávizmus témája akkor válik aktuálissá Magyarországon, amikor valami nagy átrendeződés készül a tér-ségben. Ld.: *Gogolák Lajos*: A pánszlávizmus. Bp., 1940.; *Gecse Géza*: Bizáncról Bizáncig. Bp., 1993.
 8. A reformkori magyar Oroszország-image-ra ld.: *Mayer Rita*: Magyar–orosz irodalmi és kultúrtörténeti kapcsolatok a XIX. század első felében (Az orosz ember és orosz világ képe). Bölcsészdoktori disszertáció (kézirat). Bp., 1993. Mayer dolgozata a korabeli magyar folyóiratok orosz tárgyú – főképp német forrású – közleményeit vizsgálta. Mint jól megírt, hagyományos irodalomtörténeti munka igen kiváló adalékgyűjtemény a témához.
 9. A Kína-hasonlatra lásd még: *Rajeczki István*: Oroszországból Oroszországról. Bp. Sz., XLII. 1885. 100. 64. Színtén részletes, magyar szempontú kritikáját adja a pánszlávizmusnak: "Oroszország éjszakai Chinává kezdett válni." *Szeghy Miklós*: Az újabb orosz irodalom. Bp. Sz., 1867. 26.
 10. *Kovács I. Gábor*: Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Bp., 1989.
 11. *Bor Kálmán*: Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban. Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. Bp., 1961. A tanulmány közel sem teljes képet nyújt a témáról. A kalendáriumokról mondottakhoz az alábbi idézet szolgálhat illusztráció gyanánt: "Az emberek az amerikai néptörzseknél és Afrika belsejében a gyűlevész-népeknél, vagy a Dél-tenger szétszórt szigetcsoportokban keresnek erkölcsöket és ismeretlen szokásokat, de a' mi tözsomszédunkban van, mi velünk majd folyvást érintésben áll, és annyi anyagot szolgáltat érdekes észrevételekre és mélyebb vizsgálatra, arra nem ügyelünk, és önmagunkban 's a' körülöttünk művelődés elhaladásához idegenek maradunk." Orosz erkölcsütükr. In: A' magyar házi-barát. Közhasznú házi kalendárium 1842. közönséges évre. Kassa, 1842. 140.; A reformkori magyar sajtó orosz tárgyú publikációinak távolról sem kimerítő katalógusa Mayer Rita idézett kiadatlan disszertációja. A hagyományos kultúrtörténeti munka szerzője általában kritika nélkül veszi át a korszak orosz tárgyú írásainak megállapításait. A reformkori Magyarország orosz tárgyú érdeklődésére és informáltságára lásd még: *D. Zöldhelyi Zsuzsa*: Orosz írók magyar szemmel. I. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai a kezdetektől 1919-ig. Szöveggyűjtemény. Bp., 1986. 15–48.
 12. Ld. pl. *Molnár János* könyvismertetéseit: Schmidt: Oroszország rendtartásának ismertetéséhez való toldalék. Rigae, 1772. Magyar Könyvház, 1783. 18.; *Lepechin János*nak az Orosz birodalmon való utazása 1768 és 1769-ben. Oroszból németre fordította Hase Henrik. Altenburg, 1774. Magyar Könyvház, III. 1783.; Orosz Ország Nemesség. Hasznos Multságok, 1822. 2. Orosz Literatura. H. M., 1822 1–13. stb. A Tudományos Gyűjtemény is rendszeresen ismertetette a negyvenes években Karamzin, Bulgarin, Usztrjalov németül megjelent történeti munkáit.
 13. *Lassú István*: Az Orosz Birodalom Statistika, Geographiai és Hítoriái leírása. 2. kiadás. Pest, 1831.
 14. Uo. 117–119. Érdekes, hogy 1791-ben Sándor István az ő Sokfeléje első számában, amely számban sorra veszi az ismerni szükséges tudnivalókat a világról, jellemzést ad több nemzetről, így az oroszról is. Két oldal jut az orosz népre, amelyből megtudható, hogy az "...egy felettébb kemény természetű

- nemzetség... a köz ember ha fog avagy veres hagymát ehetik, vagy gombával jól lakhatik, 's égett borból egyet ihatik reájok, nagyobb boldogságot e' világon nem esmér." Ezentúl "az oroszokról" említést érdemelnek a nyomorult parasztházak, melyek füstösek és bogarasak, valamint a főrendek, melyek Nagy Péter óta német öltözkében járnak. Az oroszokról. Sokféle, 1791. 1. 26–27.
15. Lassú, aki az udvari kancellárián dolgozott, s az Akadémia levelező tagja is volt, megírta külön-külön kötetekben Franciaország, Nagy-Britannia, az Orosz Birodalom, a Lengyel Királyság és a Krakkói Szabad Státus, Poroszország, a Török Birodalom, Ausztria, a skandináv országok, Algír, Itália statisztikáját. Emellett van egy Európa általános statisztikai leírását tartalmazó műve.
 16. Uo. 150–151. Hasonló megértéssel számol be egy írás szintén ebben a korszakban az oroszországi szegényekről való gondoskodásról: "Oroszország munkás kifejlésnek indult egy álladalom. Anyagi és erkölcsi segédforrásai naponként növekednek, és a megnyitlak szüntelen bőségesebben folynak... Az orosz koldúsok általában véve igen szeretetre méltó koldúsfaj... Ha azonban az orosz koldúsokat dicsérjük, nem kell megelégednünk az orosz adakozók magasztolásáról... Semmi országban kevesebb rongyos embert látni, mint Oroszhonban." Aki mégis vannak és "riherongy" emberek, nos azokról a szerző úgy véli, hogy vagy cigányok, vagy zsidók, vagy "franciák, s más nemzetektől származnak". Alamizsnák, koldusok és szegényápolás Oroszországban. A' magyar házi-barát, 1843. 138–141.
 17. Sándor István: A szomszéd gyűlöletéről. Sokféle, 1796. 4. 70–71.
 18. Hasznos Mulatságok, 1823. 43. 343.
 19. Mayer: i. m. 1993. 54.
 20. Oroszország állami és társadalmi élete. Ország Tükre, 1864. 26.; Vö.: Szeghy: i. m. Szerinte Oroszország "leélte magát". Miközben megállapítja, hogy jövője nincs, múltjáról még inkább leújtó bizonyítványt állít ki.
 21. Falk Miksa: Alkotmányos mozzanatok Oroszországban. Ország Tükre, 1862. 11. 162–164. (Piotr Dolgorukov: La verité sur la Russe műve alapján); Reviczky Szavér: Oroszország belviszonyai. Bp. Sz., 1862. XIV. 420–436. (a Revues des Deux Mondes alapján); Az orosz birodalom legújabb közművelődési állapotáról. Hazánk, 1869. 44–45. (E. Kattner: Preussens Beruf im Osten. Berlin, 1868. alapján). II. Sándor reformjainak egyetlen "eredményét" a pánszlávizmus megszületésében látja egy későbbi szerző: Szentkirályi Móricz: Néhány szó a keleti kérdés körül. Bp. Sz., 1880. 48.
 22. Rajeczki István: Oroszországból Oroszországról. Bp. Sz., 1885. 66–67.
 23. Kállay Béni: Oroszország keleti törekvései. Történelmi vázlat. 2. kiadás. Bp., 1881. 20–25.
 24. Uo.: 25–45. Az Oroszországot, annak történetét ilyen-olyan hagyományok mentén leíró nagy szintézisek közül kimagaslóan a legszínvonalasabb: Szamuely Tibor: The Russian Tradition. London, 1974. Szamuely is követi a századvég magyar, s nem csak magyar russzisztikájának hagyományát, s a bizantinusz és mongol-moszkvai "tradíciók"-ból, azok transzformálódásából vezeti le a modern Oroszországot, esetében a Szovjetuniót, a művelt angolszász közönség számára. A mongol-muszka hagyományra ld. még: H. J.: Az oroszok fő néptörzsei s az orosz kormány nemzetiségi politikája. Bp. Sz., 1878. 36.
 25. Varga János a magyar nemzeti reformnemzedékről szóló reprezentatív munkájának négy nagyobb fejezete közül az egyiket épp ennek a félelemnek a cárizmustól, "pánszlávizmustól" szentelte. Ez is jelzi, hogy annak a politikagenerációnak, amelynek nézetei ekkor formálódtak, s amely véghezvitte a 48-as forradalmat és a 67-es kiegyezést, ideológiájában milyen központi szerepet játszott az oroszról való félelem – vagy inkább az azzal való ijesztetetés. Varga János: Helyét kereső Magyarország. Budapest, 1982. 93–114.
 26. A témába vágó korabeli cikkekre lásd: Varga: i. m. 206–207.
 27. Márki Sándor: Az oroszok hazánk történetében. Nagyvárad, 1878. 55. A fiatal, pályakezdő Márki számára ez a könyv volt a belépő a magyar történettudományba.
 28. Thallóczy Lajos: Oroszország és hazánk. Bp., 1884. 3.
 29. Dr. Falk Zsigmond: Oroszország. Uti rajzok. Bp., 1898. 142.
 30. Orosz keresztelés. Család könyve, 2. Pest, 1856. 245. Ezek ellenére az orosz "pópáit nem tiszteli, hanem imádja, s vakhitében emberfeletti lénynek tartja". Ennek oka, hogy "a roppant kiterjedésű Oroszbirodalom köznepe még a lelki vakság századaiban él". Oroszországi pópá. Magyarország és a nagyvilág, 1867. 5.
 31. Gergely Ignác: Az orosz vallás rajongó szakadárjai. Új Magyar Sion, 1871. 2. 378–379.
 32. Uo.: 381–384.; Vö.: Rajeczki István: Oroszország vallásos viszonyai. Az ortodox egyház bírálata. Bp. Sz., 1884. 93. Érdekes, hogy protestánsokról, érthető módon, előjön a nem pravoszláv felekezetek üldözésének témája, de nem olvasni sehol olyasmit, hogy Oroszország belső bajaira a protestantizmus volna az egyetlen mentség. Gonda László: Oroszországban vallási türelmetlenség. Sárospataki Füzetek, 1864. 1. E közlemény az észti és lett protestánsok üldözéséről, erőszakos térítéséről számol be. Lévy József: Különhitűek az orosz egyház kebelében. Sárospataki Füzetek, 1859. 2.; Ballagi Géza: Protestantizmus és pánszlávizmus. Bp. Sz., 1882. 69.

33. *Ballagi Aladár*: Búcsújáráshelyek Oroszországban. Bp., 1888. 5.; Ugyanezt ld.: *Szabó*: i. m.
34. Uo. 15–17.
35. Uo. 24., *Thallóczy*: i. m.: 189.
36. *Ballagi*: i. m.: 37. "A csár nagy úr! Ő előtte meghajlik minden hatalom, még a lelkiismeret, a vallás hatalma is, mert az orosz csár egyúttal orosz pápa is. A műveletlenség együtt jár a lelki vaksággal."
37. Ez az Oroszország-kép persze már korábban is kifejezetten ijesztő volt. Erre legjobb példa *Türr István*: Ausztia–Magyarország és Oroszország. Bp., 1871. Türr az orosz veszedelemre igyekezte felhívni a közvélemény figyelmét. "A veszély mindnyájunkat, egész Európát fenyegeti" 6. Hogy számára Oroszország nem Európa, a következő lapon derül ki: "Az valóban nem lehetetlen, hogy a muszka–tatár hatalom oly fokra fejlődjék, mint az oszmán." Türr itt két, a magyar köztudatban élő ellenségképző faktort vezet be: a tatárt és a törököt. Velük összemosva igyekszik elérni a megfelelő negatív hatást. Végső tanácsa az, hogy Magyarország fogjon össze a délszláv népekkel, segítse őket, hogy ily módon állítsanak gátat "a fenyegető ár ellen". Különösen sajátoságos fejezete az orosz–image készítésének az orosz–török háború, amikor a magyar sajtó sikeresen elmagyarázta azt, hogy miért kell a magyar közvéleménynek egy iszlám országot támogatni egy (ortodox) kereszténnyel szemben. Ennek egyik technikája volt a már említett összemosása a pravoszláviának az iszlámmal. Ld.: *Thallóczy*: i. m.
38. Bp. Sz., 1862. XLVII. 488–499. *Tóth Dénes* ismeretője: "Az Edinburg Review essaye a keleti egyház történetét tárgyaló újabb orosz, angol és görög munkák fölött."; *Rajeczi István*: Oroszország vallásos viszonyai. Bp. Sz., 1884. XCIII. 321–343. "Az orosz népek látszólagos hitettségére alatt nagy ellentétek, s mélyen beható szellemi mozgalmak lappanganak." Oroszország sokszínűségét, nem egységes voltát tárgyalja *H. J.*: Az oroszok fő néptörzsei s az orosz kormány nemzetiségi politikája. Bp. Sz., 1878. 36. Az orosz nemzetiségi politikáról a finnugrisztikai tudósítások, valamint a "zsidókérdésről" szóló ismertetőik számolnak be. A leíró, "megértő" hozzáállás hiánya okozhatja azt, hogy mai nap is megengedhet magának egy orosz eszméletörténeti tárgyú könyv szerzője olyan mondatot, hogy "Az ortodox hitről hozzátétlenül tudjuk, hogy mit jelent." Ám ez a tudás a leglaposabb közhelyek ismerete. *Gecse*: i. m. 33. E tanulmány célja, részben, e közhelyekkel való szembesülés.
39. *Munkácsy Mihály*: A szláv kérdés ismertetéséhez. Bp. Sz., 1915. 2. 308–309. Vö.: *Bonkáló Sándor*: A szlávok. A szláv kérdés ismertetése. Bp., 1915. Bonkáló könyve egy korosztály számára szolgált alapvető szlavisztikai kézikönyvként. Művét 1932-ben felváltotta *Knieza István* kis kötete: A szlávok. Bp., 1932. Knieza, korszerű filológiai háttérrel, lényegében ugyanazokat a tételeket adatolta, mint Bonkáló. Ezek közül a legfontosabb, hogy a szlávok – *en bloc* – alkalmatlanok államalapításra, és a magyarral ellentétben nem uralkodásra termett faj.
40. Az orosz faluközösség intézményéről beszámol még *D. Mackenzie Wallace*: Russia. Az Orosz Birodalom ismertetése. I. ford.: Szentkirályi Móricz. Bp., 1878; *Kovács Gábor*: Az orosz MIR-szervezet történelmi fejlődése napjainkig. Bp. Sz., 1904. I–II.
41. *Thallóczy* azért megpróbál a sommás ítéletektől távol maradni: "...azonban általános magyar gyűlöletről, ahogy mi képzelni, sajtónk pedig közvetett forrásból hirdtetgetni szokta, szó sincsen." *Thallóczy*: i. m.: 5.
42. Uo.: 2.
43. Ezt teszi a pánszlávizmusról szóló legújabb magyar mű, mely amellett, hogy ordító tárgyi tévedésekkel van tele, alapvetően téves koncepción alapul. A szerző kimondott célja az orosz veszély életbentartása, a félelemkeltés. Ld.: *Gecse*: i. m. Érdekes, hogy *Rajeczi* már idézett művében szintén górcső alá veszi a pánszlávizmus akkoriban különösen publikus témáját, s miután áttekintette azt, arra a megállapításra jut, hogy "...agyagból van a panslaviszmus bálványának mindkét lába". *Rajeczi*: Oroszországból Oroszországról. 69. A "panslaviszmus" tehát gyakran nem más, mint egy olyan agyagmonstrum, mellyel ijesztgetni, adott esetben (ld. az első világháborút megelőzően) befolyásolni lehet a közvéleményt.
44. *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Bp., 1984. 76.
45. *Thallóczy Lajos*: Kállay Béni emlékezete. Akadémiai Értesítő, 1909. 254–255.
46. *Thallóczy Lajos*: Emlékbeszéd Kállay Béni felett. Bp., 1904. I.
47. *Diószei István*: A magyar nacionalizmus és a Monarchia felbomlása. Valóság, 1970/5. 18–19.
48. Uo. 10.
49. *Eckhart Ferenc*: *Thallóczy Lajos* a történetíró. Bp., 1938. 5.
50. *Diószei*: i. m.: 20–23.
51. *Kállay Béni*: Magyarország a Kelet és a Nyugat határán. Bp., 1883.
52. *Eckhart*: i. m.; *Suhay Imre*: *Thallóczy Lajos* mint a megszállt Szerbia országos polgári biztosa. Bp., 1941.
53. *Szabó Endre*: i. m. 52. Szabónak az Oroszország és Európa (Magyarország) között feszülő ellentét "antagonisztikus".
54. A magyar nemzet politikája. Értesítő. Bp. Sz., 1873. 3.

55. Ld. *Gecse*: i. m.
56. *Hammen, O. J.*: Free Europe versus Russia, 1830–1855. *Slavic Review*, 1952. 1. 41. Az angol russzofóbia "külpolitikai" eredetére ld: *Gleason, J. H.*: i. m. Gleason megállapítása szerint: "Kétségtelen, hogy a gyanakvás és antipátia, mely különféle forrásokban generálódott, az 1840-es évekre valóóság gyűlöletté vált." I. m. 277. Úgy Pitt, mint Palmerston és Disraeli Oroszországgal riogatta az angol közvéleményt. Vö.: *Seton-Watson, R. W.*: Britain in Europe 1789–1914. 11.; A fenti russzisztikai hagyomány nagyjából változatlanul élt tovább a 20. század első felében Angliában. Ld.: *Northedge, F. S.–Wells, A.*: Britain and Soviet Communism. The Impact of a Revolution. London, 1982. 137–157.; *Resis, Albert*: Russophobia and the "Testament" of Peter the Great, 1812–1980. *Slavic Review*, 1985. 681–693.
57. A Kállay és kortársai által lerakott russzisztikai föcsapások változatlanak tűnnek az elmúlt évtizedben is. Több vezető magyar russzista szempontjai akaratlanul is igen hasonlatosak Kállayéhoz. Ugyanakkor a direkt politizálás igénye esetükben nem elsődleges, vagy csak rejtett. *Szvák Gyula*: A cári autokrácia történelmi, társadalmi alapjai. Medvetánc, 1983. 2–3. 49–70.; *Szilágyi Ákos*: A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfája. Bp., 1989. Szilágyi olvasókönyve is belülről igyekszik bemutatni az oroszokat. Válogatása minden valószínűség szerint a századvég leghatásosabb orosz tárgyú kötete. Szilágyi könyve jóval intelligensebb Gecse Géza idézett művénél, melynek második, nagyobb fele jellegzetes, kortárs orosz – pánszláv – interjúk gyűjteménye, ám célja mindkét műnek ugyanaz. Szempontunkból, épp mert ügyesebben szerkesztett, Szilágyi Ákos műve tekinthető anatómiainak.
58. Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. Különös tekintettel Nyíró Lajos tanulmányára: Adatok az orosz forradalmi demokraták múlt századi magyarországi fogadtatásához.
59. Oroszország és hadügye. Budapest, 1894.
60. *Huszár Imre*: Oroszország keleten. Bp. Sz., 1888. 142. 1–14.

A KIKÜZDÖTT ÖRÖKSÉG

Jelizaveta Petrovna (I. Erzsébet) trónra jutása

Erzsébet (Jelizaveta Petrovna) uralkodásának időszaka (1741–1761) nem tartozik az orosz történelem jól kutatott és feltárt korszakaihoz sem a külföldi, sem az orosz történetírásban. A magyar történészek figyelmét is elkerülte az uralkodónő személyének és kormányzati politikájának vizsgálata. Úgy tűnhet, Erzsébet uralkodása – ahogy elődeié, I. Kataliné, II. Péteré, Anna Ivanovnáé is – mintha a 18. század első negyede nagy reformkorszakának az árnyékában maradna. Éppen talán ezzel magyarázható az, hogy csekély számú tudományos irodalom látott napvilágot a közvetlenül I. Péter halála és II. Katalin uralkodása közötti időszakról. A 19. század történeti irodalmában kaptak először az Erzsébet uralkodásához köthető tényezők hangsúlyt, de azokban is főleg annak bemutatására törekedtek, hogy az 1725–1762 közötti palotaforradalmak idején Oroszország politikai életét instabilitás jellemezte. És miután a “skandalumos” 18. századról szóló anyagot, dokumentumokat zárolták, ezért a N. Polevoj, I. Siskin, Sz. Jesevskij, P. Scsebalszkij és mások tollából származó munkák gyenge forrásanyagon nyugszanak. Csupán néhány történésznek – M. Szemevszkijnek, K. Arszenyevnek – sikerült új forrásokra bukkanania, és az azokból levont következtetéseiket igyekeztek is beépíteni a feldolgozásaikba.¹

A 19. századi történeti irodalom vizsgálódásának középpontjában álló téma – a hatalomért folytatott küzdelem, vagy az azokban részt vevők, uralkodók és kegyencek bemutatása – fokozatosan háttérbe szorult, s helyét átvette Erzsébet uralkodásának és személyiségének idealizált bemutatása, mintha vele a rég feledett péteri időszak tért volna vissza. Erzsébet korának forrásait és hivatalos iratait kritika nélkül felhasználva, azt hangsúlyozták, hogy az uralkodónő apja nyomdokain haladt, a Nagy Péter által elkezdett munkát folytatta.

Az “I. Péter irányzatához való visszatérés” szellemét sugallja Sz. Szolovjov Oroszország története a régi időktől című négykötetes munkája, ami egyébként a levéltári forrásfeldolgozás szempontjából talán máig a legegységibb mű.² Azonban Szolovjov sem illette kritikával az Erzsébet korából származó dokumentumokat, és főleg a korszak politikatörténetére koncentrált. Erzsébet uralmának és általában a palotaforradalmak korának pontosabb megvilágítását V. Kljucsevszkij végezte el, elsőként használta előadásaiban a “palotaforradalom” kifejezést is.³ De Sz. Platonov, N. Firszov és M. Bogoszlovskij is hasonlóan írtak erről az időszakról. Májig friss és érdekes gondolatokat fogalmazott meg munkájában V. Mjakotyin, kiemelve azt, hogy a palotaforradalmat az uralkodó nemesség felső rétege követte el, amely csupán a nemesség politikai viszonyait érintette, és a nemesség gazdasági és politikai pozíciói Péter uralkodása utáni időszakban jelentős mértékben megszilárdultak az orosz feudális viszonyok megerősödésének köszönhetően.⁴

A szovjet történettudomány a korábbi történeti kutatás eredményeinek felhasználása mellett a Pétert követő időszakot új (marxista-leninista) módszert alkalmazva közelítette és vizsgálta meg. A hangsúlyt Oroszország gazdasági és társadalmi életének elemzésére helyezték, az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem fejlődését vizsgáló munkákkal gazdagították ismereteinket az Erzsébet-korszakról. Ugyanilyen szellemben születtek meg a 18. századi orosz társadalom szerkezetét bemutató művek is. Ezekben a munkákban a kutatók azt hangsúlyozzák, hogy a Pétert követő időszak –

ban megszilárdult a feudalizmus, és ez az időszak sem gazdasági, sem pedig kulturális értelemben nem tekinthető hanyatlásnak vagy stagnálásnak, ellenkezőleg a Péter által elindított dinamikus fejlődés tovább folytatódott a gazdaságban, a kultúrában és a társadalomban egyaránt.⁵

Azonban összegzősképpen megállapíthatjuk, hogy ismereteink alapján a történeti irodalomban máig nem született meg olyan alapmű, amely pontosan a 18. század negyvenes és hatvanas éveinek eseményeivel behatóan foglalkozna. Sz. Troickij és Je. Anyiszimov munkáikban elemzik a problémát, aláhúzza azt, hogy a Pétert követő időszak, s részben így Erzsébet uralkodásának két évtizede nem volt "kortalan, időtlen, eseménytelen".⁶ Éppen akkor mutatkozott meg Péter reformjainak életképessége, azok nem maradtak nyomtalanok és hatástalanok, azokat újak követték, és Oroszország európai nagyhatalomként élt tovább.

Két-három évtizeddel 1725 után "Péter fészkeinek fiókái" már vagy meghaltak, vagy távol a fővárostól, vidéki birtokaikon éltek. Bekövetkezett a nemzedékváltás, a megújulás, s az új generáció már másként nevelkedett és más módon szemlélte a világot.

1740. október 5-én Anna Ivanovna rosszul lett, és alig két hétig tartó betegeskedés után október 17-én elhunyt. Az udvari élet ezen tragikus eseménye jó néhány palotaforradalomnak adott lendületet, végül az egy évig tartó politikai küzdelem Jelizaveta Petrovna trónra kerülésével zárult.

Anna Ivanovna halálával az orosz történelemnek egy eléggé komor évtizede ért véget. A cárnő uralkodását az állami és a kulturális életben egyaránt hanyatlás, a külpolitikában részeredmények, a politikai életben és az udvarban általános félelem és intrikálás jellemezték. Ez az időszak Anna Ivanovna idegen kegyence, Ernst Johann Biron után a "bironscsina" elnevezést kapta.⁷

Amikor Anna Ivanovna megbetegedett, a 46 éves uralkodónőnek nem lévén családja, nem volt kijelölt utóda. A lehetséges trónörökösjelöltek száma is kevés volt. Anna apja, az I. Péterrel rövid ideig társ cárként uralkodó Iván Alekszejevics ágáról az uralkodónő nővérének, Jekatyerina Ivanovnáknak (1733-ban halt meg) Karl Leopold mecklenburgi herceggel kötött házasságából született leánya, Jelizaveta Krisztina Leopoldovna (pravoszláv keresztségben Anna Leopoldovna), valamint az ő gyermeke, Anton Ulrich braunschweigi herceggel kötött házasságából született csecsemő, Iván Antonovics jöhetett szóba.

Nagy Péter ágáról a trónt tizenkétéves unokája, Karl Peter Ulrich, idősebb leányának, Annának (1728-ban halt meg) Karl Friedrich holsteini herceggel (1730-ban halt meg) kötött házasságából született fia, valamint Jelizaveta Petrovna, Péter fiatalabb leánya örökölhette volna. A jelöltek közül a legnagyobb esélye a trónra az 1740. augusztus 18-án született Iván Antonovicsnak volt, már hivatalosan is szóba került, hogy Anna Ivanovna örökösének kijelöli, bár a végrendelet még nem készült el.⁸

Anna Ivanovna betegségét szinte figyelmen kívül hagyva A. Ostermann a kabinetsminiszterek közbenjárásával elkészítette a trónöröklésről szóló manifestumot, s ezt az előkészített iratot Biron a cárnőnek ismertette, aki végül október 7-én azt jóváhagyta és aláírta. Rögtön a végrendelet aláírása után a kamarillán belül ádáz harc indult meg a régensi pozíció megszerzéséért, mivel az kulcsfontosságú helynek számított a csecsemő cár uralkodása idején. A fő jelölt e posztra maga Biron volt, aki régóta törekedett hatalma törvényesítésére. Régens azonban nem csupán a haldokló cárnő jóváhagyásával akart lenni, hanem a nemesség támogatását és egyetértését is bírni akarta. A nemesség maga kezdett szervezkedni Biron érdekében, mivel féltek

tőle, attól tartottak, hogy Anna felgyógyulhat, és akkor a nagy befolyású kegyenc majd megtorolja esetleges nem támogatásukat. Így a nemesség képviselői aláírásokat gyűjtöttek, és Biron támogató petíciójukkal keresték fel Anna Ivanovná-t. Céljuk ezzel az volt, hogy az uralkodónővel törvényesítsék Biron régensségét, amely révén kapcsolatuk és helyzetük is normalizálódna.

Ez a kérvény október 7-én került a cárnő elé, de mivel akkor Anna jobban érezte magát, annak aláírását elodázta. Végül néhány nappal halála előtt Biron és hívei kérésére szentesítette a (vég)rendeletet. Anna halála után azt azonnal lepecsételték, a Szenátus főügyésze, N. Trubeckoj pedig jóváhagyta. Másnap az új uralkodóra, VI. Iván Antonovicsra és régensére, Bironra felesküdt a hadsereg és a főváros lakossága. Aznap senki sem gondolta volna, hogy a kegyenc régenssége mindössze három hétig tart.⁹

Gyakorlatilag Biron a kül- és belügyekben Anna Ivanovna rendeletével teljhatalmat kapott Iván Antonovics tizenhetedik életévének betöltéséig. Az "uralkodó nevében" hagyta jóvá a külföldi követekkel kötött szerződéseket, a hadsereg és a flotta fővezére lett, a pénzügyek és minden más fontos állami ügy eldöntése a kezében összpontosult. Sőt a csecsemő uralkodó halála esetén az őt követő braunschweigi gyermek uralkodásának idejére is meghosszabbodott Biron régensi tevékenysége.

Ennek ellenére már régensségének első napjaiban megmutatkozott helyzetének ingatagsága. Még a felesküvés ceremóniája nyugodtan telt, utána azonban olyan hírek terjedtek el, hogy az udvari nemesség, a városi lakosság és különösen a gárda körében elégedetlenséget vált ki az uralma. A Bironhoz beérkező jelentések arról szóltak, hogy a szervezkedés az uralkodó szüleitől indult el, melynek fő mozgatója az apa, Anton Ulrich volt. Biron a herceg környezetéből letartóztatásokat rendelt el, sőt október 23-án magát a herceget is nyilvánosan vonta felelősségre, azt hangoztatva, hogy az eltávolítását szervezve az udvari nemességet arra készítette, valljanak színt, kit választanak a helyére. Az udvari nemesség azonban egyértelműen Biron mellett döntött. Ezek után Biron megfosztotta a herceget katonai tisztségeitől. De hogy a későbbiekben hasonló eset ne következhesen be, arra kötelezte a jelenlevőket, aláírásukkal és pecsétjeikkel hosszabbítsák meg és ismerjék el a régensi manifesztumot.

A kegyenc ezen "demokratizmusa", hogy többé-kevésbé törvényes módszereket használva a régensi hatáskört meghatározatlan időre tolt ki, nem éppen szilárd helyzetéről tanúskodik.¹⁰ Azonban sem a papírok, sem a nyilvános ígéretek nem tudták hatalmát megmenteni, ugyanis az udvari körökben nem rendelkezett valódi támasszal, ott az elhunyt uralkodónő kapzsi külföldi kegyencének számított. A külföldiek között sem lelt szövetségesre, sem VI. Iván rokonai körében, sem a hivatalnokok, tábornokok csoportjában. Régensként a Braunschweikek elégedetlenségét nem tudta eloltani, de a befolyásos udvari személyiségekkel, A. Ostermann-nal, K. Leowenwolddal sem volt képes szövetségni. Így aztán a két hónapos uralkodó körül formálódó csoport erős ellenfele, ellenzéke lett.¹¹

Biron az első csapást B. Münnichtől szenvedte el, aki egyébként régenssé történő kinevezésében a segítője volt. Biron is váratlanul érte a tábornok változása. Nehéz megérteni, tulajdonképpen milyen motívumok miatt állt át Münnich az ellenzék táborába, és mi taszította a fordulat felé. A kortársak úgy vélték, hogy csalódott Bironban, akitől régenssé nevezése után generalisszimusi rangot és az állam vezetésében fontos pozíciót remélt, de egyiket sem kapta meg. Biron magának tartotta meg azokat. Meglehet, emellett Münnich érzekelte a Biront övező elszigeteltséget is, és éppen ezért csatlakozott a Braunschweig család által szervezett ellenzékhez. A köze-

ledés kölcsönös volt, Münnich előrejutását remélte, a család pedig a trón támaszát látta személyében.¹²

A szervezkedés titokban történt, Anna Leopoldovna és Münnich megbeszélték a szeszélyes kegyenc eltávolításának részleteit. Biron letartóztatására 1740. november 7. éjjelén került sor. Münnich a palotaforradalmat a gárda nyolcvanfős csoportjának segítségével hajtotta végre. Az események gyors lefolyása azt mutatja, hogy Bironnak nemigen voltak támogatói. Az orosz nemesség és a külföldi diplomaták szinte semmit sem észleltek a cselekményekből, az udvari élet a szokott mederben folyt tovább.¹³

A hatalomátvételt és Biron hatalmas vagyonának lefoglalását két nap elteltével, 1740. november 9-én jelentették be a VI. Iván nevében kiadott manifesztumban.¹⁴ Biron helyét az uralkodó anyja, Anna Leopoldovna töltötte be. A cáρ apja, Anton Ulrich herceg az orosz haderő generalisszimusa lett, Münnichet pedig első miniszterré, Ostermann-t főtengeternaggyá nevezték ki. A palotaforradalom valamennyi résztvevője kitüntetést és magas jutalmat kapott.

A régens eltávolítása után a Braunschweig családnak és környezetének tevékenysége megélénkült. Ostermann, aki egyébként Biron uralma idején igen óvatos volt, a régensnő tanácsadójaként arra törekedett, hogy Münnichet kiszorítsa a hatalomból, és a helyét elfoglalja. Az is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Münnich és a Braunschweig család szövetsége hosszú távon nem működik. Egyrészt azért, mert korábban Biron bizalmasa volt, és a régensnő nem bízott meg benne, másrészt azért, mert a sikeres palotaforradalom után érdemei elismeréséül a nagyravágyó Münnich egyre több tisztséget, valamint nagyobb megbecsülést kívánt, gyakorlatilag korlátlan hatalmat követelt, és emiatt szembekerült Anton Ulrich herceggel is. Münnich nem sokkal a fordulat után súlyosan megbetegedett, és amikor 1741 elején gyógyultan ismét az ügyek intézéséhez kezdett, azt tapasztalta, hogy időközben kikerült a hatalomból. Ostermann a külügyeket igazgatta, Cserkasszkij és Golovkin a belügyek intézését végezte, Münnichnek, ahogy Biron idején, a hadügy maradt, de ott is csupán Anton Ulrich generalisszimusz beosztottja lehetett. Münnich és a herceg között mindennaposak lettek a viták, kicsúszott hatalma visszaszerzése lehetetlennek látszott. Mindezek a viszályok Anna Leopoldovna régensnő elégedetlenségét váltották ki, és amikor a kiábrándult Münnich végül nyugdíjazását kérte, azt meg is kapta. Kiszorulván a hatalomból ugyan továbbra is az udvarban maradt, de mindenkinek nyilvánvaló volt azonban, hogy semmi befolyása sincs a kormányzati politikára.¹⁵

Ezek után kezdetét vette Anna Leopoldovna önálló uralkodása. Valójában azonban erről nem beszélhetünk, mivel mind Anna, mind pedig a férje tapasztalatlanok voltak az állam vezetésében. A kortársak véleménye szerint Anna Leopoldovna az állami ügyek intézése iránt semmilyen késztetést nem érzett.

A hétköznapiak Anna udvarában igen egyhangúan teltek, a nap első felét a lakosztályában töltötte, esténként pedig férjével és barátaival kártyázott késő éjszakába nyúlóan. Így történt meg az, hogy a 18. század negyvenes éveire Oroszország élére olyan emberek kerültek, akik semmihez sem értettek és semmivel sem törődtek, nem érdekelték őket Oroszország jelene és jövője, sőt oroszul sem beszéltek.¹⁶

Biron bukása és eltávolítása, majd Münnich nyugdíjazása után a tényleges hatalom Ostermann kezébe került, aki már két uralkodót és két uralkodónőt élt túl, és évek óta készült erre a pillanatra. "A nagy túlélő" kortársai jellemzése szerint mindig igen rafinált módon viselkedett, úgy tudott beszélgetni az "áldozataival", hogy azok nem jöttek rá, tulajdonképpen az ellenségükkel tárgyalnak. Ezt a módszert alkalmazta A. Mensikov eltávolításakor is. Ostermann váratlan nehézségek esetén, vagy ha szo-

rult helyzetbe került, hirtelen “megbetegedett”. Ha kellemetlen beszélgetést folytatott vele valaki, azonnal rosszullétet szenvedett, és ezt minden szükséges alkalommal eljátszotta. Aki ismerte ezt a szokását, és nem dőlt be neki, azt tapasztalta, hogy Ostermann a beszélgetés alatt fokozatosan “meggyógyult”, és mintha mi sem történt volna, folytatta teendőit.¹⁷

Ostermann ideje Münnich nyugállományba vonulásakor jött el, a nagy lehetőséget nem szalasztotta el, minden fontos pozíciót megszerzett, egyszemélyi hatalmat épített ki. De végül saját intrikájának esett áldozatul, hiszen egyeduralma révén kilépett a háttérből a politikai küzdőterre, s az újabb soros “díszletváltásnál”, Erzsébet palotaforradalma után már nem tudott hatalmon maradni.

Jelizaveta Petrovna, a későbbi uralkodónő szerencsés csillagzat alatt született 1709. december 18-án, amikor a Poltavánál győzelmet aratott orosz seregek diadalmenetenben vonultak Moszkvába. I. Péter leállította a díszmenetet és háromnapos ünneplést rendelt el leánya születése tiszteletére.¹⁸

Erzsébet gyermekkorát Moszkvában és Pétervárott telt el, de keveset lehet róla tudni. Az viszont bizonyos, hogy a leányok – Anna 1708-ban, Natalja 1718-ban született – igen ritkán látták az apjukat, aki folyamatosan hadjáratokban vett részt. Amikor Jekatyerina Alekszejevna (Katalin) a férjéhez, Péterhez utazott, a gyermekeket Natalja Alekszejevnára (Péter nővérére) hagyta, vagy pedig A. Mensikov családjához kerültek. De Katalin és Péter leveleiben a gyermekekről mindig esett szó. Erzsébetről Katalin először 1710. május 1-jén írt, Péter pedig szinte minden levelében üdvözölte Lizetkát, Lizenykát. Fennmaradtak arról is közlések, hogy a kislányok, Anna és Erzsébet szülei 1712. február 9-én tartott esküvőjén részt vettek. Katalin 1717. július 11-én kelt leveléből értesülünk arról is, hogy Erzsébet bárányműködésben betegedett meg. Erzsébet igen korán, alig nyolcévesen tanult meg írni-olvasni, s Katalin 1717-ben a Péternek írt leveléhez csatolta a levélkéjét, amelyre I. Péter nagy örömmel válaszolt.¹⁹

Erzsébet életében 1721-től új időszak kezdődött el, arra készítették fel, hogy az orosz államot szolgálja, amelynek érdekei mindenek előtt valók. Amíg Péter fiaiban az örököseit látta, leányaitól (Katalin összesen tizenegy gyermeket szült) kizárólag dinasztikus kapcsolatokat remélt, az orosz udvar kapcsolatát az európai udvarokkal.

Az orosz cárok közül először Péter követte ezt a politikát, a saját unokahúgait külföldiekhez adta férjhez, Anna Ivanovná a kurlandi herceghez, Jekatyerina Ivanovná a mecklenburgi herceghez, és hasonló sors várt Annára és Erzsébetre is (Natalja 1725-ben meghalt). A péteri dinasztikus politika céljainak lehetőségeivel összhangban folyt a cárevnáknak nevelése is. Arra tanították meg őket, amire az európai udvarokban szükségük lehetett: táncra, zenére, etiketre, öltözködéssre, de különösen nagy hangsúlyt a nyelvek kaptak. Erzsébet tökéletesen beszélt franciául, mivel Péter a Bourbon-családból keresett vőlegényt a lányának. Ezért az 1720-as évek elején igen intenzív tárgyalások folytak ez ügyben, Péter azt szorgalmazta, hogy a francia uralkodó, XV. Lajos vegye el Erzsébetet. Francia részről bár komolyan vették az egyre erősödő Oroszországot, a versailles-i udvart azonban nyomasztotta az a tény, hogy Erzsébet anyja egyszerű származású, és Erzsébet születésekor Péter és Katalin még nem voltak házasok. Végül az oroszellenes csoportnak sikerült megakadályoznia a házasságot, és 1726-ban, Péter halálát követően vége szakadtak a tárgyalások, miután ekkorra XV. Lajos is megnősült.²⁰ 1727 májusában I. Katalin a halálos ágyán megeskett Erzsébetet, hogy férjhez megy Károly Ágosthoz, nővére, Anna Petrovna (1725-ben ment férjhez) férjének, Karl Friedrichnek rokonához. Károly Ágost (egyébként a

későbbi uralkodónó, II. Katalin nagybátyja volt) 1727 júniusában váratlanul elhunyt. Innentől aztán az elkövetkező tizennégy évben, hatalomra jutásáig Erzsébet neve valamennyi lehetséges házassági kombinációban szerepelt, völegényjelöltjei között angol, német, spanyol, portugál hercegek jöttek szóba.²¹

Erzsébet anyja halála után, II. Péter uralkodása idején (1727. május–1730. január) továbbra is közvetlenül a trón közelében maradt. A fiatal cár csodálta gyönyörűséges nénikéjét, egész napját vele töltötte, és olyan dolgokkal foglalkozott, amelyeket Erzsébet is kedvelt: táncsal, vadászattal és álarcosbálokkal.²²

De Liria, a spanyol követ feljegyzéseiben arról írt, hogy az orosz udvari előkelőket megrémisztette az, hogy Erzsébet milyen meghatározó befolyással bír a fiatal uralkodóra, de emellett tartottak személyétől is, esze, szépsége, igazságszeretete megijesztette őket, és azon fáradoztak, hogy egy megfelelő házassággal távolítsák el az udvarból. A Legfelső Titkos Tanácsban helyet foglaló nemesség ellenségesen nézett Erzsébetre, és nem óhajtotta a trónra juttatását.²³

II. Péter leány testvérének, Natalja Alekszejevna-nak a halálát (1728) követően viszont Erzsébet trónutódlási esélyei jelentős mértékben megnövekedtek, s így potenciális örökösként a cárevna az előkelő nemesség számára még inkább „persona non grata” lett. Nagy Péter leányától a megkezdett reformok folytatására lehetett számítani, személyében apja reformpolitikájának követőjét látták. Éppen a péteri reformok kritikája tömörítette az udvari nemességet és fordította szembe őket Erzsébettel. Ezért egyre határozottabban törekedtek arra, hogy Erzsébetet a fiatal uralkodótól eltávolítsák és megfosszák a trónöröklés lehetőségétől.

A Legfelső Titkos Tanács vezetői, a Dolgorukijok és a Golicinek végül intrikáik révén elérték a céljukat, II. Pétert kivonták Erzsébet befolyása alól, aki innentől egyre több időt töltött kegyencének, Iván Dolgorukijnak a társaságában.²⁴ Erzsébet egyébként az udvarban a hatalomért folyó küzdelemben nem vett részt, arra sem törekedett, hogy a fiatal uralkodót a hatalom gyakorlásában tanácsaival befolyásolja. Erzsébetet a vidám életvitel foglalta le ekkor, a divattal, bálokkal foglalkozott, és a szerelmi kapcsolatai érdekelték.

1729-ben már egyre kevesebbet találkozott az uralkodóval és egyre gyakrabban utazott Moszkva környéki birtokára, Pokrovszkójéba. 1728 és 1732 között a Moszkvában tartózkodó cári udvarban gyakran beszéltek azokról az „orgiákról és szerelmi légyottokról”, amelyek Erzsébet birtokán folytak. Ekkor a kegyence A. Buturlin volt. Valószínű, hogy az udvari nemesség felnagyította a cárevna udvarában történeteket, hogy azzal is kompromittálják, lejárássák személyét.²⁵

Amikor II. Péter 1730 januárjában himlőben megbetegedett, majd váratlanul elhunyt, a trón várományosai között Erzsébet neve mellett szóba került I. Péter cár első feleségének, Jevdokija Lopuhinának, valamint II. Péter menyasszonyának, Jekatyerina Dolgorukajának és I. Péter legidősebb leányának, Anna fiának, Károly-Péter Ulrichnak a neve is.²⁶

Az orosz udvarban tartózkodó diplomaták jelentéseikben arra a következtetésre jutottak, hogy mind Erzsébetnek, mind unokaöccsének kevés, szinte semmi esélye sem volt arra, hogy trónra kerüljenek, mivel az őket támogató csoportok gyengék voltak. Ezek az észrevételek egyáltalán nem meglepőek, hiszen Péter reformjainak hatása az ország helyzetére, az orosz társadalom életkörülményeire egyaránt rávetült, ami különösen a húszas években vált érezhetővé. Megerősödtek a Péter reformjait támadók, és egyre gyengült azoknak a befolyása, akik a reformok folytatására szavaztak. Ezenkívül I. Péter második családja nem rendelkezett befolyásos rokonai kap-

csolatokkal, nem fűzték rokon szálak az orosz nemesség felső köreihez, s erre az időszakra egyre jobban elszigetelődtek.

Természetesen voltak olyanok is, akik Erzsébetet szerették volna a trónon látni, de számuk csekély volt. Erzsébet kegyencét, Buturlint is rövid időn belül eltávolították, más pedig, aki a cárevna érdekében a kezdeményező szerepet magára vállalta volna, nemigen akadt. A nemesség felső köre az 1730-as évek elején nem bízott meg Péter könnyelműnek tartott leányában, mind róla, mind pedig az unokaöccséről, Karl-Peterről csupán mellékesen tettek említést, amikor a trón betöltéséről döntöttek. Erzsébet ellen érvként hozták fel azt is, hogy törvénytelenül, a cár házassága előtt született. Sőt kompromittálták, azt terjesztve róla, hogy éppen gyermeket vár. Tény tehát, hogy 1730-ban a trónért folyó küzdelemben Erzsébet pozíciója igen gyenge volt.²⁷

A nemesség előkelő felső köre az orosz trónra a megözvegyült kurlandi hercegnét, Anna Ivanovná – I. Péter féltestvérének, V. Ivánnak a leányát – ohajította meghívni, s önkényuralmát kondíciókkal szándékozott korlátozni. Azonban az így felállt oligarchikus kormányzat csupán rövid ideig tartott. Anna Moszkvába érkezvén megismerkedett az ott uralkodó helyzettel és állapotokkal – maga mellett tudván a köznemesség támogatását –, ellenfordulatot hajtott végre és abszolút uralkodónak nyilvánította magát.²⁸

Az 1730-as év eseményeinek folyamában Erzsébet nem vett részt, nem mutatkozott Moszkvában abban az időszakban sem, amikor arról folyt a vita, kit válasszának az orosz trónra. Vidéki birtokán tartózkodott, és Moszkvában azután jelent meg, amikor már Anna Ivanovná uralkodóvá választották.

Anna Ivanovna uralkodásának évei Erzsébet életében nem számítottak a legjobbaknak. Bár formálisan az állami és udvari életben is Anna Ivanovna után következett Anna Leopoldovnával, az uralkodónő unokahúgával egyenrangúan. De Erzsébet és Anna Ivanovna között, akik egyébként unokatestvérek voltak, sem szoros kapcsolat, sem rokon melegség nem volt. Erzsébet tartott Annától, akit idegesített a cárevna szépsége, kedvessége és közvetlensége, s mindez az udvari ünnepeken volt igazán szembeötlő, az uralkodónő taszító külsejét, durva gesztusait még jobban felerősítette jelenlétével. De nem csupán emiatt volt Anna Erzsébethez kimért, nem tudta feledni a Kurlandiában töltött éveket, ahová I. Péter az orosz állam érdekeit szem előtt tartva küldte.

Anna Ivanovna nem sokkal az esküvője után megözvegyült, s Mitavában igen szerényen és elzártan élt, mind személye, mind udvartartása pénzhiánnyal küszködött, folyton kisebb összegekért rimázkodott leveleiben Katalinnak és Péternek, de nem mindig kapott pénzt.²⁹

Anna uralkodása idején Erzsébet szintén folyton pénzsűkében volt, s amikor új összeget kapott, azt könnyelműen és hamar elköltötte. Erzsébetet nyomasztotta az uralkodónőtől való anyagi függés, hiszen előtte az anyja, I. Katalin, majd II. Péter uralkodása idején is korlátlanul rendelkezett pénzzel. Anna Ivanovna, aki egyébként kegyencére, Bironra milliókat költött, a cárevna jövedelmét évi harmincezer rubelre korlátozta, s ettől semmiképpen sem tért el. De nem csupán a pénzügyei nyomasztották Erzsébetet, hanem az, hogy fölöslegesnek érezte magát az udvarban és a cári családban.

Az uralkodónő trónra jutása után arra törekedett, hogy I. Péter és I. Katalin örököseit kiszorítsa a hatalomból, és egyre messzebbre távolítsa el őket. Erzsébet esetében erre a legreményteljesebb módnak férjhez adása kínálkozott. Amíg I. Péter uralkodása alatt (és I. Katalin idején is) a cél Erzsébet házasságával kapcsolatban

mindenekelőtt Oroszország érdekeinek a figyelembevétele volt, akkor Anna uralma idején ez megváltozott. Arra törekedett, hogy az orosz politikai élettől minél messzebbre távolítsa el Erzsébetet, bár ezt a tervét nem sikerült valóra váltania.

A trónöröklés problémái, s benne Erzsébet személye és szerepe mindvégig foglalkoztatták Annát. Az uralkodónó nem bízott meg benne, attól tartott, hogy titokban szervezkedik ellene, ezért uralkodása tíz éve alatt figyeltette Erzsébetet, barátait, kegyeltjeit, szeretőit és környezetét. Ezt a feladatot Münnichre bízta, akinek részletes jelentést kellett készítenie arról, hogy kik járnak a házába, kikkel érintkezik rendszeresen, esetenként hová utazgat, s hogyan fogadja a nép Erzsébetet utazásai során. De nem csupán őt és környezetét, hanem a gárdát is megfigyeltette Anna Ivanovna, ismert volt előtte Erzsébet népszerűsége körükben. A megfigyelések következményeként tartóztatták le és távolították el 1731-ben Erzsébet korábbi kegyencét, A. Subint, majd 1735-ben Iván Petrovot, a házi kórusának tagját. Azonban mindkét esetben kiderült, hogy összeesküvésről nem volt szó.³⁰

Erzsébet tudván a megfigyelésekről, igyekezett a politikai élettől távol maradni, ennek ellenére neve Anna uralkodása idején még két jelentős eseménnyel – a Dolgorukijok és A. Volinszkij ügyével – kapcsolódott össze. A Titkos Kancellária irataiból viszont kiderül, hogy a kihallgatásokon Erzsébet személye tisztázódott, az Anna ellen összeesküvő csoportok egyike sem számolt vele, nem vették komolyan. Volinszkij és társai arra számítottak, hogy Anna Leopoldovná, az uralkodónő unokahúgát nyerik meg ügyüknek.³¹ Az viszont tény, hogy Erzsébet a gárda körében nagy népszerűségnek örvendett, és kapcsolatát a gárdával ápolta is.

Erzsébet egyébként szívesen maradt távol Anna udvarától, nem tetszett neki az uralkodónő ízlésének megfelelően átalakított új udvari élet. Az I. Péter és I. Katalin időszakára jellemző ivászatok elmaradtak, Anna ki nem állhatta a részegeket. Bár az udvar elegáns és gazdag volt, az életvidám Erzsébet mégis unatkozott ott. A táncokat és az álarcosbálokat a kártyajáték szorította ki, s a színházi komédiák helyett – Anna óhaja szerint – számos bohóc és törpe szórakoztatta a nézőközönséget.³² Erzsébet éppen emiatt időzőtt közeli barátai társaságában a saját birtokán. Udvartartása kicsi volt, a szolgáló személyzettel együtt százfős. Udvari emberei közül P. és A. Suvalovok, valamint M. Voroncov voltak a legodaadóbb és leghetesebb hívei. Udvarhölgyei közeli rokonai voltak: Anna Karlovna Szkavronszkaja, valamint a Genrikov nővérek, tehát valamennyien anyai ági rokonai. Erzsébet anyja, Katalin, aki litván parasztszaládból származott, amikor Péter udvarába került, szinte teljesen elszakadt a rokonaitól, a három fivérétől és a két leány testvérétől. Rövidesen azonban igyekezett őket a cári udvarba költöztetni, ahol gazdag és befolyásos emberek lettek.

Anna Ivanovna mindig lekezelően bánt és szólt Erzsébet paraszti származású rokonairól, miközben igyekezett Erzsébetet is távol tartani az udvartól. A cárnő több földvitában döntött Erzsébet rokonainak a kárára, amit a cárevna hibásnak, jogtalanak és megalázóknak tartott. A rokonai már emiatt is hozzá vonzódtak, benne látták egyetlen támaszukat. Erzsébetnek fel kellett vállalnia a problémáikat, az udvarban el kellett intéznie szolgálati előmenetelüket, és azt, hogy peres ügyeiket kellően ítéljk meg a fővárosban.

Erzsébet udvartartása sok mindenben különbözött az uralkodói udvar ceremóniális életétől, közvetlen környezete főleg fiatalokból állt, ami érthető is, hiszen 1730-ban Erzsébet mindössze a huszonegyedik életévét töltötte be. Környezetének tagjai között A. és P. Suvalovok húszévesek, M. Sepelevoj huszonkettő, A. Razumovszkij huszonegy és M. Voroncov tizenhat évesek voltak. Az energikus Erzsébet minden

mulatságban – ünnepségeken, álarcosbálokon, sétákon, vadászatokon, kirándulásokon – részt vett, és imádott énekelni. A harmincas években magánkórust szervezett az udvarában, amely főleg ukrán kozákokból állt, és tagjait Erzsébet megbízottja válogatta ki Ukrajnában. Erzsébet ezzel a kórossal együtt énekelt a templomban, színházi előadásaiukon pedig főleg tragédiákat adtak elő. Erzsébet szívesen frogatott, fennmaradtak ebből az időből A. Subinhoz szóló, nem túl tökéletes szerelmes versei is. E románcnak Anna Ivanovna vetett véget, eltávolította Erzsébet mellől kegyencét, aki az alaptalannak bizonyuló vádak ellenére – az ügyét Münnich vizsgálta ki – sem kapta vissza szabadságát, 1732 januárjában Szibériába száműzték, ahonnan tíz év után, 1742-ben szabadult.³³

Erzsébet “kis udvara” a maga ügyes-bajos dolgaival, problémáival küszködve Anna Ivanovna váratlan halálát követően lélegezhetett fel. Erzsébet a cárnő halála utáni hatalmi küzdelmekben nem vett részt, sem Biron régenssé történő kinevezésének szervezkedésében, sem pedig későbbi eltávolításában nem játszott szerepet. Ez, az udvari intrikák világától való távolmaradása, bizonyos mérvű semlegessége Anna Ivanovna uralkodása idején vált a szokásává. Erzsébet trónörökössé jelölése Anna halála előtt fel sem merült az udvarban, azonban a felállítandó régenstanácsba való beválasztásáról volt szó.

Biron régenssége kezdetén arra törekedett, hogy jó kapcsolatot alakítson ki Erzsébettel, ezért járandóságát felemelte, s tervbe vette, hogy összeházasítja a fiával.³⁴ Erzsébet valószínűleg a Birontól való félelmében igyekezett megbékélni a régenssel. Hasolón jó kapcsolatot igyekezett kialakítani Erzsébettel a másik kegyenc, Münnich is.

A kegyencek figyelme Erzsébet iránt egyébként érthető, és nem volt véletlen, hiszen a Titkos Kancellária iratai alapján nyilvánvaló volt számukra, hogy Erzsébet népszerű a gárda körében, s ez a kor politikai küzdelmeiben hatalmas erőnek számított. Erre jó például szolgálhat az, hogy amikor Münnich palotaforradalmát elkövette, az abban részt vevő gárdatisztek mindvégig azt hitték, hogy Péter leányát, Erzsébetet, “mátuska Jelizeveta Petrovnát” segítik trónra.³⁵ A gárda szimpátiája Erzsébetet veszelyes politikai konkurenssé tette, ezt a kegyencek érzékelték, és igyekeztek megtalálni az ellenszerét. Biron néhány katonai ezredet hozatott a fővárosba a gárda ellen-súlyozására, Münnich pedig attól tartott, hogy a palotában szolgálatot teljesítő gárdatisztek – akiről tudta, hogy Erzsébettel komaságban állnak – lépnek majd fel ellene, ezért szorgalmazta lecserélésüket.

Kétségtelen, a privilégizált ezredeből álló gárda meghatározó erő volt a hatalomért folytatott küzdelmekben. Fennmaradt az Erzsébetet 1741. november 25-én trónra segítő gárdáról készült jegyzék, amelyből az derül ki, hogy a palotaforradalom-ban 308-an vettek részt, és 54-en (17,5%) nemesi, 137-en (44%) jobbágyi származásúak, 25-en kismesek voltak, 24-en papi és 24-en katonai családok, 14-en holopok gyermekeiből lettek gárdisták. A regisztráció 117 “különböző rendű és rangú” személyről tesz említést a nemeseken és jobbágyokon kívül, azaz ez a gárda összlétszámának a 38%-át jelentette, a jobbágyokkal együtt pedig 82,5 %-ot, 254 személyt. Ezek a szám adatok arról tanúskodnak, hogy Erzsébetet a nem nemesi származású gárdisták segítették hatalomra, tehát a nemesi származású gárdatisztek kisebbségben voltak. A gárda ilyen összetételére hatással volt Anna Ivanovna politikája is, aki szintén megérezvén a gárdában rejlő veszélyeket, a harmincas évek közepétől arra törekedett, hogy a nemesi összetételű gárdába jobbágyokat keverjen. A régi preobrazsenszkojei és szemjonovói ezredekbe katonákat soroztatott, de a gárda semlegesítésére tett erőfeszítései nem érték el a céljukat.³⁶

A gárda miután a palotán belül teljesített szolgálatot, fokozatosan az udvari élet részesévé vált. Katonai egységét a hagyomány és a csapatszellem alakította ki, s ez a szükséges pillanatban ritka fegyelmezettséget kölcsönzött neki, ami egyben meg is különböztette a többi udvari és adminisztratív szervezettől. Mindezek felnagyították a gárda előtt az udvari életben betöltött szerepét. Szinte ugyanazok a gárdisták távolították el Biront Münnich segítségével, akik majd Erzsébettel Anna Leopoldovná távolítják el, és tartóztatják le Münnichet.

De a negyvenes évek eleji eseményekben már az érzelmek is nagyobb szerephez jutottak, éppen a fővárosban erősödött meg a "hazafias érzés" Anna Ivanovna és a külföldiek ellenében, akik "Oroszország gazdagságát fosztogatták".³⁷ Bizonyos mértékig érthető és bocsánatos az orosz nemesség külföldiekkel szembeni ellenérzése, hiszen Anna Ivanovna idején a fontosabb állami pozíciókat valóban a külföldiek töltötték be. A rendszer politikai és erkölcsi megítéléséhez hozzájárult a hatalmon lévők politikája: Anna Ivanovna uralma idején Biron megtorló intézkedései, a kormányzat visszaélései; a Braunschweig familia rövid uralma alatt pedig a kormányzati politikában való járatlanságuk és erőtlenségük odavezetett, hogy I. Pétert kezdték idealizálni, aki a nép emlékezetében kegyetlennek, de ugyanakkor igazságosnak és gondoskodónak bizonyult. A jobbágyok új nemzedéke már nem érezte és nem tapasztalta meg a Péter által rárakott állami terhek nyomását, az uralkodóról olyan legendák születtek és terjedtek el, amelyek arról szóltak, hogyan bánt el a nép bántalmazóival.

A német kegyencek (vremenscsikiek) uralma idején a reformer cár idealizálásából jutott a leányára, Erzsébetre is. A gárda körében a külföldiek iránti ellenszenv ellenében nőtt Péter és Erzsébet idealizálása, s ez különösen a gárda alacsonyabb származású tagjainál volt érezhető. Az Erzsébet palotaforradalmában részt vevők közül, azaz 308 személyből 101-en, tehát majdnem egyharmaduk Péter uralma idején kezdte meg a szolgálatát, 57-en pedig harcoltak az északi háborúban, valamint a törökök és a perzsák ellen. Ezek a negyvenöt–ötven éves "veteránok" a jobbára jobbágy-származású újoncoknak, akiket 1737 és 1741 között soroztak be a gárdába, Nagy Péter tetteiről és Erzsébetről beszéltek. De Erzsébet is sokat tett a gárda körében növekvő népszerűsége érdekében. Anna Ivanovna udvarától eltávolodván gyakran látogatta meg a gárdaezredeket a kaszárnájukban, s mivel nem messze lakott a szállásukhoz, egyre több időt töltött el társaságukban, ünnepeiken, és Erzsébet több esetben vállalta el a megtisztelő keresztanyaságot is. A gárdisták rajongtak a cárevnáért, elbűvölte őket a szépsége, közvetlen egyszerűsége és kedvessége. Hasonló okok miatt nőtt meg a népszerűsége a fővárosi lakosság alacsonyabb származású rétegeinek körében is.³⁸

A gárdát részben megosztotta összetétele. A felső nemesi származású rétege a nemességhez állt közel, és a nemességhez tartozásuk érzése erősebb volt a szervezeti összetartozásnál, amihez az is hozzájárult, hogy a nemesség a gárdában való szolgálatot megalázonak érezte. Ezért a tisztek között nem is igen találhatók meg az előkelő nemesi családok leszármazottjai. Éppen ez az oka annak, hogy az Erzsébetet támogató összeesküvők között nem találunk olyan alkalmas személyt, aki azt irányította volna, így a hatalom átvételét magának Erzsébetnek kellett vezetnie, ami a 18. századi orosz palotaforradalmak történetében egyedi vonásnak számít.³⁹

De az 1741. november 25-én végrehajtott palotaforradalomnak van egy másik sajátos vonása is, hogy az összeesküvés szervezésébe külföldi diplomaták is bekapcsolódtak: a francia követ, Jean de La Chétardie márki és a svéd követ, Eric Nolcken báró. Az orosz udvarban tevékenykedő diplomaták szövetségeseeknek és barátoknak

mutatkoztak, de valódi céljuk Oroszország meggyengítése volt. Franciaországgal 1739 óta létesített szövetséget az Orosz Birodalom, de kitartott a húszas évektől létező osztrák szövetség mellett is. A kontinensen Ausztria Franciaország vetélytársának számított, gyengítése az orosz–osztrák szövetség szétszakításával tűnt a legelőnyösebbnek.

Oroszország nagyhatalmi gyengülését szerette volna elérni Svédország is. Az északi háború válságából a harmincas évek elejére sikerült magához térnie, megerősödni. A svéd nemesség új nemzedéke azonnal a revansot kezdte erőltetni, a nystadti béke fegyveres revízióját. Franciaország támogatta a svéd terveket.⁴⁰

A svéd és francia diplomácia Anna Ivanovna betegsége, majd halála hírére megélné, és ekkortól nőtt meg az érdeklődésük az orosz udvar hatalomért folyó küzdelmei iránt, azokat saját céljukra és érdekükben akarták felhasználni. Nolcken a svéd külügyminisztertől azt a feladatot kapta, hogy lépjen kapcsolatba az orosz udvarban azokkal a csoportokkal, amelyek a hatalomra juttatásukban játszott svéd segítségért cserébe készek lesznek területi engedményeket tenni. A svéd követ három csoport – Biron, Anna Leopoldovna és Erzsébet – irányában tapogatózott. 1740. november elejére, Biron eltávolítása után nyilvánvalóvá vált, hogy a kormányzati politikával szemben egyetlen ellenzéki “párt” maradt, Erzsébet csoportja. Nolcken így az otthonról érkező instrukciókat is betartva, a francia követtel, de La Chétardie-vel együttműködve kapcsolatot keresett Erzsébettel.

De La Chétardie közléseiből viszont az derül ki, hogy a francia udvar szkeptikus volt Erzsébettel kapcsolatban, nem sok esélyt adtak hatalomra jutásának, emiatt nem is igen akarták támogatni, mert ha – esetleges sikertelen próbálkozás után – a francia támogatás kiderülne, az kihatna az amúgy is eléggé hideg francia–orosz kapcsolatokra, s akkor végképp fel kellene adniuk az orosz–osztrák kapcsolatok szétszakításának tervét.⁴¹

A svéd követ viszont Erzsébettel 1740 decemberében magánorvosán, Hermann Lestocq-on és M. I. Voroncovon keresztül kapcsolatot tartott fenn, sőt 1740 végén és 1741 elején többször személyesen is találkozott a cárevnával. Amikor a francia követ meggyőződött Erzsébet szándékának komolyságáról, kérte a francia udvar engedélyét, hogy a szervezkedésbe bekapcsolódhasson. Mivel a franciák Erzsébet trónra jutásától mind kül-, mind pedig belpolitikában rájuk nézve előnyös változásokat reméltek, hozzájárultak a támogatásához. Így 1741 elejétől a svédek és a franciák tárgyalásokat folytattak Erzsébettel. A svédek azt ajánlották, hogy a cárevna szervezze meg az összeesküvést, Svédország pedig háborút indít Oroszország ellen, és Erzsébet a háború okozta pánikot is kihasználva, trónra juthat. A svédek a segítségért cserébe területeket kértek vissza.

A franciák biztosak voltak abban, hogy Erzsébet ilyen alkuba nem megy bele, mert az támogatói elvesztésével és tekintélyének csorbulásával járna. És valóban, a svédekkel folytatott ilyen irányú tárgyalások már az elején leálltak, Erzsébet semmiféle írásos kötelezettség vállalására nem volt hajlandó, és a továbbiakban a svéd és a francia követtel történt megbeszélések során csupán szóbeli egyeztetések történtek. Erzsébet tisztában volt azzal, hogy semmilyen kompromittáló dokumentum nem készülhet kapcsolatukról, mert az összeesküvés felfedése esetén az ellenük vallana. Erzsébet hezitált, semmiképpen sem akart ellenséges hadsereg segítségével hatalomra kerülni, nem bízott a svédekben, ezért halasztgatta Nolckennel és Chétardie-vel a megbeszéléseket, sőt kerülte a velük való találkozást is. Erzsébet kételkedett és ingadozott, az idő viszont egyre haladt.⁴²

A svéd kormányzat viszont arra hivatkozva, hogy Anna Ivanovna halála után az instabil politikai helyzet, a gyenge kormányzat, valamint a Pétervárott szerveződő ellenzék sikerrel kecsegtet, döntött, 1741 nyarán támadást indított Oroszország ellen.

De az összeesküvők azon reménye, hogy győznek a svédek, hamar szertefoszlott, és az 1741. augusztus 23-i orosz győzelem után nyilvánvalóvá vált, hogy nem fognak svéd segítséggel hatalomra jutni. A franciák segítsége is késett, csupán kétezer livre-t kaptak a kiadásaik fedezésére, ami jelentéktelen összegnek számított.

Az összeesküvők helyzete 1741 ősztől nehezebbé vált. Tudomásukra jutott, hogy Anna Leopoldovna figyelteti Erzsébet udvarát, azt, hogy kivel tart kapcsolatot, és a külföldi diplomaták közül kik és milyen gyakran keresik fel. Anna Leopoldovnáat külföldről több helyről is figyelmeztették az ellene készülő összeesküvésre. Az angol követ, Fintch részletes tájékoztatást adott a svédek és Erzsébet körének együttműködéséről, sőt azt is közölte, hogy francia származású magánorvosán, Lestocq-on keresztül tartja a kapcsolatot a svéd és a francia követekkel.⁴³

Anna Leopoldovna Chétardie feljegyzései szerint Ostermann unszolására 1741. november 23-án találkozott Erzsébettel, hogy tisztázza vele, mi igaz a híresztelések-ből. Meglehet, a régensnő nem értette meg az összeesküvés komolyságát, és családi hangvétellő beszélgetést folytatott Erzsébettel, aki ártatlansága bizonyosságául hűségeskűt tett. Kihallgatása után azonban megijedt a várható következményektől és cselekvésre szánta el magát, amelyet az a hír is sürgetett, hogy a kormányzat a fővárosból a gárda kivonását és a svédek elleni vezénylését tervezte, ami az összeesküvés esetleges felszámolását segíthette volna elő. Erzsébet 1741. november 25-én éjjel M. Voroncov és Lestocq kíséretében a preobrazsenszkojei ezred laktanyájába ment, ott emlékeztette a gárdistákat, kinek a leánya is ő, majd a támogatásukat elnyerve háromszáz gárdista élén a Téli Palotához vonult, ahol az őrség azonnal átállt az összeesküvők oldalára. Miután minden kijáratot biztosítottak, a régensnő, Anna Leopoldovna hálósobájába nyomultak, felkeltették, és családjával és személyzetével együtt letartóztatták. Időközben a kisebb gárdista csoportok őrizetbe vették a kormányzat tagjait is, Münnichet, Ostermann, Leowenwoldot és Golovin kancellárt.⁴⁴

A Braunschweig család letartóztatásának története és abban Erzsébet szerepe kétféle változatban őrződött meg. Az első szerint Erzsébet maga ment be Anna Leopoldovna hálósobájába, és így költögette az alvó régensnőt: "nővérkém, ideje felébredned". A másik verzió szerint viszont az események nélküle zajlottak le, gárdistákat küldött a letartóztatásukra, akiket Lestocq és M. Voroncov irányítottak.⁴⁵ Ez utóbbi tűnik valószínűbbnek, hiszen Erzsébet nem szívesen vehetett részt Anna Leopoldovna letartóztatásában. Egyrészt azért, mert amikor a Téli Palotában minden kijáratot lezártak, már biztos volt az összeesküvés sikerében. Másrészt pedig azért, mert pár napja találkozott a régensnővel, akinek hűségeskűt tett, így mindenképp kellemetlen lett volna a vele való találkozás és beszélgetés.

A palotaforradalom vér nélkül zajlott le, a Braunschweig családot a kormány tagjaival együtt Erzsébet palotájába szállították és ott őrizték. Az éjszaka folyamán a Szenátus főügyésze, Ja. Sahovszkij elkészítette a hatalomátvételtől szóló manifesztumot és a felesketés formájának tervét. Reggel a gárda és a hivatalnokok felesküdték Erzsébetre, és ezzel kezdetét vette az új cárnő uralma.

A francia követ, aki mindvégig a felkelés fő szervezőjének igyekezett feltűnni, kimaradt a palotaforradalom eseményeiből, Erzsébet P. Suvalov útján értesítette a történetekről.⁴⁶

1741. november 25-én Nagy Péter leánya hosszú idő elteltével, egy könnyed és vér nélküli palotaforradalommal, a gárda segítségével hatalomra jutott.

Jegyzetek

1. *Troickij, Sz. M.*: Rosszija v 18 veke. Szbornyik sztatyej i publikacij, Moszkva, 1982. 51–52. – *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye 18 veka. Borba za naszlegyije Petra, Moszkva, 1986. 3–5.
2. *Szolovjov, Sz. M.*: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremen, kny. XI. t. 21–22. Moszkva, 1963.
3. *Kljucsevszkij, V. O.*: Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah, t. 4. Moszkva, 1989. 236–322.
4. *Anyiszimov, Je. V.*: i. m. 4.
5. Uo.: 5.
6. *Uő.*: Rosszija bez Petra: 1725–1740., Szankt-Petyerburg 1994. – *Uő.*: Pjotr I. Rozsgyenyije imperii, Voproszi Isztorii, 1989. 7. 3–20. – *Troickij, Sz. M.*: i. m.
7. *Heller, Mihail*: Az Orosz Birodalom története, Budapest, 1996. 302–303. – *Anyiszimov, Je. V.*: Anna Ivanovna, Voproszi Isztorii, 1993. 4. 25–27.
8. *Kamenszkij, A. B.*: Ivan VI. Antonovics, Voproszi Isztorii, 1994. 11. 50–52. – *Kurukin, I. V.*: Anna Leopoldovna, Voproszi Isztorii, 1997. 6. 28–29.
9. *Szolovjov, Sz. M.*: Isztorija sz drevnyejsih vremen. kny. XI. t. 21. 9.
10. Uo.: 13., 21.
11. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 8–9.
12. Uo.: 25–26.
13. Szo spagoj i fakelom. Dvorcovije perevoroti v Rosszii. (Szoszt., vsztup. szt. M. A. Bojcov), Moszkva, 1991. 152–153.
14. *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. 29–30. – *Kurukin, I. V.*: Anna Leopoldovna, 31.
15. *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. 32., 34.
16. Uo.: 47. – *Kurukin, I. V.*: Anna Leopoldovna..., 39.
17. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 12.
18. *Naumov, V. P.*: Jelizaveta Petrovna, Voproszi Isztorii, 1993. 5. 51. – *Buganov, V. I.*: Jekatyerina I., Voproszi Isztorii, 1994. 11. 39. – *Longworth, Philip*: The three Emperesses. (Catherine I, Anne and Elizabeth of Russia), New York, 1973. 155.
19. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 16.
20. Uo.: 19.
21. Uo.: 20.
22. *Naumov, V. P.*: Jelizaveta Petrovna..., 53.
23. Uo.: 54.
24. Szo spagoj i fakelom..., 37–38.
25. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 17.
26. *Szedov, Sz. A.*: Popitka goszudarsztvennogo perevorota 1730 goda v Rosszii, Voproszi Isztorii, 1998. 7. 48–49.
27. *Anyiszimov, Je. V.*: i. m. 19. – *Kljucsevszkij, V. O.*: i. m. 254–255.
28. *Szedov, Sz. A.*: i. m. 61–62.
29. *Longworth, Philip*: i. m. 86–87. – *Anyiszimov, Je. V.*: Anna Ivanovna..., 20.
30. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 22. – *Longworth, Philip*: i. m. 162.
31. *Anyiszimov, Je. V.*: i. m. 23.
32. *Anyiszimov, Je. V.*: Anna Ivanovna..., 29–30. – *Kljucsevszkij, V. O.*: i. m. 271–274.
33. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 23.
34. *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. kny. XI. t. 21. 20.
35. *Volkova, I. V.*–*Kurukin, I. V.*: Fenomen dvorcovih perevorotov v polityicseszkoi isztorii Rosszii 17–19. vv., Voproszi Isztorii, 1995. 5–6. 40–41. – Szo spagoj i fakelom..., 209–210.
36. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 25–26.
37. *Volkova, I. V.*–*Kurukin, I. V.*: i. m. 51–52. – *Wortman, Richard S.*: Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, vol. I. From Peter the Great to the Death of Nicholas I., Princeton, 1995. 87–88.
38. *Kurukin, I. V.*: Dvorcovij perevorot 1741 goda: pricsini, tehnologija, uroki, Otyecsesztvennaja Isztorija, 1997. 5. 8. – *Kljucsevszkij, V. O.*: i. m. 278.
39. *Kurukin, I. V.*: Dvorcovij perevorot 1741 goda..., 4.
40. Szo spagoj i fakelom..., 214–215.

41. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 32–33.
42. Szo spagoj i fakelom..., 225–226. – *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. 105.
43. *Kurukin, I. V.*: Anna Leopoldovna..., 40. – *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. 106. – Szo spagoj i fakelom..., 209. – *Longworth, Philip*: i. m. 168.
44. *Kurukin, I. V.*: Dvorcovij perevorot 1741 goda..., 8–9. – Szo spagoj i fakelom..., 228., 233. – *Longworth, Philip*: i. m. 170–171. – *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. 123–125.
45. Szo spagoj i fakelom..., 236. – *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. 125. – *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 39.
46. Szo spagoj i fakelom..., 238. – *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 41.

ADALÉKOK ORLAY JÁNOS OROSZORSZÁGI TEVÉKENYSÉGÉHEZ

A 18–19. század fordulóján Oroszországba került magyar származású orvosok közül a legjelentősebb karriert Orlay János (orosz nevén Iván Szemjonovics Orlay) érte el, aki az Orvosi-Sebészeti Akadémia (Megyiko-hirurgicseszkaia akagyemija) titkáráként, I. Sándor cár házi orvosaként, több nyugat-európai tudományos társaság tagjaként, J. W. Goethe barátjaként és Ny. V. Gogol nevelőjeként vált ismertté.¹ Születésének helyéről és időpontjáról a szakirodalom hosszú ideig ellentmondásos adatokat tartalmazott, Tardy Lajos kutatásai a budapesti Piarista Levéltárban azonban egyértelműen bizonyították, hogy Orlay 1770-ben, az Ungvártól nem messze fekvő Palágy községben látta meg a napvilágot.² Családjáról ismert, hogy ősei 1571-ben kapták meg a nemesiséget,³ és az évszázadok során a "karvai" előnevet használták. Apja, Orlay Simon katonatisztként a vlach határhozrendben szolgált, édesanyjáról pedig annyit tudunk, hogy Beleznay Katalinnak hívták.⁴

Alapfokú iskoláit Orlay Munkácson, középiskolai tanulmányait 1782-től az ungvári, majd 1785-től a nagykárolyi római katolikus főgimnáziumban végezte.⁵ 1787-ben iratkozott be a nagyváradi jogi akadémia bölcsészeti karára,⁶ ezt követően pedig 1788-ban a lemergi (lvovi) egyetem hittudományi karán folytatta tanulmányait, ahol a kísérleti fizikát Martinovics Ignác (1755–1795) professzor, a magyar jakobinus mozgalom későbbi vezére tanította. A történelmet és a klasszikus nyelveket Fessler Ignác Aurél professzornál hallgatta, aki visszaemlékezéseiben Orlayt az egyetem három legjobb hallgatója között említette.⁷ 1789. augusztus 27-én az ifjú Orlay Pesten belépett a piarista rend kötelékébe, és az év őszétől az egri teológiai főiskolán folytatta stúdiumait.⁸ Ezek befejezése után, az 1789/90-es tanévben a nagykárolyi kegyesrendi gimnázium tanára lett, ahol történelmet, földrajzot, görög és latin nyelvet tanított.⁹

Orlay mindössze egy évet töltött a nagykárolyi gimnáziumban, ahonnan minden bizonnyal azért kellett távoznia, mert – bár belépett a piarista rendbe – nem kívánt felszentelt pap lenni. Ezért 1790-ben az egyik világi gimnáziumba kérte áthelyezését, a helytartótanács azonban augusztus 25-én tartott ülésén elutasította kérelmét.¹⁰ Ezt követően még az év őszén a pesti egyetem egyik megüresedett tanári állására nyújtott be pályázatot, ám ez a törekvése sem járt sikerrel, mivel a betöltendő adjunktusi helyre nem találták elég felkészültnek.¹¹

Ezek a kudarcok érthetően elkeserítették Orlayt, aki 1790/91 telén döntő lépésre szánta el magát, és feltehetően a bécsi orosz követség támogatásával Pétervárra utazott. 1791. március 8-án érkezett meg az orosz fővárosba, ahol májustól az Orvosi-Sebészeti Tanintézet (Megyiko-hirurgicseszkoje ucsiliscse) ösztöndíjas hallgatója és egyidejűleg a pétervári katonai kórház gyakornoka lett.¹² A következő év elejétől már saját költségén végezte tanulmányait és kórházi fizetéséből tartotta fenn magát.¹³ Ez idő tájt vette fel az Orlov nevet, amelyet a források szerint 1797-ig viselt, ezt követően pedig régi nevének használata szerepel a dokumentumokban.

1793. február 14-én tette le Orlay az orvosi vizsgát, s ezt követően továbbra is a pétervári katonai kórházban dolgozott.¹⁴ Ugyanezen év szeptember 24-én nevezték ki az Orvosi Kollégium tudományos titkárának helyettesévé,¹⁵ s ezt a munkakört oly lelkesen és odaadással végezte, hogy hamarosan felkeltette II. Katalin cárnő udvari orvosának, Jacob Wylle-nek figyelmét. Az ő közbenjárására 1794. július 31-én Orlayt

államköltségen “az orvosi-sebészti tudományokban való tökéletesedés céljából” a bécsi sebészeti főiskolára, a híres Josephinumba küldték.¹⁶ Itteni tanulmányait például szorgalommal végezte, de arra is maradt ideje, hogy részt vegyen a Bécsben tanuló vagy ott állásban levő magyarok társasági és kulturális életében. Ekkor ismerkedett meg Görög Demeterrel¹⁷ és Kerekes Sámuellel (a “Hadi és Más Nevezetes Történetek” című magyar nyelvű lap szerkesztőivel), Tertina Mihállyal (az antiklerikális nézeteiről ismert pozsonyi lapkiadóval), Schedius Lajossal (1768–1847, a pesti egyetem későbbi irodalom- és esztétikaprofesszorával),¹⁸ Balugyánszky Mihállyal (1769–1847)¹⁹ és másokkal. Bécsben kötött ismeretségeit Orlay évek múltán is rendszeresen ápolta, és ezzel is magyarázható, hogy később több kiváló magyar pedagógust és tudóst sikerült megnyernie az Oroszországba való áttelepedésre.

Orlay kitűnő természettudományos felkészültségét jelzi, hogy amikor 1795-ben Bécsből a jénai egyetemre utazott, az ottani Természetkutató Társaság (Naturforschende Gesellschaft) “a természettudományokban tanúsított kiváló tehetségének elismeréseként” tiszteletbeli tagjai közé választotta.²⁰ Németországi stúdiumait követően, 1797. július 17-én, külföldi tanulmányairól visszatérően az Orvosi Kollégium tudományos titkárának helyettese lett.²¹ Még ugyanezen év szeptemberében, az előbb említett állása mellett Orlayt kinevezték a szemjonovi gárdaezred orvosává,²² de ezt a tisztségét csak 1799. szeptember 30-ig töltötte be, mivel ekkor saját kérésére felmentették állásából.²³ Ezt követően október 19-től a pétervári országos postahivatal vezető orvosa lett, 1800. március 9-én pedig udvari sebész kinevezést kapott,²⁴ ami magasba ívelő karrierjének tényleges kezdetét jelentette Oroszországban. Ekkortól számítható tudományos publikációs tevékenységének kezdete, valamint az “Observationes Medico-Chirurgorum Ruthenici Imperii” című szakfolyóirat szerkesztésében való részvétele is.

1801 márciusában, amikor I. Pál cár merénylet áldozata lett, Orlay János teljesített szolgálatot a meggyilkolt uralkodó holtteste mellett, s ezt I. Sándor ezer rubel tiszteletdíjjal jutalmazta.²⁵ A trónra került új uralkodó és közvetlen környezetének néhány tagja, köztük Konsztantyin nagyherceg és Novoszilcev gróf később is megkülönböztetett figyelemben részesítették Orlay működését, s ezzel magyarázható, hogy 1802. április 2-án udvari tanácsosi címmel ruházták fel.²⁶

Az 1800-as évek elejétől Orlay nagy energiával azon fáradozott, hogy elősegítse a Magyarországról Oroszországba áttelepülni szándékozó, többnyire szláv eredetű pedagógusok és tudósok állami szolgálatban való alkalmazását. 1803. március 5-én részletes felterjesztést nyújtott be Novoszilcev grófnak, I. Sándor mindenható bizalmasának, amelyben Lódy Péter, Balugyánszky Mihály, Kukolnik László, Görög Demeter, Vladimir Mihály pécsi logikaprofesszor, Petrasevics András pesti ügyvéd, Sztjokovic Atanáz szerb tudós és mások Oroszországba történő meghívását javasolta, mivel a felsorolt személyek szívesen állnának cári szolgálatba.²⁷ Orlay minden bizonnyal megkapta terve végrehajtásához a legfelsőbb hatalom hozzájárulását, hiszen a következő években több magyar és magyarországi származású szakember (köztük Balugyánszky, Lódy, Kukolnik, Sztjokovic, Koritáry, Fessler) érkezett Pétervárra, illetve az újonnan alapított egyetemekre.

Orlay ez idő tájt írott meghívólevelei jól szemléltetik, milyen előnyöket vázolt fel bennük az Oroszországot második hazájuknak választó magyar tudósok előtt. Erre legjobb példaként a Balugyánszky Mihályhoz írott levele említhető, amelyet a Schedius Lajos szerkesztésében megjelent “Zeitschrift von und für Ungern” című folyóirat is közlött: “Az egyes egyetemi karokon működő tanárok olyan előnyöket

élveznek Oroszországban, mint sehol másutt a világon, ezért nem is lehet csodálkozni azon, hogy az orosz tanszékek elnyeréséért oly sok német, angol és francia tudós verseng. A sok tudós pályázó kapcsán Reád gondoltam, nagy hírű férfiú, akiről jól tudom, hogy a politikai tudományok tudósa vagy, aki jártassággal rendelkezett az orosz nyelvben is. Amennyiben a politikai tudományok igen tiszteletre méltó tanszéke megfelelt Neked, úgy azt felajánlom számodra, minthogy megfelelőbbnek vélem inkább magyarral, semmint más idegennel betölteni ezt az oly számos előnnyel járó tanszéket...²⁸

1804-től több orosz és külföldi tudományos társaság választotta tagjai közé Orlayt, aki polihisztorként nemcsak az orvostudomány, hanem az ásványtan, a növénytan, a régészet és a magyar őshazakutatás területén is ért el eredményeket. 1804. október 15-én lett a moszkvai Orvosi és Fizikai Társaság tagja (amelynek elnöke ekkor Keresztúry Ferenc volt),²⁹ 1805. november 15-én pedig az altenburgi Botanikai Társaság választotta tagjai sorába.³⁰ 1805. március 7-én orvosi pályáján érte újabb elismerés, mivel ekkor I. Sándor háziorvosának, báró Wylle-nek első helyettesévé nevezték ki.³¹

A következő év újabb elismerések sorát hozta Orlay számára, akit 1806. július 6-án a königsbergi egyetem bölcsészdoktori diplomával tüntetett ki.³² Még ugyanezen év október 20-án a dorpati (tartui) egyetem az orvostudomány és sebészet doktorává fogadta "Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicam" című műve alapján, amely a következő évben nyomtatásban is megjelent.³³ Orlay ezen munkája a kórélettan problematikájával, az egészséges szervezet fiziológiai működésével, a betegségek és kóros folyamatok keletkezési mechanizmusával, valamint a "természet gyógyító erőivel" (vis naturae medicatrix) foglalkozott, felhasználva Friedrich Hoffmann (1660–1742), Albrecht Haller (1708–1779), Daniel Georg Balk (1764–1826) és mások kutatási eredményeit. A szerző különösen a dorpati Balk professzor munkásságáról nyilatkozott elismerően, aki disszertációja megírására ösztönözte és az elkészült művet szakmailag átnézte.³⁴

1806-ban az uralkodó különleges engedélyével Orlay több európai országba tett utazást, amelynek során ismeretséget és barátságot kötött J. W. Goethével is. Az ő ajánlására vette fel Orlayt a jénai Ásványtani Társaság (Mineralogische Gesellschaft) tagjai sorába, ami nagy szakmai elismerésnek és megtiszteltetésnek számított.³⁵ A két kiváló tudós közötti elmélyült, szívélyes, baráti kapcsolatot jól illusztrálja az a levél, amelyet 1806. augusztus 15-én a csehországi Éger városából írt Orlay a német költő-fejedeleme: "Több ízben is kerestelek Téged, hogy személyesen fejezzem ki köszönetemet azért a különleges jószágodért és kedvességedért, amellyel engem távollétemben kitüntettél, minthogy azonban távol voltál (amit felettébb fájjalok), nem tudtam tiszteletemet tenni. Engedd meg tehát, kiváló férfiú, aki oly nagymértékben szíves és előzékeny voltál irányomban, hogy elvonjalak magasztosabb teendőidtől és kifejezzem Neked lelkem legmélyebb háláját. Herculesre mondom, serényen arra fogok törekedni, hogy semmit se mulasszak el abból, ami csak elvárható a Hozzád olyannyira ragaszkodó embertől; sőt, ha a halál után is van valami érzés, még haimbaimban is parázslani fog az Irántad érzett hálás emlékezés."³⁶

Oroszországba való visszatérte után Orlay változatlan odaadással végezte szerető feladatait. Önzetlenségét és nagylelkűségét bizonyítja az a tény, hogy 1807-ben a pétervári Felsőfokú Pedagógiai Tanintézetnek (Viszseje pedagogicseszkoje ucsilisce) ajándékozta ornitológiai (madártani) gyűjteményét, mely tettéért az ural-

kodó briliánsgyűrűvel tüntette ki.³⁷

Orlay jóindulata és segítőkészsége magyarországi barátai előtt is közismert volt, amit Schedius Lajos 1807 nyarán hozzá írott levele egyértelműen tanúsít. Ebben ugyanis Schedius két magyar utazó, Szupp József nyomdász és Babits Imre kamarai tisztviselő számára kért Orlaytól baráti támogatást: „...semmit sem óhajtának ugyanis inkább, minthogy Te is szívesen vedd azt a törekvésemet, amellyel az Oroszországba törekvő magyarok boldogulását szeretném előmozdítani; hiszen a Te lelkedet – aki nek a haza iránti kiváló szeretetét és honfitársai iránt tanúsított jóakarátát valamennyien tisztelettel szemléljük – ugyanazok a törekvések foglalkoztatják. A jelen sorokat Szupp és Babits urak fogják Neked átadni..., akik magánügyben, elsősorban mégis Oroszország megismerése céljából, különösképpen pedig Pétervár tanulmányozása végett vállalják ezt a hosszú és nehéz utat. Egyikük sem méltatlan a Te kegyedre és jóindulatodra, ki a haza minden polgárát, aki annak dicsőre kíván lenni, felkarolod és pártfogolod.”³⁸

Az 1808-as esztendő újabb jelentős szakmai sikert hozott Orlay számára, hiszen augusztus 27-én az Orvosi-Sebészi Akadémia (az Orvosi Kollégium jogutóda) titkárává választották.³⁹ Ebben a funkciójában döntő szerepe volt az új orosz katonai gyógyszerkönyv (*“Pharmacopoea castrensis Ruthenica”*) szerkesztésében és kiadásában. Feltételezhető, hogy ezen tevékenységeinek elismeréseként kapta meg 1808. január 9-én a kollégiumi tanácsosi címet.⁴⁰ Tudományos és szervezőmunkája mellett Orlay ezekben az években aktívan részt vett a pétervári szabadkőműves páholy összejövetelein is, amelyeknek rendszeres látogatói voltak – az orosz politikai és kulturális élet vezető személyiségein kívül – a Magyarországról érkezett Lódy Péter, Fessler Ignác Aurél, Dobsa Ferenc és Hauenschild Frigyes (a Carszkoje Szelo-i líceumban Puskin tanára) is.⁴¹

1809-ben látott napvilágot Orlay *“Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum”*⁴² című munkája, amelyet eredetileg az Orvosi-Sebészi Akadémia megnyitásakor mondott el a személyesen megjelent I. Sándor cár üdvözlésére. E műve az akadémia és az oktatásügy nagy mecénásaként dicsőíti az orosz uralkodót, akinek bőkezűségét az egyiptomi Ptolemaioszhoz, illetve I. Péter és II. Katalin tudománypártoló tevékenységéhez hasonlítja. A szerző magasztalja az új oktatási intézmények, főként az egyetemek létrehozásában kiemelkedő szerepet játszó I. Sándor érdemeit, amelyek méltán avatják őt a tudományok, a művészetek és az ifjúság jótevőjévé.

1809 májusában az Orosz Történelmi és Régészeti Társaság (Russzkoje isztoriko-arheologicseszkoje obszesztvo) is tagjai közé választotta Orlayt, majd még ugyanebben az évben – kiemelkedő szolgálatai elismeréséül – a cár a Szent Vlagyimir-renddel tüntette ki. Amikor pedig 1810-ben újabb hosszabb külföldi útra indult, az erlangeni Orvosi Társaság vette fel tagjai sorába.⁴³

1811-től Orlay fontos szerepet vállalt az Orvosi-Sebészi Akadémia által kiadott *“Vszeobscsij zszurnal vracsebnaj nauki”* című szakfolyóirat szerkesztésében. Ebben a munkájában némi törést jelentett, hogy a Napóleon elleni honvédő háború idején, 1812-ben a pétervári katonai kórházba kérte áthelyezését, hogy részt vehessen a sebésültek gyógyításában. Ezen szolgálataiért 1814. március 20-án az uralkodó az Anna-rend második osztályával, valamint a honvédő háború bronzérmével tüntette ki.⁴⁴ Ugyancsak az 1814-es esztendőhöz kapcsolódik az a nagylelkű gesztusa is, amikor felbecsülhetetlen értékű orvostörténelmi kézíratait az Orvosi és Fizikai Társaságnak adományozta. Fenti szolgálatai alapján 1816. szeptember 14-én érdemelte ki Orlay az

államtanácsosi címet, amely a legmagasabb államhivatalnoki elismerést jelentette.⁴⁵

Orlay ezzel elérkezett pályafutásának csúcspontjára, amelyet követően azonban váratlan fordulat következett be életében. Egészségi állapotát ugyanis kikezdte a számára szokatlan, nyirkos és szeles pétervári klíma, s emiatt szervezete folyamatosan leromlott, és mind nagyobb nehézségekbe ütközött felelősségteljes munkájának ellátása. Ezenkívül magánéletében is megrendítő csapás érte, és szinte teljes anyagi csődbe jutott, amit az okozott, hogy hosszú évek alatt összegyűjtött vagyonát barátjának, Iván Mescserszkij hercegnek kölcsönözte, aki azonban fizetéseképtelenné vált. E szerencsétlenség következtében Orlay lelkileg teljesen összeomlott, és ezért az Orvosi-Sebészi Akadémia titkári teendői alóli felmentését kérte. Beadványát az uralkodó 1817 tavaszán fogadta el, s egyúttal évi 2000 rubel összegű járadékot állapított meg számára. Kiváló szakmai munkájának elismeréseként pedig még az év június 17-én az Orvosi-Sebészi Akadémia tiszteletbeli tagjai közé választotta.⁴⁶

Amikor egészségi állapota némileg rendbe jött, a báró Wylle-hez és a kultusz-miniszterhez írott leveleiben azt kérte, tegyék lehetővé, hogy számára elviselhetőbb, az éghajlati viszonyok szempontjából kedvezőbb, valamelyik dél-oroszországi városban kaphasson új szolgálati beosztást. Kérelme még 1817 őszén meghallgatásra talált, és befolyásos támogatói jóvoltából az orosz oktatásügy egyik patinás intézményének élére, a nyezsini gimnázium igazgatójává és egyidejűleg orvosává nevezték ki.⁴⁷

Nyezsini éveinek legnevezetesebb, közvetve világirodalmi hatású eredménye az volt, hogy szerepe lehetett az orosz irodalom későbbi klasszikusának, Ny. V. Gogol nevelésében, szellemi arculatának formálásában. Kettőjük kapcsolatáról az ifjú Gogol többször is említést tett szüleihez írott leveleiben, amelyekben kissé csúfondáros hangnemben, de mindig igaz szeretettel emlékezett meg tanáráról.⁴⁸ Vitathatatlan tény, hogy Orlay keltette fel tanítványában az érdeklődést a kárpátaljai nép iránt, amelynek életét, szokásait az író később több művében, köztük a „Szörnyű bosszú” című elbeszélésében ábrázolta. A tanár és tanítványa szívélyes kapcsolatát tovább erősítette az a körülmény, hogy Orlaynak és a Gogol családnak egymáshoz közel feküdt a birtoka Poltava környékén, Kibinci falu határában. Ezzel is magyarázható, hogy a nyezsini igazgató néhány alkalommal Gogol szüleinek, Vaszilij Afanaszjevicsnek és Marija Ivanovnáknak vendégszeretetét élvezte.⁴⁹

Nyezsini tartózkodása idején, 1819-ben, az ugyancsak magyar származású Jaksics Gergellyel együtt hosszú utazást tett a Kaukázus vidékére. Ezen vállalkozásában alapvetően két célkitűzés motiválta: egyrészt egészsége helyreállításának reménye a környezetváltozás következtében, másrészt a magyarok őshazájának és nyelvük eredetének kutatása. Részletes úti feljegyzései nem maradtak fent, de leveleiben⁵⁰ – köztük Tertina Mihály pozsonyi lapkiadóhoz – részletesen leírta, miként kereste fel a Tyerek folyó és Asztrahánnyal között fekvő Magyar nevű várost, amelynek lakóit tévesen magyar eredetűeknek vélte. Bár Orlay nézetei a korabeli magyar sajtóban nagy feltűnést keltettek, mégsem találtak egyértelműen helyeslésre, mert már akkor érezhető volt nem kellő tudományos megalapozottságuk. 1820-ban írta kaukázusi útjáról barátjának, Tertina Mihálynak: „Bejártam a Kaukázust... és mindenütt a saját szememmel láttam a régi magyarság nyomait. Azon a vidéken, amely a Don, a Kaukázus-hegység és a Káspai-tenger között terül el, megtekintettem a Magyar nevű város romjait, amelyet ma is ugyanígy neveznek; megsemmisítettem a Török (Tyerek) nevű folyót és más helyeket, mint Mozdokot és Kóbányát, melyet az oroszok mai napság is Kubáynak neveznek. Ebben, az oroszok által Kubáynak nevezett városban igen nevezetesen bányák vannak, ezért méltán adták e helynek a magyar Kő-bánya nevet...

Mindenütt észleltem a hegyi lakók és a magyarok nagy hasonlóságát; táncaik, büszke magatartásuk, igazságszeretetük és hajthatatlanságuk egyaránt jellemzi mind a két népet. Főleg az oszétok nyelve mutat közös vonásokat a magyar nyelvvel.”⁵¹ A későbbi nyelvészeti kutatások egyértelműen bebizonyították, hogy Orlay délibábos elképzelései a magyarság őshazáját illetően teljesen hamisak, és legfeljebb mint tudománytörténeti kuriózumok érdemelnek figyelmet.

Közel egyéves kaukázusi útjáról visszatérve, Orlay minden energiáját a nyezsini gimnáziumi oktatás tökéletesítésének szentelte. Kiváló szervezői és pedagógusi tevékenységének elismerésül 1823. július 25-én az uralkodó 3000 rubel pénzjutalomban részesítette. A következő évben pedig főtanfelügyelővé nevezték ki, akinek szolgálati feladatai közé tartozott a rosztovi és csernyigovi tanintézetek látogatása is.⁵²

Orlay működése nem múlt el nyomtalanul a nyezsini gimnázium életében, hiszen annak presztízsét és a tanári kar felkészültségét jelentősen emelte. A számos tudományágban jártas, sokoldalúan művelt, magasrendű erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező Orlay “demokratikus” és progresszív intézkedések egész sorát valósította meg az általa vezetett intézményben. Így többek között bevezette a tanári értekezleten a szabad viták gyakorlatát, és – ami példa nélkül állt a maga korában – lehetőséget biztosított kollégáinak, hogy intézkedéseit kritikai bírálattal illethessék.⁵³

Az 1820-as évek közepén Orlay több tervezet készített az orosz iskolaügy megreformálására. Egyik pedagógiai munkájában olvashatjuk a következőket: “Az ifjúság helyese nevelése egyértelmű az állam jólétének megalapozásával. A helyes nevelésnek köszönhetőek a tisztességes családapák, a becsületes állampolgárok, a derék közhivatalnokok. Minden helyesen gondolkodó ember tudja azt a megingathatatlan igazságot, hogy ha valamennyi társadalmi osztály képzett és művelt volna..., úgy a tiszta erkölcs és erény eleve elejét venné a bűnözésnek és mindenkor akadályát szolgáltatná az oly végzetesen könnyelmű, feslett életmódnak, és ebből következően a nép valamennyi rétege a tiszta lelkiismeret okozta békés életnek és boldogságnak örvendezhetne... Miért legyenek kizárva a szegény szülők gyermekei az erény és becsület érzésének elsajátításából? Vajon mi ne tudnánk, hogy a szegénység alatt gyakran a legkiválóbb tehetségek rejtőznek? Vajon a mi halhatatlan Lomonoszovunk nem halászkunyhóból emelkedett oly magasra a gazdagok és rangosak fölé?”⁵⁴

Az új uralkodó, I. Miklós is nagyra értékelte Orlay tevékenységét, amit az mutat, hogy 1826. január 15-én valóságos államtanácsossá nevezte ki, december 3-án pedig 3000 gyeszatyina földbirtokot adományozott neki. Mindezen elismerések ellenére Orlay nem kívánt tovább Nyezsinsben maradni, hanem a főiskolai jogállású odesszai Richelieu líceumba történő áthelyezését kérelmezte. A számára kedvezőbb klímájú Fekete-tenger parti városban 1826 őszén foglalta el igazgatói tisztét, amelyről 1828-ban a “Magyar Kurír” című lap is megemlékezett: “Minek előtte az orosz császárné Odesszát elhagyta és Szentpétervárra visszatért, Odesszában minden nevezetes intézetet és más látnivalókat megtekintett..., szeptember 16-án a Richelieu nevét viselő líceumot látogatta meg, ahol... gróf Vitt és a líceum direktora, Orlay János valóságos államtanácsos (hazánk érdemes fia Bereg vármegyéből) által fogadtatott. Minden nevezetességet megvizsgálván Öfelsége... az intézetben uralkodó tökéletes rendre nézve gróf Vitt és Orlay urak előtt nagy megelégedését nyilatkoztatta ki.”⁵⁵

Orlay mindössze három évig vezethette az odesszai líceumot, mivel 59 éves korában, 1829. február 27-én váratlanul meghalt. Haláláról a magyar sajtó viszonylag gyorsan, már április 25-én hírt adott.⁵⁶ Kapcsolatai a magyar tudósvilággal élete utolsó napjáig megmaradtak, amire Besse János Károly orientalista és utazó feljegy-

zései utalnak: “Orlay úr nem várta meg odaérkezésemet; e világtól búcsút vett, így hát az ajánlólevelet, amelyet Bécsből hoztam magammal, az elysiumi mezőkre küldhettem. Igen sajnálom ezen esetet, mert amint mondják, sok feljegyzései voltak neki a kaukázusi lakosokról; ezt valóban jó volna nemzeti történelmünk felvilágosítására bármely áron is megszerezni.”⁵⁷

Orlay leszármazottairól és örököseiről alig tudunk valamit. Csupán annyi ismeretes, hogy orosz feleségétől három fia (Mihail, Alekszandr, Andrej) született, akik cári katonai szolgálatba léptek, és – Jerney János őshazakutató 1845-ös odesszai feljegyzései szerint⁵⁸ – már magyarul sem tudtak.

Orlay orvosi és pedagógiai tevékenységének értékelésekor egyértelműen leszögezhetjük, hogy széles körű tudományos tájékozottsága és haladó nézetei következtében méltó arra, hogy végre elfoglalhassa az őt megillető helyet a 18. század végi–19. század eleji orosz művelődéstörténetben. A korabeli Magyarországról orosz szolgálatba lépők önzetlen támogatójaként ismert polihisztor megérdemli, hogy a jövőben újabb kutatások pontosítsák munkásságának egyes fejezeteit. Az apró mozaikokból összeálló Orlay-portré azonban csak akkor válhat teljesen árnyalttá és differenciálttá, ha a szerencsés kutatók közül valakinek sikerül megtalálni az ő ifjúkorától vezetett naplóját, feljegyzéseit, amelyekről Besse János Károly tett említést. Ezen adatok forráskritikai elemzését követően Orlay életműve érdemessé válik arra, hogy szaktudományos művek és történelmi regények “hőisévé” váljon.

Jegyzetek

1. Orlay János életét és tevékenységét eddig hitelesen csak Tardy Lajos szaktanulmánya vizsgálta. Lásd: *Tardy Lajos*: Orlay János. – Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 13. Bp., 1959. 3–42. A szerző ezen írása egyidejűleg két nyelven (magyarul és oroszul) látott napvilágot. Ugyanez a tanulmány változtatás nélkül került kiadásra a következő művekben: *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. 133–163.; *Ugyanők*: Glavi iz isztorii russzko–vengerszkijh megycinszkijh szvjazej. Moszkva, 1976. 181–217. Rövidebb terjedelemben, tudományos-népszerűsítő jellegű cikként publikálva: Goethe barátja, Gogol nevelője. – *Tardy Lajos*: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1981. 118–126. A témára vonatkozóan legújabban *V. Molnár László*: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994. 46–56.; *Ugyanők*: Vengerszkije vracsi v Rosszii (1750–1815). – *Studia Slavica*, tomus 38. (1993) 3–4. sz., 271–309.
2. *Tardy Lajos*: Orlay János, 3. A neves orvostörténész, Csisztovics úgy vélte, hogy Orlay Besszarábiában született; lásd: *Ja. Csisztovics*: Pamjatnyik baronu Villje. Szankt-Petyerburg (a továbbiakban: Szpb.); 1860. 13.
3. *Horváth Sándor*: A m. kir. Országos Levéltárnak az 1886–1907. években bemutatott címeres nemeslevelek jegyzéke. Bp., 1908. 37.
4. *N. A. Lavrovskij*: Gimnazija vsizsijh nauk v Nyezsinye. Kijev, 1879. 143.
5. *Hám József*: A nagykárolyi róm. kath. főgimnázium története, 1725–1895. Nagykároly, 1896. 27. Itt jegyzem meg, hogy Schultheisz Emil és Tardy Lajos műve orosz nyelvű kiadásának (Glavi...) 181. oldalán – fordítási hiba következtében – a nagykárolyi gimnázium helyett tévesen a Bezborodko kancellár által alapított nyezsini intézmény szerepel.
6. *Tardy Lajos*: Orlay János, 4.; *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Glavi, 181. A szerzőknél téves adat szerepel, mivel az idézett akadémia nem Nagykárolyban, hanem Nagyváradon működött.
7. Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzigjährlige Pilgerschaft. 2. Auflage. Leipzig, 1851. 130.
8. *N. A. Lavrovskij*: i. m. 144.
9. *Hám József*: i. m. 27–28.; *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Glavi, 181–182. Az utóbbi szerzőknél tévesen szerepel, hogy az 1789/90-es tanévben Orlay a nyezsini gimnáziumban Hannulik János kollégájaként dolgozott. Ez az adat félrevezető, mivel Orlay 1817-től 1826-ig volt a nyezsini gimnázium igazgatója. Erről a tényről lásd: *N. A. Lavrovskij*: i. m. 145.; *N. V. Kulolnyik*: Licej knyazja Bezborodko. Szpb., 1881. 189.

10. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-69 (Departamentum scholarum nationalium), f. 19., 76. sz. (1790. augusztus 25.)
11. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-69, f. 3., 77. sz. (1790. november 16.)
12. Orlay János (Iván Szmjonovics Orlay) törzsorvos 1800. március 16-i szolgálati lapja: Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv drevnyih aktov (a továbbiakban: RGADA), f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 2. Ez a levéltári dokumentum meggyőzően bizonyítja, hogy Tardy Lajos azon véleménye, miszerint Orlay 1791. május 6-án érkezett Pétervárra, nem helytálló (lásd: *Tardy Lajos*: Orlay János, 4.). Szeretném megemlíteni, hogy a moszkvai RGADA fondjaiban álklam megtalált, Orlayra vonatkozó szolgálati lap nem azonos a Tardy Lajos által közölt irattal (RGADA, f. 1349, op. 4, gy. 96, l. 11; lásd: *Tardy Lajos*: Orlay János, 32.; *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek, 153.).
13. *Ja. Csisztovics*: i. m. 13.
14. RGADA, f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 2.
15. Ugyanott.
16. RGADA, f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 3.
17. *Molnár József*: Görög Demeter. – Debreceni Szemle, 1938. 35–42.
18. *Dorombay Karola*: Schedius Lajos mint német–magyar kulturkövetítő. Bp., 1933. 16–18.
19. A Kárpátalján született Balugyánszky Mihály (1769–1847) a bécsi egyetemen végzett jogi tanulmányokat, majd 1789-től a nagyváradi jogi teológiai akadémián a politikai tudományok tanára lett. 1794/95-ben szimpatizált a Martinovics vezette jakobinus mozgalommal, emiatt tanári munkáját a hatóságok gyanakvással figyelték. Ezzel magyarázható, hogy – Orlay János meghívására – 1803-ban Oroszországba utazott, ahol előbb a felsőfokú tanárképző intézetben dolgozott, később az 1819-ben létrehozott egyetem rektora lett. Szakmai kvalitásait jelzi, hogy a pétervári udvar felkérésére ő tanította jogi ismeretekre Miklós nagyherceget (a későbbi I. Miklós cárt), ezt követően pedig az igazságügyi minisztérium államtitkáráként tevékenykedett. Életről és munkásságáról lásd: *Tardy Lajos*: Balugyánszky Mihály. Bp., 1954; *Ugyanó*: A Balugyánszky-vita. – Századok, 1958. 348–363.; *J. M. Koszácsevszkaja*: Mihail Andrejevics Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszityet pervoj csetvertyj XIX veka. Leningrád, 1971.
20. RGADA, f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 2.
21. RGADA, f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 3.
22. RGADA, f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 2.
23. Ugyanott.
24. Ugyanott. Itt említtem meg, hogy Tardy Lajos tévesen tünteti fel az 1800-as esztendő tétlét Orlay udvari sebész ki nevezésének időpontjául. Lásd: *Tardy Lajos*: Orlay János, 10.
25. *Ja. Csisztovics*: Pamjatnyik baronu Villje, 13.
26. *Tardy Lajos*: Orlay János, 11. Érdekességként említem meg, hogy még az udvari tanácsosi cím elnyerése előtt, 1802. március 31-én Orlay felettébb alázatos hangvételű levelet írt Novoszilcev grófnak, amelyben arra kérte, támogassa őt az uralkodó jóindulatának elnyerésében. Ezt az ez idáig ismeretlen levelet rendkívül értékes forrásnak tekinthetjük, mivel Orlay oroszországi tevékenységének részletes leírását tartalmazza. Lásd: RGADA, f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 1–4.
27. Ezt a dokumentumot (RGADA, f. 733, op. 86, gy. 30, l. 1–6.) közli: *Tardy Lajos*: Orlay János, 11.
28. Zeitschrift von und für Ungern, 1803. Bd. 1. 258–261. Orlay levelének teljes szövegét idézi: *Tardy Lajos*: Balugyánszky Mihály, 139–141.
29. *Győry Tibor*: Magyarország orvosi bibliographiája. Bp., 1900. 169.
30. Orlay kimagasló botanikusi tevékenységének elismeréseként Georg Franz Hoffmann professzor az ő tiszteletére nevezte el az "Orlaya" növénynevezetiséget. Lásd: *G. Hegi*: Illustrierte Mitteleuropäische Flora. Band V/2. Wien, München, 1927. 1066.
31. *Tardy Lajos*: Orlay János, 14.
32. Ugyanott.
33. E latin nyelvű disszertáció teljes címe: *Joannes Orlay*: Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicias. Dorpati, MDCCCVII.
34. Orlay disszertációjának tartalmát ismerteti: *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek, 140–142.
35. *Benedek Klára*: A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Bp., 1942. 3–4. Érdekes megemlíteni, hogy e tudományos társaság első elnöke a magyar Teleki Domokos gróf volt. Ebben a tisztségben őt Dmitrij Golicin herceg követte, 1804-től pedig a társaság élén J. W. Goethe állt.
36. E latin nyelvű levél eredetijét közli: *Tardy Lajos*: Orlay János, 35.; *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek, 157.
37. *Tardy Lajos*: Orlay János, 17.
38. MTA Könyvtár Kézirattára, 154. Schedius Lajos levelezése, 29. sz.

39. V. A. Kovrigina–J. K. Szišojeva–D. N. Sanszkij: Megyicina i zdravoohranyenije. – Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Csasztj 3. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Moszkva, 1988. 64.
40. Tardy Lajos: Orlay János, 21.
41. Dr. Fessler's Rückblicke, 22.; Ju. Grot: Puskin, jego licejszkije tovariscsi i nasztavnyiki. – Szbornyik otgyelenyija russzkovo jazika i szlovesznosztji Imperatorszkoi Akagyemii Nauk. T. 42. Szpb., 1887. 77., 81., 161–162.
42. E latin nyelvű mű eredeti címe: *Joannes Orlay*: Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum. Petropoli, MDCCCIX.
43. Tardy Lajos: Orlay János, 21.
44. Ugyanott, 22.
45. Ugyanott. Az eredeti dokumentum lelőhelye: RGADA, f 733, op. 94, gy. 32884, l. 6–7; f. 733, op. 78, gy. 66, l. 3–4.
46. Tardy Lajos: Goethe barátja, Gogol nevelője, 123.
47. N. A. Lavrovskij: i. m. 145.
48. Piszma N. V. Gogolja. Szpb., 1902. T. I. 14. Az ifjú Gogol a VIII., XV., XXIII., XXIV., XLI., XLII., XLVII., XLVIII., XLIX. és az LIII. számú leveleiben tett említést az iskolaigazgató Orlayról.
49. Ju. Gajeckij: Gogol. Biograficeszkaja poveszty. Moszkva, 1954. 21–28. A tanár Orlay és a tanítvány Gogol kapcsolatát jól illusztrálja az alábbi történet: egy alkalommal Gogol – az iskolai csínytevése miatt büntetéstől félve – olyannyira hihetően szimulálta a rajta kitört örültséget, hogy Orlay két héten át ápolta a “beteget”. Midőn a büntetés veszélye elmúlt, Gogol természetesen azonnal “meggyógyult”. Az “igazságról” értesülve, Orlay nem szabott ki szigorú büntetést, ezzel is kifejezésre juttatva fantáziadús növendéke iránti megértését. Lásd: N. V. Kukolnyik: i. m. 268.
50. Orlay levelezésének egy részét közli: I. Sz. Szvencickij: Matyeriali po isztoni vozrozszyenyija Karpatszkoi Ruszi. Lvov, 1905. 47–49.
51. Krecsmarik Endre: A magyarság eredetéről. – Uránia, 1921. 1. sz. 5–10.
52. N. A. Lavrovskij: i. m. 145.
53. D. Jofanov: Biografija Gogolja. Moszkva, 1954. 268–273.
54. Tardy Lajos: Orlay János, 26.
55. Ugyanott, 29.
56. Az első magyar nyelvű híradás Orlay haláláról: Hasznos Multságok, 1829. 33. sz.
57. J. Ch. Besse: Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgia, en Arménie, en Asie-Mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830. Paris, 1838. T. V. 364. Besse János odesszai tartózkodásáról: Radó György–Tardy Lajos: Világjáró Besse János. Bp., 1963; Péter László: Magyarok Odesszában. Szeged, 1976. 7–8.
58. Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845. II. kötet. Pest, 1851. 229.

M. N. KATKOV ÉS II. SÁNDOR KÜLPOLITIKÁJA

Az 1860-as, 70-es évek Oroszországának két kiemelkedő konzervatív újsága a Russzkij Vesztnyik és a Moszkovszkije Vedomosztyi volt. Mindkét kiadványt M. N. Katkov szerkesztette, akit ma is sokan az orosz újságírás pápájának tartanak. Vízválasztó volt a kortársak számára, lehetett róla jó, rosszat mondani, de figyelmen kívül hagyni nem.¹ Bülow szentpétervári császári követségi tanácsos Bismarck kancellárnak Katkov befolyását és szerepét a következő formában vázolta: "Katkov mindenképpen ki akarja iktatni Gierst, a külügyminisztert. Jó hazafinak gondolja, de ravaszabbnak is annál, ahogy itt általában tartják... de ugyanakkor félnéknek is. Giers még a múltkor megkísérelte a közeledést Katkovhoz, az utóbbi azonban elutasítón viselkedett vele. Ő kibékíthetetlen ellenfele Giersnek."² Továbbá: "Zinovjevvel is elégedetlen most Katkov. Ez az egykor Moszkvában oly kedves politikus elvesztette tekintélyét, nem fogja fel a tengerszoros-kérdés fontosságát, és egyáltalán elhanyagolja a Keletet az őt speciálisan érdeklő közép-ázsiai események miatt. Ha háborúra kerülne sor, akkor kétségtelenül Ignatyev lenne a külügyminiszter. Katkov Ignatyev politikai és személyes ellenfele, azonban tudja, hogy a cárnak háború esetén emezt kellene hívatnia, aki Szkobeev halála óta az egyetlen népszerű ember Oroszországban."³ Az újságírás körülményeivel kapcsolatban pedig: "Saburov egy kis gyáva intrikus, akit Katkov nem sokra tart, még ha fel is használja a tollát és az ismeretét. Állítólag Saburov szállítja az anyagot ahhoz a cikkhez, amely a hármass antant történetéről szól, és amelyet a Katkov-féle Russzkij Vesztnyik néhány hét múlva publikálni fog."⁴

Jellemző Katkovra, hogy míg a lengyel felkelés idején sokan azt kívánták, bár zárnák bőrtönbe, addig az 1870-es években az általa propagált sovíniszta nézetek akkora tömegekre hatottak, hogy lapjának, a Moszkovszkije Vedomosztyinak tervezett betiltása is komoly felzúdulást keltett. Ennek ellenére lapját sok esetben csak az mentette meg a komolyabb retorziótól, hogy II. Sándor, de főképp a trónörökös, a későbbi III. Sándor környezetére különös befolyással bírt. "A cár azt mondta egy alkalommal, hogy Katkovot mindig nagy kedvveléssel olvassa. A cár ismét nagyon jól vélekedik Katkovról."⁵

Személye tehát azért is fontos, mert a cári politikai döntéshozóknak s magának a cárnak többnyire figyelembe kellett venni a véleményét. A diplomáciai eseményekre a közvélemény reagált. A 19. századi közvélemény kutatásának számos forrását ismerjük, de a "...legfontosabb persze a sajtó. A múlt század viszonylatában nincs ennél megbízhatóbb forrás. A megbízhatóságon itt persze nem azt kell érteni, hogy az újságok adatai pontosak. Hanem azt, hogy pontosan visszaadják a felsőbb köröknek (vagy azok hangadóinak) a véleményét."⁶ Katkov politikai pályája nem volt kitérőktől mentes, hiszen dolgozott az N. V. Sztankevics, B. G. Belinszkij nevével fémjelzett orosz liberális körben is.

M. N. Katkov (1818–1887) szegény hivatalnokcsaládból származott, ennek ellenére tanulhatott a moszkvai egyetemen, majd ugyanitt pszichológiát és logikát tanított. A filozófia tanszék megszűnése után választotta az újságírást, úgy hogy mellette a Közoktatási Minisztériumban különleges állás kapott. Politikai pályája ezzel indult meg.

A kutató számára igen érdekes periódus az 1863-as év. 1863 májusában Katkov támadni kezdte az orosz kormányzati politikát, mert úgy ítélte meg, hogy az túlságosan puha a lengyelekkel szemben. "Elfelejtettük, az állam (ti. az orosz – Cz. I.) szimbóluma a kard, s a kormányzatnak súlyos helyzetben szigorú, hovatovább kemény eszközöket kell bevetnie."⁷ Nem utolsósorban Katkov hatására bízták meg a lengyel felkelés leverésének feladatával M. N. Muravjovot, akit később varsói tettei miatt "az akasztós" jelzővel illették. Az 1867-es moszkvai szláv kongresszus többek között Katkov, a Moszkovszkije Vedomosztyi főszerkesztője révén vált nyilvános üggyé, továbbá az eseménnyel kapcsolatban "egész moszkvai házát felajánlotta szabad használatra, ez a ház egyike a legnagyobbaknak, legtágasabbaknak a régi cári városban".⁸

1870–1871-ben Katkov karrierje csúcán állt. A porosz–francia háború idején lapja, a Moszkovszkije Vedomosztyi szöges ellentétben a hivatalos cári külpolitikával határozottan németellenes álláspontot képviselt, amelyet nem a franciabarátság ihletett, hanem a féltékenységek az egyre erősödő szomszéd iránt. Katkov véleménye később sem változott, ezt támasztja alá Bülow: "Míg Oroszországnak nyilvánvalóan érdekében állna, hogy egy erős Németország a barátja legyen, Katkov azzal próbálkozik, hogy Oroszországot született szövetségeseitől eltávolítsa."⁹

Jellemző Katkov szerepével kapcsolatban a következő eset. Még 1869-ben az akkori pétervári porosz katonai attasé, Schweinitz, Bismarck instrukciója alapján felkereste Katkovot, akinek németellenessége már ekkor ismert volt, és megpróbálta más belátásra bírni. Felajánlotta neki, hogy havonta egy alkalommal ő maga ad cikkeket a Moszkovszkije Vedomosztyinak, melyben igyekszik megismertetni az orosz közvéleményt Németország életével, és megpróbál szimpátiát kelteni az orosz közvéleményben, ha már a két állam hivatalos kurzusa a szövetség mellett foglalt állást. A beszélgetésen részt vevő Je. M. Feoktyisztoz feltette a kérdést, miért nem a saját sajtójuk révén próbálják meg elérni a poroszok ezt a hatást? Schweinitz így felelt: "Számolnunk kell a német társadalom érzékenységeivel. – Miért gondolja Ön, hogy az orosz társadalom kevésbé érzékeny?"¹⁰ – kérdezte megbántva Feoktyisztoz, Katkov pedig elzárkózott a javaslat elől.

Katkov világosan látta, hogy II. Sándort a párizsi béke revíziójának vágya hajtotta a németek szövetségébe, és feltette a kérdést: "Nem lett volna jobb, ha Franciaország egyszerűen széttepi a párizsi szerződést, és kezet nyújt Oroszországnak?"¹¹ Azt viszont ő is megállapította, hogy ehhez a józan gondolkodáshoz nem III. Napóleon fejére lett volna szükség, és ezért törvényszerűnek ítélte Franciaország adott állapotát. "Ez a sorsa minden olyan országnak, amelynek a vezetése erőtlen, gyökerei pedig nem a népbe kapaszkodnak"¹² – írja kissé patetikusan, de egyben hízelegve is az orosz uralkodónak, akinek propagandájában a "nép szeretete" rendkívül fontos szerepet töltött be.

III. Napóleon sorsa valóban nem izgatta különösebben Katkovot, egyáltalán nem bánta, hogy rendszere megbukott. De az ennek következtében megerősödő Németország kifejezetten irritálta: "Minden becsületesen gondolkodó orosz ember azt mondja, hogy a porosz hódítók által ily módon létrehozott helyzet a legkevésbé sem előnyös Oroszország számára."¹³ Hogy mi az, amit veszedelmesnek tart, azt is részletesen kifejtette. Szerinte Németország zseniális belső átszervezése, vasútjai, védelmi pozíciói jelentik a terjeszkedni vágyás bizonyítékait, míg Oroszország tétlenül ül, és "északkeleti határai ugyanolyan idillikusan nyitottak, mint régen"¹⁴ – állapította meg egyik cikkében. "Vajon nem a vég kezdete ez? – kérdezte a moszkvai zsurnaliszta Poroszország villámgyors sikerei láttán. – Vajon nem annak az eljövendő kornak a

nyitánya a történelemben, melyben a csúcsoakat a régiek helyett újak hódítják meg?”¹⁵ Katkov kérdése egyébként csak abban “költői”, hogy Oroszországot még mindig a “csúcson” képzei, holott ennek már valós alapja Európában nincs.

A fenti véleményt azonban sokan osztották, s a Katkovval kapcsolatban álló munkatársak és magánszemélyek sokszor tesznek fel hasonló kérdéseket. Egy 1870 szeptemberéből származó levél Bécsből például Poroszország további harci készültségét kifejezetten egy Oroszország elleni támadás előkészületi fázisának írja le. “Mondja – kérdezi M. D. Duvernois levelében Katkovtól –, honnan fogja kielégíteni igényeit Poroszország, ha nem kebelezheti be Elzász-Lotaringiát... ha nem a mi rovásunkra?”¹⁶ De hasonló gondolat a lényege egy másik levélnek is, melynek írója arról igyekszik meggyőzni Katkovot, hogy Bismarck “nem fog megelégedni – még ha megkapja sem – azzal a szűk földszávvval, amelyről jelenleg szó van”.¹⁷

Katkov a mások által is felvetett gondolatokból azt a következtetést vont le, hogy “ha Oroszország hisz a saját jövőjében, őriznie kell erejét, hiszen nem tudja előre, mit tartogat számára ez a sűrű fátyol alatt rejlő jövőendő”.¹⁸ Poroszország súlyának, erejének, lehetőségeinek ez idő szerinti túlértékelése vezetett ehhez a hangulathoz Katkov környezetében.

Ez a hangnem azonban felkeltette II. Sándor figyelmét. Szinte mindenki feljegyezte róla, hogy a periódusban a sajtó hangjára rendkívül érzékenyen reagált. Különös gondja volt Katkovra, személyesen figyelmeztette a moszkvai kormányzót, fordítson fokozott figyelmet a tevékenységére. V. A. Dolgorukov jelentésében ígéretet tett arra, hogy a “sajtókirály” a francia–porosz háború kapcsán “nem fog szélsőségekbe bocsátkozni”,¹⁹ ezt ő szavatolja a cárnak.²⁰ Szavai azonban nem értek annyit, mint Katkové.

A későbbi francia–német–orosz politikai viszonyra jellemző a következő, 1887-ből származó levlérlészet, amelyet a fentebb említett Bülow tanácsos Bismarcknak küldött. “Katkov nem akarja, hogy a németek Franciaországot annullálják, legalábbis addig nem, míg Oroszország nem birtokolja Konstantinápolyt. Mert ha Németország előbb igázza le Franciaországot, akkor nem fogja megengedni Oroszországnak, hogy a Fekete-tengernél terjeszkedjen. Azt mondtam Satokin²¹ úrnak, hogy nem gondoltunk arra, hogy megtámadjuk Franciaországot az ottani háborús párt minden provokációja ellenére sem, egyébként mégis ostobaság lenne a pánszlávistáktól, ha lapjaikban azt mondanák, hogy egy győzedelmes és erős Franciaország hamarosan koalíciót hozna létre, egyrészt, hogy Lengyelországot visszaállítsa, másrészt, hogy Poroszországot elvágja a Földközi-tengertől.”²²

1877-ben kitört az orosz–török háború, amelyet II. Sándor április 24-i kiáltványában tett közzé. A háború indokát a történészek különböző okokban látják. Egyesek véleménye szerint a szlávok segítése ürügyén Oroszország csupán a tengerszorosok megszerzéséért harcolt, míg mások kizárólag a pánszláv propaganda számlájára írják a háborút. Ez utóbbi állásfoglalást a szlavofil sajtóorgánumok erőteljes hangja indukálta. Katkov lapja is szinte minden cikkében a háború mellett agitált, s kifejtette, hogy Európa államai között az összhang csupán látszólagos, mivel Oroszország érdekei összeegyeztethetetlenek Angliával vagy a Monarchiával. Eleinte Katkov azt állította, hogy Oroszországnak egyáltalán nincsenek hódító céljai. “Nem akarjuk megingatni az európai rend alapjait – írja egyik vezércikkében –, célunk egyszerű, önzetlen és világos, és tiszta lelkiismerettel hívtunk mindenkit, segítsen megvalósítani azt.”²³ De Európa – mondja – és főként Anglia hallani sem akart erről. “A jövő történései számára, akik e korszakot fogják kutatni – írja egyik helyen –, bőségesen lesz

bizonyíték arra nézve, hogy az angol mindent megtett, hogy a háborút elkerülhetetlenné tegye.”²⁴

De nem hízelgő a véleménye Ausztriával kapcsolatban sem. “Ingadozása, két-színűsége természetéből ered”²⁵ – állapítja meg lakonikusan. Úgy ítéli meg az európai erőviszonyokat, hogy ez idő tájt kizárólag Németország képes kompenzálni Oroszország számára a diplomáciai sikertelenségeket, valamint tényleges katonai erőt is képvisel, mely szintén nem tartozik a szövetségesek negatív tulajdonságai közé, így enged a hagyományos merevsége a németek iránt, bár ez részéről csak időleges “fegyverszünet”.

A Moszkovszkije Vedomosztyi az igazságos háború gondolatát erősítette olvasóiban, amelyben a cár mellett áll a nép. Katkov szerint az angol politika mindent megtett a háború kirobbanásáért, Ausztria megbízhatatlan szövetséges, csupán Németország ellensúlyozhatja az orosz diplomácia sikertelenségét. A törökökkel való együttműködés gondolatát is felvetette 1877 decemberében: “Lehetetlen állapot, hogy Oroszország örökké a saját tengerére legyen bezárva! A legjobb az lenne, ha a törökökkel együtt!!! hajóhadat tarthatna a tengerszorosokban, és csak az engedélyével nyílhatna út a Fekete-tengerre.”²⁶ Akkoriban ez a szándék valóban megnyilvánult török részről. A törökökkel való együttműködés gondolata azért jelenhetett meg Katkov jól informált lapjának hasábjain, mert a tárgyalások iránti készség a törökök részéről ekkor már valóban megvolt, mivel két rossz, Európa és Oroszország követelése közül a kisebbet igyekeztek választani, és Oroszországgal próbáltak egyezkedni. Állást foglalt a tengerszorosok és Konstantinápoly státusának kérdéseiben is, a jól bevált módszer igénybevételével: idézte a New York Herald egyik cikkét, mely megértést tanúsított Oroszország azon igénye iránt, hogy ellenőrizni kívánja a Boszporuszt, mely “ugyanolyan fontos Oroszországnak, mint a Mississippi torkolatvidékének ellenőrzése az USA-nak”.²⁷

A San Stefanó-i béke megkötését lelkesen üdvözölte az orosz társadalom jó része, a fagyos európai fogadtatás azonban lehűtötte a kedélyeket, főként ami a tervbe vett európai kongresszust illette. Értetlenül állt a közvélemény ama tény előtt, hogy a megkötött békéhez olyan államok beleegyezését kérné Oroszország, amelyek részt sem vettek a háborúban. Ezt a megaláztatást nem annyira a cár, hanem inkább kormánya rovására írták. Katkovot is a kongresszus ellenzői között találjuk. Lapja olvasóit igyekezett Anglia ellen hangolni, azt hangsúlyozva, hogy annak az egyetlen célja Oroszországot megfosztani elért eredményeitől. Szerinte ezen a kongresszuson legfeljebb a Törökország és Oroszország által nyitva hagyott kérdések kerülhetnek napirendre, olyanok, mint például a tengerszorosok problémája, melyet a keleti válság “gordiuszi csomójának”²⁸ nevez, s melyet csak szétvágni lehet, bogozni nem. “Oroszország nem akar háborút – állítja egyelőre a lap –, és ezt nagyon jól tudják ellenfeleink is. De tovább is mennek ennél, és azt a következtetést is levonják, hogy Oroszország fél a háborútól. Pedig a háborútól nem nekünk kell félni igazán”²⁹ – írja Katkov. Úgy figyel a külföldi sajtót, mint a szeizmográfot, és az ott tapasztalható politikai szélcsendet rossz előjelnek tekinti. “A legrosszabb és leginkább nyugtalanító e pillanatban az a magabiztos, megnyugtató tónus, amellyel az angol minisztérium orgánumai, a Morning Post, a Standard és a Daily Telegraph írnak a kongresszusról. Ezekből már régen kikövetkeztettük, mit érhetett el Anglia. Nem kell engedményeket tennie, hiszen ő semmit nem szerzett meg eddig, csak az a dolga, hogy bennünket megfosszon attól, amit nekünk sikerült elérnünk”³⁰ – uszítja Katkov olvasóit Anglia ellen.

Az 1878. július 13-án aláírt berlini békeszerződés nyomasztóan hatott mind a cárra, mint a kormányzatra, mind pedig a társadalomra.³¹ A kialakult közhangulat belpolitikai csóddal fenyegetett. A reakciós lapok, köztük a Moszkovszkije Vedomosztyi és a Russzkije Vedomosztyi kezdetben nem is vállalkoztak arra, hogy a berlini határozatokat elemezzék, túl fájó volt a seb. Később véleményt nyilvánított Katkov, s leginkább azt nehezményezte, hogy az orosz katonák vére árán az angol és osztrák érdekek érvényesültek a Balkánon, holott ezek a hatalmak semmit sem áldoztak érte. Anglia, Ausztria nagy lett, de ezt Oroszország harcolta ki számukra, kimerítve a török állam erőit. Még egy újabb háborút is elképzelhetőnek tartott az orosz érdekek védelmében. A Moszkovszkije Vedomosztyi nehezményezte leginkább, hogy Ausztria–Magyarország megszerezte a szabad kereskedelem lehetőségét, de ennek ára Bulgária feldarabolása volt,³² s ehhez már csak Bosznia-Hercegovina megszállásának tényét kell hozzátenni, és teljes a kép arról, “kiért is harcoltak az orosz katonák”. Ausztria–Magyarország és Nagy-Britannia “nem pazarolt egy maroknyi löport sem, és nem áldozott egyetlen embert sem”³³ – írja a lap –, mégis győzött. Katkov másik lapja megtoldja ezt az elméletet azzal, hogy kijelenti: “Az erőtlenség és lelketlen orsztrák politika rajzolja újjá a Balkán-félsziget térképét úgy, hogy eltoltogatják a szlávok területek határait, és területüket egyre kisebbre zsugorítják.”³⁴ Bülow később így nyilatkozott a Balkán és Bulgária kérdésében: “Katkov előtt valószínűleg nem ismeretesek azok az akták, amelyek bizonyítják, hogyan találta meg az orosz politika Bulgáriában a német oldalról történő energikus támogatást, de ... Katkovnak is ki kellett volna érezni a birodalmi kancellár legutóbbi beszédéből, hogy Németország igencsak távol áll attól, hogy Oroszország előtt elzárja a Konstantinápolyhoz vezető utat.”³⁵ Bülow már említett feljegyzésében Satokin a következőkkel érvelt: “Katkov gyakran olvasta a beszédeket arról, hogy Németország nem akarja (az oroszok számára – Cz. I.) vitássá tenni Konstantinápolyt. De mit segít ez rajtunk, amíg Önök Ausztria szövetségesei maradnak, azé az Ausztriáé, amelyik nem hagyja, hogy Bulgáriában uralkodjunk.”³⁶ Oroszország sikertelenségéért mindenki a kormányt tette felelőssé. A hangulat nagyon ellenségesen alakult. “Utazik az ember a vonaton – írja De Vollen –, kezdődik a beszélgetés. Erről is, arról is. Jön a rendőr, de nem hagyják abba a kormányval szembeni éles kirohanásokat. Ekkor valaki rámutat a rendőrré... Hadd jelentse... – mondják gyűlölettől izzó hangon.”³⁷

A berlini kongresszus után Katkov a cár számára a következőkben foglalta össze a nemzetközi helyzetet a Balkánnal kapcsolatban: “Németország és Ausztria jóllakott államok, Oroszország azonban nem. Oroszországnak abszolút elégtételre van szüksége, különben a dinasztia az a veszély fenyegeti, hogy elveszíti tekintélyét az országban. Ezt az elégtételt Oroszországnak csak Bulgáriában lehet megadni.”³⁸ Majd így folytatja: “Bulgáriának oroszra kell válnia, ott minden rendszabály a semmibe vezet. Bulgária autonómiája Oroszország számára már csak azért is lehetetlen, mert magában Oroszországban is felerősítene a szeparatista tendenciákat, amelyek amúgy is erősebbek, mint ahogy azt feltételezik. Ha a bolgárok maguk kormányozzák saját magukat, akkor hamarosan a kisoroszok és a fehéroroszok is felélenkülnek, a lengyelekről nem is beszélve... Az orosz tisztek és hivatalnokok Bulgáriába küldése csak ártalmas lehet. Ezek ott semmit sem érnek el, viszont azután liberális felfogást visznek haza magukkal, és növelik az elégedetlenség számát. Oroszországnak ragaszkodnia kell Bulgária annexiójához. Nemcsak azért, mert joga van kártalanításra minden, a balkáni szlávokért hozott áldozatért, hanem azért is, mert egy független és alkotmányos szláv államiság veszélyt jelent az orosz autokráciára.”³⁹

Bülöw Bismarcknak küldött feljegyzésében Katkov kívánságát a bolgár kérdésben a következőkben foglalja össze: "Ausztria ígérje meg Oroszországnak, hogy semleges lesz, ha Oroszország bevonul Bulgáriába. Természetesen Bulgária egyedül nem lenne elég hosszú távon Oroszországnak. Szükségük van egy útvonalra Oroszországtól Bulgáriáig és Bulgáriától a Dardanellákhoz."⁴⁰

Mindezek a tények bizonyítják, hogy Oroszország a berlini kongresszus idején válságos periódusban volt. A felsorolt konzervatív orosz és külföldi (német) vélemények cselekvésre készítették az orosz uralkodó köröket. További kutatások szükségese ahhoz, hogy feltárjuk ebben az új helyzetben milyen szerepet játszott M. N. Katkov.

Jegyzetek

1. A. Bogdanovics: Tri poszlednyika szamoderzsa. Moszkva, 1990.
2. Bülöw an Bismarck St. Petersburg, den 14 Februar 1887. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (továbbiakban PA Bonn) Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 7–8.
3. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 8–9.
4. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 9.
5. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 2.
6. *Czövek István*: Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény. Nyíregyháza, 1996. 5. Niederhauser Emil Előszavából.
7. Moszkovszkije Vedomosztyi 1863. No. 128.
8. Neue Preußische Zeitung, 1867. VI/20. Oroszország, Szentpétervár, július 13.
9. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 2.
10. Voszpominanyija Je. M. Feoktisztova. Za kuliszami polityiki i lityeraturi 1848–1896. Leningrad, 1929. 136.
11. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. július 31.
12. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. augusztus 23.
13. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. július 12.
14. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. július 19.
15. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. augusztus 19.
16. CGAR f. No. 109. op. No. 4. jegy. hrany. No 143.1.:1
17. CGAR f. No. 109. op. No. 4. jegy. hrany. No 142.1.:5
18. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. július 21.
19. CGAR f. No. 109. op. No. 4. jegy. hrany. No 212.1.1.:1–2 ("Szigorúan titkos" jelzéssel)
20. Uo.
21. Katkov szerkesztőségében dolgozó, diplomatacsaládból származó újságíró, angliai és bulgáriai küldetést bíztak rá.
22. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 7.
23. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. április 5.
24. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. április 8.
25. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. április 15.
26. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. december 22.
27. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. május 24.
28. Moszkovszkije Vedomosztyi 1878. február 28., március 14., március 30., május 2., május 4.
29. Moszkovszkije Vedomosztyi 1878. május 9.
30. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. május 18.
31. Keleti ügyekre vonatkozó okmányok. Bécs, 1878.
32. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. június 18.
33. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. július 4.
34. Russzkij Mir, 1878. június 27.
35. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 35.
36. Uo.
37. *Czövek I.*: i. m. 142.
38. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 3.
39. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 4.
40. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 5.

POLSKIE MITY POLITYCZNE XIX I XX WIEKU
SZERK.: WOJCIECH WRZESIŃSKI

(*Lengyel politikai mítoszok a 19. és 20. században*)

Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.

A Wojciech Wrzesiński szerkesztésében megjelent könyv a *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku* sorozat kilencedik köteteként jelent meg, és sorra veszi mindazokat a mítoszokat (és részben sztereotíp elképzeléseket), melyek a maguk idején kiemelkedő szerepet játszottak a közgondolkodásban, vagy akár a mai lengyel öntudat szerves részét képezik.

Wojciech Wrzesiński a kötetet bevezető tanulmányában a 19. és 20. századi lengyel politikai mitológiát vizsgálja meg. Munkája legelején utal a mítoszok összetettségére és fontosságára: a mítosz az emberi tudat szintjén létezik, ezért nehéz azokat vizsgálni, ugyanakkor könnyű megfogni, hiszen mindennapjainkban lépten-nyomon elkísérnek (néha kísértenek) minket. A mítosz emellett fontos kultúra- és tudatformáló erővel bír, mert – ahogy a szerző írja – *“biztosította a nemzedékek közötti kapcsolatot”*. Ebből a szerepből adódik, hogy a mítosz nemcsak állítás, statikus tény, hanem egyben folyamat is, amely vallási, ideológiai, társadalmi képzetek születésétől és formálódásától elválaszthatatlan. A történelemnek nemcsak a mítosz születésének gyökereig kell eljutnia, hanem vizsgálnia kell az adott közösség tudatára és mentalitására gyakorolt hatását. A mítosznak fontos szerep jut a nemzeti és regionális közösségek formálásában, azok politikai szerveztetésének kialakításában. A mítoszeremtésnek van múltat aktualizáló jellege is, mikor a múltról alkotott vélemény a jelen közegében nyer teret. A történelmi folyamatok mítoszosodása a történelem ideológiává való átalakulása során valósul meg. A mítoszok segítségével sok esetben az adott folyamatban részt vevők számára az események jobban érthetőkké és értelmezhetővé válnak.

Ismerve a lengyel történelmet: a mítoszok különösen akkor keletkeznek, mikor az érzelmek felülkerekednek a valóság racionális látásán. Számos példát tudunk felhozni annak bizonyítására, hogy a lengyel mítoszok a *“szívek megerősítésére”* szolgáltak, fontos nemzetnevelő, hazafias érzésekre sarkalló eszközökké váltak a saját államiságot nélkülözni kényszerülő lengyelek számára. A szerző megállapítja, hogy a politikai mítoszok sokszínűsége és jelentősége a politikai szervezetek különféleségével van összefüggésben. Ezek a mítoszok választ jelentenek a különféle ideológiákra, politikai irányzatokra. A gyerekecipőben járó lengyelországi mítoszkutatás számára elsőrangú feladatot jelent a módszertani kérdések tisztázása.

Grzegorz Markiewicz *“Bevezető megjegyzések a történelmi mítoszok fogalmáról”* című tanulmányában megkülönbözteti a mítoszokat a legendáktól, közvélekedésektől, mert az előbbi konkrét hely- és időkoordinátában található történelmi eseményekhez kapcsolódik és a hiten alapszik, így nem lehet verifikálni. A szerző szerint a mítosz nemcsak a múltbeli eseményekhez kapcsolódhat, hiszen a jelenkorhoz kapcsolódó vagy a jövőre vonatkozó egyéni, illetve közösségi tudatban levő elképzelések is léteznek (pl. a lengyelek esetében az üvegházak mítosza, vagy Lengyelország mint második Japán), és a múltra visszatekintve ezek az elképzelések mitológiai tartalommal töltődtek fel. A történelmi mítoszt nem kell a mítoszok külön kategóriájába sorolni, hanem a történelmi valóságban elfoglalt helyét szükséges elemezni, s ilyen módon a történelmi mítosz nem kizárólag a múlt magyarázata lesz, hanem a jelené és a jövőé is, ha a múlt hatással van a jelenre és a jövőre. Javasolja, hogy a mítoszt olyan történelmi tényként kezeljék a kutatók, mely összefügg az ember társadalmi és pszichikai tevékenységével. Ha így viszonyunk a mítoszhoz, akkor sokkal megfoghatóbb, kutathatóbb lesz számunkra.

Markiewicz hivatkozik Jan Adamusra, aki szerint sokkal jobb lenne a történettudománynak, ha a történészek és a kutatók nem foglalkoznának mítoszeremtéssel, távol tartanák magukat ettől, és kritikusan viszonyulnának az ilyen jellegű tevékenységhez. A lengyel nemzet sokáig nem rendelkezett önálló államisággal, és a lengyel történészek hosszú ideig nemzeti kötelességüknek érezték, hogy mítoszokat alkossanak és ápolják azokat. Tudjuk, nem ez a történész feladata, hiszen ennek negatív hatása megmutatkozott a történetírásban, dogmatizmussal fertőzve meg azt.

Jacek Kolbuszewski *“Az irodalom szerepe a 19. és 20. századi lengyel politikai mítoszok teremtésében”* című tanulmányában megállapítja: a mítosz irodalmi kifejeződése vagy az adott szerző tudatos alkotói tevékenységének az eredménye, vagy pedig olyan olvasói értelmezés, amely végül mítosszá vált. A 19. és 20. századi lengyel irodalom garmadával tud felmutatni mitikus vagy mitologizáló világszemlélettel született alkotásokat. Két fő példa erre a galíciai általános iskolai olvasókönyvek példája, ezek a tankönyvek tendenciózus módszerrel mutatták be a jó osztrák császárt, a Habsburg-dinasztiát, magát az országot, sőt Mária Terézia ábrázolásakor még hagiografikus elemeket is fellelhetünk, mert ő volt – a tankönyv alkotói törekvéseinek megfelelően – a keresztény erény megtestesítője. Mindehhez a dinasztia illetően bemutatása mellett Ausztriát mint a létező Árkádiát mutatták be. Ezek a mítoszok teljesítették a nekik szánt feladatot: egyesítették – legalábbis a dinasztiahoz való hűség tekintetében – Galícia különböző nemzetiségű tagjait. A

terület minden lakója ezekből a mítoszokból más-más minőségű és mennyiségű szellemet kapott a hatalom intézményeitől. A tankönyvek vizsgálata kimutatta, hogy a dinasztia mítosza, említésének gyakorisága tekintetében közvetlenül a második helyen található Isten, a szentek és az egyház után. Ugyanakkor a szimbolikus nyelvhasználat segíthette a lengyel hazafias nevelést, mert számos lengyel nemzeti mítoszt tudott ilyen módon becsempészni a tankönyvekbe, és életben tartotta a lengyel államiságban reménykedők szellemi kapcsolatát a többi felosztott területtel. Meg kell jegyezni: ebben az esetben a mítoszok terjesztésével és nem teremtésével van dolgunk, és ez integráló szerepet játszhatott a közösség életében.

A romantika korában lengyel földön – az állami szervezet hiányában – a nemzeti és mitológiai elképzelések leghatásosabb kifejező eszköze. Szá os ekkor született mítosz szélesebb körben terjedt el. Ilyen például a romantika azon elképzelése, hogy átvette a hatalmat a "lelkek fölött", mivel vagy nem voltak a nemzetnek vezetői, vagy azok nem feleltek meg a feladatnak, mint a novemberi felkelés idején, így a költőkre hárult a küldetés, hogy a nemzeti történelek prófétái magyarázatával magukra vállalják a vezetést. A lengyel, mint ahogy egy francia szerző, Beauvois megállapította, "a legromantikusabb nemzet a világon", így érthető, hogy mítoszainak száma is meghaladja a többi nemzet mítoszainak számát. A romantika legfontosabb mítoszait kiváló költők, írók alkották meg a lengyel irodalom kimagaslóan legfőbb műveiben, legyen elég utalni Mickiewicz, Słowacki és Krasiński nevére és munkásságára. Az ő alkotásaik vagy teljesen kiforrott mítoszokat, vagy mitológiai alakokat ajándékoztak a nemzet panteonjába, vagy egyszerűen csak megalkottak egy mítoszkezdeményt, mely a későbbiek során nyerte el egyediségét. Meg kell említeni e mítoszok sorában azt az elterjedt elképzelést, miszerint Lengyelország a népek Krisztusa, és így egyfajta küldetéstudata van az elnyomott lengyeleknek. A romantika irodalma egészen az 1860-as esztendőig mítoszteremtő funkciót is betöltött (ld. az államalapítással, a múlt idealizálásával és heroizálásával, személyes példaképek megalkotásával kapcsolatos mítoszok), később csökkent az irodalom mítoszteremtő ereje, és az idő múlásával a mítoszok sztereotípiákká váltak.

Waldemar Okon "A 19. századi történeti festészet és a nemzeti mítoszok" című tanulmányában megállapítja, hogy a lengyel történeti festészet számára a forrás és az ihletadó leggyakrabban a romantikus vagy romantika utáni irodalom volt. A 19. századi festők számára az elsőrangú téma a régi hadi győzelmek bemutatása volt, itt olyan alakok kerültek a vászonra, mint Báthory István, Stefan Czarniecki, Sobieski János, Tadeusz Kościuszko. A festészetben a történelem gyakran száraz, sokszor ellenőrizhetetlen állításokon alapuló leírásával szemben a történelmi alakok életre kelnek. Csak azoknak a történészeknek sikerült a festőművészek forrásául szolgálni, akik erős érzelmi töltéssel viszonyultak a nemzet múltjához (pl. Szajnoch, Szujski). Ezekből a művekből táplálkozott a legnagyobb lengyel történeti festő, Jan Matejko munkássága is.

A romantika költészetének a helyét a 19. század második felében a festészet vette át, hiszen az 1863-as felkelés nagy megjelenítője nem dalköltő volt, hanem festő és grafikus, nevezetesen Artur Grottger. A felosztott területeken működő cenzúra nem tette lehetővé a nemzeti ihletű írásos anyagok terjesztését, az újfajta kommunikációs mód a festészetet hozta előtérbe. Kik is keltek életre a vászonra: a bari konföderáció harcosai, huszárok, a már említett személyiségek, Czeszochowa védője, Kordecki atya, Łokietek Ulászló, Zsigmond Ágost és Barbara Radziwiłłówna, Kopernikusz, Hedvig királynő, Jan Kochanowski, a reneszánsz költőfejedeleme. Ebből a felsorolásból is láthatjuk, hogy a lengyel festőknek újból és újból bizonyítaniuk kellett a lengyelek harcias természetét és rendíthetetlenségüket a hit és a haza védelmében.

Roman Vapiński "A régi Köztársaság mítosza a felosztások idején" című tanulmányában rámutatott arra, hogy az 1918 után megszületett lengyel állam a régi soknemzetiségű Rzeczpospolita jogutódjának tartotta magát. Ebben az esetben a régi nemesi köztársaság mint "szellemi szülőháza" játszik szerepet, ebből sok lengyel gondolkodó azt a következtetést vonta le, hogy a második köztársaság az elsőnek földrajzi értelemben is örököse, így föderáció vagy inkorporáció segítségével a régi határokat kell helyreállítani. A közgondolkodásban meggyökeresedett felfogás okait a szerző a lublini utióltól kezdődő folyamatokban látja, melynek során a litván nemesség ellengyelesedett. A tendenciát a nyomtatás széles köre elterjedése csak felgyorsította. Valószínűnek látszik, hogy a lengyelek viszonya az országban élő nemzeti-ségek irányában már a felosztások előtt kialakult.

A 19. század elején, a napóleoni háborúk idején erősen élt a köztudatban a régi Rzeczpospolita. Ezzel magyarázhatjuk, hogy Joachim Lelewel 1829-ben megjelent "Lengyelország történeté"-ben a Báthory István uralkodása alatti ország térképén nem látjuk a határvonalat a Korona és a Litván Nagyfejedelemség között. A korabeli publicisztikában előkerülő fogalmak, mint a "felosztás előtti Lengyelország", "lengyel Rzeczpospolita" és "Lengyelország" (helytelen elnevezéssel ugyan) ugyanazt takarták. Így válik értelmezhetővé az a kijelentés, hogy Lengyelországot osztották fel, nem a nemesi köztársaságot, s Litvánia és Rus tagja volt ugyan az államnak, de a lengyel államnak.

A Lengyel Szocialista Párt a megalakulásától kezdve célként tűzte ki "Litvánia és Rus felszabadítását" egy önkéntesen vállalt föderáció formájában. A régi Rzeczpospolitáról szóló mítosz nagysága megmutatkozott a függetlenségi harcokban, amikor a lengyel katonák az eddig csak az irodalomból ismert

tájakért harcoltak. Meg kell jegyezni, hogy a mítosz utóélete a mai történetírásban is kitapintható, mert sokszor olvashatunk Lengyelország felosztásairól és nem a nemesi köztársaságéről.

Daniel Beauvois francia tudós "A keleti Végek mítosza, avagy hogyan kellene ennek véget vetni" című tanulmánya elején leszögezi, hogy nem szereti a Végek (Kresy) kifejezést, mert az mint a lengyel állam keleti része csak lengyel lehet, és a fogalom használója figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az itt élők számára (litvánok, ukránok, beloruszok) ez a perifériával való azonosítást jelenti. A lengyel irodalom számos alkotójának (Mickiewicz, Miłosz) műveiben a Végek mint egy idilli terület jelentkeznek. A szerző szerint a kérdés lengyelközpontúságában van minden félreértés és konfliktus gyökere: az említett írók alig veszik észre a közöttük élő más nemzetiségű embereket. Rosszabb esetben ez a fajta polonocentrizmus szélsőségekbe megy át, amikor például arról olvasunk, hogy a litván nyelv csak egy "nyelvjárás" vagy a "20. század kitalációja", a "lengyelség elleni összeesküvés", amelynek a létezését a lengyel katolikus klérus figyelmenlenségének lehet köszönni. A szerző szerint ezt a mítoszt nem lehet kitépni a lengyelekből, de fel kell világosítani őket annak egyoldalúságáról. A Végekről szóló mítosz – a szerző szerint legalábbis – egy szép, színes mese, mely figyelmen kívül hagyja a terület társadalmi, vallási és etnikai viszonyait, problémáit.

Zygmunt Zieliński a lengyelekhez kapcsolódó egyik legelterjedtebb mítoszt járta körül a *katolikus lengyel mítosz* círt tanulmányában. A lengyel történelemnek voltak olyan korszakai, amikor a lengyel nemzetiség a katolikus vallás kötelező vállalásával fejeződött ki a más vallásúakkal folytatott harcok, illetve az elnyomás során. Ez a mozzanat mítosszá és gyakori sztereotípiává gyökeresedett.

A breszti unió megerősítette a lengyelség azonosulását a katolicizmussal. A kozák háborúk során ez a sztereotípiá dogmává merevedett mind a két oldalon. A reformáció epizód szerepe csak részben tudta megcáfolni ezt a dogmát, a svéd támadás 1655-ben pedig tovább erősítette ezt a felfogást. Még a felvilágosodás gondolkodóinak sem sikerült ezt a két fogalmat szétválasztani.

A felosztások korában – a szerző szerint – Rómában hitetlenkedve fogadták ezt az azonosítást, és inkább hitték az orosz propagandának, mely azt hangoztatta, hogy minden lengyel forradalmár, és a lengyelek számára a vallás csak eszköz politikai törekvéseik érvényesítésében. A lengyelség és a katolicizmus összefonódása leginkább az orosz és a porosz területen ment végbe, mind a két helyen a katolikus egyházat és a lengyeleket veszélyes és ezért visszaszorítandó ellenségnek tekintették.

A függetlenség elnyerése után a fogalompár "lengyel" tagja erősödött meg, ez azt jelentette, hogy az igaz lengyel egyben katolikus is. A nemzeti demokraták által kiadott lapokon soha nem hiányzott a "katolikus" jelző. A soknemzetiségű második köztársaságban a lengyel-katolikus azonosítás ellentmondásosabb volt, mint a felosztások alatt. A második világháború után a fogalompár értelme bizonyos változáson ment át, mert a régi használattal ellentétben nemzeti értelemben kevésbé volt kizárólagos.

Zbigniew Fras "A jó császár mítosza" című tanulmányában Magyarországon jól ismert témát mutat be: Ferenc József a maga korában népei között kétségkívül népszerű uralkodó volt. Mint tudjuk, Galíciában a hivatalnokok mellett a parasztok voltak a dinasztia oszlopai, és őket lehetett leghamarabb megnyerni ennek a mítosznak. Ferenc Józsefben a jó és igazságos uralkodót látták, aki megvédi őket a nemesektől, a közigazgatásban dolgozók számára pedig ő volt az állam első hivatalnok. A cikkből számos jeles közéleti személyiséget hoz föl példaként a szerző, akik ennek a mítosznak a büvkörébe estek (pl. a történész Bobrzyński, a szocialista politikus, Ignacy Daszyński, aki az uralkodót a közvetlen "öregúr" névvel illette).

A mítosz az 1870–1880-as években gyökeresedett meg, és a korabeli propaganda szempontjából ideálisnak tűnt a császár alakja: precíz, szorgalmas volt, vallását buzgón gyakorolta, a döntéshozatalban mindig önállóan cselekedett. Családi tragédiái miatt még közelebb érezte magához a nép. Segített a mítosz elterjedésében az a közvélekedés, mely szerint a lengyelek a császár kedvenc népei közé tartoznak.

A galíciai iskolákban nemcsak a köznevelésre fordítottak gondot, hanem a hatalom által helyesnek tartott politikai magatartás formálása is: hűnek kell lenni az uralkodóhoz és a dinastiához. Azt tanították, hogy egyszerre két hazát, Ausztriát és Galíciát kell szeretni, de egy uralkodót kell szolgálni. A mítosz további elterjedését szolgálták még az uralkodói utak Galíciában (1855, 1880).

Przemysław Hauxner "A német telepesek Lengyelországban a 19. és 20. században" című tanulmányában olyan problémát vet fel, melyet nehéz objektíven megközelíteni, ugyanis a higgadt, kiegyensúlyozott történetírást – a lengyelek és a németek egyaránt – mítoszokkal helyettesítik, és ezek a mítoszok mint valóságos események, történeti tények vannak jelen mindkét nemzet tudatában. A német telepesek és az őshonos lengyel lakosok közötti kapcsolatokat nagyban nehezítette a nagypolitika, főleg a lengyel–német ellenségeskedés idején, így születhetett meg a "Drang nach Osten" máig élő mítosznak alapja. Az említett mítosz – mint mindegyik mítosz – összetett, és egyszerre több oldalát fedezhetjük, tárhatjuk fel: ugyanazt a németet lehet úgyis ábrázolni, mint a német terjeszkedő keleti politika eszközt, és mint olyan embert, aki kulturális, illetve civilizációs értékeket hozott magával. Mindkettő eredete a múltba vezet vissza bennünket.

A két világháború között a lengyel publicisztikában, szépirodalomban a német telepesekről (és azok leszármazottairól) szóló véres legendáknak, rémtörténeteknek politikai felhangjuk is volt, hiszen Németország a lengyelországi német kisebbséget a versailles-i békerendszer revíziójára kívánta felhasználni. 1920 után jelentős német emigráció indult meg, zömében a városi polgárság és részben a falusi lakosság hagyta

el az országot. A telepesek és a lengyel állam közötti vita a Népszövetség elé került, mivel a lengyel kormány a német telepesek egy részének a birtokjogát felül kívánta vizsgálni. Egy új mítosz született: a német, akit a lengyel hatóságok üldöznek.

Pomeránia és Nagy-Lengyelország német kisebbségi vezetői aggodalommal vették tudomásul, hogy az itt élőkben nincsen nagy érdeklődés a német szellemi termékek iránt. Tragikus időszaknak bizonyult a második világháború, ismert: a németek mint az ötödik hadoszlop – részben igaznak bizonyult – vádjá, a lengyelek részéről a háború után a németek tömeges kitelepítését a propaganda úgy magyarázta, hogy a németek árulását hazájuk, Lengyelország ellen az egész németiségre kiterjesztette. A szerző szerint a háború után felnőtt több lengyel nemzedéket a németellenes mítoszokba nevelték bele.

Włodzimierz Suleja „A Szolidaritás mítosza” című tanulmánya már korunkkal összefüggő történesek-et vizsgál meg, annak a szakszervezetnek a mítoszáit, amely a legtöbbet tette Lengyelországban a kommunizmus bukásáért. A feladat nem könnyű: a Szolidaritás a jelen egyik jelentős szeplője, és a társadalom nagy része azonosulni tud vele. A tanulmány azokat a mozzanatokat elemzi, amelyek a szakszervezet közösségi képét határozták meg. A Szolidaritás tevékenysége az 1980-as évek elején egyszerre volt szakszervezeti harc, demokratizálódásért folytatott küzdelem és nemzeti mozgalom, mely a polgári lét autonómiáját kívánta helyreállítani.

Az 1980 és 1989 között funkcionáló mítosz lényegi elemei közé tartozott a remény, a várakozás és a félelem, illetve az emberi méltóság visszaszerzésébe és egy olyan világba vetett hit, ahol hazugság nélkül lehet élni. Ugyanakkor hiteles közösség szerveződött a Szolidaritás köré, amely képes volt olyan követeléseket közvetíteni, melyek megegyeztek a társadalom többségének akaratával. A Szolidaritás lett a demokrácia megtestesítője, ahová a bürokrácia, a hatalom visszaélései elől menekülni lehetett. Olyan közösség volt ez, amelyben otthonosan mozgott mind az értelmiségi, mind a munkás. A megegyezésben való hit volt a mítosz egyik alkotó mozzanata, hiszen a megegyezés a „közösségi akarat és értelem győzelme volt a hatalom akarata és értelme fölött”. A sztrájk (legyen az általános, figyelmeztető) tovább formálta a mítoszt, hiszen ezek a sztrájkok sok esetben népiünnepékké alakultak át, és hozzátartoztak a mindennapok világához.

A mítosz egyik alaponkomponense Lech Wałęsa személye volt, aki egyszerre volt mítosz és szimbólum. Egy személyben testesítette meg a szakszervezet egységét és jellegét: a népvézér, aki maga is munkás, és élvezi az értelmiségi elit bizalmát. A szerző sajnálkozva fejezi be a munkáját, ahogy írja, a Szolidaritáshoz fűződő mítosz egyre jobban fakul, és – annak ellenére, hogy a szakszervezet még mindig létezik – csak egy mítosz marad.

Összegezve: ebből a könyvből, ha csak a fontosabb példákat kiragadva is, megismerhetjük a lengyel közgondolkodás olyan elemeit, melynek közelebbi ismerete nélkülözhetetlen a lengyel történelem hiteles és elmélyült tanulmányozásakor. A könyv gondolkodásra, állásfoglalásra sarkall, és abban a hitben erősíti meg olvasóját, hogy nem elég a történelmi tények feltárása, a nemzeti tudat elérhető – és egyben értelmezhető – rétegeit is meg kell ismernie a kutatónak.

Lagzi Gábor

JONATHAN HASLAM
THE VICES OF INTEGRITY. E. H. CARR, 1892–1982
(A vétkes integritás. E. H. Carr, 1892–1982)
London, New York, Verso, 1999. 306 p.

E. H. Carr, a 20. század kimagasló angol történetírója olyan életrajzíróra talált, aki művében teljes összetettségében megjeleníti az embert, a történészt és a nagy tudású, nagy munkabírást, igazságérzettel rendelkező, s bizonyos emberi gyöngeségekkel küzdő tudóst. A szerző a cambridge-i Corpus Christi College munkatársa, a történelmi kutatások igazgatója. Nevét a *The Soviet Union and the Threat from the East, 1933–1941* (A Szovjetunió és a Keletről jövő veszedelem, 1933–1941) című művével tette ismertté. Carr-ról szóló életrajza a jegyzetekből kideríthetően több év munkájának a gyümölcse, s olyan hozzáértéssel és megértéssel készült, hogy hosszú időre kielégítheti a Carr életét és munkásságát értő és az iránt érdeklődő szakmai és szélesebb közönséget. A könyvből kideríthető, hogy Carr-ral, valamint Carr családjával, barátaival, kollégáival, tanítványaival az évek során többször konzultált, s ezeket a személyes beszélgetéseket éppen úgy beleolváste munkájába, mint a Carr által írt művek, tanulmányok, ismertetések lényegi mondanivalóját. A szerzőnek sok olyan kézirat és irat van a birtokában Carrtól és személyes kapcsolatairól, amelyeknek talán egy szélesebb körű Carr-gyűjteményben lenne a helye. Így például az az *Önéletrajzi vázlat*, amelyet Carr 1980-ban készített Tamara Deutscher, Isaac Deutscher, Trockij és Sztálin életrajzírója feleségének a kérésére. Tamara és Isaac Deutscher bensőséges barátság fűzte Carrhoz, és Deutscher halála után Tamara a hetvenes években együtt dolgozott Carr-ral, amikor a nyolcvanas évei elején már nem bírta a maga elé tűzött irdatlan nagy mennyiségű

adatfeltáró és feldolgozó munkát – a maga színvonalán – egyedül vállalni. A szerző könyvét Tamara Deutscher emlékének ajánlotta, annak a személynek az emlékére, aki intellektuálisan és érzelmileg megértette Carrt, örömmel és nagy hozzáértéssel dolgozott vele, de nem adta fel saját integritását.

E. H. Carr monumentális műve a többkötetes szovjet történet, amelyet élete második felében kezdett el írni, és élete végéig fő elfoglaltsága maradt. E sorozat 1917-től 1929-ig tárgyalja a Szovjetunió történetét (utolsó kötetei társszerzőségben R. W. Davies-szel) a bolsevik forradalomtól a tervgazdálkodás megalapozásáig, mindaddig, amíg a forrásanyagok biztonságosan elérhetőek voltak. Ezek a kötetek nemcsak megbízható és teljes tényanyagot tartalmaznak, hanem összetettségükben tárják fel a történeések okait és következményeit.

Carr tudományos munkásságának több más kötete is nagy figyelmet keltett megjelenése idején. 1931-ben látott napvilágot Dosztojevszkijről írott életrajza, és 1933-ban (majd újból kiadva 1949-ben) *A romantikus emigránsok* (The Romantic Exiles). Ez utóbbi az 1840-es évekbeli kimagasló orosz generációról (Herzen, Bakunyin és mások), melynek tagjai reményekkel hagyták el hazájukat, s akik végül 30-40 évvel később francia, svájci vagy angol temetőkhöz tértek örök nyugalomra. Ezek az emigránsok életük során politikailag kiábrándultak. Carr így jellemezte őket: "életük tele lett targédiával és frusztráltsággal", mert saját társadalmukból számkivetettek voltak – országuk állapota és szellemi irányultsága, ízlése ugyanis két évtizeddel elmaradt Európától. Carrt nemcsak szellemi és politikai mondanivalójuk érdekelt, hanem emberi tulajdonságaik, benyomásaik, romanticizmusuk. Érdekes módon a sokak által hidegnek, emberi érzésektől mentesnek tartott Carr ebben a könyvében szembetűnően azonosult hőseivel, s bizonyos iróniával viseltetett irántuk, amelyet például Herzen nagyon értékel voltna.

Még nagyobb és nemzetközibb figyelmet keltett Carr többi műve mellett az 1961-ben megjelent *What is History* című, magyarul is közzétett impozáns esszéje, amely több százezer példányban fogyott el, és világszerte újra és újra kiadják. Valójában az esszé az ún. Trevelyan-előadások szövegei, amelyeket Carr 1961 júniusa és márciusa között tartott Cambridge-ban, zsűfólagis meglett előadótérben. Ezek az előadások Collingwoodot, Croce-t, Rankét, Marxot idézve kifejezték Carr alapvető meggyőződését a fejlődésről a történelem folyamán. A több évtizedes vitához kitűnő humorral s némi cinizmussal fűszerezett okfejtés ez a mű, amely olyan alapvető kérdésekről, mint az ok és okozat, szabad akarat és meghatározottság, az egyén és társadalom viszonya, valamint az objektivitás és szubjektivitás kérdéséről ad számot.

Carr életpályája bizonyos fokok magyarázatot nyújt munkáihoz. Művei ugyanis az érzékeny ember, a reálpolitikus tulajdonságait és felkészültségét sugározzák. Az élete második felében főleg tudósi minőségben működő Carr korábban diplomáciai szolgálatot teljesített a Foreign Office alkalmazásában, és befolyásos újságíró volt a kritikus időkben a *The Times* című napilapnál.

Cambridge-i egyetemi évei után, az első világháború idején került külügyi szolgálatba. Eleinte a cári Oroszországgal kapcsolatos kereskedelmi ügyletekkel foglalkozott, majd az új szovjet köztársaság idején több megbízatása volt. Mint fiatal diplomata részt vehetett a háborút követő béketárgyaláson. Személyes élményként élte át az oroszországi forradalmi eseményeket s következményeit – így nyerve szubjektív ösztökélést élete fő művéhez. Az 1920-as évek végén a rigai brit nagykövetségen kapott beosztást, itt határozta el, hogy megtanul oroszul és az orosz irodalmat fogja tanulmányozni. Ezeknek az éveknek volt a terméke a *The Romantic Exiles* című műve.

A negyvenes évek elején és a második világháború idején feljegyzései a Foreign Office-ban, írásai a *The Times* hasábjain véleményformáló erővel hatottak, és nagy szerepet játszottak a második világháborút követő években, majd a hidegháború időszakában. A Szovjetunióval kapcsolatos előítéletmentes véleménye és javaslatai miatt az eluralkodó hidegháborús légkörben nem jutott katedrához. De forráskutató külföldi utjai az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban lehetővé tették úttörő szovjetológiai munkásságát. Szűzlin parasztpolitikájának ábrázolásával, majd – ötvözve hivatali és tudósi munkáját – diplomáciai műveivel Carr egyértelművé tette kimagasló értékeit a tudományos és – hozzáértő – politikai körökben.

A kötetben szó esett – különösen a bírálói által hangsúlyozott – emberi gyengéiről. Carr hetvenes évei végéig szinte minden erejét és figyelmét munkáinak szentelte. Ugyanakkor igen rezdülékeny belső életet élve igényelte azt, hogy valaki törődjön vele mint élettárs, mint osztatlan résztvevője életének. Olyan kapcsolatot igényelt, amelyben a szellemi együttműködés alap volt, és sokáig meghatározta az érzelme és érzések összhangját. Ez mindhárom hosszabb ideig tartó kapcsolatában sikerrel működött mindaddig, míg élettársai ki nem fáradtak, mondhatni, "ki nem dőltek" e nagy és szorgalmas elme szolgálatában. A munkájának élő és abba merülő Carr már a bekövetkezett elhidegüléseken nem tudott, és – a következő megértő léleknek feltárva problémáit – nem is akart változtatni. Életrajzírója nagyon finoman és szemléletesen illesztette be Carr magánéletének e problémáját: elvárásait a szeretett lényektől és munkája miatt azok elvárásainak viszonzatlanságát. A szeretetre vágyó, igen kicsiszolt agyú, szorgalmas tudós nem tudta megoldani mások és a maga igényeinek összhangját.

Az egyébként példás műből – szinte érthetetlen módon – hiányzik a forrásjegyzék, a felhasznált irodalom közlése.

ISZTORICESZKIJ OPŰT VZAIMOGYEJSZTVIJA ROSSZISZKJOJ I GERMANSZKOJ SZOCIALDEMOKRATII

(Az orosz és a német szociáldemokrácia kölcsönös kapcsolatainak
történelmi tapasztalatai)

Moszkva, 1998. 253 p.

A kötet, a Szociális és Nemzeti Problémák Független Orosz Intézete és az Ebert Stiftung közös kiadványa az orosz és német szociáldemokrata történészek 1998 márciusában rendezett konferenciájának előadásait tartalmazza. Egyfelől a jelzett új orosz intézettel nálunk nem sokan tartanak kapcsolatot, munkássága eléggé ismeretlen. Az intézet a mensevik-kutatások központjává lett. Kiadja a *Mensevikek 1917-ben* című kötet sorozatot (amelynek nálunk alig volt visszhangja), valamint nagyobb tanulmánykötetet jelentet meg, amelyben az orosz politikai pártokat mutatja be a 19. század végén és a 20. század elején. Mindezzel megalapozzák Oroszország 1917 utáni történetének feldolgozását.

Másfelől kevés az olyan történész rendezvény, amelyet magyar kutatóintézetek az Ebert Stiftunggal, illetve annak budapesti kirendeltségével együtt rendeznek, különösen munkásmozgalmi, szociáldemokrata témában, pedig alkalmakban nem lenne hiány. A moszkvai konferenciát ugyanis abból az alkalomból rendezték, hogy 1898-ban alakult meg az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt. S ezt az eseményt az Ebert Stiftung 100 év után is láthatóan jelentős történelmi eseménynek tekinti.

A konferencia megnyitóját orosz részről N. I. Gorskov (feltehetően az intézet igazgatója) tartotta. A beszéd igen jellegzetes és több szempontból is tanulságos. Elsősorban, hogy ilyen alkalomból most mit hangsúlyoznak felelős orosz történészek. Gorskov mindjárt a kezdet kezdetén aláhúzza, hogy az orosz és német szociáldemokrácia között mindig szoros volt a kapcsolat, kezdetben a fiatalabb orosz párttal szemben a német mint "idősebb testvér" adott támogatást, később viszont ez a kapcsolat az egyenjogúság alapján fejlődött tovább. Megjegyezte, illetve elismételte, hogy a német párt a II. Internacionálé életében központi szerepet játszott (kérdés, hogy mit szólnának ehhez a franciák, vagy ugyanez miként hangzott volna el egy orosz–francia konferencián).

Gorskov mindjárt megnyitója elején hangsúlyozta, hogy ezek a kapcsolatok 1917 után, de mint jelezte, az OSZDMP megalakulásának 25. évfordulójára megszakadtak, hamis pályára kerültek. Ez az orosz hazai viszonyokat illeti, hiszen az orosz mensevik emigráció jó része Németországban élt tovább. Itt utalt arra, hogy Martov és Otto Bauer között milyen személyes és eszmei barátság alakult ki, hogy Martov milyen jelentős szerepet játszott a német USPD 1920-as hallei kongresszusán. Ezt a zászlót emelte fel Martov korai halála után Dan, és igen értékes szolgálatoakat tett az orosz valóság feltárásában a Berlinben megjelenő mensevik folyóirat, a Szocialiszticeszkij Vesztnyik. Gorskov egyáltalán nem szólt a bolsevik–német kapcsolatokról.

A német beköszöntőt Bernd Feulenbach tartotta, aki a Német Szociáldemokrata Párt (SPD) elnöksége mellett alakult Történelmi Bizottság vezetője. Feulenbach hangsúlyozta, hogy a bizottság a német történelem tanulságainak és problémáinak elemzésére hivatott. Feulenbach szintén a német és orosz szociáldemokrata kapcsolatokat állította a központba, de mindjárt hozzáfűzte: "nem valami absztrakt módon, hanem az orosz történelemben, illetőleg a Szovjetunió történetébe beágyazva". Fontos témaként jelölte meg az orosz forradalmat és a polgárháborút, csakúgy, mint az orosz emigrációt, s a Szocialista és a Kommunista Internacionálé ellentéteit. És persze a "Sztálin és a sztálinizmus" jelenségének vizsgálatát. Mindjárt ehhez hozzátette Hitler és a "nemzetiszocializmus" vizsgálatát is. Megjegyezte, hogy nem lehet megfeledkezni azokról a "korszakos jelentőségű" évekről, az 1989–91-es történekekről, amelyek oly nagy változásokat hoztak magukkal.

Német részről a fő referátumot Helga Grebing tartotta, a göttingeni egyetem volt professzora, az Ebert Stiftung egyik vezető munkatársa, jelenleg az SPD Történelmi Bizottságának helyettes vezetője. Előadása ezúttal is nagyívű volt. Címe: *A demokratikus munkásmozgalmak Európában a 19. század végén és a 20. század elején*. A tízoldalas szöveg sűrű mondanivalóját természetesen nem lehet néhány sorban elmondani. Mindjárt a címmel feltűnő a "demokratikus" jelző ilyen hangsúlyos kitétele. Grebing azzal az utóbbi időben nálunk szokatlan megállapítással nyit, hogy ez a korszak a munkásmozgalmak ún. "klasszikus kora", amikor Európa csaknem valamennyi országában megerősödött és fontossá vált a munkásmozgalmak. Grebing ezután felvázolt egy olyan kronológiát, amely nem szűkül le a német–orosz régióra. A korszakolás egyfelől a munkásmozgalmat, másfelől az ipari fejlődést, s magának a munkásságnak a kialakulását vette figyelembe. Ilyen alapon az első korszakot 1830-cal zárja. A második korszak 1864-ig tart. A harmadik korszak: 1864–1914. (Vagyis – érdekes módon – egy korszaknak tekinti az I. és a II. Internacionálé korát.) A negyedik korszak 1914-től 1945-ig tart. S 1945-től kezdődik az ötödik korszak (amit e helyütt ő egyáltalán nem kívánt érinteni). A harmadik főszakaszt jellegzetes vonásként Grebing a nagy szociáldemokrata pártok és a velük szövetségben álló nagy szakszervezetek létrejöttét emelte ki. Ehhez hozzátette, hogy a korban a marxista felfogás elfogadása általánossá vált.

Grebing szinte a teljes európai mezőnyről, a fő pártokról rövid jellemzéseket adott – s ezeknél persze egyenként meg is lehet állni, kiegészítéseket fűzni hozzájuk. Ami viszont jellegzetes: az áttekintés személytelen. Mintha a nagyipar kialakulása automatikusan vonta volna maga után a “hőskorszak” nagy pártjainak létrejöttét, így számos esetben kitűnik, hogy a negyedik és ötödik korszakban az akkori vezetők nem nőttek fel a feladataikhoz. Megemlékezett az 1903-as orosz pártszakadásról – és kevésbé meglepő, hogy akkortól kezdve nem rokonszenvezett a bolsevikokkal.

Szinte ugyanezt a témát vizsgálta V. V. Selohajev, az új orosz intézet közép-európai régióval foglalkozó osztályának vezetője. A német és orosz helyzetet, az alternatívákat és a pártok állásfoglalásait hasonlította össze. A konferencia jól láthatóan igen nagy figyelmet fordított a tematika historiográfiájára (főként az orosz felől). M. I. Szmimova, a moszkvai műszaki egyetem docense előadást tartott arról, milyenek az OSZDMP historiográfiájának jelenlegi tendenciái, illetőleg mennyiben jelentkeznek még a múlt hagyományai.

Végül meg kell emlékeznünk néhány olyan jeles orosz történész előadásáról, akik ismeretesen hosszabb ideje foglalkoznak a témával, s akik közül nem egynek magyarul is jelent meg monográfiája, vagy megfordultak Magyarországon. Ezek között van Sz. V. Tyutyukin, aki a mensevikek történetéről könyvet jelentetett meg, s aki jelenleg az Orosz Tudományos Akadémia eszer forradalmakkal foglalkozó bizottságának elnöke. Tyutyukin itt az OSZDMP 1917 októbere előtti történetének hazai historiográfiáját – és ezen belül is a legutolsó, jelenlegi korszakát – elemezte.

Ezt követték az olyan orosz előadások, amelyek mintegy végigkövették az OSZDMP történetét. O. V. Volobujev arról beszélt, hogy az első, 1905-ös orosz forradalom idején az OSZDMP milyen politikai és szociológiai modellt dolgozott ki. V. V. Zvejev még korábbi időszakra nyúlt vissza. A narodnyikok és a szociáldemokraták viszonyát N. V. Blinov, a moszkvai egyetem professzora vizsgálta. A konferencia tematikájából természetesen nem hiányozhatott a nemzeti kérdés sem.

Akadtak azonban új, kevésbé kitaposott témák is. Az 1917-es orosz forradalom egy másik, régi orosz kutatója, A. P. Nyenarokov a konferencián azzal lepte meg hallgatóit, hogy az orosz–német szociáldemokrata kapcsolatokról beszélt a polgárháború éveiben. L. G. Protaszov pedig “a modern kor követelményeinek” engedve azt elemezte, hogy a parlament szerepét illetően mi volt a német és az orosz szociáldemokrata párt felfogása.

A konferencián jelen volt I. H. Urilov, aki 1997-ben jelentetett meg testes, új szemléletű és hatalmas anyagot feldolgozó monográfiát Julij Martovról. Urilov ezúttal is Martov tevékenységéről, német kapcsolatairól közölt új adatokat.

Végül B. Feulenbach vezette fel a konferenciát a jelenkorig, a szociáldemokrata pártoknak “a totalitárius” rendszerekre adott válaszait mutatva be.

Jemnitz János

SZTALIN I HOLODNAJA VOJNA

OTV. RED.: A. CSUBARJAN

(Sztálin és a hidegháború)

Moszkva, Insztitút vszeobscsej isztorii RAN, 1998. 367 p.

A balkáni válság következtében ismét feszültebbé váltak a kapcsolatok Oroszország és a Nyugat között, ami azt eredményezte, hogy az orosz társadalomban újra felerősödött a hidegháborús érzés. Minél nagyobb ma az új konfrontáció létrejöttének veszélye, annál tanulságosabbak az 1940-es évek második felének tapasztalatai, amikor is a korábbi “frontbarátságot” néhány év alatt az egykori szövetségesek éles szembenállása váltotta fel. Ezért is érthető, hogy a hidegháborúval kapcsolatos kutatások napjainkban nem kizárólag csak történelmi érdeklődésből fakadnak.

Az itt ismertetendő könyv egy, a hidegháború történetét feldolgozó nemzetközi projekt keretében jött létre. A munkálatokat a washingtoni Woodrow Wilson Központ kezdeményezte. Ennek keretében 1993 nyarán Moszkvában konferenciát szerveztek, ahol egy sor olyan előadás hangzott el, amelyek orosz párt- és külügyi levéltárak egykor titkos, nem régen felszabadított anyagaira építve mutatták be a hidegháború korszakának legjelentősebb nemzetközi konfliktusait: a szovjet–jugoszláv szakítást (1948), a magyar és a szuezi (1956), a berlini (1961), a karibi (1962) és a csehszlovák (1968) válságot. A kutatások keretében jelent meg a *Holodnaja vojna. Novüe podhodü, novüe dokumentü* (Hidegháború. Új megközelítések, új dokumentumok. Moszkva, 1995) című tanulmánykötet, valamint egy széles dokumentumválogatás: *Szovjetszkij Szujuz i vengerszkij krizisz 1956 goda* (A Szovjetunió és az 1956-os magyar válság. Moszkva, 1998).

Jelen kötet tanulmányai a szovjet–amerikai – tágabb értelemben a blokkok közti – kapcsolatok történetének különböző kérdéseit mutatják be 1945–53 között. A két rendszer szembenállásának terepe ebben

az időszakban – Németország mellett – Kelet-Európa volt, ezért nem meglepő, hogy több tanulmányt szenteltek a kelet-európai problematikának: mindenekelőtt Lengyelország és Csehszlovákia szovjetizálásának. Miután Sztálin ráébredt arra, hogy országa nem eléggé felkészült egy újabb háborúra, először nem annyira az új geopolitikai szerzemények – amihez a szövetségesek is hozzájárultak Jaltában és Potsdamban – kiterjesztésére, mintsem inkább az azok feletti ellenőrzés megtartására törekedett, és ehhez a lehetőségeinek az adott pillanatban a legmegfelelőbb taktikát választotta. A szovjet rendszer átvételét a régió országainak alávetésére nem egyből és nem mindenütt alkalmazták. Mint 1939-ben a Németországgal megkötött paktum esetében, úgy 1945–46-ban is a politikai pragmatizmus időlegesen a kommunista ideológia fölé kerekedett. A régió országaiban, így Magyarországon is, a szocialista jelszavakat egy ideig háttérbe szorították. Egyes alkalmakkor a moszkvai megbízottaknak kellett a hazai kommunistákat türelemre inteni, lebeszélni olyan meg gondolatlan akciókról, amelyek csak kompromittálták volna a kommunista pártokat, és így a végső osztályharc előtt meggyengítették volna társadalmi bázisukat. A stratégia, hogy a Szovjetunió érdekszféráját kiterjesztik, azonban továbbra is változatlan maradt. Sztálin és környezete, még ha egy ideig nem is hirdették, a kelet-európai országoknak egyértelműen a kommunista fejlődés perspektíváját szánták. Mint például Milovan Djilas memoárjából ismert: Sztálin 1945 áprilisában külföldi kommunisták, a jugoszláv delegáció előtt nyíltan megmondta, bárki, aki a háború során bizonyos területeket elfoglal, azokra kiterjeszti a saját rendszerét, másként ez elképzelhetetlen. 1947 közepén, amikor a kelet-európai országoknak felajánlották a Marshall-segélyt, Sztálin komolyan tartott a nyugati befolyás megerősödésétől, és véglegesen elutasított minden olyan törekvést, amely a már meglévő és érezhető európai szakadás megállítására és visszafordítására irányult. Az erő politikáját választotta.

Amilyen mértékben romlottak a Szovjetunió kapcsolatai a Nyugattal, olyan gyorsan vált a szovjet érdekszféra egy közös központból irányított, mindenütt a kommunista pártok monopol uralmára épülő homogén blokká. Ezt a célt szolgálta 1947 őszén a Kominform létrehozása, amelynek az volt a feladata, hogy a pártok közti, a kominternes időkből megmaradt hierarchikus rendet államok közti viszonyná alakítsa át. A Kominform II. kongresszusának (1948) az volt a küldetése, hogy a kelet-európai táboron belül véget vessen mindenféle határozatlanságnak, "ingadozásnak", "eszmei zűrzavarnak". A titói Jugoszlávia ellen hozott határozatok tanulsággal szolgáltak a többi ország számára is.

Valentyina Marina cikkében bemutatja, milyen változásokon ment át a szovjet politika Csehszlovákiával kapcsolatban 1945–48 között, milyen szerepet játszott a szovjet tényező az 1948. februári eseményekben, amelyek végül a kommunista diktatúra bevezetését eredményezték. Csehszlovákia szovjet érdekszférához kerülése kizárta annak a lehetőségét, hogy a nyugati államok a kommunizmus elvetőinek oldalán aktívan beavatkozhassanak az eseményekbe. Ugyanez történt 1956-ban Magyarországon és 1968-ban Csehszlovákiában.

A lengyelországi eseményeket tárgyaló tanulmányokban a szerzők bemutatják a sztálini vezetés nyomásgyakorló mechanizmusait, a szovjet állambiztonsági szervek szerepét Lengyelország szovjetizálásában. Különös figyelmet érdemelnek azok az adatok, amelyek azt bizonyítják, hogy a szovjet speciális szolgálatok közreműködésével 1946–47-ben meghamisították a lengyel nemzet fejlődése szempontjából életbevágóan fontos, az alkotmányos berendezkedésről döntő népszavazás, valamint a parlamenti választások eredményeit. Miként *Inessza Jazsborovszkaja* tanulmányából kitűnik, a lengyel kommunista vezetésen belül elvi nézeteltérések voltak a szovjetekkel fenntartott kapcsolatok jellegét illetően. A kominteres tanításon át nem esett Gomuljától eltérően – aki a kapcsolatokat nagyobb egyenlőség alapján képzelte el – a pártvezetés moszkvai csoportja, élén Bieruttal, az új politikai konjunktúrában vonakodás nélkül alávetette magát a Kreml diktatúrájának. Viselkedésüknek megvolt a maga logikája. Fennállt ugyanis a reális veszélye annak, ha Lengyelország ellenkezni kezd a ráerőszakolt modellel szemben, nemcsak Jugoszlávia sorsára juthat, hanem elveszítheti azokat a területeket is, amelyeket a háború után Németországtól kapott, mivel a Szovjetunió szilárd álláspontja jelentette a garanciát az új, Lengyelország számára nagyon előnyös lengyel–német határok tekintetében. Vita tárgyát képezheti, milyen árat kellett volna fizetnie Lengyelországnak, ha megérti a Kominform hierarchiáját.

Leonid Gibijanszkij a Szovjetunió politikáját elemzi a trieszti kérdésben. Sztálin 1945 májusában, amikor nem akarta kiélezní a viszonyt a Nyugattal, hajlott az engedményekre (Tito haserege vonuljon ki az elfoglalt városból). Lépéseinek határt szabtak egyrészt a nemzetközi erőviszonyok, másrészt pedig a szovjet külpolitika prioritásai.

A Szovjetunió és a nyugati államok német kérdésben elfoglalt álláspontját elemzi Sztálin utolsó éveiben *Alekszej Filitov*. A Kominform történetének jeles kutatója, *Grant Adibekov* ezúttal a nemzetközi szervezet hanyatlására fordítja a figyelmét. A Tájékoztató Irodát Sztálin azért hozta létre, hogy ellenőrzése alatt tartsa a kommunista mozgalmat az egész világon. A szervezet jelentős szerepet játszott a Jugoszlávia elleni pszichológiai háborúban az 1940-es évek második és az 1950-es évek első felében.

Sok tekintetben újdonságnak számít *Vlagyimir Pecsatnov* cikke, amelyben a szerző a szovjet propaganda mechanizmusát elemzi a nyugati országokban. A tanulmány alapján véve megcáfolja a korabeli állítást, miszerint "veszélyes fegyver" van a Kreml kezében. A háború ideje alatt hozott hatalmas áldozatok

áraként a Szovjetunió valóban nem kis politikai tőkét szerzett. Elég az amerikai hadvezetés 1945 tavaszán, az elbai találkozást megelőzően, tisztek számára kiadott utasításra utalni. Ebben az áll, hogy "a világ elismeri a Szovjetunió kormányának és hadseregének erejét, népének magas erkölcsi színvonalát és közös ügyünkért tett hatalmas hozzájárulását". A megszerzett politikai tekintélyt jól lehetett a külföldi propagandában hasznosítani, de a túlzott átideologizálás, a hozzá nem értés, a felsőbb vezetőktől való félelem, akik kellő kompetencia nélkül is beleszóltak az alkotómunkába, az újításoktól való félelem nagymértékben csökkentették hatásosságát.

Jelena Zubkova a közvéleményt vizsgálja a hidegháború éveiben. A szovjet propaganda a kialakult hidegháborús légkört arra használta fel, hogy a közelgő háború lehetőségét emlegetse, és félelmet szüljön a népbe, ami végső soron csökkentette a győzelem után be nem váltott ígéretek következtében létrejött elégedetlenség érzését, illetve segítette az indulatok keltette energiákat a külső és belső ellenség ellen folytatott, ellenőrzött harc medrébe terelni. A – mitikus vagy reális – háborús veszélyre való tekintettel a nép kész volt a további áldozatokra, a mesés életről szóló álmainak megvalósulását későbbi időkre kitolni, valamint a hatalom népszerűtlen intézkedéseit megbocsátani, amennyiben azok az új háborús konfliktus elkerülésére irányultak.

Az itt bemutatott könyv nem meríti ki a hidegháború minden kérdését. Az említett kutatási terv keretében jelenleg a hidegháború történetének fordulópontjait feltáró kollektív monográfiák készítése folyik.

Alekszandr Sztikulin

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bodnár Erzsébet, PhD, egyetemi adjunktus, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Czövek István, kandidátus, habilitált egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza

Halász Iván, egyetemi tanársegéd, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

H. Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Kende Tamás, történész, Miskolci Egyetem

Lagzi Gábor, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Szili Sándor, a Magyar Russzisztikai Intézet munkatársa, Budapest

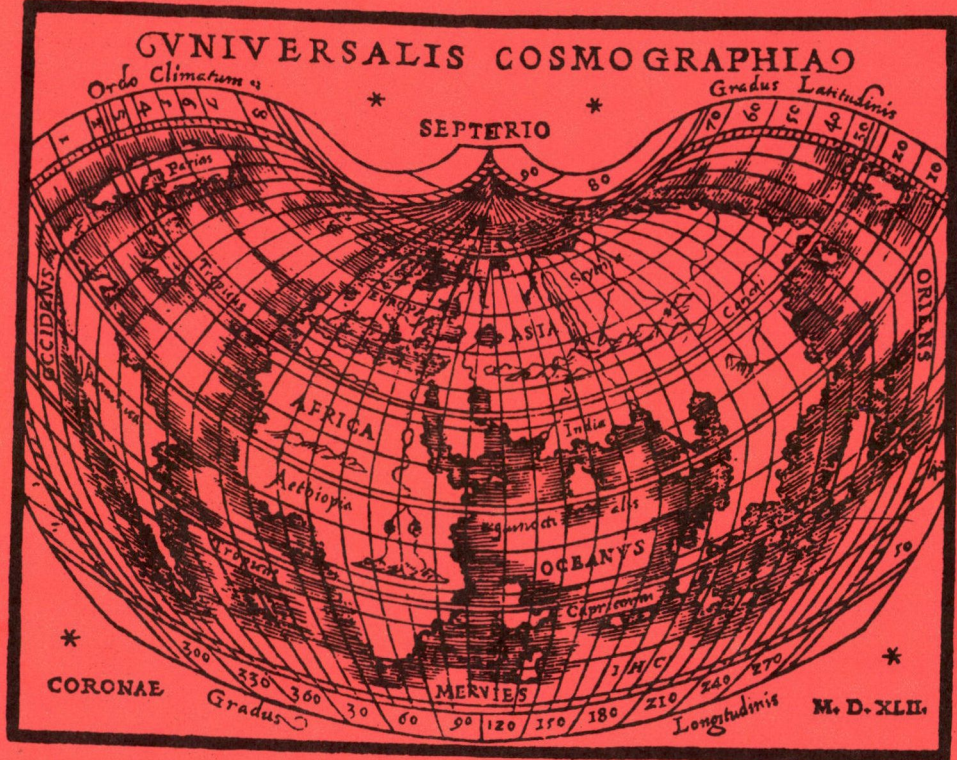
Sztikalin, Alekszandr, kandidátus, tudományos munkatárs, Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai és

Balkanisztikai Intézete, Moszkva

V. Molnár László, kandidátus, egyetemi docens, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

VILÁGTÖRTÉNET

2000 ősz-tél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2000. ősz-tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Illés Valér: A tudás arisztokrátiái. A francia akadémiák története 1789–1799	3
Molnár Péter: Egy diktatúra tankönyvei. A hitleri Németország tankönyvpolitikája	23
Szilágyi Ágnes Judit: A brazil nemzeti tanterv megalkotására tett kísérlet az 1930-as évek közepén	42
Bíró László: A zadrugák felbomlásáról	51
Matus László: Ján Kollár és a pesti szlovák evangélikusok asszimilációjának problémája a 19. század húszas éveiben	61
Hornyák Árpád: A belgrádi konvenció	74
Pankovits József: Jegyzetek, olvasmányok titkosszolgálati ügyekről	85
SZEMLE	
J. Lee Thompson: Northcliffe. Press Baron in Politics (Ism.: H. Haraszi Éva)	93
Bátonyi Gábor: Britain and Central Europe 1918–33 (Ism.: Rab Virág)	93
Péteri György: Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations After World War I (Ism.: Rab Virág)	95
G. Kovács László–Ivan Kamenec: Jozef Tiso (Ism.: Janek István)	97
M. V. Latüs: „Prazsszkaja veszna” 1968 g. i reakcija Kremlja (Ism.: Alekszandr Sztikalin)	98
Marxims and Struggle. Towards the Millennium (Ism.: Jemnitz János)	101

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 360,-Ft, példányonkénti eladási ára: 180,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadványt a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17.),
Tel.: (42) 447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Mitterli Nikolett
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A TUDÁS ARISZTOKRATÁI. A FRANCIA AKADÉMIÁK TÖRTÉNETE 1789–1799

A francia forradalomra vonatkozó szakirodalomban jelentős mennyiségben találkozhatunk olyan véleményekkel, amelyek a forradalom és az ancien régime között teremtdött éles szakadék létrejöttét, a múlttal való radikális szakítás gondolatát erősítik. Vajon a tudományok területén, nevezetesen az akadémiák életében is ilyen hirtelen váltást jelöl korszakunk? Mennyiben folytatja a forradalom a régi rend hagyományait – építkezik az elért szellemi és társadalmi vívmányokra vagy eltörli az elmúlt korszak szellemi központjai által létrehozott eredményeket?

A királyi alapítású akadémiák

Az akadémiák már a forradalom előtt is jelentős szerepet töltöttek be a tudományos élet szervezésében Franciaországban. Ha definiálni akarjuk, egyértelműen nevezhetjük őket művészeti és tudományos társaságoknak, amelyek országszerte szellemi központokat és az elit gyülekezőhelyét jelentették. Megállapítható, hogy ezek a testületek alapvetően járultak hozzá a felvilágosodás eszméinek terjesztéséhez.¹

Az első az akadémiák sorában a Francia Akadémia volt (1635), amely egyszerre elégítette ki a francia nyelv fejlesztését szorgalmazó nyelvészek, költők igényeit, valamint az államét, amikor a nyelv fejlesztésével a kor követelényeihez igazította azt. A következő alapítások is ennek az érdekeknek a szolgálatában álltak. Így a Francia Festészeti és Szobrászati Akadémia 1648-ban, a Táncakadémia vagy a Zeneakadémia. Az 1660–70-es években sorra lehetünk tanúi a királyi példa követéseként az egyes művészeti és tudományos területek irányítására létrehozott akadémiai szervezetek megalakításának. Ennek az állam által gyakorolt ellenőrzésnek és irányításnak a tudományos életet érintő alapvető megnyilvánulása volt az 1666-ban alapított Académie des Sciences (Tudományos Akadémia) létrehozása.²

A minta országszerte elterjedt. Párizs példáját követve 1674 és 1715 között 12, 1760-ig 20 szervezet született meg. Ezek királyi pátenssel ellátott művészeti és tudományos akadémiák vagy anélkül működő irodalmi társaságok voltak, és nem nélkülözték a püspökök, a gazdag nemesi réteg és az intendánsok támogatását sem. Az anyagi finanszírozás a helyi municipalitás és a tartományok feladata volt. A társaságok a nagyobb vidéki városokban gyökereztek meg legelőször, főleg a húszezernél nagyobb lélekszámú települések bizonyultak fogadóképesnek, hiszen ezekben a városokban alakult ki igény a költészet, az irodalom, az ékesszólás gyakorlására. Ezeken a helyeken befogadásuk hamar megtörtént, de a tudományos társaságok segítséget nyújtottak például azoknak a városi ünnepeknek a megszervezéséhez is, amelyekhez a tudósok szakértelme nélkülözhetetlennek bizonyult.

Több szemszögből is módunkban áll megvizsgálni a működésüket. Ha a forradalom korszakában alkalmazott megközelítés alapján tesszük ezt meg, a tudóstársaságok társadalmi hasznosságát, a tudományos haladásban játszott szerepüket, a közös érdekében kifejtett tevékenységüket kell nagyító alá vennünk.

A salut public érdekében kifejtett tevékenységükről a következő mondható el. A tudás terjesztését mindennél fontosabb feladatnak tekintve, bebizonyították a tudomány társadalmi hasznosságát, és azt, hogy képesek összeegyeztetni a helyi hagyományokat az új tudományos eredményekkel. Társadalmi feladataik közé tartozott egy iránymutató életfilozófia kialakítása, a tudomány, a társadalom haladását szívügyüknek tekintő polgárok összefogása, a tudás és kultúra kialakítása, asszimilálása és terjesztése. Miben mutatkozott meg ez gyakorlatilag? Nyilvános felolvasások, a kölcsönzés lehetővé tételével népszerűsítették az újságok, hirdetések, általános és szakkönyvek olvasását. Nagy szerepet játszottak ebben azok az akadémiai tagok, akik jelentős magángyűjteménnyel rendelkeztek, amelyet a köz javára is hajlandók voltak könyvtárak szabad használatba adásával biztosítani. Lyonban például a városi vezetés és a helyi akadémia hagyatékokból, adományokból és vásárlással beszerzett készlettel kívánta segíteni az olvasóközönség könyvhöz jutását. Rouenban a már fentebb említett módszerrel az akadémikusok saját könyvtárak közkinccsá tételével elégitették ki a kultúraéhséget. Dijon és Marseilles városa pedig bevezette a kölcsönzés gyakorlatát.³ Így vált általánossá az olvasás művészete, s ennek a folyamatnak köszönhetően terjedtek el az ország területén a felvilágosodás eszméi is. Megszülettek az első közgyűjtemények, amelyek műtárgy- és növényritkaságokat is bemutatnak. A vidék fővárosaiban ezek a tudományos társaságok a társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő vagy ahhoz felzárkózni igyekvők „szalonjaiként” is működtek. A vidék körülményei között is a tudomány és a hatalom találkozási pontjaként, a királyi hatalom kisugárzójaként és az új ismeretek terjesztőiként funkcionáltak.⁴

A 18. század második felétől a tudományos tevékenység visszaszorulását lehetett tapasztalni. A vidéki akadémiai hálózat elterjedésével és a testületek és tagok között rendszeressé váló levelezéssel kiszélesedtek a lehetőségek az új tudományos eredmények „áramoltatására”, megvitatására és a helyi elszigeteltség feloldására. A tudományok művelése és terjesztése divatos tevékenységgé emelkedett. Természetesen nem minden város alapított tudományos társaságot.⁵

Vizsgáljuk meg, milyen társadalmi összetétel jellemezte az akadémiákat! Természetesen a tudománnyal foglalkozó társaságok többségében a nemesség képviselői jeleskedtek a legnagyobb számban. Ezt a statisztikai adatot azonban nem lenne helyes arra felhasználni, hogy átvéve a korszak akadémiaellenes véleményeit, a régi rendhez és a privilégiumokhoz való kötődést bizonyítsuk vele. Mérlegelnünk kell azt a tényt, hogy ebben a korszakban is a nemesség gyermekei voltak azok, akik a legnagyobb számban tudtak megfelelő tanulmányok után a tudományos életbe bekapcsolódni. De nem volt szó valamiféle korlátozásról, amely csak a nemesi réteg számára tette volna lehetővé a tudományos életbe való bekerülést. Az akadémiák soraiban éppúgy találhatunk harmadik rendbeli orvosokat, jogászokat, pénzembereket, tanárokat, kis számban kereskedőket, manufaktúra-tulajdonosokat, mint az első és

második rend képviselőit. Megállapítható tehát, hogy az igen vegyes képet mutató társadalmi részvétel ellenére a korszak az új tanok megismerését nem tekintette a kiváltságos rendek privilégiumának, s az együttes célokért történő munka adott esetben fontosabbnak tűnt a féltett presztízs őrzésénél.

A haza tudós arisztokratái és az új rend ellentétei

A tudóstársaságok szempontjából a forradalom mindenképpen válságidőszakot jelentett, ha csak az általuk betöltött szerep átértékelésének, politikai vagy egyéni célokra való felhasználásának tendenciáját vizsgáljuk. Az elmúlni látszó korszak krízise a tudományt is kíméletlenül elérte, s az akadémiák által betöltött magasabb rendű feladatok elvégzésének eredményességét, sőt eszmei alapjait is kritika alá vonta. A rendi gyűlés összehívása az akadémiái tagok számára is korszaknyitányt jelölt. Már a forradalom legelső napjaiban vita indult a testületekről. Sokan fejtették ki véleményüket jövőbeni sorsukról: Le Gentil és Bossuet meg kívánta őrizni a társaságokat a királyi fennhatóság alatt, s ellenlábasait azzal vádolták meg, hogy politikai tribünné kívánják degradálni a tudomány szent mezejét. Laplace ellenben a nemzetgyűlés irányítása alatt látta volna szívesen, s a közvélemény is ellenségesen lépett fel az akadémiákkal szemben. Monge és Fourcroy – lelkes forradalmárokként – a mérsékelteket az arisztokrácia védelmezőinek vélték.

1793. augusztus 8-án a Nemzeti Konvent elrendelte az az idáig az állam által pénzügyileg is támogatott akadémiák és irodalmi társaságok felosztatását. Súlyos csapást jelentett ez az akadémiák életében, amelyek az irodalom és a művészetek legfőbb propagálóinak bizonyultak; mindemellett összegyűjtötték a kor legtehetségesebb tudósait és művészeit. Véget vetett ez annak a protektori szerepnek is, amelyet idáig a király képviselt mint a művészetek és tudományok támogatója és védelmezője.⁶ Megszűnt a tudományos élet irányítása, amit leginkább azért értékelték sorscsapásnak művelői, mert eltűnt a tanácsot, támogatást és országos szintű értékelést nyújtó testület. A tudományos akadémiák, ha minimális szinten is, de kapcsolatokat tartottak fenn külföldi társaságokkal, ami biztosította a francia eredmények nemzetközi szintű összehasonlítását.

Az új republikánus rend kiépülésével az olyan társaságok számára, amelyek az előző korszakban több szállal kötődtek a királyi mecenatúrához, erkölcsi, politikai és anyagi támogatást nyertek a hatalomtól, szükségesnek bizonyult volna új legitimitásuk bizonyítása.

Ellenérzést szült a tagok kinevezésébe beavatkozó hatalom állandó közreműködése és a közöttük mutatkozó egyenlőtlenség is. A társaságok természetes ellenségeinek mutatkoztak azok a tudósok, áltudósok, művészek és dilettánsok, akik nem jutottak akadémiái székhez, hírnévhez, megbecsüléshez. Számukra a kiváltságos testületek mindenféleképpen zsarnoki társaságoknak, a fejlődés és haladás ellenségeinek tűntek. D’Alembert állítása szerint az akadémiái tagok megválasztásánál sok visszaélést lehetett tapasztalni, s az idő múlásával a választás csak egyre bonyolultabb lett. Számosan igyekeztek bejutni a tudományos elit berkeibe, amiért alkalmanként nagy áldozatot kellett vállalni. Az akadémiák szervezeti felépítése a kor

követelményeinek nem felelt meg, mivel egy teljesen hierarchizált rendszerről volt szó, amely saját kezdeményezéseinek is gátat vetett. A tagok igen különböző jogállásúak voltak, így más és más jogokkal bírtak a szervezeten belül. Rendes állandó és tiszteletbeli címekkel ruházták fel a csatlakozottakat, de ahhoz, hogy valaki véglegesen bekerüljön például az Académie des Sciences nagy tekintélyű tagjai közé, a király kegyét is el kellett nyernie.

A sikeres felvételt azonban pénzügyileg lehetett a legjobban megalapozni. Sok vagyonos ember, elsősorban a nemesek köreiből, támogatott anyagilag valamilyen kutatást, tudományos karrierjének és hírnevének megalapozása érdekében. Példa erre Lavoisier, aki adóbérlőként jutott akkora vagyonhoz, hogy életének későbbi időszakára biztosítania sikerült tudományos karrierjének, laboratóriumának és publikációinak anyagi hátterét. A legjobb eset tehát az volt, ha valaki vagyonos családba születve áhítozott tudományos karrieréről. Még a súlyos anyagi áldozatok ellenére is megtörténhetett, hogy a megüresedett akadémiai székre várva több éven keresztül vizsgálták a jelölt alkalmasságát, majd végül, Lavoisier esetében is, a végeredmény csak egy segédkémikusi hely odaítélése volt.

Sok olyan emberben okozott ez törést, akik kevesebb tehetséggel megáldva indultak neki az akadémiai posztok elnyerésének. Kérdés, hogy ez a sértettség a forradalmi eseményektől átitatva mennyire fokozódott fel és jelentett komoly támadási alapot 1789 után. Az mindenesetre megállapítható, hogy a forradalom előestéjén már jelentkező szabadabb sajtóhangok és az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában lefektetett sajtószabadságnak köszönhetően 1792 augusztusáig szinte semmilyen korlátozástól nem szenvedő publicisztika tág teret adhatott a társaságok ellen éles kirohanásokat intéző véleményeknek, a közvéleményt is az akadémiaik ellen fordították.⁷

A Mercure de France 1790. októberi számában következőképpen rajzolták meg az akadémikus portréját: "Un académicien mange dans un fauteuil de velours, et à lui seul, la nourriture de quarante ménages de campagne. Plus l'académiciens rentés tant qu'il y aura des travailleurs à salarier, des pauvres à nourrir, des créanciers à satisfaire... Les académiciens ont toujours été les lanternes sourdes des tyrans."⁸ („Az akadémikus bársonyszékben eszeget, és egyedül annyi ételme van, mint negyven vidéki háztartás ételmisszeradagja. Minél több járadékból élő akadémikus van, annál több munkást kell fizetni, annál több szegényt kell táplálni, és annál több hitelezőt kell kielégíteni... Az akadémikusok mindig is a türannoszok alattomos ügynökei voltak.”)

Ez a hangnem azonban nemcsak az akadémiaik osztályrésze volt, hanem az ancien régime-ből átöröklött intézmények mindegyikét ilyen mértékű ellenszenv kísérte a forradalom egy évtizedén keresztül. 1789 előtt a tudományos társaságok működéséről csak pozitív véleményeket lehetett hallani, azonban július 14-e után az utcákon már megjelentek az első olyan jelszavak, amelyek az akadémiaik eltörlését követelték.

A régi rend monarchisztikus alapjainak kiszolgálói szerepébe történő beszorítás, amelyet a politikai publicisztika sugallt, azonban igen egyoldalú megközelítésnek bizonyulhatott és azoknak az érdekeit szolgálhatta, akik személyes okokból vagy politikai meggyőződésükből adódóan, kizárólag a fentebb említett látószögből szemlélték működésüket. Ezek a kritikusok figyelmen kívül hagyták, hogy

a felvilágosodás eszméinek elterjedése mindenekelőtt az akadémiai hálózatnak tulajdonítható. Közvetlenül a forradalom első napjaiban már kisebb támadások zavarták meg az akadémiák életét. A híres csillagász Bailly köszöntését, aki az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elnöki tisztét is betöltötte, például megzavarta az a tény, hogy Rochefoucauld herceg evvel szinte egy időben javasolta az akadémiai címek közötti egyenlőtlenség eltörlését.

1789. szeptember 2-án egy röpirat is a fokozódó ellenérzéseket fejezte ki: „Min-den akadémiai testület eltörlése, mint amelyek terhesek az államnak és ártalmasak a tudományoknak, az irodalomnak és a művészeteknek” címmel jelent meg az az írás, amely egyértelműen fogalmazta meg a jövő politikáját, s előrevetítette a tudományos testületek sorsát.

A kérdés azonban nem élvezett prioritást, így a nemzetgyűlés elé először csak az 1790-es évben kerül. Ettől az időponttól kezdődően több éven keresztül folyt a vita az akadémiai sorsát illetően. Az egyik első lépés a probléma megoldásának érdekében Talleyrand nevéhez fűződik, akinek javaslatára 1790. október 13-án egyéves moratóriumot fogadtak el annak reményében, hogy az Alkotmányügyi Bizottság egy újjászervezési tervet alkot a tudóstársaságok egészére vonatkozólag.

Marat, a meg nem értett tudós

Marat véleményét az akadémiai testületeket illetően 1791-ből ismerjük, amelyet „Les Charlatans modernes ou Lettres sur le charlatanisme académique” címmel fogalmazott meg. Ebben meglehetősen rossz véleménnyel nyilatkozott Párizs legnépszerűbb újságírója az akadémikusokról, akik szerint középszerűek és kevés tudással rendelkeznek, mégis mindentudónak nyilvánítják magukat anélkül, hogy a tudományok fejlődéséhez egy lépéssel is hozzájárultak volna. „Az ósdi előítéletek menedéke” – fogalmazza meg Marat. Ennek a véleménynek a kialakításában személyes kudarcai is nagy szerepet játszottak, ugyanis a Tudományos Akadémia nem volt hajlandó arra, hogy jelöléséről döntsön, pedig Marat saját magát korszakának egyik legkiemelkedőbb tudósaként definiálta. Csalódottságában ezt írta: „Cette collection d’hommes vains, très fiers de s’assembler deux fois par semaine pour bavarder à leur aise sur les fleurs de lys.” („Ez a semmirekellő emberek gyülekezete, akik arra büszkék, hogy egy héten kétszer azért gyűltek össze, hogy a Bourbon lilomról csevegjenek.”)

Ez a pamflet nagy hatást gyakorolt a közvéleményre, ugyanis az írás politikai pályafutásának legnépszerűbb időszakában született.

Chamfort és David támadásai

A kemény hangú pamfletjeiről híres Chamfort, aki az akadémiák legádázabb ellenségének bizonyult, írásaiban Condorcet-t semmirekellő tollforgatónak, Lalande-ot korcs macskának, a csillagász Rochon-t pedig egy olyan felkapaszkodott vidékinek nevezte, aki életében egyetlen dolgot sem volt képes feltalálni. Mi egy akadémiai szónoklat? – tette fel a kérdést. Két ember beszélgetése, melynek során az egyiket agyondicsérte az a második, aki már saját magát is agyondicséri olyan nézőközönség jelenlétében, amely mindkettőn jól szórakozik.⁹

Hatalmas erkölcsi és politikai nyomás nehezedett feloszlatásukig az akadémiákra és azok tagjaira. A Tudományos Akadémia a régi rend kiváltságából élőkölő maradvány jelképévé vált, az akadémikusi cím pedig egyenesen sértésnek minősült – emlékszik vissza Grégorie abbé. Elég volt műveltnek és tudósnak lenni ahhoz, hogy valakit „arisztokrataként” letartóztassanak.

Pedig igen hamar bebizonyosodott, hogy az akadémiák közreműködésére nagy szüksége van a köztársaságnak. Sok megoldandó feladat került a tudósok elé. Hogy csak egy példát említsünk meg ebből a korszakból, jelentős erőket kellett megmozdítani a tudóstársadalomnak az új súly- és mértékrendszer kialakításához, de a haza védelmére is felhasználták ismereteiket. A haza védelmében tevékenykedtek akkor is, amikor részt vettek polgártársaik hadi kiképzésében, a közéleti szervezésében vagy az ipari termelés fellendítésében.

Az akadémiával szembeni ellenszenv nyíltan is megnyilvánult, amikor 1793. március 12-én a Tudományos Akadémia ülésterméből minden híres régi tudós mellszobrát eltüntették. 1793. július 27-én az ülésükre érkező akadémiai tagok megdöbbenve tapasztalták, hogy termükből eltávolították a szőnyegeket és festményeket, s tíz nap múlva egy teljesen üres teremben kellett megtartaniuk esedékes ülésüket.¹⁰

Más éles támadások is megfogalmazódtak. Jacques Louis David már 1789 nyarán kifejtette ellenérzéseit a régi rend despotizmusát megtestesítő intézményekkel szemben. Később a Nemzeti Konvent és a Nemzeti Közigazgatási Bizottság tagjaként éles kirohanásokat intézett a tudományos társaságok ellen, vitatva azok létjogosultságát. David támadásainak elsősorban a Festészeti és Szobrászati Akadémia (Académie de peinture et de sculpture) képezte tárgyát, amelynek eltörlését 1792 novemberében már javasolta. Quatremère de Quincy is hasonló véleményt fogalmazott meg, amikor szuverenitásukat féltő, minden kiváltságot megőrző és a szabad szellemre saját elképzeléseiket ráerőltető csoportként tüntette fel őket. A legerőteljesebb támadásra azonban 1793. augusztus 8-án került sor, amikor megszületett az akadémiák megszüntetéséről szóló Konvent-határozat.¹¹

Mi volt ennek az ellenséges érzületnek az oka? Számos tényezőt lehet felsorolni, a legkomolyabbnak tűnő érv a David által a Nemzeti Konventben annyiszor megfogalmazott gondolat: az akadémiák által megtestesített despotizmus. Kifogásolni lehetett azt az igen ártalmas gyakorlatot is, hogy a Festészeti Akadémia fiatal művészei rákényszerültek mestereik kedvkeresésére akkor, amikor azok szinte minden hónapban váltották egymást. David ezt mondta: „Pour avoir appris douze fois l’art, [finissait] par ne rien savoir, parce qu’il ne [savait] pas à quoi s’en tenir.” („Akár ugyanazt a művészeti fogást is egy tucatszor kellett megtanulni úgy, hogy a végén semmit sem tudtál, mivel nem voltál tisztában azzal, hogy mihez tartsd magad.”)

Sokak szemében ezek a társaságok politikailag egy archaisztikus korszak képviselői voltak. Többen európai szintű kitekintést tettek, alátámasztandó ezt a véleményt. Összehasonlítási alapot képviselt a kor több francia politikusa szemében a mind gazdasági, mind politikai szempontból eszményi állapotokat megtestesítő Anglia. Brissot már 1782-től beszélt arról, hogy egy olyan modern országban, mint Anglia az akadémiák ritkaságszámba mennek, míg például az olyan monarchisztikus berendezkedésű, nem tudástól és babonától szenvedő országokban, mint például az itáliai félsziget államai, ezek a társaságok nagy számban működnek. Ezek az intézmények megsértik az újonnan kialakult társadalom eszméit, az egyenlőtlenség ideáját táplálva többek között azzal, hogy tagjaik között már a régi rend által is elvetett és a jelenben elfogadhatatlan hierarchikus berendezkedést őriznek. A Gironde vezető személyisége híres pamfletjében, amely „Un mot à l'oreille des académiciens de Paris” címet viselte, a következőket mondta: „Malheur à vous, docteurs de la loi, qui vous êtes saisis par la clef des sciences, et qui n'y étant point entrés vous – même, l'avez fermé à ceux qui voulaient y entrer.” („Ó jaj nektek, törvények tudói, kiket a tudomány titkai tartanak fogva, de nem léptetek be szentélyébe, még azok elől is elzárjátok, akik meg akarták azt tenni!”)

Az akadémikusok szemére vetette még, hogy megalázzák a független szellemiséggel rendelkező tudósokat, és nem ismernek el olyan különleges eseményekhez kapcsolódó felfedezéseket, mint az alvajárás vagy az állati magnetizmus.¹²

Ez a hierarchikus berendezkedés olyan külsőségekben is megmutatkozott, mint a Festészeti és Szobrászati Akadémiában bevett gyakorlat, ahol felszólalási jog és fenntartott ülőszék csak az akadémia tisztségviselőit illette meg. Az akadémiák tagjai külön csoportot képezve féltékenyen őrizték kiváltságaikat, soraikba pedig ritkán sikerült felvételt nyerni. A korszak embere számára valóban képviselhettek az akadémiák elitista tendenciákat, legfőképpen azért, mert ezek éppen a politikai érintkezés, működés területén mutatkoztak meg. Az akadémiákon belül is csak egy szűk réteg volt képes kiszolgálni a monarchia kulturális igényeit, főleg akkor, amikor gyakran ezt politikai fűszerrel itatták át. Ezek a személyek bizonyos védettséget is élveztek, s nagy erőfelfejtést mutattak a társadalmi heterogenitás, a szellemi és kulturális homogenitás megbékítésének érdekében.

Demokratizmus vagy elitizmus

Demokratizmus vagy elitizmus uralkodott tehát az akadémiák sorai között? Még a korszak emberének is el kellett fogadni, hogy évszázados hagyomány alapján működtek ezek a társaságok, s formálták mind az erkölcsi, mind a politikai viselkedést. A monarchisztikus berendezkedés alatt tehát a társadalmi kompromisszum kivételes megtestesítésének helyévé váltak, amelyet a kijelölt célok is képviseltek: így a társadalmi jóért való tevékenykedés, és annak szolgálatba állítása mind a nemzet, mind a hatalom üdvére. Ezt a nemes gondolatot talán Achard de Germanes, a grenoble-i akadémia tagja fogalmazta meg a legszebben: „Il devrait exister dans chaque pays une institution fondamentale, qui connaît une classe d'hommes pour imaginer tout ce qui peut contribuer à la félicité de ses habitants... enfin pour indiquer

à ceux qui ont l'autorité la route qu'ils ont à suivre pour réussir dans le plan du bien publique...¹³ („Minden országban léteznie kellene egy olyan alapintézménynek, amely összefogja azoknak az embereknek a csoportját, akik azon gondolkodnak, mivel lehetne hozzájárulni lakóik boldogulásához, és jeleznek a hatalmon lévők számára, milyen úton kell haladni a köz javának érdekében.”)

Kettős cél eléréséről volt tehát szó. Megfogalmazódott az akadémiai elit óhaja arra, hogy az uralkodó tanácsadójaként tevékenykedhessen, megvalósítva mindenki üdvére a felvilágosodás által átítadódott Franciaország tudósainak régi álmát, a hatalom és tudás összebékítését.

Bizonyosan így volt ez? A korszak filozófusai és az akadémiai tagok megosztott felelősséggel dolgoztak a régi rend felszámolásán. Ellentmondásosnak tűnhet tudományos szervezetek soraiban keresni a politikát. Ahogy Daniel Roche fogalmaz: meg kell értenünk, hogyan tette lehetővé a kulturális szociabilitás a közvélemény kialakulását, amely az állam és a polgárok közötti úrt töltötte ki, s hogyan működhetek nemcsak tudományos, de politikai fórumként is a cenzúra gyakorlásának idején. A forradalom idején megfogalmazott kritikák abból az alapvető és közismert kapcsolatból fakadhattak, amely az első akadémiák létrejöttétől kezdődően a tudomány és a hatalom között épült ki. A Francia Akadémia volt az első, amely létrehozta, a gyakorlatban megvalósította és működésében is megtestesítette az irodalom, a tudományok és az abszolutista állam egységét.

Tagadhatatlan, hogy a kezdeti időszakban része volt a cenzúra kiépítésében, működtetésében, illetve a születőben lévő sajtó ellenőrzésében. A király közvetlen felügyelete alatt a kultúra irányításában részt vevő hivatalok részévé vált. Segítette a király protokolláris fellépéseit, kialakította és ellenőrizte a nyelvhasználatot, közetikát és kultúrát formált. Azonban ez az együttműködés nemcsak a királyi udvar számára jelentett elsőrangú kapcsolatot: mindez fordítva is jelentős szereppel bírt, hiszen a „tudomány mindennapi alkalmazása” annak elismerését jelezte. Szükség is volt erre, hiszen a Bignon abbé és Colbert által létrehozott Académie royale des Sciences más, az egyház és az egyetemek által megtestesített külső hatás ellen is ideológiai támaszt nyújtott. A monarchiának szüksége volt az ünneplésre és dicsőítésre, aminek érdekében az akadémiai tagokat mozgásba is lendítették: jelszavakat, rendezvényeket, kitüntetésekkel kellett gyártani, amelyek a király dicsőségét hirdették. Kitűnő alkalom nyílt augusztus 25-én, Szent Lajos napján a hűség bizonyítására. A szuverén betegsége, felgyógyulása, születések, halálozások, békekötések is munkát biztosítottak. Ennek az esetlegesen túlzónak és funkciójában korlátozottnak tűnő „igénybevétel” eredményeként az akadémiák berkein belül is megindultak bizonyos antiabszolutista tendenciák már a 18. század legelején, támogatva a tudomány gyakorlati hasznosítását.

A forradalom tudósaiban leginkább két tényező izzította fel az akadémia-ellenességet. Az egyik sérelem az akadémiák tagfelvételi gyakorlatából származott, mivel a kortársak számára nem derült fény egyértelműen a beválasztás kritériumaira. A másik a cenzurázás volt, az akadémiák betekintési joggal rendelkeztek minden nyomtatásban megjelenő szövegbe. Ez alapozta meg azokat az igen éles kritikákat, amelyek a forradalom tudósainak szájából hangzottak el.

Megállapítható bizonyos kényszerpályán történő mozgás is a tudóstársaságok működési körülményeiben, s figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a 18. századi akadémiák nemcsak hogy támogatást nyertek, de nagyrészt függő helyzetben voltak a kormányzóktól, intendánsoktól és municipalitásoktól.¹⁴ Így a monarchiával kiépült kapcsolatrendszer bizonyos védelmet, stabilitást nyújthatott számukra.

Martineau nézetei fejezik ki talán leghatásosabban a korszellem ítéletét; nem ellenséges érzületből, hanem annak az érzésnek a megjelenéséből fakadt, amely egy új civilizációs szint elérésének tényét sugallta: „Nem azért fizetnek minket, hogy tudósok legyünk. A valóban nagy írók, a nagy emberek megszületnek, és boldogulnak minden nehézség ellenére. Elfogadtuk, hogy az akadémiák régebben a szellemi újjáéledésben nélkülözhetetlenek voltak: azt képviselték a nép számára, amit az iskolák a gyermekeknek. Franciaország azonban kinőtt gyermekkorából, tehát bezárásuk szükség-szerűvé vált.”

Nem volt érdektelen a finanszírozás megoldása sem. A költségvetési viták keretén belül került megtárgyalásra a párizsi társaságok finanszírozása is, amelyet ez idáig a királyi ház látott el. Grégoire abbé javaslatát elfogadva a nemzetgyűlés egyéves időtartamra hitelnyújtásról döntött, előírva az akadémiák számára, hogy jogállásuk rendezésére javaslatot nyújtsanak be. 1791-től kezdődően a Pénzügyi Bizottság nem kívánt összeget fordítani a tudósok fizetésére, s az ez ügyben érdeklődő Lakanalt is megfenyegették, hogy vádat emelnek ellene, ha tovább kérdezősködik.¹⁵ A Konvent megtiltotta ezenkívül, hogy a megüresedő helyekre új tudósokat nevezzenek ki. Lavoisier, aki 1791. decemberétől látta el a Pénzügyi Bizottság pénztárosi funkcióját, megpróbálta menteni a menthetőt, és különböző összegek kiutalásával támogatta a már megkezdett kutatások befejezését.¹⁶ A vidéki akadémiák csak állandó egyeztetéssel tudták elérni, hogy a helyi municipalitások kiutalják számukra a fenntartáshoz szükséges pénzösszegeket, és erre az az egyre meghatározóbb szerep jogosította fel őket, amelyet a közélet szervezésében tölthettek be. Elmondható azonban, hogy a központi támogatás egyes időszakokban nem volt elégséges, vagy éppen akadozott. Így ha a társaságok biztosítani akarták a működésükhöz szükséges feltételeket, támogatók, mecénások segítségét kellett igénybe venniük.¹⁷

Mirabeau, Talleyrand és Condorcet tervei

A francia akadémiák sorsa elválaszthatatlannak bizonyult a nemzeti oktatás történetétől. 1791-től kezdődően sorra születtek meg azok a tervezetek, amelyek országos szintű oktatás megszervezésére tettek kísérletet. Ezek közül az elsőt Mirabeau készítette el. Elgondolásait 1791. április 2-án ismertette a törvényhozásban. Tervezetében az akadémiák helyzetéről is részletes elemzést adott, amelyben lényeges igény merült fel az akadémiák működésére vonatkozólag. A történelmi szükség-szerűségből adódóan minden olyan körülményt fel kellett számolni, ami az oktatás vagy a tudományszervezés területén a régi rend emlékeit élesztette fel. Meg kellett tehát semmisíteni az akadémiák kiváltságait, demokratizálni kellett a testületek tagságának megválasztását, és biztosítani kellett, hogy tevékenységük a köz hasznára

szenteltessék. Mirabeau ennek biztosítására a népi ellenőrzés kialakítását tartotta a legideálisabb megoldásnak. A kontroll kiépítésével biztosíthatóvá vált, hogy az akadémiai székeket olyan egyéneknek ítéljék oda, akiket a közvélemény is érdemesnek tart rá. A jelölést tehát a népnek kellett megtennie, és saját soraiból kellett választania. A királyi jóváhagyást a népakarat váltotta fel. Végleges szakítást kívánt Mirabeau a múlttal: „Je propose de faire tout le contraire de ce qu'on a fait sous notre ancien régime.”¹⁸ („Javasolom, hogy pont az ellenkezőjét tegyük annak, amit a régi rend alatt megcselekedtünk.”)

Az akadémiák ellenőrzését a département-ok kezébe kívánta helyezni, és új formában kívánta működésüket biztosítani. Mirabeau a társadalom megtisztításának jegyében kívánta a tudóstársaságok sorsát rendezni. Tervezetével megindította azt a forradalom számára lényeges folyamatot, amely a régi kiváltságok felszámolásának beteljesítését és a „demokratizálódás” visszafordíthatatlanságát képviselte. Utódai sokkal részletesebben beszéltek a királyi akadémiák reformjáról. Mirabeau nem dolgozta ki egy új intézet tervét, az ő elgondolásai a múlttal való szakítást, a meglévő rendszer átalakítását képviselték.

1791. szeptember 10–11-én és 19-én az Alkotmányügyi Bizottság nevében Talleyrand, Párizs képviselője tervezetet nyújtott be a nemzetgyűlésben a közoktatás átszervezéséről. Ennek keretén belül, amely egy erősen hierarchizált rendszert hozott létre, egy Nemzeti Intézet megalapítását szorgalmazta, amely az oktatási rendszer csúcán, tíz osztályra felosztva, a régi akadémiákat volt hivatott helyettesíteni. Talleyrand tervezetében külön fejezetet szentelt a Nemzeti Intézet (Institut National) létrehozásának, amelynek az alapfokú és középszintű oktatás megszervezése után kellett biztosítania a tudományok, a művészetek és az irodalom fejlődését. Ennek biztosítását elengedhetetlennek nyilvánította a szerző. Az intézet céljaként a korszak minden felmérhető és elérhető tudásának összegyűjtését és ápolását jelölte meg, amely minden tudományos tevékenység számára mércét nyújtana. Talleyrand kiemelte a tudomány egységesítő szerepét, mivel megítélése szerint a Nemzeti Intézet hozzájárulhatna ahhoz, hogy a département-ok Párizshoz, és Párizs a département-okhoz ezeken a hasznos kapcsolatokon keresztül kerüljön közelebb. A tudományos eredmények közzététele, a nemzet tudósai közötti levelezés és eszmecsere beindulásával a tudomány nagy családja alakulhatna ki. Egyesülhetnének a nemzet laboratóriumai, közgyűjteményei, könyvtárai, hogy az emberiség számára bemutassák, „mit tehet a filozófia a szabadságért”. Ennek érdekében az intézet minden tudományág tevékenységének összehangolását kell, hogy elvégezze: „Pour que ce projet ait son entière exécution, l'Institut doit embrasser tous les genres de connaissances et de savoir.”¹⁹ („Ennek a tervnek a tökéletes megvalósulásához az intézetnek a tudás és az ismeretek egész tárházát fel kell ölelnie.”)

Talleyrand az irodalom és a szépművészetek számára tervezetén belül külön programot dolgozott ki, amelyben a szubjektum szemszögéből közelítette meg a tudomány és művészet gyakorlását. Ez leginkább akkor nyilvánul meg, amikor az ember tehetségét műalkotások, műemlékek létrehozására koncentrálja, vagy saját gyökereit kutatja – állította a szerző. A tudomány szerepét Talleyrand leginkább a gyakorlati feladatok megoldásában látta. Hosszasan sorolta azokat a gyakorlati tevékenységeket, amelyekben a tudomány segítségül szolgálhatott. A nemzet feladata

pedig éppen ezek elsajátításának lehetővé tételében áll. Két nagy részre osztotta fel Talleyrand a tudomány területét, aszerint, hogy az ember a történelem során miként alakította és csoportosította ismereteit. Ahogy az emberi lénynek vannak érzelmei és fizikális megnyilvánulásai, úgy egymás mellett lépdél a tisztán filozofikus és tapasztalatokra épülő tudomány is. „Az első esetén minden racionális, filozofikus és művészi, a másodiknál minden a tapasztalatokra épül. De mind a két esetben az észnek kell dominálnia.”

Talleyrand igyekezett érvekkel alátámasztani, miért van szüksége a nemzetnek tudományokat szervező intézetre. Negatív példaként a forradalom előtti kor helytelen kultúrpolitikai lépéseit említette, olyan érveket felsorakoztatva, amelyeket számtalan esetben alkalmaztak már a forradalom szónokai. Leginkább a gyűlölt kiváltságoknak, előítéleteknek és a születési előjogoknak tulajdonította azt a tényt, hogy az egyes tudományágak összhangját és harmóniáját nem sikerült megteremteni. A forradalommal az illúzió kora szűnt meg, és lehetőség nyílt arra, hogy a diszharmóniát megszüntessék. Ez azt a tudományos egységet hozhatta létre, amely meggátolja az egyenlőség és szabadság megsértését.

Talleyrand az intézet konkrét céljait az alábbiakban jelölte meg. A Nemzeti Intézet a tudományok, művészetek és az irodalom fejlesztésére, a nemzeti oktatás segítésére szánt intézmény. Az egyenlőség szellemében mindenki részt vehet munkájában, aki vagy bekapcsolódni kíván a kutatásokba, vagy tanácsot kér tevékenységéhez. A köztársaság állampolgáraival a megjelentetett értekezéseken és az elért tudományos ismeretek publikálásán keresztül kommunikál: „L'institut doit donc être enseignant: et ce nouveau rapport d'utilité publique formera l'un de ses principaux caractères.” („Az intézetnek oktató jelleggel is bírnia kell, és ez az új kapcsolat a közérdekkel fogja egyik fő jellegzetességét képezni.”)

A struktúra kiegészült volna még olyan nagy intézményekhez kötött tanszékekkel, mint a Jardin du Roi, a Collège royal vagy az Hôtel des monnaies.²⁰ Talleyrand egy igen aktív és a köz javát szolgáló, a tudományos élet felett örökös intézmény képét rajzolta meg tervezetében. Legnagyobb érdeme annak tudható be, hogy a közoktatási terv nem hanyagolta el a tudományos élet fejlesztését, és a négy évvel később megalapított intézet működési elveinek kialakítását jelentős mértékben befolyásolta. Így 1791-től kezdődően a közélet folyamatosan megoldandó problémái között tartotta számon a királyi akadémiák utódainak létrehozását.

Az alapításra azonban még nem kerülhetett sor, mivel a forradalmi események közbeszóltak. A király szökési kísérlete után az országban kibontakozó köztársasági mozgalmak – megosztva a társadalmat – éles szembenállást hoztak létre, s az alkotmányos monarchisztikus rendszer megszilárdulása sem látszott biztosítottnak. A király visszatért a trónra, azonban általános bizalmatlanság alakult ki személyével szemben, s egy közelgő háború lehetősége is felrémlett. Ebben a bizonytalan szituációban másodlagos kérdésnek bizonyult a tudományok és művészetek megszervezése. A vita elhalasztódott, s ennek köszönhetően az akadémiák haladékat kaptak a sorstól régi kereteik között végzett munkájuk folytatásához. A Közoktatási Bizottság Talleyrand tervét elvetve bizottsági kereteken belül kívánta az új rendszer kidolgozását megvalósítani. A kérdés tárgyalását a következő időszakban viszont nem a higgadság jellemezte.

1792. április 20–21-én olvasta fel Condorcet közoktatási tervezetét, amely a „Rapport et projet de décret sur l’instruction public” címet viselte. Ez a terv az 1791–92-es év során született meg és szerves továbbgondolása volt az 1790-ben publikált „Mémoires sur l’Instruction publique” értekezésének. Condorcet a Törvényhozó Nemzetgyűlés és a Közoktatási Bizottság tagjaként vett részt a közoktatás és az ezzel szoros összefüggésben álló tudományos testületek sorsának kialakításában. Az emberi szellem töretlen fejlődésébe és az egyén boldogulásába vetett hite alapozta meg elgondolásait a tudomány- és oktatásszervezés területén. Tervezetében feltárta, milyen összefüggést vél felfedezni az ember (espèce humaine) és a tudományok művelésének hasznosságában. Véleménye szerint az emberi szellem fokozatos és általános művelése minden társadalom végső célja felé, a közüdv és az egyén boldogsága felé vezet. Alapelvként említette meg, hogy egyetlen közhatalomnak sincs joga az új tudományos eredmények áramlását és köztulajdonná válását befolyásolni vagy akadályozni.

Hierarchikus felépítés keretein belül képzelte el a közoktatási feladatok ellátását. Öt szinten folyna az oktatás, amelynek a csúcán az Institut nationale des sciences et arts (Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete) állna. Ez az öt szint együttesen képviselte Condorcet elméletében az elsajátítható emberi tudást, így az intézet a tudományok legfelső vezetőjeként és koordinátoraként működne. Feladata közé tartozna az oktatási intézmények felügyelete és igazgatása, a köz szempontjából hasznosnak bizonyuló felfedezések összefogása, bátorítása, alkalmazása és terjesztése. Megjegyzésre érdemes, hogy már ekkor szóba került a kiváltságlevéllel ellátott akadémiák és irodalmi társaságok feloszlatása, amelyeket olyan, a régi rend felszámolása igényének megfelelő, szabad társaságok helyettesítenének, amelyek küldetése lenne a tudományos élet, a művészetek és az irodalom eredményein alapuló fejlődés. A törvényhozó testület feladatának tekintette, hogy az intézetet a közüdv és a haza dicsőségének szolgálatába állítsa avval, hogy tudományos feladatokat tűz elé.²¹ Condorcet elképzelése szerint a Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete köteles minden évben jelentésben beszámolni a tudományok és művészetek fejlődéséről, szekcióinak tevékenységéről és a közoktatás aktuális állapotáról.

Condorcet a következő négy tevékenységi körben szabta meg az intézet cselekvési terét: 1.) matematikatudomány, 2.) erkölcs és politika, 3.) tudományok alkalmazása a mesterségek területén, 4.) irodalom és szépművészetek.

Ez a felosztás azt jelentette, hogy a négy terület szakemberei külön üléseznének. Condorcet abból a gyakorlati elgondolásból indult ki, hogy egy olyan társaság, amely túlzottan nagyszámú tagsággal rendelkezik, nem képes hathatós gyakorlati munka megvalósítására, és sorait egyrészt végeláthatatlan viták, másrészt egy jelentős rész érdektelensége bontaná meg. Kihangsúlyozta, hogy az egy intézeten belül művelt tudományok átjárhatósága ily módon fokozódik, és a gyakorlati tapasztalatok is kölcsönösen segítenék egymást. Indokai szerint nem szerencsés szétválasztani önálló intézetekre azoknak a tudományágaknak a művelését, amelyek több diszciplína együttes alkalmazását követelik meg. Példaként lehetne említeni egy különálló tengerészeti akadémia feleslegességét, mivel annak számos testvértudományból kellene ismereteket merítenie.

Létre kívánta hozni az elméleti tudomány és gyakorlati alkalmazásának egységét, mivel a gyakorlati célú oktatás hiányát vélte felfedezni a pedagógiai gyakorlatban. Egy közös rendszerben egyesítette a különféle tudományágak szakembereit annak érdekében, hogy megnyíljon a lehetőség a közös cselekvésre. Ez a tudomány erejének meghatározását jelentette azokkal szemben, akik egy szakterületet külön műveltek. A szabadság eszméje erősödik – vélte Condorcet –, ha hagyjuk az emberi szellemet szabadon működni, amely leginkább a felvilágosodás eszméinek terjesztésével érheti el ezt a célját. Ennek az elképzelésnek a gyakorlati megvalósítását leginkább abban látta, hogy az intézeten belül lehetővé kívánta tenni a tagok számára, hogy más tudományterületek munkájában is részt vegyenek.

Az egyes szakterületen dolgozó tudósok származását illetően szerencsésnek tartotta, ha fele párizsi, fele pedig az ország különféle vidékeiről érkező lenne, mivel ilyen módon biztosítani lehetne az intézet egyik legfőbb feladatát: a közoktatás ellenőrzését és a felvilágosodás eszméinek gyakorlati terjesztését. Az intézet első életének ilyen nagyfokú liberalizálása a tudomány demokratizálását jelentette. A tagok számának limitálását is szerencsés tényezőnek ítélte Condorcet, negatív példaként emlegetve a Royal Society tevékenységét. Feltette a kérdést, hogyan lehet hét- vagy nyolcszáz tagnak ugyanolyan mértékű joga a tudományos tevékenység gyakorlására? Sehogy – érvel –, hiszen a tagság legnagyobb hányada nem képes megfelelő tudományos tevékenység felmutatására: „Il faut donc ou borner le nombre des membres, ou avoir, comme à Londres, un comité aristocratique, ou se réduire à une nullité absolue.” („Vagy korlátozni kell a tagok számát, vagy ahogy Londonban is, egy arisztokratikus jellegű bizottságot kell létrehozni, ellenben a tökéletes haszontalanság jellemzi tevékenységét.”)

Condorcet felismerte annak igazságát, hogy a tudományok sorsa nagymértékben függött a közvélemény ítéletétől és jóindulatától. Ennek példáját a legszembetűnőbben a forradalom periódusa hozta. A jakobinizmus a közüdv szolgálatába kívánta például állítani a tudóstársadalmat, amikor a tudósok a haza védelmére szervezett iskolákban tanították az állampolgárokat a hadtudományra, de abban a pillanatban, amikor nem akadt a tudóstársadalom számára megfelelő hazafias tevékenység, a közvélemény a sarlatanizmus és haszontalanság vádjával illette a tudósokat. Az akadémiai hálózat ellen megfogalmazott kritikák újbóli fellángolását a fentebb említett alapelvek kialakításával és folytonos szem előtt tartásával kívánta megakadályozni.

Ideális képe a tudóstársaságról egy politikától független, a szabad véleménynyilvánítást gyakorló és a társadalom számára hasznot hozó intézmény kialakításában fogalmazódott meg. A tudomány demokratizálódását előfeltételnek tekintette egy művelt és saját magát minden tekintetben fenntartani képes társadalom kialakításához. Az irodalomról és szépművészetekről szóló cikkely IX. paragrafusában a tudomány legújabb eredményeinek publikussá tételét kívánta elősegíteni a havi rendszerességgű felolvasások propagálásával. Az optimizmus azonban hiányzott Condorcet véleményéből, mivel ennek az ideális állapotnak az eljövételét csak a távoli jövőre jósolta. Határozott véleményével mindazonáltal rehabilitálta korának oly sok megpróbáltatást elviselő tudóstársadalmát, és magának a tudománynak is sikerült méltó helyet biztosítania a nemzet jövőképeben. A forradalom előidézőjeként definiálta a tudományokat. A létrehozandó intézet működésének alapelveiről szólva a IX. cikkelyben a

következőket mondta: „L’Assemblée nationale, reconnaissante envers les sciences et la philosophie, dont les lumières ont produit la révolution française, et fondé la liberté et égalité, déclare que les fonctions de la société nationale, celle des professeurs et des instituteurs, sont des plus importantes de la société, et elle met ceux qui les remplissent au nombre des fonctionnaires publics.” („A nemzetgyűlés, elismeréssel nyilatkozva a tudományról és filozófiáról, amelyek ragyogása hozta létre a forradalmat és rakta le a szabadság és egyenlőség alapjait, kinyilatkoztatja, hogy a nemzeti társaság tisztiségei, úgy a tanároké, mint az oktatóké, a társadalom számára a legfontosabbak, és azokat, akik ezen tevékenységet gyakorolják, a köztisztviselők sorai közé emeli.”)

Lavoisier és Lakanal szélmalomharca

1792. április 20-ról december 12-re került át a kérdés napirendre tűzése és komolyabb megtárgyalása. Condorcet terve a Hegypárt és a girondisták kettős ellenállásába ütközött, és a Közoktatási Bizottság határozata értelmében a Nemzeti Intézet kérdését elválasztották az oktatás megszervezésének problémájától. Ez hátrányosan érintette az akadémiák kérdését, hiszen a kérdés felbontásával szinte kiszolgáltatott helyzetbe kerültek; a politikai csatározások színpadán egyedül kényszerültek érdekeik megvédelmezésére.

Lavoisier és Lakanal – nagy tekintéllyel bíró tudósai a korszaknak, akik közül Lakanal a Közoktatási Bizottság jeles tagja is volt – a nemzeti hasznosság tükrében próbálták védelmezni az akadémiák megmaradását, s ez ebben az időszakban úgy tűnt, sikerrel jár. Lavoisier vállalta a védő szerepét. Érvéle szerint a különféle tudományágak művelésének tudható be, hogy Franciaország előnyt szerzett Angliához képest a természettudományok területén, például a kémiában vagy a geometriában. Ez annál is inkább figyelemre méltó Lavoisier szerint, mivel ez idáig Anglia bitorolta az első helyet ezeknek a tudományágaknak a művelésében. Ez az eredmény annak is köszönhető, hogy a francia tudóstársadalom nemcsak a kutatást, de annak a gyakorlati életbe történő áthelyezését is kiemelten fontosnak tartotta. Olyan gyűjtőhelyként említette meg Lavoisier az akadémiákat, amelyek egyértelműen és vitathatatlanul járultak hozzá az emberiség jólétének javulásához. 1793 júliusában, a vita végső periódusában döntő kérdésként tette fel a kérdést Lavoisier: „Meg akarja állítani a Nemzeti Konvent a köztársaságban a tudományok progresszív fejlődését?”²²

A sors fintoraként Lakanal kapott megbízatást a Közoktatási Bizottságtól, hogy készítsen jelentést az akadémiák felszámolásáról. Felháborodottan írta Lavoisier-nak:

„Il me serait plus doux de me taire que de stipuler pour la barbarie. Tout est entre vos mains, moins pour l’intérêt public et celui des sciences que pour la Gloire de la Convention, pour que le temple des sciences reste debout au milieu de tant de ruines.”²³ („Kényelmesebb lenne hallgatnom, mint a barbarizmusról beszélni... Minden az önök kezében van, kevésbé a közérdek és a tudomány javára, mint a Konvent dicsőségére, annak érdekében, hogy a tudomány temploma annyi sok rom mellett állva maradjon.”)

Ezt a politikai támogatást ítélte sikertelenségre Grégoire 1793. augusztus 8-án benyújtott törvénytervezete, amely az akadémiák eltörlését és a Tudományos Akadémia (l'Académie des Sciences) megőrzését irányozta elő. Az utóbbi ideiglenes megbízatást nyerve intézte volna azokat az ügyeket, amelyeket a Nemzeti Konvent határoz meg számára. Ezt tervezetének 6. pontja tartalmazta, amely célul tűzte ki a természettudományos, művészeti, kémiai és mesterségekről szóló órák további megtartását és finanszírozását, legalább a közoktatás megszervezéséig.

Emlékirataiban Grégoire megpróbálta lekiismeretét nyugtatva döntését megmagyarázni, amennyiben arra hivatkozott, hogy a tudóstársadalom megmentésének érdekében egy módon lehetett cselekedni: alkalmazkodni kellett a körülményekhez, s saját maguknak kellett javasolni az akadémiák feloszlatását, hozzátevé érdemei felsorolása mellett, hogy a legfontosabb tényező a Tudományos Akadémia megmentése.

Természetesen nemcsak ellenzők, de támogatók is részt vettek az akadémiák sorsáról folyó vitában, ahol alapvető érvnek bizonyult a hálával tartozás gondolata az akadémiák felé, amelyek az új gondolatok kialakulásának és terjesztésének bölcsőjét jelentették a forradalom kitöréséig. LeBrun a közelismerés jogára hivatkozva hívta fel a nemzetgyűlés figyelmét arra, hogy az akadémia finanszírozását továbbra is fenn kellene tartani, illetve hogy sokakat tagjai közül „a szabadság apostolai”-nak lehet nevezni. Fontos erkölcsi és politikai oktató szerepet töltöttek be az akadémiai szónoklatok is, sőttha arra a tényre vagyunk tekintettel, hogy az udvar szemében a lázadás központjainak és a függetlenség gondolatának támogatói voltak, nem is beszélhetünk eszmei szembenállásról a forradalom első történései után sem.

Chabanon szerint az akadémiai tagság elnyerésének eldöntését irodalomtudománnyal foglalkozó emberekből álló társaságra kellene bízni, ahol a talénum és az érdem, nem pedig az intrika alapján válik méltóvá valaki a cím elnyerésére. Condorcet megadná mind az irodalmároknak, mind a tudóstársadalom többi tagjának a szabad társaságalapítás lehetőségét, sőt az állami finanszírozás is hasznára válna mindenkinek, mert annak megvonásával a gazdag réteg számára privilegizálnánk a tudomány művelését.

Lavoisier elének állítja az ideális tudós képét, megállapítva, hogy létezik még az érdeknélküliség szelleme, az igazi tudósemler megkülönböztető jegye. Csak kötődésből és a tudományok hírnevének öregbítéséért munkálkodik, akit nem érint meg a spekuláció szelleme, s felfedezését nem saját dicsőségére, hanem a közjó emelésére fordítja. Chabanon az irodalomra és egyéb tudományokra kifejtett jótékony hatás tükrében is védelmezte az akadémiákat, kiemelve, hogy a görög és római kultúrák tanulmányozásával és népszerűsítésével az irodalomban újra felbukkant az ideális szépség. Delandine, aki legerőteljesebben fejezte ki szimpátiáját a tudóstársaságok iránt, a felvilágosodás új eszméinek az egész ország területén kifejtett gyakorlati elterjesztésében látta legfőbb hasznosságukat. Dacier bebizonyította az egész nemzet gazdasági és politikai érdekeinek képviselését például a keleti nyelvek megismerésének területén kifejtett tevékenységben: „hiszen [enélkül] Franciaország nem tudta volna lábát Indiában megvetni és győzelmet aratni a legfőbb rivális, Anglia felett.” Ezt a tevékenységet erősíti a francia nyelv védelmezésében és megőrzésében kifejtett munkásság is. De azt is meg kell említenünk, hogy nem igaz az akadémiai rendszert élesen támadók azon érve, hogy nem szolgálják a társadalom javát-

haladását. Igen is, nagyon körülhatárolható és fellelhető, ahogy azt már fentebb bebizonyítottuk, a közüdvért munkálkodás jelensége. Ezek a tudományos társaságok alapvetően járultak hozzá a felvilágosodás eszméinek, az új tudományos eredmények és a kultúra terjesztéséhez.

Sok pozitív és negatív véleményt mutattunk be, azonban egyértelművé kell tenni, hogy a gondolatok ilyen mérvű burjánzásának időszakában melyik tényező az, amely határozottan eldöntötte a vitát az akadémiai szervezet kárára. Véleményünk szerint a korszak nem akart és nem tudott különbséget tenni egy fontos kérdésben. Nevezetesen nem kezelte külön a párizsi székhelyű, nagy befolyással rendelkező akadémiák és a vidéki a felvilágosodás – és talán állíthatjuk –, a forradalmi eszmék elterjedésében főszerepet vállaló, kisebb befolyással, de annál nagyobb munkát végző társaságok kérdését. Egyszóval tévesen általánosított. A forradalom előestéjén magán az akadémiákon belül is két kultúrakoncepció ütközött egymással. Az első Párizs főségét, mindenhatóságát hirdette, egyedüli megoldásnak tekintette elismerését a felvilágosodás győzelemre vitelében, és a párizsi akadémiák elsőségének támogatásával a tudományos és filozófiai mozgalmat egy liberális-reformer monarchiával kapcsolta össze. A másik, nem elfelejtve egy évszázados küzdelmet, a tudóstársadalom egyénei számára autonómiát és egyenlőséget, az akadémiáknak azonos jogalapot kívánt. Párizs nem képviselhet egyedüli dominanciát. Bizonyára az ország legnagyobb városa gyűjtötte össze a legnagyobb számban a korszak tehetségeit, akik közül sokan a modern nagyváros előnyeit kihasználva szerettek volna karriert csinálni. Sokszor szorult háttérbe a vidék zsenialitása, mivel jó néhány nagy eredmény született Párizsban. Nem egyértelmű azonban, hogy csak a nyüzsgő, világvárosi feltételek kedveztek az alkotásnak. Ez mesterséges szembeállítás lehet. Sok alkotó kimondottan kedvelte a magányt, s a tudományos infrastruktúra: könyvtárak, olvasóegyletek, klubok, szaksajtó hasonló esélyt nyújthatott a tájékozódásra. A vidéken élő tudósok kiemelték annak egységét és harmóniáját a nagyvárosok megosztott kultúrájával szemben.²⁴ Úgy tűnhet, a versengés szellemét a vidék nyugalma helyettesítette.

Mindazonáltal meg kell állapítani, hogy a 18. századi Franciaországban a felvilágosodás a városok szülötte. Az akadémiai mozgalom is elsősorban városokhoz kötődött, hiszen megfelelő gazdasági és kulturális közeget kívánt meg saját maga számára. Anyagi és civilizációs alapok nélkül nem jöhetett volna létre. Ehhez azonban a 18. századi urbanizációs robbanásnak is hozzá kellett járulnia, s az akadémiai alapítások a legtöbb esetben egybeestek az adminisztrációs központokkal. Az akadémiák lerombolása súlyos csapásként nehezedett a tudóstársadalom tagjaira. Thermidor eseményei után éledt fel ismét a remény, hogy szervezett keretek között folytatható a tudományos munka Franciaországban.

Az Institut National létrejötte

Az újjáépítés folyamata 1795. október 25-vel indult meg, amikor az akadémiák helyét az egyes közoktatási tervekben felmerülő Institut national des sciences et arts (Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete)²⁵ vette át. Az intézet létrehozásának gondolata a forradalom alatt számos politikus és tudós fejében már megfordult, azonban konkrét formát csak 1795-ben öltött, a IV. évi brumaire 3-án született törvény életbelépésével. A közoktatás megreformálását és a tudományos élet újjászervezését célzó oktatási tervek dolgozták ki az intézet működésére vonatkozó szabályokat. A már ismertetett Talleyrand, Mirabeau és Condorcet által kidolgozott szervezetekben kapott helyet ezeknek a problémáknak az orvoslása. Annak ellenére, hogy csak két évig nem dolgozott akadémiái szervezet a köztársaságban a tudományos élet megszervezésén és irányításán, a forradalom periódusa alatti „kényszerszünet” számos kiválóságot távolított el tudományos tevékenységének gyakorlásától. Claude François Daunou Brest képviselőjeként és a Közoktatási Bizottság tagjaként részt vett az intézet létrehozásában. Véleményében kifejezte, hogy a tudományos élet újjászervezésével a tudomány nemzeti temploma jön létre, amely új virágzásnak indítja a kulturális életet olyan módon, hogy minden családrészt távol tart majd.

A tervek az intézet feladatai közé sorolták a tudomány, a művészet és az irodalom menedékeként az információgyűjtést és cserét, minden tudományág befogadását és terjesztésének biztosítását. Az egyik legfontosabb funkciója, hogy csúcspontját jelentse annak az országos szintű közoktatási rendszernek, amely 1795-ig kisebb-nagyobb hiányosságokkal, de létrejött a fiatal köztársaság területén. A törvény szövege szerint a Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete az egész köztársaság része, székhelye Párizsban van. Célja: a tudományok és művészetek állandó fejlesztése, a felfedezések közzététele, levelezés folytatása külföldi tudóstársaságokkal és a Direktórium által meghozott törvényekben és rendeletekben meghatározottak értelmében tudományos tevékenység folytatása, a közérdek és a köztársaság dicsőségének növelésére.

Ahogy már említettük, az akadémiái hálózatok felszámolása lehetetlenné tette a tudósközösségek alkotó tevékenységét. Így az intézet megalapításával gondoskodni kellett arról, hogy az új intézmény megfelelő számú és tekintélyű taggal is rendelkezzen. Az elképzelések szerint százötven rendes és ugyanennyi kültagot fogad majd, defontosnak ítélték, hogy biztosítsák huszonegy külföldi résztvevő csatlakozását is. Összességében ez háromezernegyvennégy széklet jelentett. Gyakorlatias szempontok alapján határozták meg az egyes tudományágaknak szánt akadémiái taglétszámot. A közöndv számára leghasznosabb és legnagyobb gyakorlati hasznot hozó ismereteket részesítették előnyben. Az irodalom és a különféle művészeti ágak kevesebb megbecsülésben részesültek. Az első százötven tag megválasztását a Végrehajtó Tanács (Directoire exécutif) végezte. A még betöltetlen helyekre maga a megválasztott tagság nyert jelölési jogot. Minimálisan három jelöltet kellett megnevezni a szavazólistán egy üres helyre, és a szavazásban az intézet valamennyi tagja részt vett. Tehát adott esetben matematikus döntött művészeti, és művész szavazott társadalomtudományi helyek odaítéléséről. Azok, akik túl optimistán ítélték meg a forradalom kultúrpolitikáját, a törvényben előírtak megszervezésével úgy vélték, az országos közoktatási hálózat csúcspontjára született meg, és végül sikerült a republikánus pedagógia hierarchiájának kiépítése.²⁶

Az akadémiák sorsának eldöntésében nagy szerepet játszott az az ideológiai vita, amely a tudományok szerepéről szólt, és a felvilágosodás filozófiájának meghonosodásától kezdődően szereplőit két táborra osztotta. Egyik oldalon jelentős hívei akadtak a kartézianus, matematikailag pontosan leírható világegyetem elméletének, amelyet leginkább a newtoni fizika fejezett ki legjobban. A másik elképzelés a természet romantikus felfogását részesítette előnyben. Olyan nagy tudósok nyilatkoztak ebben a kérdésben, és vállalták valamelyik világkép védelmét, mint Diderot, Voltaire vagy Rousseau. Diderot például elvetve a newtoni világképet, az állam hajtóerejének nyilvánította a tudományt, és művelésének hasznossága mellett foglalt állást. Voltaire számára ellenben csak egy racionalitásokra épülő világkép bizonyult elfogadhatónak. Rousseau pedig az érzelmekből kiinduló tapasztalás fontosságát hangsúlyozta ki a matematikai megismeréssel szemben.

A forradalom politikai alakulásával együtt haladt az akadémiák elméleti síkú megítélése is. Diderot és Rousseau gondolatait használták fel tudmánypolitikájuk elméleti megalapozásához a jakobinisták, amikor a tudomány „demokratizálódásáról álmodoztak” és egyszerűsíteni kívánták a tudományos ismeretekhez jutás folyamatát. Amennyiben egy ország kormányzatát a szabadság és a felvilágosodás eszméitől átitatott tudomány vezérli, szükséges, hogy bárki társadalmi hovatartozása nélkül elsajátíthassa azokat. Ez azt jelentette, hogy a tudomány önmaga korlátozására kényszerült, és tevékenységét a társadalmi célok megvalósítására kellett hogy koncentrálja. Sokan, többek között maga Robespierre is, a természet eredendő jóságában és tökéletességében hittek. A társadalmon belül tehát olyan állampolgárookra volt szükség, akik sajátjuknak tudják a természet és az erkölcs tiszteletét. A tudósokat a társadalom haszontalan, semmirekellő és szükségtelen piócaiként bélyegezték meg, így egyértelmű, milyen jövőt szántak a különféle kiváltságokkal felvértezett tudóstitűleteknek. Mindent a közödv és a praktikum oldaláról közelítettek meg. Csak azoknak az egyéneknek kínáltak életeret, akik a haza szolgálatába kívánták állítani ismereteiket. Még a „sans-culotte tudomány” kifejezés is megjelent az ideológusok szótárában. Az olyan tudományágak művelését, amelyek nem képviseltek közvetlen hasznat a társadalom szempontjából, mint például a holt nyelvek vagy a túl elméleti síkú matematika, tökéletesen haszontalannak ítélték meg. Az ideológiai viták nagy hatást gyakoroltak a politikai jellegű döntésekre. Teljesen egyértelmű az a tény, hogy a végső döntés, tehát az akadémiák felszámolása, politikai indíttatású elhatározásból született. Többé nem illette meg sem anyagi, sem erkölcsi támogatás azokat a testületeket, amelyek az elitizmust képviselték és olyan kiváltságok gyakorlásából éltek, mint például a cenzúrázás joga. 1793-ban úgy tűnt, a tudóstársadalmat teljesen megfosztották bármilyen védekezés lehetőségétől.²⁷

Az akadémiák a konzulátus időszaka alatt kezdték régi intézményes kereteiket visszanyerni, azonban annak ellenére, hogy talán azt mondhatjuk: a forradalom bizonyos tekintetben csak időszakos válság volt életükben. A tudományos élet résztvevőinek sorait az elmúlt események mélyen megosztották. Félbehagyott munkák, egzisztencia nélkül maradt tudósok, szétrombolt tudományos szervezetek jelezték a változás feltartóztathatatlan áramlatát. Természetes strukturálódás és mesterséges

szembeállítás volt jelen a forradalom gondolkodásában. Azonban kérdéses, hogy a konzulátus periódusa alatt régi kereteiket visszanyerő akadémiák mennyire tudtak a forradalom eseményei után ismét a tudomány szellemének áldozni, és győzött-e a tudomány a politika szellemével szemben. Annyi bizonyos, hogy a nemzeti emlékezet egy darabja veszett el időleges felszámolásukkal.

Jegyzetek

1. *Hahner Péter*: A nagy francia forradalom kisenciklopédiája. Minerva, Budapest, 1989. 13.
2. *Albert Soboul*: Dictionnaire de la Révolution française. Paris, 1989. 3–4. Az első akadémiai társulat Richelieu bíboros tevékenységéhez kötődik. Ő hozta létre Valentin Conrart királyi titkár magánakadémiájára építkezve, azt támogatásába vonva 1635-ben az Académie Française-t. Nem volt zökkenőmentes folyamat, ugyanis a párizsi parlament két éven keresztül megtagadta az alapító okirat becikkelyezését. Ezt csak 1637. július 10-én teszi majd meg. További fontosabb alapítások: Académie royale de peinture et de sculpture (1648), Académie royale des Inscriptions (1663, Colbert), Académie des sciences (1666, Colbert), Académie royale d'architecture (1671, Colbert), Académie politique (1712, XIV. Lajos), Académie royale de Marine (1752, Bigot de Morogues).
3. *Daniel Roche*: Les républicains des Lettres. Fayard, Paris 1988. 163.
4. *Daniel Roche*: Académie et académiciens provinciaux 1680–1789. Tome I., Mouton éditeur, Paris–La Haye, 1978. 52.
5. Ez a mozgalom időben egybeesett a francia urbanizáció 18. századi előretörésével, s olyan, a városi közösség számára fontos kérdésekben is szerepet vállaltak a tudóstársaságok, mint az iskolarendszer újjászervezése.
6. *Françoise Waquet*: La Bastille académique. In: La carmagnole des Muses. Armand Colin, Paris, 1988. 19.
7. *Michel Vovelle*: L'état de la France pendant la Révolution. Armand Colin, Paris, 1988. 19.
8. *Guy Barthélemy*: Les savants sous la Révolution. Cenomane, Paris, 1988. 55.
9. Mirabeau 1791-ben „Les académies” címmel fogja közreadni Chamfort éles hangú kirohanását, mondván, addig nem volt ideje elolvasni.
10. *Guy Barthélemy*: i. m. 62.
11. *Françoise Waquet*: i. m. 30.
12. *Nicole Dhombres*: Les savants en Révolution 1789–1799. Calmant-Lévy, Paris, 1988.
13. *Daniel Roche*: Les républicains...169.
14. *Daniel Roche*: Les républicains...162.
15. *Guy Barthélemy*: i. m. 62.
16. Berthollet 100 livres-t kap kémiai kutatásainak folytatásához, Jeaurat 300 livres támogatást, Vicq d'Azir 8400 livres-t kap anatómiai értekezésének befejezésére. Ezen kívül még Fourcroy és Sage is részesül pénzjuttatásban.
17. Ez a helyzet teremti meg arra a lehetőséget, hogy egy új oldalról is kiteljesedjen a tudóstársaságok tevékenysége: meg kellett adni a városi elit számára azt a lehetőséget, hogy hozzáférjen a felvilágosodás kultúrkörében kiteljesedő szellemi újításokhoz, hiszen erre már igen figyelemreméltó igény mutatkozott nemcsak az akadémiai tagság körében, de a városi lakosság műveltebb rétegeiben is.
18. *Mirabeau*: De l'instruction publique, ou de l'organisatoin du corps enseignant. In: *Bronislaw Baczko*: Une éducation pour la démocratie. Garnier, Paris, 1989. 71–90.
19. *Talleyrand*: Rapport sur l'instruction publique. In: B. Baczko: i. m. 133.
20. *Françoise Waquet*: i. m. 20–21.
21. *Françoise Waquet*: i. m. 25.
22. *Nicole et Jean Dhombres*: Science et savants en France 1793–1824. Payot, Paris, 1989. 16.
23. *Guy Barthélemy*: i. m. 63.
24. *Daniel Roche*: Académies et académiciens...71–73.

25. Az új Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézetének keretein belül az újjászervezett tudományos életet nyolc szekcióba sorolták be. A különféle tudományágak a következők: természettudományok, politikatudomány, erkölcsstan, történelem, grammatika, költészet, szépművészet, retorika. Lucien Bonaparte újra létre akarta hozni az Académie Française-t. Bonaparte Napóleon alatt megőrzi az intézetet, átszervezve a felosztást, négy nagy szekcióra: fizika és matematikatudományok, francia nyelv és irodalom, történelem és irodalom, szépművészetek. A Bourbon-restauráció korszakában fogják ismét független tudóstarsaságokká alakítani a szekciókat.
26. *Albert Duruy*: *L'instruction publique et la Révolution*. Hachette, Paris, 1882. 140–144.
27. *Nicole et Jean Dhombres*: i. m. 26–32.

EGY DIKTATÚRA TANKÖNYVEI

A hitleri Németország tankönyvpolitikája

Közismert tény, hogy Adolf Hitler 1930. január 30-i kancellári kinevezésével új korszak kezdődött Németország történetében. A tragikus tizenkét esztendő rányomta bélyegét Európa, sőt az egész világ huszadik századi történelmére. A hitleri víziók a germán faj uralmát akarták kiterjeszteni az egész földkerekségre, alávetett helyzetbe kényszerítve vagy a megsemmisítés sorsára ítélve más népeket. Az ezeréves birodalom álmát dédelgető Führer számára természetesen döntő fontosságú volt az elkövetkező generációk ilyen szellemű képzése. Így magától értetődő, hogy a Harmadik Birodalomban az oktatás – miként az élet jóformán minden területe – a politikai nevelés része lett. Ezt fejezi ki az „akié az ifjúság, azé a jövő” sokat hangoztatott jelszava.

A hagyományos értékek kiirtása és helyükbe újak sulykolása folyt a rádióban, az újságokban, pártgyűlések és munkahelyi kampányok során, de ezek a felnőtt társadalmat megcélzó akciók csak rész sikerrel kecsegtettek. A fantáziáikban megjelenő új ember eljöttét az új generációktól remélték a náci politikusok. Az ifjúsághoz kell fordulni, a gyerekekhez, megmenteni őket az egyház befolyásától, amennyire lehet kiszakítani a családi kötelékekből, mindenből, ami a hagyományos világhoz tartozik, a megszokott, régi értékeket közvetíti. Legyen az iskola az elsőszámú nevelő, ha kell, akár az elmaradott, konzervatív, maradi szülőkkel szemben is. A délelőtti oktatásnál még fontosabb a délután, ekkor az állampárt ifjúsági szervezetén a sor, hogy irányítsa a foglalkozásokat, olyanokká formálja őket, amilyeneknek a hatalom szeretné látni. A nemzetiszocialista iskola egy uralmi rendszer egyik eleme, egy politikai érdekcsoporté, nevezetesen a náci párté és szervezeteié. Ezek teremtették meg a totális államot, melyben az iskola a képzés, nevelés területén a hatalom birtokosainak legfontosabb eszközévé vált.

A náci pedagógia természetesen távol állt mind a klasszikus német pedagógiától (Humboldt), mind a húszas évek reformpedagógiai irányzataitól. Az említett pedagógiai iskolák nevelési céljainak középpontjában az egyéniség fejlesztése, az emberi harmónia kibontakoztatása, a humanitás és a szolidaritás állt, csupa, a harmincas évek Németországának vezetőitől idegen, számukra gyanús, ellenséges fogalom.

Az oktatásügyben is vezérfonalul szolgáló Mein Kampfban Hitler egy helyen így fogalmazza meg az ifjúsággal kapcsolatos követelményeit: „Legyen szívós, mint a bőr, kemény, mint az acél és gyors, mint a vadászkutya.”¹ A mostantól legfontosabbnak tartott értékek a tettekézség, az akarat, az áldozatkészség, az elszántság, a hűség és a bátorság. Ezekkel összhangban a legfontosabb eszmék, témakörök a „vér és föld kultusz” (Blut-und-Boden-Kult), a fajelmélet, a „terület nélküli nép mozgalma” (Volk-ohne-Raum-Bewegung) és a háborús gondolat.

A nemzetiszocialista pedagógiai elvek roppant eklektikusak, gondolataik, szókincsük jelentős részben 19–20. századi szerzőktől – pl. Arndt, Chamberlain, Fichte, Jahn, Lagarde, Riehl (filozófusok), Baumler, Giese (pedagógusok), Alverdes,

Beumelburg, Blunck, Eckart, Hans Grimm, Ernst Jünger, Kolbenheyer, Vesper (költők) – származnak. Írásaik egyúttal sok szöveggyűjtemény törzsanyagául is szolgáltak.²

A hatalomátvétel az iskolákban természetesen a reformpedagógia elvetését jelentette, az oktatás új irányítói szerint a csoportos oktatás és az órai párbeszéd anarchiához vezet, ezért a követendő módszer a frontális tanítás, ahol a tanár irányít, vezet, iskolai szinten is megvalósítva ezzel az egész társadalomban megvalósítani kívánt vezér (Führer) és vezetett tömeg kapcsolatát. Nemkívánatosnak találták a koedukációt is, az ifjúsági szervezetek, ünnepek, utazások, menetek és táborok hagyományát viszont tovább folytatták. A művészeti nevelés az „arteigene Kunst” bemutatására, a zenei pedig a népies, illetve a népzene ismertetésére szorítkozott. Sokat nőtt a testnevelés iskolán belüli súlya, a tantárgy egyúttal a katonai előképzés jellegét öltötte magára.

Az iskolai hatalomátvétel hat, egymástól többé-kevésbé elkülöníthető területen ment végbe. Ezek közé tartozik az iskolarendszer egységesítése, illetve új politikai iskolák alapítása, a tanárképzés megváltoztatása, új tantervek és irányelvek kidolgozása, órarendi reform, illetve a Staatsjugendtag bevezetése, a képzési szervezetek pluralizmusának korlátozása, valamint a rasszizmus és az antiszemitizmus iskolai oktatásba történő bevezetése.

1. Az iskolarendszer egységesítésénél egy lényegesen egyszerűbb és könnyen irányítható rendszer kiépítése volt a cél, magában foglalva a felekezeti és a magániskolák fokozatos elsorvasztását. A középiskolák mintegy hetven (!) különböző típusát háromra redukálták: neusprachliche (főként modern nyelveket tanító), naturwissenschaftliche (természettudományos) és humanistische (humán).

Az iskolaügynek már az első pillanattól fogva számos, később egymással sokszor konfliktusba kerülő felelőse akadt. Befolyását igyekezett növelni a Hitler-Jugend, az SA, az SS és a hadsereg is. Az elsőszámú vezető – bár ez néha csak papíron érvényesült – Bernhard Rust tudományos, nevelési és népművelési miniszter volt.

Az iskolák egységesítése mellett néhány eddig ismeretlen típusú iskola megalapítására is sor került. 1933. április 20-án, Hitler születésnapján kezdte meg működését az első három nemzetiszocialista nevelőintézet (Nationalpolitische Erziehungsanstalten), melyek célja gondosan válogatott tanárok irányítása mellett a nemzetiszocialista szellemű elit kinevelése.³ A viszonylag valóban magas követelményeket a tábori élet elemeivel próbálták ötvözni, ezekben az intézményekben idővel az SS tett szert egyre nagyobb befolyásra. A tanulmányi átlag azonban hamarosan – az átlagosnál kedvezőbb feltételek ellenére – inkább az átlag alá süllyedt, részben azért, mert az alsóbb évfolyamokon sokszor a mozgalomból, az SA-ból jött, megfelelő képzettséggel nem rendelkező „nevelők” dolgoztak. Ezekben az intézményekben már 1936-tól megszűnt a hittanoktatás, kiemelt szerepet játszott viszont a sport. A meglehetősen vitatható teljesítmények ellenére az iskolák nagy népszerűségnek örvendtek, hiszen az itt végzettek joggal reménykedhettek eljövendő politikai karrierben.

Hitler engedélyével 1937. január 15-től kezdték meg működésüket az első Adolf Hitler-iskolák. Ezek az iskolák nem tartoztak a minisztérium felügyelete alá, irányításuk a Hitler-Jugend jogkörébe tartozott. A hatosztályos, a diákokat a tizenkettedik és tizennyolcadik életévük között oktató iskola célja szintén az elit, főként a politikai elit képzése volt, a tanulmányi eredményekkel szemben elsősorban a politi-

kai, testi és jellemnevelésre helyezték a hangsúlyt. Az alapítás Robert Ley (az Arbeitsfront vezetője) és Baldur von Schirach (ifjúsági vezető) közös ötlete. Nagyravágyó, ám később beteljesületlen céljaikat jól tükrözi Ley alábbi kijelentése: „A jövőben nem lesz olyan politikai vezető, aki ne az iskolán keresztül került volna be a mozgalomba, aki ne egy Adolf Hitler-iskolát látogatott volna tizenkét éves korától, hogy öt évvel később már a pártban folytassa pályáját.”⁴

2. A következő fontos lépés a tanárképzés új alapokra helyezése. E kérdésben a Birodalmi Nevelésügyi Minisztérium (Reichserziehungsministerium, a továbbiakban REM) állandó harcot vívott az 1927-ben alapított Nemzetiszocialista Tanárszövetséggel (Nationalsozialistischer Lehrerbund), mely szervezet magának követelte és részben meg is szerezte a pedagógusok ideológiai képzésének jogát. 1933 után a kommunisták és a zsidók kivételével általában nem váltották fel a tanárokat vonalas kollégákkal, sokkal inkább gondolkodásuk átformálására törekedtek. Az átképzés tipikus formája volt a tábor, ahol a bennlakók napjai sportfoglalkozásokkal, előadásokkal, különböző szolgálatok teljesítésével telt, életformájuk valóban a táborozó gyerekekéhez volt hasonló.

Az indoktrináció másik lehetőségét jelentették az új vizsgaelőírások, illetve új tantárgyak (faj- és népismeret, határ- és védelmi ismeretek) bevezetése. A polgári pedagógia teljesen háttérbe szorult, a német klasszika teljesítményei csak a hivatkozások szintjén fordultak elő, a tárgyalt témakörökből a hittan fokozatosan elmaradt. Az átképzés egységességét volt hivatott szolgálni az az intézkedés is, mely szerint 1935-től már a központi tartományi hivatalok előtt kellett a pedagógiai vizsgát letenni.⁵

3. Az új tantervek és irányelvek meglehetősen későn születtek meg, a náci uralom első négy éve ebből a szempontból átmenetinek tekinthető. 1933 és 1937 között pusztán sporadikus rendeletek foglalkoztak a kérdéssel, a döntő változást a következő, az 1938–1942-ig tartó korszak jelentette. Az ekkor megjelenő irányelvek egyes tárgyak vonatkozásában lényeges újdonságokat hoztak.

Az irányelvek az egységes (értsd monolit) iskolaszervezet megteremtését célozták, melyek egyik eleme az iskolakötelezettség kilencről nyolc évre csökkentése. A tanulókat a népközösség eszményére, a Führer és a nemzet iránti teljes odaadásra kell nevelni, minek következtében az ifjúság politikailag megbízható, áldozatkész, a birodalmat akár élete árán is megvédeni hajlandó állampolgárrá válik. A szöveg azt is kiemeli, hogy a párt és a katonai szervezetek a minisztériummal egyenrangú illetékesek a nevelésben. A nemzetiszocialista oktatásügynek nagy hátránya volt az is, hogy messze nem nyújtott olyan szintű képzést, amit egy fejlett ipari állam megkövetelt volna. A meglehetősen gyorsan kibukó szakmai alkalmatlanságon túl ennek részben az a politikai motiváció az oka, hogy egy alacsony szellemi színvonalon tartott, kritikátlan tömeg könnyebben irányítható, másrészt szerepet játszanak benne a vezetők, pl. Hitler iskolával kapcsolatos kudarcai, ezekből származó ellenséges érzületei.

A lányok képzésével kapcsolatban a Hitler által megfogalmazott anya és háziasszony szűk perspektívája köszön vissza. Minden indoklás nélkül írja elő a minisztérium, hogy a vegyes iskolákban (a koedukáció elvetése ellenére, apró településeken működtek ilyenek) a testnevelés és a háztartástan mellett az élettan órákat is külön kell tartania fiúk és lányok részére, elősegítve ezzel azt, hogy a világról és az életről eltérő felfogásuk alakuljon ki.

Az irányelvek nagy jelentőséget tulajdonítanak a különböző ifjúsági mozgalmaknak és szervezeteknek, ahol a tagokban kiskoruktól tudatosodik a vezetők és vezetettek, elit és átlag viszonya, az állandó versengés, a folyamatos harc a rangokért és az előmenetelért. Az iskolának tekintettel kellett lenni a Deutsches Jungvolk, a Jungmädelschaft és a Hitler-Jugend elképzeléseire, ez utóbbiak voltak ugyanis főként, alárendeltségénél fogva az iskola állandóan politikai parancsok teljesítőjévé vált.

Nagyon röviden kitérve néhány tárgyra, megemlíthetjük, hogy a büszkeségtudat felébresztése, a „Stolz auf deutsche Art” jelszavának megvalósítása a német nyelv és irodalom tanításának legfontosabb feladata. A költészetet és magát a nyelvet a népiség élő kifejezőjének tekintik, az irányelvek szövegében azt igyekeznek sugallni, hogy a „német” és a „nemzetiszocialista” jelzők ugyanazt jelentik. A történelem a politikai nevelés elsődleges területe. A központi utasítás szerint nem a bőséges, tárgyszerű információnyújtás a lényeg, hanem inkább érzelmeket kell ébreszteni az ifjúságban „az apák egyes tipikus eseményekben megnyilvánuló hősi küzdelmei iránt”. Megkísérlik a jelent mint a múltból következő jövőt értelmezni, a jelenleg uralmon lévőket ily módon legitimálni, egyúttal az új rezsim híveinek számát gyarapítani.

Másodlagos szerepet játszanak a tények a földrajz tanítása során is. A tanulóknak azt kell bemutatni, hogy a németek milyen szerepet játszottak a Föld felfedezésében, milyen gyarmatosító tevékenységet folytattak, illetve mik az ezzel kapcsolatos további igényeik. Más népek teljesítményei, életkörülményei, földrajzi adottságai gyakorlatilag érdektelenek. Az első látásra teljesen apolitikus tantárgy nemzetiszocialista, sovinszta tartalommal telt meg.

A természettudományos tárgyak színvonala az oktatásban óriásit zuhant, fő szemponttá a hasznosíthatóság emelkedett, ennek következtében jóval kevesebb ismeret elsajátítására került sor. Mindez összhangban állt az általános irányelvekkel: „A népiskolának nem az a feladata, hogy az egyén számára hasznos, sokféle ismeretet közöljön. A fiatalság minden erejét a nép és az állam szolgálatára kell fordítani.”⁶

Az énekórák elsődleges célja a népi jelleg és a közösségteremtő erő kidomborítása. A népdal szerepe elsősorban a népi tudat erősítése volt, ez a tendencia egészült most ki a tanórák anyagának új elemével, a nemzetiszocializmus mozgalmi dalaival. A matematika „ideológiai” feltöltése kemény diónak bizonyult. Az irányelvek azt a meglehetősen általánosságban mozgó útmutatást adják, hogy „...más szakokkal összefüggésben a számok felől közelítsék meg a nemzeti élet legfontosabb eseményeit”.⁷

4. Sikertelen újítás volt az ún. Staatsjugendtag, a szombatonkénti „állami ifjúsági nap” bevezetése. Ennek keretében, a HJ vezetésével, két óra politikai képzést két óra technikai vagy testgyakorlat követett, ám a kellő számú és színvonalú vezetők hiánya miatt 1937-ben megszűnt. Az új órarend kialakításában a testnevelésórák számának heti ötre emelése jelentette a döntő változást. A tárgy politikai megközelítésben nem is egyszerűen testnevelés, hanem inkább „test általi nevelés” volt, melynek során a faji értékek felfedezésére is fel kellett hívni a figyelmet. A tantárgy fontosságát igyekezett aláhúzni az a törekvés, hogy az iskolákban igazgatóhelyettesül testnevelő tanárt nevezzenek ki, valamint az, hogy a középiskolai felvételinél kötelezővé tették a tárgyat, és így az egyébként jó képességű, de a sportban gyenge teljesítményt nyújtó, esetleges testi hátránnyal rendelkező gyerekek elestek a továbbtanulástól.

5. A képzéssel foglalkozó intézmények típusainak csökkentése egyszerre szolgálta az egységesítést és az egyház háttérbe szorítását. 1936-tól már megfigyelhető a hittantanítás korlátozása. Az ide vezető út meglehetősen rövid, noha a hatalomátvételt jelentő 1933-as év ebből a szempontból még ellentmondásos. Az új rezsim első hónapjaiban a marxista szellemiségű vagy ahhoz közel álló iskolákat bezárták, és a hittant mindenki számára kötelezővé tették. Az 1933. július 20-án megkötött konkordátum szavatolja a felekezeti iskolák működését és a hittantanítást, ugyanakkor a párt-sajtó ebben az időben már a vallási tanítások átalakítását követeli. A keresztény vallás zsidó gyökereinek kiirtása mellett olyan nézetek látnak napvilágot, miszerint Krisztus alakját formálják hősies harcossá, valamint a vallásoktatásba vegyék fel a germán istenhittel kapcsolatos ismeretek elsajátítását is. Az említett tendenciák az evangélikus egyházban elszánt támogatásra találnak, a katolikusok azonban mereven elutasítják. 1935-re Rust megpróbál egységes irányelveket kidolgoztatni, de ekkorra már új cél fogalmazódik meg, a hittantanítás megszüntetése. Az első lépés az egyházi személyek iskolákból történő eltávolítása. Az eredmény 1937–1938-ra lesz teljes, a hittantanítás átkerül a tanárok kezébe. Az órarend átalakításával, a szülőkre gyakorolt nyomással, a HJ befolyásának felhasználásával, az írásbeli vizsga eltörlésével, az iskolai istentiszteletek elhagyásával és más hasonló eszközökkel ösztönzik a hittanórákról történő kijelentkezést. Az NSLB is igyekszik rávenni a tanárokat a hittannal szembeni állásfoglalásra. 1936-ban csökken a hittanórák száma (a népiskolákban például heti kettőről egyre), 1940-ben a további csökkentés már sok helyütt megszüntetéshez vezet. Ugyanebben az évben leállítják a hittanánrképzést is.

Mint minden területen, itt is voltak a hivatalos álláspontonál radikálisabb felfogást képviselő kultúrpolitikusok. Württemberg kultuszminisztere, egy bizonyos Mergenthaler, egy csapásra, rendelettel akarta eltörölni a hittant és helyébe bevezetni a nemzetiszocialista világnézet oktatását. Végül Teophil Wurm⁸ püspök erőteljes tiltakozásának köszönhetően sikerült zátonyra futtatni a kísérletet. Rust birodalmi miniszter a lassabb megoldás híve volt, a tanárképzés megszüntetésével és a tanári állások betöltetlenségével kívánta céljait megvalósítani. A háború éveire aztán valóban sikerült kiszorítani a hittant az iskolákból.

6. A bevezetőben említett hat pont közül a legradikálisabb változást a rasszizmus és az antiszemitizmus iskolai megjelenése jelentette. A célhoz, a zsidók teljes elkülönítéséhez vezető út első lépése volt a zsidó tanárok elbocsátása és zsidó iskolák létrehozása, ahol a képzést a minimális szintre igyekeztek csökkenteni. Rust 1937-es rendelete híven tükrözi a hivatalos álláspontot: „Nem lehetnek zsidók a német ifjúság tanárai. A félzsidók („Mischling”) is alkalmatlanok a német nevelő hivatására.”⁹ 1936-tól már önálló zsidó osztályt kellett létrehozni, kizárták őket az iskolai rendezvényekről, ünnepélyekről, a nemzetiszocialista oktatásból. Az 1938-as Reichskristallnacht adott alkalmat a teljes zsidótlanításra, 1941-ben már csak a nagyvárosokban működtek zsidó iskolák, de 1942-ben ezeket is bezárták.

A rasszizmus másik, nem kevésbé tragikus iskolai megjelenése a fogyatékosok kisegítő iskolákba irányítása. Ezeket az intézményeket sokkal inkább gyűjtőhelyeknek, semmint iskoláknak tekintették, a fogyatékosok (körülbelül 100 000 gyerek)

tervezett sterilizálása a társadalom és az egyházak részéről megnyilvánuló tiltakozás miatt végül csak terv maradt.

A nemzetiszocialista tankönyvek

Az irányelvekben és a tantervekben megfogalmazott gondolatoknak, amelyekkel az előzőekben megismerkedtünk, a tankönyvekben kellett megjelennie. Ehhez feltétlenül szükség volt a könyvek központi ellenőrzésére, ezt a feladatot 1940-ig a minisztérium, utána a Philipp Bouhler vezette Parteiamtliche Kommission látta el. Bouhler e jogosítvány megszerzése után (ami szintén a nevelésügyben folyó állandó kompetenciaharcok egyik bizonyítéka) azzal a tervvel állt elő, hogy minden tárgyból csak egy központi tankönyv készüljön, tökéletessé téve ezzel az állami akarat megvalósítását és egyúttal megszüntetve a kiadók közötti versenyt. Ez a szándéka azonban részben a REM ellenállásán, részben a súlyosbodó háborús körülmények miatt meghiúsult.

Feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a rengeteg átpolitizált tankönyv mellett olyanok is akadnak, amelyek alig tartalmazzak a párt irányvonalához igazodó kijelentéseket. Nehezen megválaszolható kérdés, hogyan lehetett a rendszer teljes fennállása alatt részben vagy teljesen ideológiamentes tankönyvek engedélyeztetését elérni. Tény, hogy számos szakember és tanár igyekezett a fenntartásait érvényesíteni, az uralkodó ideológiát, a nyugati világ és a keresztény erkölcs normáival szemben álló morált az iskolától távol tartani. Emellett a tankönyvek engedélyeztetéséhez szükség volt bizonyos miniszteri hivatalnokok különböző mértékű együttműködésére is. Ez a magatartás mindkét oldalról bátorságot és pedagógiai felelősséget igényelt, hiányukkal a nemzetiszocializmus által okozott kár még nagyobb lett volna.

Irodalom

A politika szolgálatába állított tankönyv legjellemzőbb típusa a kizárólag az Eddából (Edda-dalokból), germán mondákból, középfelnémet eposzokból kiemelt szövegeket tartalmazó olvasókönyv. Ezek a szemelvények tökéletesen megfeleltek a nemzetiszocialista nevelési elképzeléseknek. Hozzá kell azonban tennünk, hogy 1933 után nem lett minden vadonatúj. Már a múlt század elején – Herder, Humboldt, a Grimm testvérek hatására – teret nyert az egyébként ősellenség Franciaországgal szemben is mozgósítható patriotá öntudat fejlesztésének, egy bizonyos nemzeti képzésnek az eszméje. A világháború után sok oktatási szakemberrel együtt Otto Greyer is osztja ezt a nézetet: „Német gondolkodásra és érzésre nevelés, nemzeti nevelés. Gyümölcse nem a tananyag, hanem az erő, nem a tudás, hanem az élet.”¹⁰ Ez a kiindulópont gyakorlatilag megegyezik a nemzetiszocializmuséval, a feladat sokszor nem több, mint felerősíteni a már meglévő tendenciákat. Az új irányelvek alapján meginduló tankönyvreform megvalósításához sokszor elég volt a weimari idők tankönyveinek apró szerkesztőségi átdolgozása.

Bár fentebb említettük, hogy a tankönyvek ideológiai átdolgozásának mértéke meglehetősen eltérő, témánk szempontjából érthető módon olyan tankönyveket veszünk közelebbről szemügyre, amelyek a rezsimet támogató jellegűknél fogva jobban mutatják fel a politika és a tankönyvrevízió összefonódásának jeleit és nemegyszer jócskán túlmennek a minisztérium által megkövetelt politikai lojalitás minimumán.

Ilyen például a Hirts Deutsches Lesebuch sorozat hatodikosok számára készült kötet.¹¹ A könyv 183 oldalon át ismerteti a germán és a középkori irodalmat, a kor érzeit, viseletét, gondolkodását, és elmeséli egyúttal a politika szempontjából is fontos mítoszokat.

Az első szövegek a világ teremtésével, istenlegendákkal foglalkoznak, egy sajátos kozmogóniát tárnak elénk. A náci ideológia innen veszi világszemléletének sok elemét, pszeudo-vallásának alapjait. Az Edda- és a Thule-mondák erkölcsi mintaként szolgálnak, a mulandó világban egy dolog él örökké, a hősi halott hírneve. A nemzetiszocializmusnak az egyén kötelességéről és felelősségéről vallott felfogásával esik egybe a tankönyv történelemértelmezése: nem az emberek csinálják a történelmet, ők csak a sors eszközei, amivel szembeszállni értelmetlen.¹² Innen csak egy lépés a személyes felelősség áthelyezése a sorsra, illetve a Führerre.

A mondák világa a férfiak világa, ahol a nők hagyományos szerepeiket játsszák, ha nem, akkor gyakran zavaró, konfliktust teremtő elemként tűnnek fel. Ugyanakkor ez az akció világa is (nem a reflexióé), több a harc és a halál, mint a párbeszéd és az elmélkedés, ami történik, az ösztönösen és erőszakosan történik. (Összhangban a nemzetiszocialista világgéppel.)

A középkori költészet bemutatásában központi helyet foglal el Walter von der Vogelweide. Apolitikus szövegeit a magyarázatok, a szövegekörnyezet állítja a politika szolgálatába. Így válik a nők dicsérete egyúttal a német nő mint anya magasztalásává, a császárt dicsőítő és a pápával szemben kritikus versei pedig egy olyan aktuális tanulsággá, hogy a legfontosabb a belső egység, az egyházzal és a pápával szemben pedig fenntartásokkal kell viseltetni.

A könyv „erénykatalógusának” első helyén a hősiesség áll, dicséretének elsődleges tárgya pedig a misztikummal övezett, mítosszá stilizálódó háború és a győzelem. A könyv erősen korlátozott betekintést nyújt a germán és a középkori irodalomba, illetve a kultúrába, a szövegeket addig ismerteti és értelmezi, amíg azok összefüggésbe hozhatók a nemzetiszocializmussal. A politikai-világnézeti szempont elsőbbsége az irodalmival szemben egyértelmű, a tipikus germán-árja erényeket emeli ki, a németiség mitikus felfogását igyekszik erősíteni a mítoszokkal.

Az utolsó két (hetedik–nyolcadik) évfolyam irodalomtanításának illusztrálására válasszunk egy másik sorozatot. Az Ewiges Volk¹³ a Hirts Deutsches Lesebuchhoz hasonlóan nagy példányszámú, sok iskolában használt tankönyve volt a korszaknak. A hetedik osztályos kötet az 1519–1843 közötti időszakot (Ulrich von Huttenről Ernst Moritz Arndtig) öleli át. Nem találunk olyan szöveget, amely a Harmadik Birodalom megjövendöléseként lenne értelmezhető, ennek oka azonban nyilvánvalóan nem az, hogy egy politikamentes könyvet akartak csinálni (az ugyanazon szerzők által készített nyolcadikos tankönyv kimondottan nemzetiszocialista szellemű), hanem hogy a nemzetiszocializmussal szellemileg nagyon is rokonnak érezték a felhasznált szemelvényeket. Ez annál is inkább lehetséges, mivel a nemzetiszocializmus nem eredeti és a semmiből született jelenség, hanem egy zűrzavaros eklekticizmus keveréke. A szokásos technika itt is érvényesül, a kontextus, az elrendezés, a bevezető szövegek és a megjegyzések színezik a rendszert támogatóvá a szövegeket. A látszólag semleges írások olyan eszméket, erényeket dicsőítenek, amelyek a náci mozgalom számára is fontosak, így akaratlanul is támogatóivá válnak a rezsimnek. A kontextus egyúttal lehetetlenné teszi az egyes szövegek önálló, többitől független értelmezését.

A különböző témaköröket fejezetekben foglalják össze a szerzők, az első ezek közül a reformáció (Hutten, Luther, Hans Sachs). A Hutten-szövegek (pl. Vaterland-Teutsch nation, Türkenrede) patriotizmusra sarkallnak, a szabadság megőrzésére szólítanak fel és politikai megújulást sürgetnek.¹⁴

Luthertől tizenkét írást közöl a könyv, ezekből egy – „Von Juden und ihren Lügen”¹⁵ – felel meg kimondottan a nemzetiszocialista kívánalmaknak, a többi jóval ismertebb szöveg („An den christlichen Adel deutscher Nation”, „Von weltlicher Obrigkeit”) csak részben, elsősorban pápa- és Róma-ellenességével. A zsidókról szóló műnek már a címe is beszédes („A zsidókról és hazugságaikról”), zsidóellenességében felveszi a versenyt bármely nemzetiszocialista pamflettel. Szomjas vérebecnek, a kereszténység gyilkosainak nevezi a zsidóságot, céloz a zsinagógák és a zsidó iskolák felgyújtására.¹⁶ „A mi adósságunk, hogy Urunk kiontott vérét nem bosszultuk meg, nem öltük meg őket”¹⁷ – ez a mondat tömeggyilkosságra történő felhívásként is értelmezhető. Másutt egy beteg testrész amputálásához hasonlíttja a zsidókkal való leszámolást.

Luther a 16. század vallási elvakultságában írta a szöveget, a könyv 1941-ben, a Szovjetunió megtámadásának, az ott élő zsidók, az Endlösung terv elhatározásának évében jelent meg. Noha a Luther-életműben ez az írás jelentéktelen, a választás oka mégis egyértelmű. Luther neve a kritikátlan keresztények számára a feltétlen elfogadást jelenti, legitimációt biztosít a náci rendszer zsidóüldözéseire, és egyúttal a „Luther szellemére” hivatkozás elébe megy az evangélikus egyház támadásainak. Az egyházi tanításokat követő diákokat, leendő állampolgárokat morálisan elbizonytalanítja, ezáltal a rendszert biztosabbá teszi.

Megemlítendő még egy, a könyvben szereplő Luther-vers, a „Bescheinung des Hoflebens”.¹⁸ Kritizálja a léha, kifinomult, tunya udvari életet, amellyel szemben az erényes magatartást a puritanizmus, az áldozatkészség és az aszkézis jellemzi, olyan tulajdonságok, amelyeket a Harmadik Birodalom vezetői várnak el a német lakos ságtól.

Összegezve az első fejezettel kapcsolatos véleményünket, a zsidókról szóló Luther-szöveg kivételével a szemelvények apolitikusak, a feltűnő kivétel azonban bizonyíték, a szerzők ennek a fejezetnek a segítségével is igyekeznek bevinni a politikai meggyőzést az iskolába.

A második nagy csoport címe – „Megszabadulás a francia befolyástól” – már önmagában is beszédes, ám hogy mennyire félrevezető, azt az mutatja, hogy valójában csak egy szerzőre, Friedrich von Loganra igaz, aki verseiben szembefordul a németeknek az öltözködésben, beszédben megnyilvánuló, franciákat utánzó hajlamaival.¹⁹ Klopstock három költeménnyel szerepel – „Überschätzung der Ausländer”, „Die Verkennung” és „Die Rache” –, melyek hangsúlyozzák ugyan a német pre klasszikus irodalom értékeit, de nem politizálnak, főképp nem nemzetiszocialista értelemben. Ugyanez a megállapítás érvényes Lessingre is („Briefe, die neueste Literatur betreffend”, „Hamburgische Dramaturgie”). A szövegek nem tartalmazzák azt a kultúrsovinizmust, amit a szerkesztők ki akartak olvasni belőle. A szerzőket a tankönyvírók egyenlő mértékben dicsérik, illetve marasztalják el, a politikai-ideológiai tendenciák nem kapnak nagy hangsúlyt.

A következő fejezet tárgya a német irodalom klasszikus korszaka („Deutsche Bewegung”), Goethétől egy tucat vers, majd írárok („Von deutscher Baukunst”,

„Rede zum Shakespearetag”) szerepelnek. Előbbiben a német és az angol művészetet dicséri, szembefordulva a pusztán formális építészeti elveket követő olasszal és franciával. Értekezésének természetesen semmi köze a politikához, a kontextus (pl. olyan alcímek, mint „Für und gegen Preussenkönig?”, „Der Preussenkönig und die deutsche Literatur”) kísérli meg ilyen tartalommal megtölteni.

Herder „Fragmenten über die neuere deutsche Literatur” című írása sem szorosabb értelemben vett politikai szöveg, jellemzője viszont, hogy nagy mennyiségben fordulnak elő benne a „német” és a „nép” szavak, és mint már korábban utaltunk rá, ez sokszor elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy felkeltse a tankönyvszerzők érdeklődését. A befolyásolás közvetett, ravaszabb része az is, hogy nem mutatnak rá a szavak herderi, illetve nemzetiszocialista szóhasználatában kifejeződő különbségére.

A német klasszikát követő részek – s voltaképp már Herder is ide sorolható – az előzőeknél jóval ideologikusabbak, megnő az esszék, a kimondottan politikai művek aránya. Így kerül még be a könyvbe Herder három politikai eszmefuttatása, az „Ursprung der Verschiedenheit der Menschen, Völker und Zeiten”, a „Wirkung der Dichtkunst bei den nordischen Völkern” és az „Idee zum ersten patriotischen Institut für den Allgemeingeist Deutschlands”. Különösen taktikus, hogy e szövegek mellé illesztik be Kleistnek a Napóleon-ellenes háborúk korában a patriotizmus felkeltésének céljával készült „Katechismus der Deutschen” című munkáját is. Az írás (nem kevés kényszerrel) az idegen befolyás elleni harc és a nemzeti újjászületés gondolatának kiemelésével az 1941-es évre is vonatkoztatható. Wilhelm von Humboldt „Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts”²⁰ című esszéjét az árja-zsidó ellentét fénykörébe vonva próbálják meg az antiszemitizmus támaszául felhasználni, míg Ernst Moritz Arndtnak („Über Volk und Staat”) és Friedrich Ludwig Jahnnak („Über deutsches Volkstum”, „Von deutscher Art und deutschem Brauchtum”) az élet- és népi-degen német szellemiségről, a német nyelvről, az egészséges parasztságról és a vér tisztaságáról szóló érzellemmel átitatott fejtegetéseiből a gondolatvilág nem, inkább csak a terminológia került át a nemzetiszocialista ideológiába.

Az elsődleges politikai szempont mellett a tananyagként szereplő szövegek esetében fontos volt a könnyű érthetőség is, ami sokszor alacsonyabb nyelvi színvonalat is jelentett. Az eklektikus, a szöveggörnyezetből kiragadott, a történelmi körülményeket figyelmen kívül hagyó válogatás célja annak bizonyítása, hogy a nemzetiszocializmus elvei mennyire egybeesnek a nemzetiszocializmus maximáival. Nézeteik megerősítését elismert szerzők citálásától remélik, ez az igazolási ideológia tükröződik a dokumentumokban.

Ugyanannak a sorozatnak a következő évfolyam számára készült, nyolcadik osztályos kötete az ésszerűséget felrúgva újra a már tárgyalt 18. századnál veszi fel az elbeszélés fonalát.²¹ Kezdve Klopstockkal, kinek költeményei – kevés kivételtől eltekintve – nehézkesek, nehezen érthetők, és a 20. században már csak irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak. Mindez azonban mellékes, amúgy sem a művészeti szempont a mérvadó, a szülőhazáért vívott harc, a harci kedv, a hazaszeretet, a kitartás fokozása egyaránt aktuális téma, a klopstocki archaizáló nyelv pedig mindezt pompával és pátozzal telíti meg. Ő az, akinek költészete fordulatot jelent a német lírában, vele erősödik fel a nemzeti téma a német irodalomban, ez a mozzanat teszi vonzóvá a tankönyv szerkesztői számára.²²

Ha Klopstock esetében úgy fogalmazhatunk, hogy figyelmen kívül hagyták a nemzetiszocializmus ideológiájába nem illeszkedő szövegeket, akkor Goethe írásainál azt mondhatjuk, hogy felkutatták az ízlésüknek és céljaiknak megfelelő sorokat. Egy ilyen hatalmas életműben ez persze nem nehéz. Világpolgár helyett egy nemzeti-patrióta költő portréja rajzolódik elénk, kinek kiemelkedő teljesítményét a hitleri-rosenbergi „kultúrelmélet” a kultúrának mint faji terméknek (legmagasabb rendű az árja faj, következésképp az övé a legmagasabb rendű kultúra) a felfogásából vezeti le. Arról, hogy éppen Goethétől származik a világirodalom fogalma, szó sem esik. A néhány nemzeti érzelmű vers mellett az Eckermann-nal folytatott beszélgetésekből is összeollózták azt, ami politikailag hasznos lehet. „Vidéki lakosságunk megtartotta erejét és remélhetőleg nemcsak remek lovasokkal tud szolgálni, hanem a teljes bukástól és pusztulástól is megment minket. Olyan raktárnak kell tekintenünk őket, ami mindig felfrissíti a hanyatló emberiség erejét. Ha egyszer nagyvárosainkba tér be, rögtön megváltozik a hangulata. Ha egy szegény ördög vagy egy nagy tapasztalatú orvos oldalán tesz egy körutat és végighallgatja történeteiket, akkor szembesülni fog mindazzal a nyomorral, amitől a társadalom szenved.” A városiasodással szemben álló, az ember fizikai-pszichikai hanyatlását okozó várost kritizáló és támadó, ezzel szemben a parasztságot a németiség élete forrásaként felmutató nemzetiszocialista nézetek alátámasztására kíván szolgálni ez a beszélgetésből kiragadott néhány mondat. Goethe neve a hivatalos állásfoglalás kritikátlan átvételéhez segít hozzá. A költő és a nemzetiszocializmus kapcsolatát kísérli meg bizonyítani Houston Stewart Chamberlain: „Goethe, der Deutsche” című, a fejezetet záró írása is.

Schillertől viszonylag kevés szöveg került a könyvbe, említésre méltó a „Deutsche Grösse” című töredéke, amelyben a megalázó 1801-es lunéville-i béke után is öntudatos viselkedésre szólítja fel a németeket. Hölderlin esetében meg sem kísérlük a bonyolult és nehezen megközelíthető költői világ értelmezését, a módszer most is a megfelelő versek és verssorok összeollózása. Ezért találkozunk a „Gesang des Deutschen” című verssel (kezdősora: „O heilig Herr der Völker, o Vaterland”) és a tankönyv szerzője által a legnagyszerűbb német nyelvű háborús költeménynek nevezett „Tod fürs Vaterland”-dal. A vers záró strófája: „Und Siegesboten kommen herab: Die Schlacht/ Ist unser! Lebe droben, o Vaterland,/ Und zähle nicht die Toten! Dir ist,/ Liebes! nicht einer zu viel gefallen.” Különösen gátlátalan, hogy épp Hölderlint használják fel a világháború és annak borzalmai igazolására.

Az önkényes, politikai válogatási elvek a romantika irodalmának bemutatásánál is érvényesülnek, helyenként a feltűnő értelmetlenséget sem mellőzve. Erre a sorsra jut Novalis és Hebbel is. Előbbitől egy hosszabb szövegből emelnek ki egy rá egyébként egyáltalán nem jellemző részletet: „A nép egy eszme. Néppé kell válnunk. Egy tökéletes ember egy kis nép. A valódi »népszerűség« az ember legmagasabb célja.” Pusztán a hívószó, a nép az indoka annak, hogy ez a néhány mondat helyet kapott a könyvben.

A gazdag hebbeli életműből egy egyértelműen hamis, ám az aktuális politikai céloknak nagyon is megfelelő vélekedés is bekerült a szemelvények közé. „A modern népek között tulajdonképpen a német az egyetlen, amelyik lírai költészettel rendelkezik. Néhánynál a tehetség hiányzik, míg másoknál, pl. az angoloknál, az a közeg, melyben a nemzet él és alkot, nem válhat sohasem a költészet közegévé!” Noha a kijelentés egy egyszerű névsorolvasással cáfolható (Shakespeare, Marlowe, Milton,

Pope, Wordsworth, Coleridge, Byron, Shelley, Keats stb.), a korrekció elmarad, a manipuláció része az ellenfél (1940!) kulturális teljesítményeinek eltagadása.

A könyv utolsó fejezetének címe: „A német jövő úttörői és hírnökei”. Erősödik az ideológiai hatás, az eddig áttételes szándék, a náci rezsim igazolása közvetlenné válik. A nép, szülőföld, nemzet, állam szavak az eddigieknél is sűrűbben fordulnak elő. A költészetet felváltják a politikai esszék, a filozófiai (kvázifilozófiai), etnológiai és kultúrkritikai írások. Az egyenetlen színvonalú fejezet egy, a nemzeti öntudatot és szabadságvágyat éltető Fichte-szöveggel kezdődik.²³ A választás oka nyilván a téma, a szerző nehezen érthető nyelve, idealizmusa azonban távol áll a nemzetiszocializmus pragmatizmusától.

Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897) „Naturgeschichte des deutschen Volkes” című, részleteiben a tankönyvben is megidézett művében a biológiai értelemben vett nép fejlődéséről értekezik, felfogása a Blut-und-Boden elmélettel is érintkezik. Forrásukra lelnek benne a náciak akkor is, mikor a nemzeti viseletek iránti előszeretetének ad hangot, amikor rögzített szociális szerepeket ír elő férfiak és nők számára, vagy amikor a „kevesebb képzés, vissza a családba” mottójával jellemezhető, a 19. század még patriarchális társadalmi rendjéhez sok szempontból valóban illeszkedő nevelési elképzeléseit fejti ki. Nézeteinek korhoz kötöttségére természetesen nem utal a tankönyv, így véleménye az aktuális oktatáspolitikai alátámasztásának tűnhet.

Richard Wagner két írással is szerepel a tananyagban. A zsidóellenes tendencia már a „Was ist deutsch?”-ban is érzékelhető, ahol filológiai-etnológiai és történeti fejtegetései kerülnek bemutatásra. A „Das Judentum in der Kunst”-ban már szabad folyást enged antiszemita érzelmeinek. A parazita, élősködő zsidókat olyan epigonoknak találja, akik kihasználják az európaiak hibáit, utánozzák őket, de önálló műteremtésre képtelenek.

A bécsi olvasmányélményei során Hitlerre is hatást gyakorló Paul de Lagarde-tól számos szöveget találunk a német jövő előfutárait felvonultató fejezetben, ezek közül az utolsó érdemel különös figyelmet. A „Deutsche Zukunft” utolsó sorai a következők: „Vallom, hogy a megújulás vagy a hanyatlás korszaka előtt állunk. Hiszem még, hogy Németország az emberiség szíve, hiszek abban a kötelességben, hogy Németországot tájékoztatni kell a dolgok állásáról. Csak egy nagy, szilárd és tiszta akarátú ember tud segíteni rajtunk, nem a parlamentek, a törvények, a hatalom nélküli egyének törekvései. Hiányzik ez a férfi.” Lagarde jóslata, kívánsága a Harmadik Birodalomban csak Hitler személyére vonatkoztatható, a tragikus beteljesülés, hogy ez a férfi a pusztulást hozta Németországra.

A zsidókkal foglalkozó írásában – „Die Juden ein nationales Unglück” – a lutheri antiszemitizmus elevenedik meg, a zsidók itt is paraziták, önálló alkotásra képtelenek, bomlasztó, idegen testként élnek a nemzetben („...gyűlölnék minket, mert tudják, hogy életünk a halálukat jelenti, tudják, hogy nélkülünk képtelenek lennének szellemi létezésre...”)²⁴ Már nála is megtalálható a zsidó világösszeesküvés elmélete. „A jezsuitákkal és a szociáldemokratákkal állnak egy szinten: hazátlanok.”²⁵ „A zsidókérdést meg kell oldani, különben Európa elpusztul”²⁶ – írja egy helyen, egy oldalal korábban pedig olyan vészjósló kijelentést tesz, ahonnan nem nehéz eljutni a koncentrációs táborok világáig: „...ezeket a burjánzó férgeket el kell taposni. Férgekkel és

bacilusokkal nem tárgyalnak, azokat nem nevelik, azokat gyorsan és a lehető leghatékonyabban megsemmisítik.”²⁷

A gyűlölet e dokumentumait Walter Flex és Gorch Fock katonák pátosztól és szenvedélytől átítatott háborús levelei, majd három katonai témájú költemény követi. Ernst Jünger beszédes című esszéi – „Der Krieg als inneres Erlebnis”, „Die Staatsidee des Frontsoldaten” – szintén a háborús lelkesedést próbálják fokozni.

A Lagarde és Jünger írásaiban megnyilvánuló egyoldalú tudatformálásnak semmi köze sem a kereszténységhez, sem a német idealizmushoz. „A hazáért meghalni dicsőség” jelszávaiban az erőszak ethosza, a vulgárdarwinizmus hatása érhető tetten. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a kiadók szövegválasztásukkal nem egyszerűen csak a politika kiszolgálásának felelősségét vették magukra, hanem bűnt is követtek el. Hozzájárultak a rendszer megszilárdításához, tankönyveikkel olyan értékeket közvetítettek a fiataloknak, amelyek a háborúba, a halálba vezették őket. Támogatták a második világháború szükségességét, az erkölcs és az emberiség figyelmen kívül hagyását. A pedagógia hagyományos céljaitól messze eltávolodtak, ahelyett, hogy az emberiség, a tolerancia, a másik iránt érzett felelősség, a nyugati kultúra tradicionális értékeit képviselték volna, visszatértek – pl. Jünger írásaival – a barbársághoz és a gyűlölethez, minden személyes, emberi jog megvetéséhez. Mindeközben folytonosan a népre hivatkozva, hazugságokat és hamis eszközöket felhasználva.

A „Hitler mint isteni áldás” című fejezet első írásainak szerzője Houston Stewart Chamberlain, „aki már korán felismerte Hitlerben a nemzet megmentőjét”.²⁸ Legismertebb műveiből – „Die germanische Rasse”, „Grundlagen des XIX-ten Jahrhunderts” – kerültek be szemelvények a tankönyvbe. Chamberlain Arisztotelészre hivatkozva hirdeti a fajok természettől adott egyenlőtlenségét, és Kant és Goethe önkényesen kiragadott soraival „bizonyítja” a germánok, a németek, az árják jellemzői fölényét.²⁹ Az általa egyetlen élő, európai nyelvnek tekintett németet misztikus magaslathoz helyezi („Amit németnek nevezünk, az az a titok, ami által fény gyúl az emberben, ennek a megvilágosodásnak az eszköze a német nyelv.”)³⁰, eljövendő egyeduralmát kikerülhetetlennek látja. („Az embereknek be kell látniuk, hogy aki nem tud németül, az pária. Az idegen népek különböző okokból, irigységből, érdeklődésből, kötelességből, becsvágyból – nekem mindegy – németül fognak tanulni.”)³¹ A német kiemelése és más népek nyelvének, kultúrájának semmibevétele a germanizálás jogosságát sugallja. Chamberlain 1927-ben meghalt, és kérdéses, hogy később miként vélekedett volna Hitler működéséről. Mindenesetre tény, hogy írásai jól szolgálták a Führerről megalkotott emberfeletti lény, a nemzet történelmét beteljesítő, sugárzó hős portréját. Az, hogy az oktatás hozzájárult a politikai viszonyok stabilizálásához, nem volt idegen a német iskolától, hiszen az az abszolutizmus korától a vilmosi korszak végéig hagyományosan szerepet vállalt a fennálló hatalom megerősítésében.

A kötetet záró szövegek Hitlertől és Rosenbergtől származnak. A rosenbergi szöveg azt fejtegeti, hogy a művészet és a tudomány a vértől és a fajtól függ („...az északi hősmondák, egy porosz induló, Bach egy kompozíciója, Eckhardt prédikációja vagy egy Faust-monológ ugyanannak a léleknek a különböző alkotásai”).³² Könnyedén ugrál évszázadok között, mítoszokat tesz történelmi tényekké, a pszichoanalízis felismeréseit és hipotéziseit átalakítja egy új, kollektív árja tudatalatti teóriájává. A

diákok végül bizonyítatlan-bizonyíthatatlan elméleteket kapnak szilárd ismeretek helyett. A Hitler-szöveg („*Arteigene Kunst. Kulturrede des Führers auf dem Reichsparteitag 1938*”)³³ a nemzetiszocializmus művészetfelfogását fejt ki egy olyan, a tömegizlésnek megfelelő nemzetiszocialista realizmust körvonalazva, melynek feladatai a nemzetiszocialista világnézetben gyökereznek, „nem az agyból, hanem a szívből fakadnak”, és a hivatalos, egészséges szépségisményt tükrözik. Szimbolikus és korántsem véletlen, hogy a korábbiaknál sokkal ideologikusabb nyolcadikos, utolsó kötet a Führer beszédével fejeződik be. Az – egyébként a kronológia által is diktált – elrendezés a szerzők sorának végére állítja a pozíciójából fakadóan is tévedhetetlen Führert, akinek szavait az iskolapadot elhagyva is kétségek nélkül és töretlen hittel kell majd fogadni.

Angol nyelv – természettudományok

Az általános irányelvek szerint az idegennyelv-tanításnak is be kell töltenie ideológiai-politikai feladatokat, ám hogy ezt a feladatot ki milyen mértékben teljesíti, az részben szándék és pedagógiai felelősség kérdése. Az irodalomtanítással ellentétben itt egy olyan könyvet említünk meg (Hirts und Velhagen & Klassings: *Englisches Unterrichtswerk. Ausgabe D Mittelschule Band 1–4*)³⁴, amelyik a hatalmi törekvések elhárításának lehetőségét bizonyítja.

A vizsgált tankönyv nagyon visszafogott, nem beszél sem a HJ-ről, sem a BdM-ről (Bund deutscher Mädel), noha tartalmaz történeteket az összehasonlítást kínáló angol boy scoutokról és girl guide-okról. Egyáltalán nem érinti zsidók és nem zsidók viszonyát, és az angol mondák, legendák ismertetését nem köti össze a germán erények magasztalásával. A szövegekből objektív képet kapunk az angol társadalomról, maga Anglia pedig kimondottan vonzó országgént jelenik meg a diákok számára. Nem tudjuk, de feltételezzük, hogy a könyv politikai semlegessége a kiadónak köszönhető, mindenestre feltétlen bizonyíték arra, hogy a politikai indoktrináció mellett a német pedagógia ellenállást is igyekezett tanúsítani a rezsimmel szemben.

A természettudományokkal kapcsolatos irányelvek a szakmai ismeretek átadása mellett a katonai felkészítést is oktatási célként jelölik ki. Ezt tükrözi vissza, immár a háborús viszonyok miatt felerősítve, egy 1940-es nevelésügyi kiadvány megfogalmazása is: „A legfontosabb, amit a hadsereg az iskolától elvár, a világos, koncentrált gondolkodásra nevelés. A katonának minden új helyzetben gyorsan kell döntenie, helyesen kell megítélnie az ellenség és saját helyzetét, ezzel a képességgel ellenséges tűz hatása alatt is rendelkeznie kell. Ehhez gyakorlott, logikus gondolkodásra van szüksége.”³⁵ Az elsajátítandó konkrét ismeretek között megemlítik az iránytű használatát, a távbeszélő kezelését, üzembe helyezését, általában a rádiótechnikával és a motorizációval kapcsolatos alapvető tudnivalók elsajátítását.

Az angolhoz hasonlóan itt is olyan tankönyveket említünk meg (E. Foch–K. Weber: *Lehrbuch der Physik für Oberschulen und Gymnasien*³⁶ és K. Hahn–P. Hencel: *Lehrbuch der Physik für höhere Schulen. Band 1.*)³⁷, amelyekben nem fedezhető fel határozott politikai befolyás. Önmagában az, hogy bizonyos részek háborús felkészítésként is értelmezhetők, nem bizonyítja, hogy a szerzők valóban ilyen szándékkal írták. Az utóbbi könyvben például összesen három katonai témájú számológási feladat és két katonákat is ábrázoló fénykép található.

Láthatjuk, hogy a nemzetiszocialista korszak tankönyveinek egy része jobb, mint a hírük, és azt is, hogy a szerzőknek megvolt a lehetőségük arra, hogy távol tartassák magukat az ideológiai-politikai követelményektől. A „vonalas” tankönyvek szerzői elsősorban nem kényszerből, hanem igazodásból, az új kurzushoz történő alkalmazkodás taktikájából kiindulva írták meg könyveiket.

Matematika

Első pillantásra azt hinnénk, hogy egy annyira absztrakt, a számok, elvont fogalmak világában mozgó tárgy, mint a matematika teljesen mentes tud maradni a politika világától. Annak illusztrálására, hogy ennek adott esetben épp az ellenkezője az igaz, ismét egy olyan kiadványt (O. Bewersdorf–H. Sturhann: *Rechenbuch für Knaben- und Mädchen-Mittelschulen sowie Anstalten mit verwandten Zielen. Heft 1–4/5*)³⁸ vesszünk közelebből szemügyre, amely a matematika-tankönyvek széles választékából a „legrendszerbarátabbak” közé tartozik. Politikai nevelésre természetesen nem az algebra, a logaritmus rejtelméi vagy a geometriai problémák nyújtanak lehetőséget, hanem a szöveges feladatok. A kedvelt témák közé tartozik a parasztok és a munkások élete, a katonaság vagy az új állam teljesítményei (autópályák, növekvő jólét, csökkenő munkanélküliség, Winterhilfswerk stb.). A felhasznált statisztikák nagy része 1933-ra mint a fordulat évére hivatkozik. A példák egy része aztán már kimondottan gyűlöletet ébreszt, számolási feladattá téve a versailles-i diktátum igazságtalan jóvátételi követeléseit vagy valamilyen, a zsidókkal kapcsolatos, antiszemita érzelmet gerjesztő jelenséget.

A vizsgált könyv bevezetőjében a következőképpen fogalmazza meg célkitűzését: „Az előttünk fekvő kiadványban, a használói kör kívánságainak eleget téve, a jelenkor eseményeiből merítettük feladatainkat. Kapcsolódva népünk sorsfordulójához ábrázoljuk számokban gyökereinket és szükségleteinket, a német gazdaság felépítésének feladatát. Ily módon kell a számtantanításnak hozzájárulnia a nemzetiszocialista neveléshez... hozzásegítenie ifjúságunkat az új állam intézkedéseinek jobb megértéséhez.”³⁹

Az ötrészes sorozat 76 oldalas első kötetének 21 oldala (kb. 1/4-e) többé-kevésbé ideológiai színezetű, hasonló arány figyelhető meg a második és a harmadik kötetnél is. A sorozatzáró (negyedik-ötödik) dupla kötet két fejezetből áll. Míg az „a” rész anyagát semleges számolási feladatok alkotják, addig a függeléknek nevezett „b” beszédes alcíme – „Feladatok a nemzetpolitika területeiről” („Anhang: Aufgaben aus nationalpolitischen Sachgebieten”)⁴⁰ – utal arra, milyen példákat tartalmaz. Az alábbiakban a szerkesztők gazdag és gátlástalan fantáziáját próbáljuk a függelék néhány feladatának bemutatásával érzékeltetni.

Az egyik példa különböző államok 1914-es állapot szerinti analfabétáinak arányát hivatott megállapítani. Az idézett statisztika szerint a legkevesebb Németországban él, ennél lényegesen több Itáliában (31%), a legtöbb pedig Oroszországban (62%). Nem kell kívülről a szövegbe belemagyaráznunk azt, hogy ilyen számsorok azt sugallhatják, hogy képzettsége alapján Németországnak kell Európa vezető hatalmává válnia, vele szemben Oroszország, de még Olaszország is jóformán a primitív kultúrák szintjén áll.

Összeadási és százalékszámítási feladatok tárgyát képezik a világháború áldozatai,⁴¹ valamint a fegyverkezési adatok (a példa címe: „Ahogy mások fegyverkeznek”).⁴² A fenyegetettség, az állandó légitámadások veszélyének érzését keltik az ilyen és ezekhez hasonló kérdések: „a) Összesen hány harci repülőgépe van a szomszédos államoknak? b) Essen a francia határtól ... – km-re, a belga határtól ... – km-re (atlasz!) fekszik. Hány perc alatt teszi meg ezt a távolságot egy harci repülőgép 250 km/h sebességgel? Az 1:25000 léptékű térképen Essen belvárosa és a Kruppschenger-gyár egy 10×6,5 cm-es négyszöget képez. Hány négyzetkilométert jelent ez a terület? Hány egyenként 1000 kg-os bomba lenne szükséges a terület elpusztításához, ha egy bomba 50 négyzetméteres körzetben minden épületet romba dönt? Hány egyenként tíz repülőből álló osztagot kell bevetni, ha egy repülő 2 db bombát tud szállítani?”⁴³

A megteremtett félelmet aztán más harci témájú példákkal igyekeznek átfordítani agresszióvá, harci készséggé. A példák direkt felhívást fogalmaznak meg arra vonatkozóan, hogy a diák működjön közre a HJ-ben vagy a Winterhilfswerkben. A rendszer szellemét nem osztó tanárok természetesen dolgozhattak más példákkal, de ez nem volt teljesen kockázatmentes, lehettek az osztályban besúgók, funkcionárius gyerekek, akik ezt jelenthették róluk.

A tankönyvszerzők a legembertelenebb példától és a legcinikusabb módszerektől sem riadtak vissza. A példák sorrendje is alkalmas lehetett politikai üzenet továbbítására. Íme: „39. feladat: Egy kis lakás, építési költsége 5-7000 birodalmi márka. 1934-ben 284 000 lakás épült. Hány márkába került mindez? 40. feladat: Egy elmegyógyintézet felépítése kb. 6 millió birodalmi márkába kerül. Hány családnak lehetne ebből a pénzből lakást építeni?”⁴⁴

A lényeg nyilván nem a matematikai probléma, hanem annak a következtetésnek a sugallata, hogy a lakáshiány éveiben ezer egészséges családnak kell az új lakásról lemondania. Az elmegyógyintézetek megszüntetését megfogalmazó következtetést a tanuló maga vonhatta le, észrevétlenül válva így egyre amorálisabbá. Hasonló elven működik a következő feladatpár: „12. Miért kell megakadályozni örökletes betegségben szenvedő fogyatékosok szaporodását? a) A tapasztalatok szerint a fogyatékos családokban magasabb a gyerekek száma, mint az egészségesekben. Tegyük fel, hogy egy országban ugyanannyi egészséges (A) és fogyatékos (B) házaspár van, az A csoporthoz tartozó családokban átlagosan három, a B-hez tartozókban átlagosan öt gyerek születik. Az A-gyerekeknek ismét átlagosan három, a B-gyerekeknek átlagosan öt utódjuk születne. Milyen viszony alakulna ki a két csoport között száz év (3 nemzedék) után, kétszáz év után? b) Egy szellemi fogyatékos éves állami költsége átlag 766 márka, egy süket vagy egy vak 615 márkába kerül, egy nyomorék ellátása 600 márka. Zárt intézetekben állami költségvetésből gondoznak: 167 000 szellemi fogyatékos, 8300 süketet és vakot, 20 600 nyomorékot. Hány millió márka kiadást jelent ez évente? Ebből az összegből, 60 márka átlagos havi bérrel számolva, hány egészséges családot lehetne otthonhoz juttatni?”⁴⁵ Ez a két példa, akár az első, olyan kísérletek egyikének is értelmezhető, melyek feladata a német nép felkészítése az eutanáziának nevezett, minden keresztény és humanista felfogással szemben álló megsemmisítésre.

Más példák kissé reklámjellegűek, az új állam céljait propagálják. Gyakran képezik számítások tárgyát Hitler kedvencei, az autópályák (anyagszükségletek, hossz,

munkások száma stb.) vagy a szervezetek, a folyamatos akciók (pl. mennyi ruhát gyűjtött a Winterhilfswerk). A lényeg annak érzékeltetése, mi különbözteti meg az új államot a régítől. Bekerülnek a feladatokba egyes politikai mítoszok is, az egyik példa címe „A német parasztság újjáteremtése”, tárgya pedig a földszerzés a Havel torkolatánál. Találkozunk a gyereklétszám növelésének fontosságával, az egyik statisztika felett pedig ez a cím olvasható: „Városiasodás – Néphalál!” A példa részét képező, a városiasodást kárhoztató fejtegetésből természetesen kimaradt az az ellentmondás, hogy a tervezett iparosítás szükségszerűen megnöveli a városlakók arányát.

Korábban már utaltunk arra, hogy az antiszemitizmus jelen van a vizsgált tankönyvben. Az „Idegen test a népességben” címet viselő statisztika⁴⁶ a zsidók létszámát mutatja Németországban, a nagyvárosokban és Berlinben. Az adatokkal azonban manipulál, hiszen míg közli, hogy a németországi zsidók létszáma az 1871-es 383 ezerrel 1933-ra 504 ezerre nőtt, addig azt elhallgatja, hogy Németország lakossága 82%-kal, ezen belül a zsidók száma csak 32%-kal lett magasabb, összességében tehát a zsidók aránya az összlakossághoz képest 1,05%-ról 0,76%-ra csökkent. A pusztá lélekszámok azonban a növekedést, az ebből fakadó félelmet sugallják. Hasonlóan manipulatív a statisztikának az az egyébként tényszerű állítása, hogy egyre több zsidó költözik a nagyvárosokba, mivel nem említik meg, hogy az ipari fejlődés következtében ez az általános tendencia.

Összegzésül kijelenthetjük, hogy a könyv (és jó néhány társa) kimondottan politikai indoktrinációval jellemezhető. A kiskorú diákokat igyekszik morálisan elbizonytaltatni (zsidók, fogyatékosok), a háborús felkészülés jegyében egyfajta barátságtalanságot tükröz, az igazságtalan versailles-i szerződésre utalással ébren tartja a revansvágyat, mindemellett népszerűsíti az új állam teljesítményeit.

Biológia

Utaltunk már arra, hogy a korábbi oktatási szempontokhoz képest elhanyagolt természettudományok között kivételt jelent a világnézeti tárgyként definiálható biológia. Az alsó évfolyamok anyaga – az állatok és a növények világa – ugyan kevés lehetőséget ad a világnézeti szempontok érvényesítésére, de helyenként itt is találkozunk politikai jelszavakra rimelő kijelentésekkel: „A növény teszi lehetővé az ember és az állat számára a létezést. A növényeknek földre van szükségük a növekedésükhöz. Csak akkor marad életben egy nép, ha rendelkezik egy darab földdel, ahol a táplálkozásához szükséges növényeket megtermesztheti.”⁴⁷ Ez nem más, mint az élettelérelmélet. Támogatást kap a hazai mezőgazdaság, a gazdasági önellátás politikája is. „Egyél német gyümölcsöt!”⁴⁸ „Mivel a vincer munkája fárasztó, kerül a külföldi borokat, csak német bort igyál!”⁴⁹ Az idézeteknek eddig is forrásként szolgáló J. Graf könyve nemcsak a szellemi, hanem a testi neveléssel is foglalkozik: „Ne kerülj a fizikai munkát! Erősíti a tested, és egyúttal néped szolgálad.”⁵⁰ A Blut-und-Boden-Kulthoz kapcsolódik az őshonos és betelepített növények hangsúlyos megkülönböztetése és rangsorolása. A fenyő a „német erő szimbóluma”⁵¹, míg „a mogoró, a nemes gesztenye, az eper, a szőlő idegenek a német talajon”.⁵² A növények és az állatok világában a legjobb fajták kiválasztására és további gondozására kell törekedni, a többi sorsa a megsemmisítés.

J. Graf sorozatának „Az ember és az élet törvényei” alcímet viselő és egy Rosenbergtől származó mottóval kezdődő harmadik kötete az előzőekben fellelhető, kissé talán keresett példánál sokkal egyértelműbben bizonyítja a szerző politikai elkötelezettségét. Leszögezi a kiválasztódásnak a fajok fennmaradása szempontjából döntő jelentőségét,⁵³ leértékeli az idegen fajokat és népeket, esetleges erőnyeiket germán-árja befolyásra vezeti vissza. A különbséget egy nagyon vénné tetsző hot-tentotta nő fényképével és zsidó férfiakról és nőkről készült, rossz benyomást keltő fotókkal igyekszik felerősíteni, mindeközben a szövegben azt a látszatot kelti, mintha Herder nézeteit ismertetné. Az északi faj és kultúra felsőbbrendűségéből vezeti le a nemzetiszocialista uralmi igények jogosságát. A részekre osztott világban a testi-lelki-szellemi előnyökkel rendelkező germánok uralkodnak, a dekadens, elhasznált fajok csak szolgai munkára alkalmasak, míg a hazátlan, jellem nélküli, nomád zsidóknak nincs joguk az élethez. Ebben a gondolatmenetben a németek és zsidók közötti vérségi kapcsolat bűn a vér tisztaságának törvénye ellen; a diákok számára ez a már rég létező faji törvények „tudományos” indoklása.⁵⁴ A hivatalos ideológia alátámasztására Graf is a már más tankönyvekből ismert módszert választja, számos filozófust, költőt, politikust és katonát idéz kijelentéseinek megerősítésére (így alakítva át a biológia-tankönyvet sovíniszta és rasszista tirádák gyűjteményévé).

A másik biológiai-politikai szempontból kulcsfontosságú kérdés a népességnövekedés – a nemzet hanyatlásának fő okát egyébként Graf is a városiasodásban látja –, ezért külön felhívja a figyelmet a születendő gyermekek jelentőségére: „...a nemzet sorsa nemcsak a csatatereken dől el, hanem a születésszámokon is múlik, mert a legjobb fegyverek sem érnek semmit, ha nincs elegendő kéz a forgatásukra”.⁵⁵

A tankönyvek sorában végül egy szokványostól eltérőt, kimondottan a paraszti-fiatalok számára készültet említünk meg (V. Döring–F. W. Schneider: Landarbeit und Bauerntum. Lehrbuch für die Ländlichen Berufsschulen).⁵⁶ Az iskola és a számára készült tankönyv célja a leendő parasztság képzése. Az első rész szakmai ismereteket közöl, a második rész feladata a politikai nevelés. A második rész alcímei is árulkodóak: „A német parasztság”, „Parasztság és haza”, „A Harmadik Birodalom”, „A nép megmentése”, „A parasztság megmentése”. Egyes fejezetei a nemzetiszocialista mozgalom és Hitler életútjának bemutatásával foglalkoznak, kitérnek a zsidók elítélésére, a szorgalmas, áldozatkész, takarékos stb. fiatalokat azzal biztatják, hogy egyszer önálló parasztok lehetnek, említés nélkül hagyva azt a tényt, hogy a valóságban az önálló gazdaságok nagyon nehezen működnek. Feladatukat három pontban foglalják össze a szerzők: 1) az élelmiszer-ellátás biztosítása, 2) sok gyerek felnevelése, 3) készen állni a háborúra. A szállóigévé vált orwelli „Big brother is watching you” figyelmeztetést juttatja eszünkbe a második rész bevezető szövegének lezárása: „A Führer néz benneteket. Mindig erre gondoltatok!”⁵⁷

A tankönyvek e rövid áttekintéséből is kiderül, hogy a harmincas évek német iskolájában a pedagógiával szemben egyértelmű a politika dominanciája. Ebben a szellemben a nemzetiszocialista világnézet nem tárgya, hanem alapja a tanításnak, olyan alap, mely új látásmódot, válogatási elvet követel. A szakma mellőzésével, a párt vitathatatlan határozata alapján változtatják sok esetben a hagyományos tananyagot, hozzájárulva ezzel a tanulmányi teljesítményben és az ismeretszerzésben bekövetkező jelentős hanyatláshoz. Az oktató-nevelő folyamatnak természetesen csak egyik szereplője a tankönyv, a tanítók és a tanárok sok esetben korrigálhatják a tan-

könyv hibáit. Ezzel együtt a tankönyvek változásait jellemzőnek tekintjük a folyamat egészére, egyformán értve ezalatt a politikai szempontok előtérbe kerülését és a szakmai hanyatlást.

Jegyzetek

1. A. Hitler: Mein Kampf. Zwei Bände in einem Band. München, 1933. 312.
2. Kurt-Ingo Flessau: Schule der Diktatur. München, Ehrenwirth, 1977. 11.
3. F. Klappe: Nationalpolitische Erziehungsanstalten. Leipzig, 1943. 3.
4. Wirtschaft und Recht, 1937, 666.
5. REM rendelet, 1935. június 18. In: Reichsministerialblatt, 1935. 295.
6. Erziehung und Unterricht in der Volksschule. Halle, Breslau, 1939. 6.
7. Uo. 27.
8. Teophil Wurm (1865–1953) württembergi püspök határozott és ügyes politizálással igyekszik gátat szabni a náci egyházpolitikai törekvéseinek. 1945 után ugyanilyen határozottsággal lép fel a nyugati hatalmakkal a németek kollektív felelősségrevonásával szemben.
9. REM rendelet, 1937. július 12. In: Reichsministerialblatt, 1937. 346.
10. Otto Greyer: Der Deutschunterricht als Weg zur nationalen Erziehung. Leipzig, 1921.
11. Hirts Deutsches Lesebuch. Hrsg. v. J. Eilemann et al. Sechster Teil: Klasse 6, Breslau, 1940.
12. Uo. 187.
13. Ewiges Volk: Ein Lesebuch für höhere Schulen. Hrsg. E. Sablotny–A. Schmutde. 7. Band, Leipzig, 1941.
14. Uo. 7–11.
15. Uo. 44.
16. Uo. 45.
17. Uo.
18. Uo. 51.
19. Uo. 61.
20. Uo. 261.
21. Ewiges Volk. Band 8. – Hrsg. E. Sablotny–A. Schmutde, Leipzig, 1940.
22. A könyvben előforduló négy Klopstock-vers: „Heinrich der Vogler”, „Wir und sie”, „Mein Vaterland” és „Unsere Sprache”. Az első oldalon olvasható a mottóként is értelmezhető „Heinrich der Vogler” első sorai a következők: „Der Feind ist da, Der Schlacht beginnt/ Wohlauf zum Sieg herbei!/ Es führet uns der beste Mann/ im ganzen Vaterland.”
23. Uo. 203.
24. Uo. 255.
25. Uo. 256.
26. Uo. 259.
27. Uo. 258.
28. Uo. 343.
29. Uo. 271.
30. Uo. 276.
31. Uo. 280.
32. Uo. 310.
33. Uo. 312.
34. Hirts und Velhagen & Klasing: Englischunterrichtswerk, Ausgabe. D Mittelschule Bd. 1–4, Bearbeitet von M. Happe, R. Salensky, M. Wenzel, A. Ohloff, A. Scheuermann.
35. Nationalsozialistisches Bildungswesen, 1940 (ismeretlen szerző) 172–175.
36. E. Foch–K. Weber: Lehrbuch der Physik für Oberschulen und Gymnasien. Frankfurt/M, 1943.
37. K. Hahn–P. Henckel: Lehrbuch der Physik für höhere Schulen. Bd. 1, Leipzig, Berlin, BG Teubner, 1939.
38. O. Bewersdorf–H. Sturhann: Rechenbuch für Knaben- und Mädchen-Mittelschulen sowie für Anstalten mit verwandten Zielen. Heft 1–4/5, Neubearbeitung. Leipzig, Berlin, 1936.
39. Uo. Heft 1. „a” oldal.
40. Uo. Heft 4–5. 103–126.

41. Uo. 103.
42. Uo. 106.
43. Uo. 107.
44. Uo. Heft 1, 67.
45. Uo. Heft 4-5, 111-112.
46. Uo. 108.
47. *J. Graf*: Biologie für Oberschule und Gymnasium. Band 1, München, Berlin, 1939. 50.
48. Uo. 52.
49. Uo. 219.
50. Uo. 66.
51. Uo. 252.
52. Uo.
53. *J. Graf*: Biologie für höhere Schulen. Band 3, München, Berlin, 1943. 83.
54. Uo. 124.
55. Uo. 165.
56. *V. Döring-F. W. Schneider*: Landarbeit und Bauerntum. Lehrbuch für die Ländlichen Berufsschulen. Langensalza, 1937.
57. Uo. 120.

A BRAZIL NEMZETI TANTERV MEGALKOTÁSÁRA TETT KÍSÉRLET AZ 1930-AS ÉVEK KÖZEPÉN

Latin-Amerika 20. századi történetével foglalkozó kutatók többször leszögezték már, hogy az 1930-as években megváltozott a kontinens életét alakító gazdasági, társadalmi folyamatok iránya.¹ Az exportorientáltsággal szemben a befelé fordulás jelentkezett fő tendenciaként, általában az 1929–33-as világválság hatását tükrözve, bár az egyes országokban bizonyos (pl. időbeli) eltéréseket mutatva.² Brazília esetében az átalakulás *Getúlio Vargas* (1883–1954) nevéhez, illetve az általa fémjelzett évek 1930-tól 1954-ig terjedő időszakához kötődik. A több mint húsz esztendő alatt, míg Vargas irányította a brazil politikát, különböző minőségben állt az ország élén. E. B. Burns felosztásával élve: 1930-tól 1934-ig mint az Ideiglenes Kormány feje, aztán 1934-től 1937-ig mint a Kongresszus döntése alapján, alkotmányszabta jogkörrel rendelkező elnök, majd 1937-től 1945-ig mint diktátor, és végül, 1951-től 1954-ig mint nép által választott elnök, akinek hatalmát ismét alkotmány szabályozta.³ A Vargas-korszak 1937-től 1945-ig terjedő periódusát az *Új Állam* (*Estado Novo*) névvel szokás jelölni, mely elnöki puccsal vette kezdetét, és sok szempontból az 1930-ban, Vargas hatalomra jutásakor megindult változások szerves folytatásának tekinthető.

Brazíliának az 1930–40-es években a modernizáció kényszerével, az urbanizált, ipari társadalom megteremtésének szükségességével kellett szembenéznie. A szándék ennek megvalósítására évtizedek óta élt a gondolkodók és a politikusok terveiben. A hatalmas területű, föderális rendszerű köztársaságban a centralizált *Új Állam*, létrehozóinak szándéka szerint, e célok fölülről történő megvalósításának eszközeként szolgált. Alapokmánya, az 1937-es alkotmány,⁴ mely jórészt *Francisco Campos* (1891–1968) munkája volt, elsősorban a korabeli portugál,⁵ lengyel,⁶ illetve olasz⁷ mintára épült, és megteremtette a jogi alapját annak a politikai hierarchiának, melyben az erős föderális unió abszolút elsőséget élvezett a tagállamokkal, illetve a helyi önkormányzatokkal szemben, a végrehajtó hatalom pedig a másik két államhatalmi ággal szemben; az egyéni szabadságjogok és az egyesületi érdekek háttérbe szorultak az államérdek mögött. Mindehhez járult még az elnöki hatalomnak a korábinál is nagyobb mértékű kiterjesztése.

Az *Estado Novo* kiépüléséhez vezető folyamatok a '30-as évek elején indultak, és fokozatosan, legelőbb talán szellemi téren mutatkoztak meg. Az új, forrongó kulturális, politikai és társadalmi légkörben több jelentős elemzés született a modernizáció alternatíváiról. Ennek ellenére, visszatekintve a '30-as évtized mégsem jellemezhető valamiféle radikális irányváltás időszakaként. „*Sokkal inkább volt tengely és katalizátor: tengely, mely körül a brazil kultúra – azáltal, hogy szétszórt elemeinek újrendeződését katalizálta – egyfajta mozgásba lendült. Ilyen értelemben tekinthetik történelmi fordulópontnak e korszakot azok, akik határozottan állítják, hogy valami*

alapvetően más volt »előtte«, mint »utána«. Ez nagy részben annak köszönhető, hogy elindította a kulturális egységesülés folyamatát, mégpedig azzal, hogy nemzeti szinten szabályozott olyan kérdéseket, melyek azelőtt regionális hatáskörbe tartoztak.”⁸ A kulturális integráció egyik leghatékonyabb módszere éppen az oktatás volt. Nem véletlen tehát, ha a hierarchizálás, a centralizáció irányába mutató, újító szándék folyamatosan előtérbe került az oktatáspolitikai terén is, szorosan kapcsolódva a megelőző évtizedek permanens reformkísérleteihez. Gondolunk itt főként a pozitívizmus nyomán kibontakozó, század eleji reformokra, illetve a '20-as évek *Escola Nova* (Új Iskola) mozgalmára, mely a pragmatizmus és Dewey hatását mutatta, valamint a '30-as évek első felének oktatáspolitikai törekvéseire. Ez utóbbinak volt jelentős erőpróbája az átfogó nemzeti tanterv megalkotására tett kísérlet.

Oktatáspolitikai érdekellentétek

1934-ben változás történt a brazil oktatásügy irányításában. A miniszteri székhelyen Francisco Campost rövid ideig W. Pires, majd július 26-án Gustavo Capanema (1900–?) követte. Ebben az évben az Ideiglenes Kormány befejezte működését, az 1930-ban felfüggesztett alkotmányosság helyreállítása érdekében életbe lépett egy frissen szerkesztett alapokmány, és az új miniszter ennek szellemében kezdte meg munkáját. Az 1934-es alkotmány elkészítését érdekegyeztetések sorozata előzte meg minden vonatkozásban, így az oktatáspolitikai terén is. A korszak tanúja, Fernando de Azevedo arról ír, hogy 1933-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés értelmiségiek csatározásai, kétségek és várakozások közepette ült össze. Ideológiai, tudományos, politikai és pedagógiai viharok befolyásolták a törvényhozás munkáját.⁹

Végül kompromisszumok árán született meg az 1934. július 16-i alkotmány, mely több ponton, de legfőképpen II. fejezetében foglalkozott az oktatással.¹⁰ E dokumentumban már jelen voltak azok az alapvonások, melyek később az *Estado Novo* idején, a brazil autoritárius állam keretein belül teljesedtek ki. Egyfelől „...a politikai centralizáció, mely 1935-től ténylegesen érvényesült, szinte teljesen felszámolta azokat a kezdeményezéseket, melyek a tagállamok önállóbb oktatási rendszerének kiépítését célozták, ezalól talán csak São Paulo kivétel. Maga az egyház is, elkötelezettként a rendszer oktatáspolitikája mellett, csupán a nem állami iskolák legelemibb jogainak védelmezésére szorítkozott, és egészen a '30-as évtized végéig nem szánta rá magát, hogy saját egyetemet alapítson.”¹¹

A centralizációs törekvések mellett az oktatáspolitikai erős nemzeti¹² jelleget kapott, többek között éppen azáltal, hogy alapelveinek meghatározására, illetve a nemzeti tanterv kidolgozására a föderáció kizárólagos jogot formált. Bár a tagállamok kötelessége volt saját oktatási intézményeik felállítása és fenntartása, ezeket az uniós általános előírásaival összhangban, illetve annak felügyelete alatt kellett működtetniük. „Ez a politika, mely akkor került határozottan előtérbe, mikor a rádió és a repülőgép létrehozásával a tudomány lerombolta a sorompókat, melyek a kommunikáció és a közlekedés útjában álltak, kétségtelenül helyi, illetve személyes ellenállásba ütközött.” Azevedo meglehetősen engedékenyen még azt is hozzáteszi, hogy:

„.... ennek az ellenállásnak nem annyira erővel lehet véget vetni, mint inkább szép szóval, idővel, valamint a tagállamok és a föderáció adminisztrációjának együttműködésével.”¹³

A '30-as évek közepétől azonban ennél keményebb hangokat is lehetett hallani, például Francisco Camposét, aki Getúlio Vargas mellett a diktatúra kiépítésében a fő ideológus szerepét játszotta. Ő jelentette ki 1935 végén: „*Olyan helyzetbe kerültünk, melyben az oktatás terén az eszmék munkálkodnak a hatalomért. Manapság a politika oktatáspolitikai. Itt, ebben a harcban emberi sorsok dőlnek el.*”¹⁴ A föderáció központi kormánya tehát a törekvéseivel szembe szegülők ellen nyíltan vállalta a harcot. Bár a több irányból tapasztalható ellenállásnak szerepe volt abban, hogy a '30-as évek elejétől egészen az *Estado Novo* végéig a felülről indított reformok főként a közép- és felsőoktatásra korlátozódtak, és a helyi érdekeknek leginkább alárendelt alsó fokú oktatást kevésbé érintették. Ennek az irányultságnak másik magyarázata az, hogy a rendszer nagyon fontosnak tartotta „saját” értelmiségi elit létrehozását, s ezt szintén a felsőbb iskolák reformja által remélte megvalósítani.

Annak az ellenállásnak, ami a Vargas-kormányzat törekvéseivel szemben megnyilvánult, az elveiken kívül konkrét, gyakorlati okai is voltak. Az alkotmányban foglaltak ugyanis jelentős anyagi terheket is róttak a regionális költségvetésre. Az egyes tagállamoknak, városoknak szigorúan meghatározott módon kellett hozzájárulniuk az oktatásügy finanszírozásához. A tervek szerint a városok adóbevételeik legkevesebb 10, a tagállamok pedig minimum 20%-át lettek volna kötelesek az oktatási rendszer fenntartására és fejlesztésére fordítani.¹⁵ Ezen kívül a centralizáció tagállami szintre való lebontásából adódóan új intézmények felállítása is kívánatos volt. Így például a *Nevelésügyi Nemzeti Tanács* (*Concelho Nacional de Educação*), azaz a miniszter tanácsadó testületének létrehozása (még Francisco Campos kezdeményezésére, az 1931. április 11-i 19.850-es számú dekrétum alapján) indukálta a hozzá hasonló tagállami *tanácsok* felállítását. Feladatuk, hogy biztosítsák és segítsék az egész országra érvényes, kötelező központi tanterv használatát és az egységes követelményrendszer (alapvető célja racionalizálni, objektív mércét adni) érvényesítését. A későbbiekben egyébként a *Nevelésügyi Nemzeti Tanács* fokozatosan egyre nagyobb szerephez jutott a törvény előkészítésben, illetve az oktatási rendszer ellenőrzésében, a tagállami tanácsok koordinálásában és felügyeletében.¹⁶

A Nemzeti Tanterv előkészítése

Az új miniszter az 1934-es alkotmány szellemében hamarosan átfogó programokkal állt elő. Ezek közül a legnagyobb szabású tervezet, a *Nemzeti Tanterv (Plano Nacional de Educação)* elkészítésére irányult, és később meghatározta az *Estado Novo* oktatáshoz való viszonyát is. Elkészítését az alkotmány 151-es cikkelye írta elő. Szövegét a Brazíliavárosban lévő oktatásügyi levéltár őrzi. A terv előkészítése és formába öntése lett Capanema minisztersége első éveinek legfontosabb produktuma.

Azzal, hogy az alkotmány kimondta, a tanuláshoz mindenkinek joga van (145. cikkely), súlyos feladat hárult az államra, ha a megfelelő feltételeket valóban minden polgára számára biztosítani akarta. Éppen ezért, és talán az oktatásügy terén hiányzó konszenzus keresése érdekében is, a feladat megoldásába a minisztérium az értelmiség szélesebb rétegeit kívánta bevonni. Az előkészítés első fázisában a miniszter és munkatársai egy terjedelmes kérdőívet szerkesztettek, melyet 1936 januárjában eljuttattak az ország szellemi életének jeles képviselőihez. Tanárok, tudósok, írók, újságírók, egyházi személyiségek, politikusok és egyetemisták véleményét kérték ki ilyen módon. Köztük az *Új Iskola* mozgalom jó néhány egykori képviselőjét, hiszen ez a mozgalom nem maradt a pedagógiával foglalkozók belső, szakmai ügye, hanem politikai tényezővé vált azáltal, hogy legjelesebb képviselői állami vagy föderális szinten a kormányzat oktatási kulcspozícióiba kerültek a '20-as, illetve később a '30-as években, és saját hatáskörükben kisebb-nagyobb reformokat is végrehajtottak.

A 213 kérdést nyomtatott füzetke formájában küldték szét, melynek címe *Tájékoztató kérdőív*¹⁷ volt. Tartalma kiterjedt az oktatással kapcsolatos összes lehetséges kérdésre, azokat sem kerülve meg, melyek az új alkotmány szelleméből adódóan már korábban széles körben vitatottak voltak. Ezek közül említhetnénk az iskolarendszer központi irányításának ügyét, vagy akár a morális nevelés témakörét. A kérdőív kapcsán a sajtóban is állást foglaltak pl. a katolikus egyház képviselői vagy a hadsereg szószólói. Nem véletlen, hogy éppen ez a két jelentős politikai tényező kerül itt említésre, hiszen befolyásuk az áttekintett korszakban folyamatosan erős volt, oktatási kérdésekben is. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban Claude Lévi-Strauss egy megjegyzése: „... a kultúra az újabb időkig csak a gazdagok játékszere maradt. Ennek az oligarchiának polgári és világi ihletésű közvéleményre volt szüksége, hogy szembe szálljon az egyház és a hadsereg hagyományos befolyásával, de még a személyes hatalommal is, ezért vállalkozott rá, hogy a São Pauló-i egyetem létrehozásával egy szélesebb kör előtt nyitja meg a kultúrát.”¹⁸

Az oktatás körül, a tanterv előkészítése körül ismét fellángoló vita jól mutatta az érdeellentéteket, nézeteltéréseket.¹⁹ A fent említett érdekcsoportok saját sajtóorgánumaikon keresztül foglaltak állást a tanterv ügyében, így pl. az *A Ordem* (katolikus körök politikai és kulturális lapja) vagy az *A Defesa Nacional* és a *Nação Armada* (a hadsereghez közel álló lapok) hasábjain, de napvilágot látott a témában egy önálló kiadvány is.²⁰ A központi tantervnek életői és ellenzői egyaránt akadtak. Ez utóbbiak szerencsétlen ötletnek tartották a hatalmas, oktatási szempontból is nagyon heterogén országra nézve az egységes normarendszer kiterjesztését, féltették a demokrácia és a liberalizmus szellemét, és attól tartottak, hogy az új rendszer uniformizált, engedelmes „alattvalókat” termel majd az állam számára.

A *Nemzeti Tanterv* végleges szövegét 1937 májusában adta át a *Nevelésügyi Nemzeti Tanács* a miniszternek, aki Vargas elnök, illetve a Kongresszus elé terjesztette a dokumentumot. Capanema azt szeretne volna, ha a tervezetet egy az egyben, módosítás nélkül fogadja el a törvényhozás, ráadásul azzal a kitételrel, hogy hatálybalépése után további tíz évig ne lehessen változtatni rajta. A miniszternek ez a merev álláspontja is hozzájárult ahhoz, hogy a *tanterv* elfogadása nem haladt a kellő gyorsasággal. Végül 1937-ben a parlament munkája anélkül ért véget (az *Estado Novo* bevezetése következtében), hogy elfogadta volna Capanema tervezetét. Ennek ellenére érdemes részletesebben is szemügyre venni az előterjesztett javaslatot, hiszen a benne foglaltak, bár nem emelkedtek törvényerőre, Capanema, illetve a *Nevelésügyi Nemzeti Tanács* további munkáján, ideológiai irányvonalán keresztül meghatározóvá váltak az elkövetkező évek, elsősorban az *Új Állam* oktatáspolitikájára nézve.

A *Nemzeti Tanterv* előkészületei ürügyén kell felhívunk a figyelmet arra, hogy a capanemai kultúrpolitika milyen szoros kapcsolatban állt a *brazil modernizmussal*. Ennek az elsősorban művészeti, irodalmi és társadalomtudományi mozgalomnak a zászlóbontását az az eseménysorozat jelentette, melyet *Modern Művészeti Hét* (*Semana de Arte Moderna*) címmel, 1922. február 13–17. között rendeztek a São Pauló-i városi színházban (*Teatro Municipal*).²¹ Elsődleges célkitűzése pedig a művészet, a kultúra új, originálisan brazil kifejezésformáit kereső, modern alkotók bemutatása volt. Capanemát már korábban is személyes jó viszony fűzte a mozgalom képviselőihez. A modernista művészet támogatásán túl, hivatalba lépésétől kezdve az irányzat bizonyos eszméit, esztétikai programjának egyes részeit igyekezett beépíteni kultúr-, illetve oktatáspolitikájába. A brazil nemzeti gyökerek keresése, az egységes és egyedi kultúra létrehozásának terve, a művészet gyakorlati szerepének hangsúlyozása, a korszerűség ideája és még sorolhatnánk azokat a modernista gondolatokat, melyek megfelelő értelmezésben alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a politika „beemelje” őket. „Egyes változataiban a modernizmus veszélyesen közelített a nacionalista irracionálizmushoz és az európai önkényhez...”²² – tartják egyes elemzők. Néhány életpálya története különösen jól alátámasztja ezt az állítást. Így, talán a legpregnansabban Plínio Salgadoé (1901–1975), az integralisták²³ vezéréé, aki aktív résztvevője volt a *Modern Művészeti Hét* rendezvényeinek. Íróként: igaz – M. Moisés szerint –, meglehetősen nehéz, ha nem lehetetlen, elválasztani szépirodalmi műveit ideológiai programjától.²⁴ Politikusként sem adta fel érdeklődését a kulturális kérdések iránt. Az integralizmusnak egyébként volt egy jelentős intellektuális vonulata is. S a Salgado vezetése alatt néhány éven belül kiépített, meglehetősen nagy szervezet²⁵ jó néhány saját kulturális és oktatási intézménnyel rendelkezett. Az sem véletlen, hogy az *Estado Novo* bevezetése után, a pártok betiltását követően egyszerűen *Brazil Kultúr-egyesület*ként működött tovább.

A tanterv tartalma

A terjedelmes dokumentum mintegy százoldalnyí szövege 504 cikkelyből állt. Első része az általános követelményeket tartalmazta. Kifejezéseit, melyek valóban uniformizálási szándékra utalnak, gyakran az alkotmány szövegéből kölcsönözte. A nemzeti nevelés célját a következőképpen határozta meg: „... a közösségi életre alkalmas teljes embert formálni, erkölcsi és szellemi képességeinek és fizikumának felkészítésével és tökéletesítésével...”²⁶ Ennek eszköze a brazil szellemű, „... a haza keresztény és történelmi hagyományain alapuló oktatás...”²⁷ Ehhez igazodtak a tantestületek tagjaival szembeni elvárások is. A tervezet elvben kimondta a katedra szabadságát, biztosítani kívánta a tanulóknak a felekezetiüknek megfelelő vallásoktatást, aprólékosan szabályozta a morális és a hazafias nevelés egyéb követelményeit is, elsősorban a történelemtanárookra bízva e munka irányítását. A közvetítendő erkölcsi normák között fontos helyet kapott az emberi szolidaritás eszméje is, ami „... az igazságosság és testvériség megvalósulása az emberek és társadalmi osztályok között csakúgy, mint a nemzetközi kapcsolatokban...”²⁸ Nem utolsósorban a hadsereg érdekeit szem előtt tartva, a testnevelés is nagy hangsúlyt kapott. Az egészséges fizikumú, erkölcsös és hazafias állampolgárok előállításához ez volt az elvi alapozás.

Hogy a szép célokat a gyakorlatban végrehajthassák, a tervezet kidolgozóí koordináló központról is gondoskodni kívántak. Ugyancsak a bevezetőben találjuk tehát a már korábban is működő *Nemzeti Nevelési Tanácsra* vonatkozó szabályozást. Ezek szerint a kiterjedt hatáskörrel felruházott szervezet gyakorlatilag az oktatásügyi minisztérium szerepét lett volna hivatott betölteni.

A tervezet második része az oktatási intézményekkel foglalkozott, és nagyra törő elképzeléseket tartalmazott a brazil iskolahálózat egységes szisztéma szerinti átszervezésére vonatkozóan. Az óvodás korú gyermekek nevelését alapvetően a család feladataként határozta meg, de kíváncsún tartotta, hogy a helyhatóságok segítségével magánóvodák álljanak az árvák, illetve azoknak a gyermekeknek a rendelkezésére, akiknek az anyja dolgozni kénytelen. Az alapfokú oktatást, illetve az ehhez kapcsolódó tanítóképzést a tagállamok hatáskörébe utalta, saját szabályozást engedve nekik. Kívételt csak az emigránsok lakta területek jelentettek. Ezekre vonatkozóan a központi kormány szélesebb jogkört tartott volna fenn magának. Előírta például, hogy az iskolaigazgatóknak, illetve a tanároknak legalább a fele a bevándorlók iskoláiban csak brazil lehet. A középfokú oktatást, mivel az már a föderáció hatáskörébe tartozott, egészen részletesen szabályozta a tervezet. Egy korábbi, camposi reform szelleméhez híven a középiskolában két – alap és kiegészítő – szintet különített el. Az első öt-, a második kétéves periódust jelentett. A középiskolás tantervbe hihetetlen mennyiségű nyelvrát iktattak be. Kötelező volt a portugál, a francia, a latin és vagy a német, vagy az angol. Emellett az első öt évben fakultatív, majd a két kiegészítő évfolyamon kötelező volt a görög. Sőt a bölcsész tanulmányokra készülőknek az utolsó két évben ajánlott volt még az olasz és a spanyol. A tervezet részletesen meghatározta az óraszámokat is. Jellemző, hogy ennek alapján a tanóráknak több mint a fele nyelvrára volt. A nyelvrák tekintetében tehát a brazil elképzelés egyedülálló volt.²⁹

Mindehhez a személyi feltételeket a szigorúan válogatott és jól képzett tanári kar biztosította volna. Talán ez az a pont, ahol különösen kiütözik a tervezet utópisztikus volta. Azoknak a tanulóknak, akik az általános iskola elvégzése után nem kerülhettek középiskolába, különféle szakoktatást terveztek. A mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi iskolák mellett szerepelt a tervben pl. halászok vagy háziasszonyok képzése is. Ez utóbbi összefüggésben azzal a szereppel, amit a rendszer a nőknek, a családayáknak szánt.³⁰

A legnagyobb teret, mintegy 40 oldalt, az egyetemeknek szentelte a tervezet. Az egyetemalapítást és működtetést szigorú feltételekhez kötötte. Szabályozta az intézmény struktúráját. Általában teljes felügyeletét a *Nemzeti Nevelési Tanácsra* bízta. Ezek szerint arról szó sem lehetett, hogy helyi adottságoknak és igényeknek megfelelő különböző típusú egyetemek jöjjenek létre Brazília államaiban, nagyvárosaiban. Ennek az elképzelésnek, illetve a „Brazília Egyetemére” vonatkozó terveknek esett áldozatul 1938-ban a csak 1935-ben megnyitott *Universidade do Distrito Federal* (a Szövetségi Kerület Egyeteme) is.³¹

A két főrészhöz kiegészítések kapcsolódtak. Így az oktatás anyagi feltételeit biztosító rendelkezések, az alkotmányban meghatározottak szerint: a föderáció, illetve a helyhatóságok költségvetésük 10%-át, míg az államok 20%-át kötelesek oktatási célokra fordítani. A központi kormányzat egyébként támogatta a szegény sorsú tanulók számára létesítendő magánalapítványok létrehozását is. Egy ilyenről tudósít az anápolisi helytörténeti krónika: „*Nagy áldozatkészséggel és önzetlenséggel alapította 1936-an Maria José Dafico de Oliveira asszony (...) a Dr. Faustino Iskolapénztárat, azzal a céllal, hogy a szegény tanulókat formaruhával és tanszerekkel lássa el.*”³²

Ahogy arra a korábbiakban utaltunk, a *Nemzeti Tantervről* szóló előterjesztést 1937-ben a demokratikus jogintézményeken nem sikerült keresztülvinnie Capanemának. A rendszernek még nem volt elég ereje, hogy érvényesítse akarátát. A következő években, az *Estado Novo* keretében azonban elkezdődhetett a tervezet részleges megvalósítása. Az 1945-ig fennálló *Új Államnak* nem volt ideje egy ilyen nagyszabású program végrehajtásához. Sőt, a kitűzött legfontosabb cél, a mindenki számára egyformán elérhető, egységes és színvonalas oktatás mind a mai napig elérhetetlennek tűnik a hatalmas országban. A '30-as évek közepén felszínre kerülő centralizációs törekvésekkel ellentétben napjainkban nagyobb szabadságot élveznek az iskolafenntartók. Azonban az általában gyenge színvonalú állami iskolák mellett működő színvonalas egyházi és magánintézmények, illetve az ott megszerezhető tudás továbbra is kiváltság maradt.

Jegyzetek

1. Így például Kádár Béla: Latin-Amerika gazdasági dilemmái. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. ld. A befelé forduló növekedés szakasza című fejezetet. Kollár Zoltán: Dél Kezserztje alatt. Latin-Amerika latin-amerikanizálódása. Budapest, 1996. ld. a Periferikus kapitalizmus Latin-Amerikában és a Modellváltások és gazdasági ciklusok című fejezeteket.
2. Vö. Anderle Ádám: Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a XIX. és XX. században. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989. 226.
3. Edward Bradford Burns: A history of Brazil. New York–London, Columbia University Press, 1970. 290.
4. A demokratikus intézmények erősen korlátozott volta és az állam, illetve az elnök hatalmának nagymértékű kiterjesztése miatt Loewenstein „álalkotmánynak” (*pseudoconstitución*) nevezi. Teoría de la Constitución. 2. ed. Barcelona, Editorial Ariel, 1976. 86.
5. Portugáliában 1933-ban került sor a korporatív rendszer, az *Estado Novo* – a brazilok innen kölcsönzik az elnevezést – és az új alkotmány bevezetésére. Mely „az összes családfők, férfiak vagy nők, szavazatát magában foglaló népi referendummal 1933. március 19-én szentesítést nyert”. Oliveira Salazar: Békés forradalom. Ford: Lovass Gyula. 2. kiad. Budapest, Athenaeum, 1941. 314.
6. Piłsudski (1867–1935) marsall élete végén kidolgozott alkotmányát 1935 áprilisában vezették be. Ennek, illetve 1926-ban létrejött autoritáriánus rendszerének hatását mutatja, hogy az 1937-es brazil alkotmányt szokás a „lengyel” (*polaca*) jelzővel illetni.
7. Itt elsősorban a „munka és a munkaügy kérdéséről” szóló elvi állásfoglalásra, a *Carta del lavorora* (1927) gondolunk. Bővebben ld. Ormos Mária: Mussolini. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 230–234.
8. Antônio Cândido megállapítását idézi Octávio Ianni: A Idéia de Brasil Moderno. São Paulo, Ed. Brasiliense, 1992. 31. (Az idegen nyelvű forrásokból, illetve szakirodalomból idézett részletek a szerző fordításában szerepelnek.)
9. Vö. Fernando de Azevedo: Brazilian culture. New York, The Macmillan Company, 1950. 466–467. (A könyv eredeti kiadása São Paulóban jelent meg 1943-ban A Cultura Brasileira címmel.) Azevedo a korszak meghatározó oktatáspolitikusa volt. Tevékenysége a '20-as években a brazil *Új Iskola* mozgalomhoz kötődött. 1926–30-ig irányította a Szövetségi Kerület közoktatásának ügyeit.
10. Az alkotmány szövegét közli például az F. H. Mendes de Almeida szerkesztette gyűjtemény, a *Constituições do Brasil*. São Paulo, Edição Saraiva, 1961.
11. S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa: Tempos de Capanema. Rio de Janeiro: Paz e Terra, São Paulo: EDUSP, 1984. 263. Az említett egyetem alapítására 1940-ben került sor, ekkor jött létre az Universidade Católica Rio de Janeiroban. Vö. F. de Azevedo: i. m. 476.
12. A „nemzeti” szó értelmezését két irányból kell megközelíteni ebben az esetben. Egyfelől a több különböző bennszülött, behurcolt, illetve betelepült etnikumot eggyé olvasztó „brazil” nemzet fogalomhoz kapcsolhatóan. Másrészt „brazíliai” értelemben, azaz jelenthet mindent, ami az egyes tagállamokat összefogó, azok felett álló, az egész föderációra érvényes.
13. F. de Azevedo: i. m. 471.
14. Campos szavait idézi S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa: i. m. 177.
15. Vö. az alkotmány 156. cikk.
16. Történetét ld. Sérgio Miceli: O Conselho Nacional de Educação: esboço de análise de um aparelho de Estado. In: A Revolução de 30 – seminário internacional. Brazíliaváros, Editora da Universidade de Brasília, 1983. 399–436.
17. Questionário para um inquérito. Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1936.
18. Szomorú trópusok. Ford.: Örvös Lajos. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2. kiadás, 1994. 116–117. Az eredeti mű 1955-ben jelent meg Párizsban Tristes Tropiques címmel.
19. A kérdőív kapcsán a miniszterhez visszaérkezett vélemények a Capanema-gyűjteményben találhatók, melyet 1978 óta a Centro de Pesquisa e Documentação em História Contemporânea do Brasil da Fundação Getúlio Vargas (Rio de Janeiro) őriz.
20. Algumas sugestões do Centro D. Vital ao Plano Nacional de Educação. São Paulo, Empresa Gráfica Revista dos Tribunais, 1936.
21. Képzőművészeti vonatkozásait bővebben ld. pl. Pietro Maria Bardi: História da Arte Brasileira. São Paulo, Melhoramentos, 2. kiad. 1977.
22. S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa: i. m. 80.

23. A braziliai integralizmus az európai fasizmussal rokon, bár bizonyos vonatkozásaiban sajátosan brazil szellemi irányzat és mozgalom a vizsgált korszakban.
24. Vö. *Massaud Moisés: História da literatura brasileira*. Vol. V: *Modernismo*. São Paulo, Ed. Culinx-Ed. Univ. de São Paulo, 1989. 54.
25. Az integralista mozgalom legkiterjedtebb 1936-ban volt, ekkor több mint egymillió tagot számlált, 3000 központja létezett országszerte, 123 hetilapot, számos oktatási központot és több mint 1000 elemi iskolát tartott fenn. Az adatokat közli *D. Pécaut: Os intelectuais e a política no Brasil*. São Paulo, Editora Ática, 1990. 75. Horváth Gyula az integralista mozgalom felépítésének bemutatásakor más adatokat közöl: 1932-ben 40.000, 1933-ban 133.000, 1937-ben 400.000-re teszi a taglétszámot. Vö. *Horváth Gyula: A népfrontvezetők perétől az integralista puccskíséretig (Brazília 1935–1938)*. In: Uő: *Tanulmányok Latin-Amerika történetéből*. Kaposvár, Más Kor Kiadó, 1993. 78.
26. A szövegrészt idézi *S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa*: i. m. 182.
27. Uo. 183.
28. Uo. 183.
29. Sőt pl. Hitlernek a *Mein Kampf*-ban kifejtett nézeteivel homlokegyenest ellenkezett, ugyanis Hitler szerint: „*Felesleges például 2-3 idegen nyelv tanítása, hiszen a tanulók legnagyobb része később egyet sem használ közülük.*” *Ormos Mária: Hitler*. 2. kiad. Bp. Polgár Kiadó, 1997. 108.
30. A témáról bővebben ld. *S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa*: i. m. 4. fejezetét, illetve részben *John D. French–Mary Lynn Pedersen: Women and Working-Class Mobilization in Postwar São Paulo, Brazil, 1945–1948*. In: *Latin American Research Review* 24, no. 3. (Fall 1989) 99–125.
31. Vö. *D. Pécaut*: i. m. 68.
32. Anápolis (a Szövetségi Kerületet és Brazíliavárost nem számítva) Goiás Állam területén a második legnagyobb város. Ennek történetét dolgozta fel az a monográfia, amelyből idézetünk származik. *Haydée Jayme Ferreira: Anápolis – Sua vida, seu povo*. Brazíliaváros, Senado Federal Centro Gráfico, 1981. 135.

A ZADRUGÁK FELBOMLÁSÁRÓL

A Balkán és a délszláv térség 19. századi társadalmi változásai közül szembetűnő a patriarchális elemek visszaszorulása. A törökellenes felszabadító háborúk során és után megindult állam- és nemzetépítés hatással volt a korábbi, szokásjogon alapuló falusi önkormányzatokra, és végeredményben megbontotta korábbi szerkezetüket. Míg a török kor hosszú évszázadai alatt a hatalom nemigen avatkozott be a falvak és családok életébe, a kiépülő nemzetállamok megkísérelték a működésükhöz szükségszerűnek vélt centralizációt végrehajtani, a korábbi autonómiákat korlátozni, illetve új hierarchiát kiépíteni. A század második felében a demográfiai változásoknak köszönhetően jelentősen nőtt a népesség, ezzel egy időben megerősödött a piac szerepe a balkáni gazdaságokban, az új államok agrárreformokat vezettek be. A modernizáció során megindult a jogrendszer átalakítása is, amely – ingadozásokkal ugyan, de – végül a modernebb gazdaság érdekeinek megfelelően az egyéni tulajdon elsődlegességét biztosította a kollektív tulajdonnal szemben.¹ Az átalakulások sorában figyelemre méltó tényező a zadrugák (nagycsaládok) felbomlása. (A zadruga terminust Vuk Karadžić használta először 1818-ban megjelent szótárában.)

A 19. század elején a társadalom egyik alapegységét Szerbiában, Horvátországban, a katonai határörvidéken, Bosznia-Hercegovinában és Bulgáriában – zömében és területi eltérésekkel – a nagycsalád képezte.² A világon számos föld-, falu- vagy családi közösség létezett, a magcsalád ott alakult ki, ahol magasabb volt a munkamegosztás foka. Európa keleti és délkeleti részén a munkaszervezés igényeinek és a tulajdonviszonyoknak megfelelően különböző formák jöttek létre (pl. zadruga, mir, faluközösség stb.). A zadruga különbözik a korabeli európai családformától, amelyben a szülők kiskorú gyermekeikkel éltek együtt. A zadrugát több, általában közeli rokonságban álló felnőtt és családja alkotta, tagjainak száma – ritkán ugyan, de – akár elérhette a 80–100 főt is, az átlagos zadrugaméret azonban 15–30 fő körül mozgott (2–5 házasság és családja). A közös háztartás nem feltétlenül jelentette azt, hogy a zadrugatagok egy házban éltek, inkább egy közös udvarban, gazdaságban, gyakran egymástól távolabb eső épületekben. A zadrugának lehettek olyan tagjai is, akik tartósan távol éltek (kertészek, téglaegetők és egyéb mesterek, kereskedők), illetve a katonai szolgálatot teljesítők sem vettek részt a zadruga napi életében. A zadrugák szerveződése általában a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság körében volt jellemző, de előfordultak zadrugák a városokban is.³

A hierarchikus módon felépülő zadruga élén a starešina vagy domačin állt, akit a nagycsalád felnőtt férfi tagjai választottak, de volt, ahol a senioritás alapján öröklődött a tisztség. A starešina általában a zadruga legtekintélyesebb, sokszor a legöregebb tagja volt. Személyét nagy tisztelet övezte, ő ült le először az asztalhoz, külön étkészlete volt, a fiatalok kezét csókoltak neki. Ő szeghette meg a kenyeret, és ő osztotta szét azt a családtagoknak. Amennyiben betegség vagy öregség miatt alkalmatlanná vált feladata ellátására, akkor új vezetőt választottak. (Kis számban előfordult, hogy a zadruga feje nő volt.) A starešina képviselte a zadrugát a hivatalos ügyekben, ő volt a kiskorúak gyámja, és ő irányította a zadrugatagokat gazdasági munkák során. A vagyon felett viszont egyedül nem rendelkezhetett, a fontosabb döntések előtt ki kellett kérnie a többiek, a zadrugatanács véleményét. Felesége, a domačica irányította a nők munkáját.

A zadruga tagjai vagyoni közösségben éltek, ami azt jelentette, hogy – ideális esetben – mindenki hozzáférhetett a megtermelt javakhoz, és használhatta a zadruga tulajdonát (stožer), de senki sem rendelkezhetett egyedül a közös tulajdon felett, azt meg kellett őrizni a következő nemzedékek számára. A zadrugatagoknak – legalábbis a kezdeti időkben – nem volt saját tulajdonuk, de a későbbiekben a saját használatban lévő tárgyakból kialakult a különálló, saját tulajdon (osebunjak). A magántulajdon eredendően idegen a zadrugaelvtől, ezért a zadrugák felbomlása időszakában a vagyoni, illetve öröklési kérdések jelentős szerepet játszottak. Ugyanígy a zadrugatagoknak nem lehetett külön adóssága, a családtagok anyagi tekintetben is kölcsönös felelősséggel tartoztak egymás iránt.

Valtazar Bogišić horvát jogász, aki sokat foglalkozott a zadrugák jogával és történetével, több szempontból összehasonlította a zadrugákat és a városi kiscsaládokat. Eszerint a zadruga feje nem rendelkezhetett szabadon, a többi felnőtt megkérdezése nélkül a tulajdon felett, míg a kiscsaládban az apának megvolt a joga ehhez, akár végrendelkezhetett is saját akaratának megfelelően. A zadruga vezetőjét, ha a többiek szükségesnek érezték, leválthatták, a kiscsaládban nem lehet az apa elsőbbségét elvitatni. A kiscsaládban az örökösök felosztják a vagyont (vagy a legidősebb fiú öröklő), és ezzel a kiscsalád gyakorlatilag megszűnik.⁴

A zadrugában a fiúnak a házasságkötés után nem kellett elhagynia a családi házat, oda vitte új feleségét is, vagyis nem kellett hosszú éveken át azért dolgoznia, hogy családot tudjon alapítani. A gazdasági szempontok, a munkaerőszükséglet miatt inkább nyomást gyakoroltak az ifjúkra, hogy mielőbb házasodjanak. A férfiak – miként Kelet-Európában jellemző – korán, általában már húszéves koruk körül megnősültek, szemben a nyugat-európaiakkal, akik csak 26 éves koruk körül házasodtak meg, és akik körében jelentős volt a nem házasulók aránya is. A korai házasságkötést indokolta a gyakoribb gyermekhalandóság és a korai elhalálozás is.

A zadruga biztosította tagjainak és tagjai gyermekeinek ellátását, ez egyrészt biztonságot jelentett az idősök és munkaképtelenek számára, másrészt lehetővé tette, hogy a férfiak pásztorkodjanak vagy katonáskodjanak. (Több helyen mihelyt nőtt a földművelés szerepe a pásztorkodással és állattenyésztéssel szemben, felgyorsult a zadrugák felbomlása.)

A zadrugák olyan gazdasági környezetben jöttek létre és maradtak fenn, amelyben a piac és a pénz nem játszott különösebb szerepet, ahol az államigazgatás is kezdetleges színvonalon állt. A nagyobb zadrugák önellátóak voltak, ami életképességüket bizonyítja. A zadrugák az adókat és a munkakötelezettségeket, valamint a katonaiállítást is könnyebben tudták teljesíteni. A nagycsaládok nagyobb vagyonbiztonságot tudtak nyújtani. Mindez nem jelentette, hogy a zadrugák nem változtak. Megvolt az a méret, amelyet meghaladva megindult a zadrugák felbomlása, szétválása.⁵

A zadrugák jelentősége a 19. század második felében – nem függetlenül a körötte kialakult vitáktól, törvénykezéstől, illetve az Európaszerte megjelenő társadalomátalakító gondolatoktól – magára vonta a tudomány figyelmét is. Társadalom-fejlesztési szempontból két különböző álláspont kristályosodott ki. Az egyik szerint a zadruga csak a délszláv népekre jellemző forma (Utješenović, Bogišić, Rački). A zadrugát védelmezők ebből a csoportból kerültek ki. Ők abból kiindulva idealizálták, hogy a zadruga a nehéz időkben nemzetmegtartó szerepet játszott, másrészt kiemelték demokratikus vonásait, a domácinválasztást, a felnőttek beleszólási jogát a fontos döntésekbe. Ugyanakkor előtérbe helyezték szociális szerepét is, az idősekről és betegekről való gondoskodást, a gyermekek iskoláztatását. A védelmi és

nemzetmegtartó funkciók hangoztatásának tekintetében a szerb utópista szocialista Marković is ebbe a csoportba tartozik, de ő inkább azt húzta alá, hogy a zadruga a tulajdon és munkaszervezés tekintetében közel áll a kommunizmushoz. (Itt lehet megemlíteni, hogy Utješonović könyve kapcsán Marx és Engels is foglalkozott a zadrugával, de ők épp a nyugati szocializmus ellentétét látták benne, mivel a zadrugatagok a parasztsághoz tartoztak.)

A másik felfogás szerint a nagycsalád nem kifejezetten délszláv jelenség, hanem egy szükséges szakasz az emberi társadalomfejlődésben (Laleveye), és így más népek is átéltek ezt az etapot, a zadruga egyszerűen a primitív (hagyományos) gazdaság és társadalom egyik családformája, tehát nincs nemzeti meghatározottsága. A modern társadalom, a modern államigazgatás kialakulásakor, a pénzviszonyok fejlődésével a zadrugák felbomlanak. Az intézmény hosszú fennmaradásának oka a sokáig tartó idegen megszállás, feudalizmus, az adóztatás rendje és a jogszolgáltatás volt.

Voltak katatók, akik a zadrugák kialakulását a földrajzi környezettel, a hegyes vidékekkel hozták kapcsolatba (Cvijić), míg többen úgy vélték, a zadrugák kialakulása a korábbi, bizánci adórendszerrel áll kapcsolatban (az adókat kéményenként, tehát házanként hajtották be, ezért a kisebb adó érdekében több kiscsalád egyesült), és ez a rendszer mind a szerb államban, mind pedig a török időkben megmaradt (Stojan Novaković).⁶

A zadrugák szerepének változását, majd felbomlását többek között a jogalkotás folyamatán keresztül követhetjük nyomon. A társadalmi-gazdasági változásokat, illetve a politikai szándékokat, az ingadozást a zadrugák felbomlása engedélyezésének és megtiltásának tekintetében leginkább az öröklés rendjét megszabó és a tulajdonjoggal kapcsolatos törvénykezés mutatja.

Zadrugák Szerbiában

A zadrugákra az első jelentősebb utalás Dusán törvénykönyvében található: szerepel benne a családtagok egymás iránti felelőssége. A középkori források tanúsága szerint az uralkodók bizonyos adókat és szolgáltatásokat személyekhez, míg másokat a háztartásokhoz kötöttek. A kevés fennmaradt forrás azt mutatja, hogy a nagyobb adók és szolgáltatások érdekében az uralkodók igyekeztek a zadrugákat visszaszorítani. A török hódítás idején ismét felértékelődött a szerepük.⁷ A törökök hosszú uralmuk idején nem avatkoztak be a zadrugák életébe, mint III. Musztafa 1766. szeptemberi fermanja is mutatja: a szerbek nyugodtan élhettek a zadrugák keretei között, a törökök elfogadták azt az adókivetés egyszerűségeül.⁸ A törökellenes felkelések idején a zadrugák sok katonát állítottak ki, ezért Karadjordje fejedelem 1808-ban és 1812-ben kategorikusan megtiltotta felosztásukat.

A zadrugák felbomlására és osztódására akkor került sor, amikor tagjainak száma úgy megnövekedett, hogy a családi gazdaság már nem tette lehetővé mindenki számára a megélhetést. A zadrugák felosztásának több formája is ismert. A teljes kiválás során új háztartások keletkeztek, s a kiválók önálló gazdálkodásba fogtak. A részbeni kiválás során az egyes családok önálló háztartást vezettek, de a földet továbbra is együttesen művelték meg. A harmadik forma az egyes személyek önkéntes vagy kényszerű kiválása volt.⁹ A zadrugák felosztását első ízben – bizonyos feltételek mellett – Obrenović Miloš fejedelem uralkodása idején, 1836-ban engedélyezték. Eredendően ő a fenntartás mellett volt, ezért arra utasította a járási előljárókat, hogy

„ügyeljenek, a családok ne bomoljanak fel... de ha elég indokot látnak... engedélyezték a felbomlást”.¹⁰ A rendelkezés azt mutatja, hogy a felbomlási folyamat ekkor már elkezdődött, és már előre is haladt.

A zadrugák jogi helyzetében a nagy változást az 1844. évi polgári törvénykönyv jelentette, amely biztosította a tulajdonnal való szabad rendelkezést. A törvénykönyv nyugati mintára készült, de tartalmazta a korábbi szokásjogi elemeket is, így az 507–510. paragrafusok a zadrugák hagyományos jogi rendjét írják le (közös, fel nem osztható tulajdon, a magántulajdon korlátozott volta, a starešina jogai). Más részek viszont (pl. az 515. és 521. paragrafus) viszont ezzel ellentétes megfogalmazásokat tartalmaznak, eszerint a tulajdon többé már nem kollektív jellegű. Az örökléssel foglalkozó rész úgy rendelkezik, hogy az apa tulajdonát a fiúk egyenlően felosztva öröklik. A törvénykönyvet kiegészítő 1859. évi törvény lehetővé teszi a fiútestvér nélküli lányok öröklését. A törvénykönyv megengedi a zadrugák felbomlását is.¹¹ Ezt megerősíti egy 1846. júniusi rendelkezés is, amely utasításba adja a járási vezetőknek, ne akadályozzák a kiválást.¹² A törvény rendelkezik a kiválás módozatairól is, de mindenképpen említésre érdemes, hogy a tagoknak megállapodásra kellett jutniuk egymással, ha másképp nem megy, választott bíróság előtt.

Az 1844-es törvénykönyv alapvető jelentőségű a polgári tulajdon értelmezésében, de mint sok más esetben is, a nyugati minták átvétele nem teljesen felelt meg a szerbiai társadalmi viszonyoknak, amivel a törvényalkotók is tisztában voltak, ezért ennek köszönhető a zadrugákkal kapcsolatos felemás törvényhozás. A törvénykönyv azonban megfelelt a változások irányának, segítette a már megindult felbomlási folyamatot. (A későbbi jogszabályok csak igen speciális esetben ismerték el a közös tulajdont.)

A felbomlási folyamat üteméről nem rendelkezünk pontos statisztikai adatokkal. Bizonyos becslések szerint a század elején és közepén az átlagos zadrugalétszám 10–30 fő volt. A 19–20. század fordulója körüli népszámlálások már azt mutatják, hogy egy háztartásban átlagosan 6,2 fő élt, és a háztartásoknak mindössze 2%-ában élt 15 főnél több ember. Az 1890-es népszámlálás szerint a vidéki háztartások 46%-ában 6–10 ember élt, 8%-ában 11–15 fő, és csak 2%-ában élt 15 fő fölött. Igen jelentős volt a 4–5 fős háztartások aránya (27%) is. Mindez azt mutatja, hogy a zadrugák felbomlása a század végére, az első világháború kitörésének idejére általában befejeződött.¹³

A zadrugák felbomlása és a polgári törvénykönyv által bevezetett öröklési rend nagyban elősegítette a földbirtokok felaprózódását. Mivel nem voltak nagybirtokok, újabb földterületek pedig nem álltak rendelkezésre, illetve a fejletlen ipar és kereskedelem sem vonzotta magához az agrárnépességet, a 19. század végére kialakult a szerb mezőgazdaság kisbirtokos jellege. 1897-ben az átlagos birtokméret 6,45 hektár volt, a háztartások 27%-a nem rendelkezett a család ellátásához szükséges 2,5–5 hektárral.¹⁴

Zadrugák a határőrvidéken

A 16. századi török hódítás nyomán a horvát–szlavón vidékek közvetlenül határosak lettek az Oszmán Birodalommal. Jelentős számú ortodox vlach és katolikus bunyevác érkezett a meghódított részekről a később határőrvidékké szervezett területekre, így megkezdődött a későbbi századokban sok konfliktust okozó etnikai keveredés. A Dinári-hegységből érkezett vlachok minden bizonnyal magukkal hozták pásztorkodó életmódjukhoz alkalmazkodó nagycsaládi szervezetüket.

Az első letelepedőknek adott privilégium (1535) nem tartalmaz semmilyen utalást a zadrugákra, sőt az öröklést annak elvével ellentétesen rendezte: a vagyont a legidősebb fiú öröklí. Szembetűnő volt a törvényi rendelkezés és a gyakorlat ellentéte, ezért a későbbi statutumok (1630, 1737) már tartalmaztak utalásokat a zadrugákra, elfogadott formáknak tekintve azokat. A 18. század közepére azonban több vidéken megindult a bomlásuk, a horvát területeken nagymértékben csökkent a számuk, számos területen már csak a háztartások negyedét tették ki.

A 18. század közepén a Habsburg-hatalom elhatározta a határőrvidék átszervezését, az addigi őrszolgálat helyett 11 ezredet terveztek felállítani kb. 45 ezer katonával. A katonaaállítás és a katonák ellátását a zadrugák szerepének növelésével biztosították: a törvények (1754, illetve a határőrvidékre vonatkozó alaptörvény 1807-ből) szigorú feltételekhez kötötték felosztásukat. A katonai szolgálatot továbbra is teljesíteni kellett, minimum három hadra fogható személynek kellett a zadrugában maradnia, ebből egynek rendelkezésre kellett állnia. A felosztott földterületnek elégnek kellett maradnia a katonáskodás költségeinek fedezésére, mindegyik új ágnak legalább fél jobbágytelekkel kellett rendelkeznie (12–17 hold). A felbomlást mindegyik férfitag beleegyezéséhez kötötték a törvények, emellett az ezred parancsnokságának jóvá kellett azt hagynia. A szigorú feltételek gyakorlatilag a felbomlás megtiltásával voltak egyenlők. Mindez azt eredményezte, hogy a zadrugák ismét megerősödtek, sőt számos helyen az új betelepülők – olyanok is, akiknek a körében (pl. csehek, németek) addig nem volt jellemző – a helyi feltételekhez igazodva zadrugákat alapítottak.

A felbomlás folyamata azonban nem állt meg, engedély hiányában titokban folyt tovább. A család egy része – rendszerint az apa – a régi házban, gazdaságban maradt, a másik fele pedig a birtok neki szánt részén megkezdte a saját gazdaság kiépítését, esetleg egy ideig még közösen gazdálkodtak. Ezekben az esetekben a földbirtokot általában egyenlő mértékben osztották fel. A titkos felosztásoknak köszönhetően a családok átlagos nagysága a felére csökkent.

A 19. század közepétől a törvényi rendelkezések (1850, 1868) megkönnyítették a zadrugák bomlásának feltételeit. A gazdasági változások egyébként is aláásták működésük alapját, és a katonai szervezet változásával, a határőrvidék megszüntetésével, polgárosításával pedig a katonai fontossága is elveszett.¹⁵

Zadrugák Horvátországban

A horvátországi zadrugák felbomlása és ennek jogi rendezése szorosan kapcsolódott a jobbágyfelszabadításhoz, a neoabszolutizmus korabeli „Habsburg-modernizációhoz”, a határőrvidék megszüntetéséhez. Az 1870–80-as évek egyik legnagyobb társadalmi problémájának a zadrugák megszüntetése és az egyéni, modernebb gazdasági formák megteremtése számított. A lassú kapitalista fejlődés következtében ez a folyamat nehezen, vontatottan zajlott, és csak kisszámú gazdaság alakult át valódi kapitalista gazdasággá, a többség valamilyen átmeneti állapotban maradt. Miközben a zadruga – tulajdon- és munkaformáival, önálló gazdálkodásával – akadályozta a modernebb viszonyok kialakulását, sokak szemében a paraszti életfeltételek és biztonság zálogát jelentette, amely egyszerre volt hivatott megakadályozni a pauperizálódást, valamint a szocializmus, kommunizmus behatolását a faluba. Ezzel magyarázhatóak a zadrugát megtartani igyekvő törekvések, illetve az, hogy sokszor ellentétes értelmű törvények és rendeletek születtek.¹⁶

A hagyományos viszonyokat megbontó törvények kezdetét a magyar országgyűlés által elfogadott és a király által szentesített 1836., illetve 1840. évi törvények jelentették, amelyek engedélyezték a jobbágyok költözését, a jobbágytelek felosztását és a polgári elveknek megfelelően szabályozták az öröklés rendjét. Ezekre a törvényekre való hivatkozással kezdődött meg a zadrugák bomlása a jobbágyfelszabadítás után. A jobbágyfelszabadítás során a zadrugatagok a jobbágytelkek tulajdonosai lettek, ellenben továbbra is érvényben maradt a zadrugák feloszthatatlanságát biztosító norma és a zadrugák jogi személyisége. A zadrugák bomlását megakadályozandó Jelačić 1850. április 7-én rendeletet adott ki, miszerint tilos a zadrugák felosztása, és a még le nem zárult felbomlásokat érvénytelennek tekintik.¹⁷

1852-ben a bécsi udvar bevezette az általános törvénykönyvet, amely nem ismerte el a közös birtoklást. A neoabszolutizmus bukása után 1861-ben a horvát parlament (sabor) elé került a zadrugák kérdése. Az előző évek jogi előkészítő munkájának eredményeként négy különböző tervezetet készítettek megvitatni. A végső elvi megállapodás szerint a zadrugák fennállását már csak ideiglenesnek tekintik, de kötelező felszámolásukra nem gondoltak, és nem határoztak meg földtulajdon-maximumot sem. A nagyobb földbirtokosok a zadrugák felbomlásától a szabad munkaerő megjelenését várták. A sabort azonban hamar feloszlatták, és így nem került sor a zadrugatörvény megalkotására.¹⁸

A következő országgyűlésen, 1865–66-ban ismét terítékre került a kérdés. A legnagyobb problémát továbbra is az jelentette, családonként vagy személyenként osszák fel a zadrugák földjét. A többség a felnőtt férfiak arányában való felosztás mellett foglalt állást. A horvát–magyar viszony rendezése azonban háttérbe szorította az agrárkérdéseket.¹⁹

Az első zadrugatörvényt végül 1870-ben – amikor már javában folyt a zadrugák felbomlása – fogadta el az unionista többségű sabor. Az általános polgári törvénykönyv alapján alapvető elvnek a (föld)tulajdonnal való szabad rendelkezést tekintették. A sabor elfogadta, hogy a zadrugák fokozatosan felbomlanak, s ennek megfelelően megtiltotta, hogy új tagokat vegyenek fel. A zadrugák tulajdonát családonként kell felosztani az 1856-os telekkönyvi állapotnak megfelelően. A családonkénti földtulajdon minimumát három hektárban határozta meg a törvény. (Akkor is tudták, hogy ekkora föld nem elegendő egy család megélhetéséhez.)²⁰ Az ezt követő törvények (1872, 1874, 1877, 1880, 1889, 1902) egyike sem tiltotta a zadrugák fel-

bomlását, a fő kérdés már a létrejövő gazdaságok földterület-minimumának meghatározása volt.

A zadrugák bomlása viszonylag gyorsan zajlott le. 1861-ben számuk még magasabb volt, mint a kiscsaládoké.²¹ 1880-as adatok szerint a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság 62%-a élt a zaduga keretei között. 30%-a a még fel nem bomlott zadrugákban, 32%-a a titkosan felbomlottakban (a telek- és adókönyvek szerint még a zadrugákban, a gyakorlatban már nem ott élöket jelölték így). Horvátország összlakossága ekkor 1,2 millió fő volt, eszerint az elvben zadrugákban élők száma 531 ezer fő volt, a valóban fennálló zadrugák keretei között 257 ezren éltek. Mindebből az a következtetést lehet levonni, hogy a lakosság negyede sem élt már a zadrugák keretei között.²² 1895-ben a gazdaságoknak már csak egyhatoda kötődött a zadrugákhoz.²³

A zadrugák felbomlásával nagyarányú társadalmi-gazdasági változások mentek végbe. A főleg önellátó, természetes gazdaságra épülő zadrugák felbomlásával Horvátországban is kisbirtokos struktúra jött létre. 1895-ben a birtokok 33,9%-a 2 hektár alatti, 33%-a 2–5 hektár közötti, 22,6%-a 5–10 hektár közötti, 7,6%-a 10–20 hektár közötti. A kisgazdaságok nagy része – anyagi és szervezési okokból – nem, vagy csak nehezen tudott az új követelményeknek megfelelni.²⁴

A felbomlás okai

A nagycsaládok Nyugat-Európában és Közép-Európa bizonyos területein már a preindusztriális korszakban is ritkaságszámba mentek, felbomlásukra Délkelet-Európában főleg a 19. század második felében került sor. A jelenséget, a családi és társadalmi viszonyok gyökeres megváltozását már a kortársak is felismerték, és azt is, hogy a teret nyerő eszmék az individualizmus irányában hatottak, valamint a jogalkotás új gondolatai, a magán- és egyéni tulajdon preferálása sem felel meg a zadrugaelvnek. A bomlás okait azonban gyakran emberi tényezőkkel magyarázták. Ezek között sokszor említették, hogy az egy zadrugában élő asszonyok nem férnek meg békésen egymással, mindegyikük uralkodni akar. A felbomlás indokai közül sűrűn említették a starešina önkényét, egyesek előnyben részesítését, valamint azt, hogy sokan nem hajlandók a közösségért dolgozni. A megváltozott lehetőségek közepette lanyhult a gyermek-szülő közti szeretet, kihalt a kölcsönös bizalom. Megváltozott a gyermekekhez fűződő viszony is. A közösség egyre kevésbé akarja nevelni és eltartani az éppen katonáskodók utódait, a zadrugatagok egyre inkább csak saját gyerekeikért akarnak dolgozni. Hasonlóan sokszor jelentkezett a felbomlás okaként, hogy a domácin halála után a tagok már nem tudtak megegyezni az új vezető személyét illetően. Az emberi természetből következik az önállósulási vágy, így már sokan nyűgnek érezték a zaduga kötöttségeit.²⁵ Ezek az emberi tényezők valóban mind hozzájárultak a zadrugák felbomlásához, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy a 19. század második felében a délszláv térségben is fokozatosan előtérbe nyomultak azok a gazdasági szervezetek, amelyek nem a családon alapultak. Megváltozott az állam pénzügyi rendszere, merev szervezetükkel, tulajdonformájukkal a zadrugák a modern (liberális) gazdaság gátjaivá váltak. Megváltozott az adóztatás rendje is, a zadrugák helyett az egyes személy vált az adókiivetés alapjává. Mivel pedig az állam az adófizetést pénzben követelte, a zadrugák rászorultak, hogy piacra termeljenek. Ezzel egy időben, a közlekedési viszonyok fejlődésével fokozatosan bővült az ipari termékek iránti kereslet is. Iparcikkokkal a zaduga nem tudta ellátni tagjait, s ily

módon is a piacra szorult. Ugyancsak a pénz- és piaci viszonyokhoz közelítette a zadrugákat a hitelgény is. Hitelt viszont sok esetben csak személyeknek adtak.²⁶

Jelentős problémákat okozott a 19. század második felében megnövekedett agrárnépesség is. A zadrugák a szinte változatlan termelési módszereikkel nem tudták eltartani a növekvő népességet. Nagyobb földterületre egy idő után már nem lehetett kiterjeszteni a mezőgazdasági termelést. (Szerbiában például a 19. század első harmadában szinte korlátlanul állt rendelkezésre szabad föld, Miloš fejedelem egyik első intézkedése volt 1817-ben, hogy új lakosokat telepítsen az elnéptelenedett vidékekre, és „meghódítsa Šumadija erdőit”. A század későbbi időszakaiban ez a lehetőség megszűnt.) Ugyancsak az alkalmazott mezőgazdasági módszerek elavultságára mutatott rá a horvátországi agrárválság, és felvetette a föld intenzívebb megművelésének szükségességét, amelyre a zadrugák nem voltak képesek. (Más kérdés, hogy nem alakult ki korszerű mezőgazdaság sem.) A problémákra az első reakció a tagok vitája volt, majd egyesek saját erejükben bízva kiváltak a zadrugából.²⁷ Egyes zadrugák elszegényedtek, amely arra ösztönözte a tagokat, hogy kiscsaládi gazdaság kialakítását fontolgassák. A túlnépesedés következtében megnőtt a városokba való áramlás, a városban élők viszont már nem szívesen osztották meg keresetüket a zadrugatagokkal. Az egész délszláv térségre jellemző volt a tengerentúli migráció, ami szintén a zadrugák ellen hatott. A hazatérők már saját maguk akartak tovább gazdálkodni.²⁸

Ugyancsak a felbomlás irányában hatott, hogy a 19. század második felére megszűnt az a szerep, amit a zadruha a katonaiállítást megkönnyítése érdekében betöltött. A felbomlást segítette elő a megváltozott jogalkotás is, bár ez inkább csak válasz volt a társadalmi folyamatokra. A Szerbiában 1844-ben bevezetett polgári törvénykönyv a római jogra épült, a jogrendszer modernizálója, a Dél-Magyarországról származó Jovan Hadžić az 1811-es általános ausztriai polgári jogot tekintette mintának, ez pedig ellentétben állt a szerb szokásjoggal, ami szerint a zadruha jogi személy, és a tagoknak közös tulajdona van, valamint a lányok ki vannak zárva az öröklésből.²⁹ Horvátországban is az osztrák polgári törvénykönyv bevezetése adta meg a végső lökést a jogi viszonyok átalakításához. Nagyban elősegítette a zadrugák bomlását, hogy a jobbágyfelszabadítás után, Szerbiában pedig 1833-tól a földtulajdonlás megváltozott. A gazdasági, államigazgatási, jogi és felfogásbeli változások együtt határozták meg a délszláv parasztság sorsát.³⁰

A felbomlás az egyes földrajzi tájakon különböző időkben kezdődött, és különböző intenzitással ment végbe. Korábban kezdődött a sík vidékeken, mint a hegyekben – szoros összefüggésben a közlekedési lehetőségekkel, az árutermeléssel és a helyi társadalom strukturáltságával. A zadrugák felbomlása ellen hatott a törzsi társadalmak továbbélése (pl. Montenegróban és az albán vidékeken). Vallási vagy nemzeti különbségek alig játszottak szerepet a felbomlás ütemét illetően.³¹

A zadrugahagyomány nem tűnt el számuk rohamos csökkenésével. A két világháború között az agrárhelyzet és agrártársadalom feltételeinek javítása körüli vitákban gyakran merült fel mint ismét megvalósítandó modell. Számos vélemény szerint meg-felelő, modern gazdasági formát jelentett volna, mivel a kollektívizmus és a családi közösség elve alapján szerveződött. A zadrugagondolat megjelenése az 1920–30-as években inkább az akkori helyzet kritikájaként, útkezesként értelmezhető, valódi megoldást az akkori problémákra nem nyújthatott.³²

Jegyzetek

1. *Calic, Marie-Janine*: Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung. München, 1994. 44–54.; *Sundhaussen, Holm*: Die Transformation des Dorfes und der Landwirtschaft im Balkanraum vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg. In: Südosteuropa Mitteilungen, 1996/4.
2. A nyugati szakirodalomban legtöbbet idézett definíció szerint a zadruga olyan intézmény, amelyet több egymással közeli vérokonságban vagy adoptáció útján rokonságban álló biológiai vagy kiscsalád alkot, amelyek a termelőeszközöket közösen birtokolják, a létfenntartáshoz szükséges terményeket, termékeket együtt állítják elő, közösen szabályozzák és ellenőrzik a tulajdont és a munkát. *Mosley, Philip*: The peasant family: the zadruga. In: Robert F. Byrnes (ed): Communal families in the Balkans. The Zadruga. Essays by Philip E. Mosley and essays in his honor. Notre Dame, Indiana, 1976. 19.; Az 1844-es szerbiai polgári törvénykönyv alapján: zadruga ott van, ahol szilárd rokoni szálak vagy a közösségbe való felvétel következtében fennáll a természetes élet- és vagyonszövetség. *Sundhaussen, Holm*: Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten. München, 1989. 72.; Az 1874-es horvátországi zadrugatörvényhez készült utasítás szerint „a zadruga olyan gyülekezet, amelyik 1) több családból... vagy 3) családokból vagy egyedülálló személyekből áll”, és az ilyen csoport urbéri vagy ahhoz hasonló földön közösségben él egy családfő vezetése alatt. *Pavličević, Dragutin*: Hrvatske kućne zadruge. I. (do 1881). Zagreb, 1989. 22.
3. Elterjedésének főbb területei: a Dinári-hegység vidéke, Bosznia-Hercegovina hegyes területei, Észak- és Közép-Macedónia, a katonai határörvidék, a Vajdaság egyes részei, illetve Észak-Albánia és Montenegró törzsi területeire is jellemző a nagycsaládi forma. Az adriai tengermelléken ritkaságszámba tartozott. *Todorova, Maria*: Balkan family structure and the European pattern. Washington D. C., 1993. 148–149.
4. Idézi: *Burić, Olivera*: The zadruga and the contemporary family in Yugoslavia. In: Communal families in the Balkans. 133–134.
5. A zadrugák életére ld. még: *Novaković, Stojan*: Selo. Beograd, 1943. 147–180.; *Vinski, Zdenko*: Die südslawische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum. Zagreb, 1938. 18–33.; *Vakarelski, Christo*: Bulgarische Volkskunde. Berlin, 1969. 253–261.; *Erlich, Vera*: Family in transition. A study of 300 Yugoslav villages. Princeton, 1966. 32–38.; *Tomasevich, Jozo*: Peasants, politics, and economic change in Yugoslavia. Stanford, 1955. 178–184.; *Kaser, Karl*: Familie, Verwandtschaft auf dem Balkan. Wien, 1995.; *Laslett, Peter-Wall, Richard* (ed): Household and family in the past time. Cambridge, 1977.
6. *Pavličević*: i. m. 18–122.; *Tomasevich*: i. m. 183–184.; Narodna enciklopedija Srpsko-Hrvatsko-Slovenačka. Zagreb, 1929. 1198–1200.
7. *Novaković*: i. m. 154–162.
8. *Jovanović, Aleksa*: Istorijski razvitak Srpske zadruge. Beograd, 1896. 21.
9. *Sundhaussen*: Historische Statistik. 72–73.
10. *Jovanović*: i. m. 39.
11. *Sundhaussen*: Historische Statistik. 72.; *Jovanović*: i. m. 95.; Narodna enciklopedija. 1207.
12. *Jovanović*: i. m. 41.
13. *Sundhaussen*: Historische Statistik. 73–74. és 124.
14. Uo. 197.
15. *Kaser, Karl*: Pregled razvoja kućnih zadruge u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini. In: Jugoslovenski istorijski časopis, 1987/3. 7–15.; *Uő.*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slavonischen Militärgrenze, 1535–1881. Wien, 1997. 525–617.
16. *Pavličević*: i. m. 263.
17. Uo. 125–127.
18. *Gross, Mirjana-Szabo, Agneza*: Prema Hrvatskom građanskom društvu. Zagreb, 1992. 388.
19. *Gross, Mirjana*: Počeci moderne Hrvatske. Zagreb, 1985. 208–227. részletesen tárgyalja a vitákat.
20. *Gross-Szabo*: i. m. 388–390. A törvény szövegét közli: *Pavličević*: i. m. 300–304.
21. *Pavličević*: i. m. 160–162.
22. Uo. 256.
23. *Wandruszka, Adam-Urbanič, Peter* (Hg): Die Habsburgermonarchie. Band III. Die Völker des Reiches. 1. Teilband. Wien, 1980. 665.
24. Uo. 668.
25. *Jovanović*: i. m. 96–100.; *Bogišić*: i. m. 322–324. A későbbi szerzők is említik ezeket az okokat. *Vinski*: i. m. 37–38.; *Erlich*: i. m. 55.

26. *Novaković*: i. m. 150.; *Tomasevich*: i. m. 186–188.; *Calic*: i. m. 61–64.
27. *Pavličević*: i. m. 266.
28. *Tomasevich*: i. m. 188.; *Mosley*: The distribution of zadruga within Southeastern Europe. In: Communal families in the Balkans. 63.
29. *Sundhausen*: Historische Statistik Serbiens. 565.
30. A felbomlás okait összefoglalva érdemes idézni Rudolf Bičanić horvát történész gondolatait. A zadrugákat a pénzadó döntötte meg, ez az adó pedig a haladást és a polgári-bürokratikus állam berendezkedését szolgálja. A zadruga a kereskedők miatt hanyatlott, akik olcsó árukat hoztak, és pszichológiailag arra kényszerítették az embereket, hogy költsenek (divat, reklám). Miután megjelent a vasút, megbukott a zadruga, mert a vasút meggyorsította az áruforgalmat és a földhasználatot. A zadrugát legyőzte az ipar, amely lehetővé tette a zadrugán kívüli keresetet. A zadrugát a kapitalista piaccal való kapcsolat semmisítette meg, mert olyan erők függésébe került, amelyekre a válaszadás már meghaladták a lehetőségét. A törvények a konkrét gazdasági folyamatok kifejezői voltak, és nem volt akkor sorsfordító jelentőségük, mint amekkorát tulajdonítottak nekik. Idézi: *Pavličević*: i. m. 266.
31. *Mosely*: The distribution of zadruga. 66–67. Az 1930-as években felmérést végeztek, melyek eredménye szerint Boszniában a falvak felében, Szerbiában a negyedében voltak még régi típusú zadrugák. Az albán vidékeken a fiúk nem költöztek el családjuktól. *Erlich*: i. m. 45.
32. *Tomasevich*: i. m. 419–423.

JÁN KOLLÁR ÉS A PESTI SZLOVÁK EVANGÉLIKUSOK ASSZIMILÁCIÓJÁNAK PROBLÉMÁJA A 19. SZÁZAD HÚSZAS ÉVEIBEN

Ján Kollár életútját végigkísérő monográfiával, mely kísérletet tenne Pesten eltöltött harminc évének bemutatására is, még nem szolgált a tudomány. Nem csoda, ha a Kollár életműve iránt érdeklődő kutató számára felvetődik a kérdés, létezik-e egyáltalán autentikus Kollár-kép. Ján Kollár mintha mindenhol csak lábjegyzetként, jobb esetben az eszme- és irodalomtörténet egy fejezeteként szerepelne, akit a korszak interpretálása során nem lehet csupán egyetlen közép-európai nemzet történelmébe beilleszteni. Az eszme- és az irodalomtörténet területén viszont annyira meghatározó életműve, hogy kikerülni sem lehet. A Kollár-kutatás terén érzékelhető hiányosságok között a nemzetállami szemlélet, az adaptációs probléma látszik a legnagyobbak. A nemzetben való gondolkodás legszomorúbb következményeként azok a személyek maradtak ki a nemzeti panoptikumokból, illetve átértelmezve kerültek be oda, akik a nemzeti kultúrák határán tevékenykedve hitelesebb képét adják a kornak, mint a nagy nemzeti mintaképek.¹ Kollár életműve éppen multikulturális kötődései miatt ellenállt mind a historizálására, mind a kiradírozására törekvő kísérleteknek.

Ján Kollár költői fő műve, a Slávy dcéra című epikus szonettciklus, melynek újabb kiadásait minden esetben átdolgozta. Az irodalomtörténeti Kollár-kutatások hiányossága e téren is megmutatkozik. Az összefoglaló és monografikus munkákban csak jelzésértékűen villan fel az a háttér, ami miatt a kezdeti németellenesség mellett, a későbbi változatokban a Slávy dcéra egyre erőteljesebben a magyarok ellen irányult. Ez összefüggésbe hozható azzal, hogy Kollár személyes élményei közvetlenül megjelentek irodalmi munkásságában. A mitikus és történelmi személyiségek mellett nemcsak kora meghatározó alakjait, hanem a történelem szempontjából olykor jelentéktelennek tűnő személyes barátait, illetve ellenségeit is szerepelteti Slávy dcérájában. Ahogy az újabb kiadások folyamán szaporodik a kortársak száma a két utolsó énekben – melyek a szláv mennyországba és pokolba kalauzolják el az olvasót –, oly mértékben válik uralkodó hangulati elemmé a magyarokkal szembeni averzió. A folyamat azonban fordítva is érvényes. Ahogy megjelentek a Slávy dcérában a magyarelles megnyilvánulások, úgy váltak a kezdeti méltató visszhangok elutasítóvá. S mivel a kritikák Kollár túlzásait hangsúlyozták, a magyar közvéleményben a Slávy dcéra mint a szláv gyűlölet terjesztője, s a ruszofil pánszlávizmus programja jelent meg.

Ján Kollár magyarhoni hazafiságát hangsúlyozva utasította vissza a prédikációiban és főként a Slávy dcérában megfogalmazott gondolatokból kiinduló vádak, melyeknek a sajtóban és a mindennapi életben is gyakran került keresztútjába.² Az 1830-as és főleg a 40-es évek nyelvi harcai során a magyar mozgalom már kialakult érvrendszerrel támasztotta alá nemzeti igényeit és utasította vissza a szláv nemzeti értelmiség alternatív programjait. Ezekben a vitákban gyakran találkozhatunk a sztereotíp gondolkodás jellemzőivel, amit rendszerint indulatos, expresszív kifejezőmód színezt. Az 1810-es évek legvégén, amikor Kollár Pesten megkezdte kápláni működését, a nemzeti nyelvek még papírizú és kabinet jellegű, bár lelkes művelőinek köszönhetően túldimenzionált propagálásáról van szó. Ebben a kezdeti szakaszban is már egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a nyelvi-nemzeti választóvonalak mentén zajló szlovák–magyar szekularizáció szétfeszíti a városi polgárság és bizo-

nyos egyházi szervezetek keretében az előző századokban kialakult, a különböző magyarhoni etnikumok képviselőit szolgáló alternatív és paritásos rendszer határait.³ A megnövekedett társadalmi mobilitás nyomását a régi, provinciális közösségek tartós, ám merev keretei már nem bírták feltartani. Az etnikai településterület hegyvidéki kis falvaiból egyre nagyobb számban kiáramló, a Duna-medence nagyobb városaiban, illetve vonaskörzetükben egyrészt letelepülő, másrészt ideényjellegű munkát vállaló szlovákok többnyire védtelenek voltak az asszimilációs kihívásokkal szemben. A nyelvi és a kulturális környezet sem ösztönözte őket identitásuk megtartására. Bár az asszimilálódás elsősorban a mobil értelmiségi rétegeket jellemezte, ebből a társadalmi csoportból érkeztek az első nemzetvédő programok is. Az elmagyarosodó szlovák értelmiségiek jelentős része gyakran a magyarhoni német kultúra átkapcsoló állomásán keresztül jutott el a magyar nemzeti mozgalom lelkes támogatásáig. A multikulturális kapcsolatok szempontjából ennek azért volt jelentősége, mert a szlovák etnikum használta nyelvjárásokat ismerve, ők közvetítették és interpretálták a szláv nemzetépítők nézeteit és igényeit a magyar közvélemény számára.

A szlovák szakirodalom nem kezeli a szlovákok identitásváltásának vizsgálatát kiemelt területként – a rendszerint erőszakosnak jellemzett magyarosítás témakörébe sorolja be, ami lényegében azt jelenti, hogy az elmagyarosodó szlovákok és általában az elmagyarosodás jelensége háttérbe szorul a szlovák nemzeti törekvéseket reprezentáló személyek és programok mögött. Kivételnek számít Tibor Pichler, aki a szlovák tudományban szokatlan, rebellis gondolatot fogalmazott meg 1998-ban megjelent, *Nemzetépítők és polgárok: a 19. századi szlovák politikai gondolkodás* című könyvében: „Az (össz)magyarhoni társadalom keretében és nem magyar lakosságú területein magyarónok (asszimilánsok) és nacionalisták versengtek egymással. Mindkét csoport ugyanabból a nyelvi közösségből származott, de eltérő álláspontot foglaltak el a hivatalos nacionalizmussal szemben.”⁴ Egyértelműen kimutatható, hogy ez a „versengés” volt az egyik legerősebb tényező a kollári életművet meghatározó hatások közül.

Ján Kollár a hagyományos etnokulturális kapcsolatrendszer felbomlását fokozottan élte meg Pesten, abban a városban, amely modellje és jelentős mértékben formálója volt a polgári és nemzeti folyamatoknak. Evangélikus káplánként, majd lelkészként életének legjelentősebb és legtermékenyebb harminc évét töltötte Pesten. Sziklay László, Fried István, Podhradszky György és Cselovszky Ferenc tanulmányai, melyek Ján Kollár pesti magyar kapcsolatait és a magyar mozgalomhoz való viszonyát tarták fel, jelentősen árnyalták az eszmei és irodalmi vonatkozásokra koncentráló hagyományos Kollár-képet.⁵ Ez idáig azonban kevés kísérlet történt a pesti evangélikus pap egyházi tevékenységének feltérképezésére. A pest-budai evangélikus egyházban zajló konkrét eseményekre reagáló prédikációk és különösen a gyászbeszédek történeti vonatkozásaikkal a pesti evangélikus szlovákok életét és Ján Kollár identitását illetően egyaránt fontos adalékokat kínálnak. Erre maga Kollár is utal prédikáció gyűjteményének I. kötetében, a bevezetőben: „Aki ezeket a prédikációkat minden részletében meg akarja érteni, és róluk igaz módon ítélni, annak bele kell helyeznie magát abba a kis világba és azokba a körülményekbe, ahol megszülettek, mert azok nagyrészt a hely termései; azok tartalmazzák bizonyos értelemben annak az egyháznak a belső történetét, melyben tartattak.”⁶ Kollár egyházi tevékenységének mozgatórugóit és írói munkásságának motivációit a pesti evangélikus egyházban átélt több mint 13 éves vita jelentette, melynek Kollár mindvégig a középpontjában állt.

A személyét érintő, anyagi okok által generált konfliktussorozatnak, az egyesített evangélikus gyülekezeten belüli szlovák–német, majd szlovák–magyar ellentét jegyében vitathatatlanul nyelvi-nemzeti jellege volt. Az 1819-től 1834-ig tartó, számtalan kisebb-nagyobb összecsapással tarkított vita alapkérdése éppen Kollár jogállására vonatkozott: a pesti szlovák ajkú hívek jogosan tartanak-e igényt rendes prédikátorra, avagy elégedjenek meg a segédlekéssel? A konfliktus fokozatosan kiszélesedett, majd a nyelvi és szervezeti differenciálódást érintő újabb elemekkel kibővülve annyira elmérgesedett, hogy a kezdetben a pesti gyülekezet belső ellentétének látszó ügy – a folyamatos feljelentések és fellebbezések révén – a legfelsőbb fórumig is eljutott. A vitát lezáró 1833. február 7-i uralkodói rendelkezés törvényesítette a pesti evangélikus hitközség nyelvi elkülönülését, ami a pesti evangélikus egyházon belül a biblikus cseh nyelvű istentisztelet és oktatás jogos igényének, valamint a szlovák lelkesítő intézmény szükséges voltának elismerését jelentette.

A vita rekonstruálásához elengedhetetlen forráscsoportot őriz az Evangélikus Országos Levéltár. Soltész János iratanyaga a Pesti Szlovák Egyház gyűjteményben található, a 104. és 106. dobozban. Soltész János a vármegye táblabíróságán volt ügyvéd, és Kollár legaktívabb hívei között tartotta őt számon.⁷ A szlovák gyülekezet jegyzőjeként feladatai közé tartozott a német és szlovák tagok közötti per levezetésének lebonyolítása. A hagyatékban található hivatalos okiratok elenyésző száma arra utal, hogy ezeket a szlovák gyülekezet levéltárában őrizték.⁸ A Soltész-archívumban magyar, biblikus cseh, latin és német nyelvű, különböző egyházi és világi fórumokhoz címzett szlovák beadványok, deklarációk piszkozatai, a szlovák tagok részére érkezett végzések és a német fél véleményét és panaszait összefoglaló levelek másolatai, olykor eredeti példányai maradtak fenn.

A Soltész iratgyűjteményben található források közül azokat válogattam ki, amelyek választ adhatnak arra a kérdésre, hogy Kollár és hívei valóban magyar–szlovák szövetséget terveztek-e a német egyháztagokkal szemben. Erre a lehetőségre Fried István hívta fel a magyar tudomány figyelmét „Ján Kollár magyar környezetben” című tanulmányában: „A magam részéről az 1820-as, 1830-as esztendők fordulójának eseménytörténetéből ragadtam ki a Kollárral kapcsolatos részleteket. Igaz, itt is előtérben áll a nemzeti szervezés feladata, a magyarosítónak minősített kezdeményezéseknek Kollár erőteljes ellenfele, pest-budai léte azonban nem csupán önfeláldozóan vállalt küldetéstudatával határozható meg: a pesti evangélikus egyházközsége belül a német ajkú többséggel szembeni szlovák–magyar összefogásról gondolkodott.”⁹ Ezt az elméletet Fried István 1971-ben megjelent szlovák nyelvű tanulmányában fogalmazta meg. Igazolásként az említett Soltész-archívum néhány iratát hozza, az 1820-as, 1827-es és 1828-as évekből. Ezekben magyarul és latinul olvasható a tót-magyar eklézsia, illetve a humillimi servi ecclesiae... Pestano-Budensiae Hungaro-Slavicae Commembra, illetve a Coetus slavico-hungaricus ecclesiae elnevezés. Mindez Fried István szerint elégségesnek látszik annak megállapítására, hogy Kollár a németekkel való vitájában a magyarokkal tervezett szövetséget. A helyzetet ugyan bonyolítja, ahogy Fried István is megjegyzi, hogy más dokumentumokban a szlovákok a német–magyar egyházra panaszkodtak.¹⁰ Ennek ellenére is úgy véli a szerző, hogy „1820-ban Kollár agitációja és lemondással való fenyegetőzése következtében erős jelei voltak a szlovák–magyar szövetségnek”.¹¹ Fried István tehát egyrészt azt állítja, hogy létezett egyfajta szövetség megteremtésére irányuló kísérlet, másrészt, hogy ennek az együttműködésnek Kollár volt a kezdeményezője.

Elgondolkodtató azonban, hogy Kollár írásaiban és magánlevelezésében még hasonló törekvésekről sem tett említést. Sőt, a biblikus cseh nyelvű iratokon ilyen elnevezés sehol sem olvasható. Az elhallgatásra magyarázatot adhatnának az 1820-as évek második felének eseményei, amikor a politikai közéletben és a sajtóban is egyre érezhetőbbé vált a magyar mozgalom lendülete. A kulturális sajátosságai fenntartásáért harcoló pesti evangélikus szlovákok számára ekkor válhatott nyilvánvalóvá, hogy ez a kezdeményezés vakvágány volt. A 1830-as és 1840-es évek nyelvi küzdelmeinek fényében, mely az evangélikus egyházon belül az uniótervbe torkollott, pedig biztosan kijelenthető, hogy a magyar egyháztagok sem szívesen ápolták volna egy szlovák–magyar összefogás hagyományát. Ha megfogalmazódott is a szövetségre irányuló elképzelés, főleg a 19. század második évtizedének első felében, még nem lehetett gyakorlati jelentősége, hiszen a magyar egyháztagok száma ekkor pár tucatra ha rúghatott, tehát szerepük és befolyásuk is jelentéktelennek számított.¹² A felvázolt gondolatmenet még nem ad magyarázatot arra, hogy a későbbi fejlemények ellenére miért használták a szlovák egyháztagok a „tót-magyar” elnevezést.

A magyar–szlovák szövetség kérdését új megvilágításba helyezi, ha összekapcsoljuk a magyarosodás és németesedés folyamatával. Egyrészt tény, hogy az evangélikus egyház tagjainak túlnyomó többsége német vagy szlovák származású volt. A magyarok kisebbséget alkottak az evangélikus egyházon belül, és számbeli gyarapodásukat éppen az asszimiláció folyamata segítette elő. Ez a folyamat az 1820-as években még kezdeti szakaszánál tartott. A Pestet körülölelő települések evangélikus gyülekezetei még többnyire szlovák többségűek voltak. 1793-as adatok szerint a Pest megyei szeniorátus 21 evangélikus gyülekezetéből 15 teljesen szlovák volt.¹³ A folyamatosan délre települő szlovákok miatt még az a panasz is elhangzott, hogy eltökosítják a Duna és Tisza belső medencéjének evangélikus egyházait: „Az még nem történt meg, Magyarok vagy Németek a tótokat elnyomták volna. Ellenkezője annál inkább. Hiszen az eredetileg magyar és német aug. ev. eklézsia, mely előtte Magyar és Német volt, most egészen eltökosodott és a Tiszai Superintendenciában csak 4, a Bányaiban 3 magyar eklézsia vagyon.”¹⁴ A református–evangélikus unió tervének is ez volt az egyik, több esetben is megfogalmazott oka.

Szintén tény, hogy a magyarosodást siettető törekvések kezdeményezői és támogatói között nagyszámú evangélikus asszimiláns volt. Zay Károly például, akinek neve a fent említett uniós törekvésekkel forrt össze, Gašpar Fejérpataky-Belopotocký (könyvkiadó, színházszervező, a Tatrín társalapítója) önéletírása szerint 1847-ben még családi körben is használta a szlovák nyelvet.¹⁵ Thaisz András szerkesztő személye még közelebb visz minket a pesti gyülekezethez, hiszen egyházi ügyekben több esetben is ellentétbe került Kollárral.¹⁶ A gömöri papcsaládból származó lapszerkesztő 1825-ben, a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikkében pontokba szedve sorolta fel a „magyarosítók tízparancsolatát”, melyek között ilyenek szerepelnek: „Szivassuk be az annyok’ tejével gyermekeinkbe a’ magyar nyelvet (...) idegen nyelvre tsak akkor tanítassuk gyermekeinket, midőn már a’ Nemzeti nyelvet tökéletesen tudják,’s nem félhetni többé, hogy elkortosodjanak.”¹⁷ A szlovák identitás megteremtéséért küzdők szemében Thaisz volt a nemzetüket elhagyó szlovákok modellje, nem véletlenül sorolta őt Kollár a szláv pokolba a Slávy dcéraban.¹⁸ Az asszimiláció kérdésében Kollár mint pap is érdekelve volt. Prédikációiban gyakran panaszkodott az elnemzetietlenedőkre, és óvta híveit attól, hogy nyelvüket szégyelljék és elfelejtsék: „Ne kövessétek soha azon vigasztalódók példáját, akik úgy vélik,

hogy rögtön nagyobb urak lesznek, ha nyelvüket gyorsan elfelejtik, és idegennel kezdenek hencegni.”¹⁹

A pesti evangélikus szlovák hívek elmagyarosodása, illetve elnémetesedése összetett folyamat volt. A pest-budai evangélikus közösség vagyoniilag és személyében is tekintélyesebb tagjai, akiknek aktivitásán és anyagi áldozatvállalásán nyugodott a gyülekezet működése, kivétel nélkül többnyelvűek voltak. A többnyelvűség azonban a hívek nagy részére jellemző volt. Konkrétan ez azt jelentette, hogy a kulturális-etnikai jellegű ellentétek nemcsak nyelvileg és szervezetiileg elkülönült, saját nyelvi és liturgikus hagyományokat ápoló csoportok között alakultak ki, hanem a csoportokon belül is. Kollár egyházi tevékenységének egyik legmarkánsabb eleme éppen erre a problémára irányult: minden eszközt igyekezett felhasználni annak érdekében, hogy a biblikus cseh nyelvű istentiszteleteket látogató hívekből nyelvileg és identitás szempontjából homogén csoportot hozzon létre. Az ellentéteknek a szlovák közösségen kívülre szorítása egyben azt is biztosíthatta, hogy a pest-budai gyülekezetben zajló nyelvi viszályok ellenére is hivatalában maradhasson.

Úgy gondolom, az ismertetett asszimilációs problémákat figyelembe kell venni a pesti szlovák és magyar evangélikus egyháztagok viszonyának értelmezésekor. Ezért az identitásváltás folyamatát szem előtt tartva térek rá a Fried István által felhasznált források részletesebb ismertetésére. A Soltész archívumában fellelhető források, melyekre Fried István hivatkozik, első olvasatra mintha a szövetség teóriáját erősítenék meg. Ha elenyésző számban is, de előfordult, hogy a szlovák tagok magyar nyelvű beadvánnyal fordultak a partikuláris, szeniorális és generális konventekhez, illetve az egyházi vagy világi hatóság által kiküldött deputációkhoz. Amennyiben a szlovák törekvések kezdeti szakaszát Kollár érkezésétől számítjuk, ahogy ez elfogadott a szakirodalomban, az első ilyen dokumentum igen korai időből, 1820. január elejéről származik.²⁰ Ezt a forrást azonban nem tekinthetjük önmagában, mivel egy dokumentumcsoport részét képezi. A magyar nyelvű beadvánnyal szinte egy időben készült egy biblikus cseh nyelvű is. Három fogalmazványa is fennmaradt, melyek közül az egyik bizonyosan Ján Dohnány (Dohnányi János), a szlovák tagok 1825 decemberében megválasztott inspektorának kezétől származik. Dolgozatomban témájának szempontjából a magyar és a biblikus cseh nyelvű változat tartalma számos hasonló elem mellett inkább a különbségekkel jellemezhető. „Ezen pest-budai augsburgi evangélikus hitvallású egyház szlovák társtagjai” 1820. január 22. előtt terjesztették elő kérvényüket a pest-budai egyház konventjéhez.²¹ Kéréseiket, melyek egyike sem érintette személyesen Kollárt, hat pontban foglalták össze. Az első négy pont a szlovák nyelvű istentiszteletek, a temetés és az úrvacsora liturgiájával foglalkozott, elsősorban azt kérve, hogy „a szlovák istentiszteletek úgy tartassanak, ahogy az egész magyarhoni országunk”²² más evangélikus eklézsiáiban régi időktől fogva tartatott és fennmaradt.” Az ötödik és a hatodik pontban a gyülekezet szlovák tagjai gyermekeik vallási és iskolai nevelésével kapcsolatos elvárásaikat fogalmazták meg. Egyrészt a nyári istentiszteletek után, a szlovák pap által tartandó katekizáció iránt, másrészt olyan kántori és orgonista feladatot is ellátó külön szlovák iskolai tanítóra tartottak igényt, aki a magyar és a német nyelvet is ismeri. Az utolsó feltételt azzal a céllal terjesztették elő, hogy gyermeik ne csak hittani kérdésekben, hanem a német és a magyar nyelv ismeretében is fejlődjenek.²³ A szlovák tagok tehát már közvetlenül Kollár hivatalba lépése után határozott programmal fordultak a konventhez, ami feltételezi, hogy problémáik és igényeik megfogalmazására saját gyűléseket tartottak.

A magyar nyelvű forrás ezt a feltételezést igazolja. A fogalmazvány a „köz fő gyülekezetet” (tehát a hivatalos, egyesített gyülekezet) vezetőit tudósítja a, Pesti Evangelica Ágostai Vallást követő Tót-Magyar Eklesia” gyűléséről, melyet 1820. január 6-án tartottak.²⁴ A magyar fogalmazvány tartalma 1820-ban még nem utal arra, hogy megosztottság lenne a szlovák közösségen belül, más szempontból azonban van jelentősége. A beadványból kiderül, hogy a „Tót-Magyar” tagoknak a liturgiai kérdések rendezésénél átfogóbb jellegű terveik voltak, melyek az érdekvégyesítési és önállósulási törekvések intézményes kereteit is érintették. A biblikus cseh nyelvű kérelemben is említett szlovák tanítói státusról megtudhatjuk, hogy generális konventhez már előzőleg beadtak egy kérvényt, melyben egy második, elsősorban szlovák feladatokat ellátó kántor szükségességét hangsúlyozták. A konvent nem zárkózott el ettől az igénytől, de csak azzal a feltétellel adta beleegyezését, ha a kérelmezők az új kántor fizetéséből évi 200 Ft-ot a maguk erejéből fundálnak. Ezután a „Tót-Magyar” egyháztagok január 6-i gyűlésükön újra tárgyalták az ügyet, és úgy határoztak, hogy a második kántorra ilyen feltételek mellett is igényt tartanak.

Az önállóság, illetve ekkor még inkább csak az érdekképviselő intézményes hátterének megteremtésére irányuló törekvésként a szlovák–magyar tagok gyűlésükön két egyháztagot választottak meg a „tót-magyar nyelven előadandó” istentiszteletek felvigyázására.²⁵ Az új funkciókhoz rendelt kötelezettségek közül kettő érdemel említést: részt kellett venniük a konventeken, s felelősséggel tartoztak határozatainak végrehajtásáért, és a helyi szlovák gyűlésen hozott végzések, valamint a jövőben ugyanazon fórumon elhatározott intézkedések teljesülését illetően is felelősséggel tartoztak. Nem kevésbé fontos, bár még távoli cél volt az a szándéknyilatkozat, mely szerint a közgyűléshez folyamodó egyháztagok már ekkor tervbe vették egy saját parókiális és iskolaépület felépítéséhez.

A magyar nyelvű beadvány tartalma megerősíti azt a megállapítást, hogy a pesti evangélikus gyülekezet szlovák tagjai már az 1820-as évek legelején határozott programmal rendelkeztek egyházi érdekeik érvényesítését illetően. Ez megkérdőjelezi azt a feltételezést, hogy egyedül a pár hónapja Pesten tartózkodó, tapasztalatlan Kollár érdemének tarthatjuk-e a szlovák hívek aktivizálódását, beleértve akár a Fried István által felvetett szövetség kérdését is. Másrészt az is kiolvasható belőlük, hogy valamilyen megosztottság létezett a közösségben. Erre leginkább a „tót-magyar nyelven” kifejezés utal, ami szerintem olyan értelmezési kérdéseket vet fel, melyek jobban jellemezhetők a szlovák iskola ügyében megfogalmazott, két forrás ismertetése során.

A pesti egyházi vezetés engedélyének megszerzése volt az első lépés a szlovák iskola megalapításához. A hivatalosan beterveztett szlovák igény jogosságát a konvent ugyan elismerte, de azzal a feltétellel, hogy az iskola felállításának anyagi alapjairól a szülőknek maguknak kell gondoskodniuk. A gyűjtés, melyhez nemcsak külföldi evangélikusok, hanem más hitvallású adományozók is hozzájárultak, eredményesnek bizonyult, és a szlovák iskolában, egyelőre csak bérelt épületben, megkezdődhetett az oktatás. A szlovák iskola működését biztosító alapítvány további támogatásra szorult. A pesti gyülekezet szlovák tagjai ezért adakozásra szólították fel hittársaikat. A gyűjtés egyik eszköze rölapok terjesztése volt az egyháztagok között. A Soltész-iratgyűjtemény iratai között található meg az erre a célra szolgáló felhívás.

A felhívás két példányban maradt fenn, az egyik magyarul, a másik biblikus cseh nyelven. A szövegből nem derül ki egyértelműen, de feltételezésem szerint a biblikus cseh verzió az eredeti, a magyar változat a fordítás.²⁶ A rölap szövege tám-

pontot nyújt ahhoz, hogy pontosabban értelmezzük a már említett „tót-magyar nyelven” kifejezést és a magyar nyelvű szövegekben használt „tót-magyar eklézsia” elnevezést. A „tót-magyar” nyelv kifejezés mai fogalmaink alapján értelmezhetetlennek tűnik. A problémára a szlovák iskola támogatására felszólító felhívás biblikus cseh változata kínál megoldást. Ebben a következő mondat szerepel: „...který gegj důležitost y wznal ale s tjm oswědčenjm aby se o prwnj základ sskoly slovensko-uherské sami rodičowé postarali.” Mindez magyar fordításban így hangzik: „...amely (a konvent) elismerte annak fontosságát (a kérését – M.L.), de azzal a kijelentéssel, hogy a szlovák–magyar iskola első alapjairól maguk a szülők gondoskodjanak.” A korabeli fordító ugyanazzal a problémával szembesült, mint a szöveg mai interpretálójá. A biblikus cseh slowensko-uherský ugyanis lefordíthatatlan. Reformkori jelentése leginkább a tót-magyarhoni kifejezéssel adható vissza. Olyan magyarhoni iskoláról van tehát szó, melyben az evangélikus szlovákok irodalmi nyelve, a biblikus cseh a tanítási nyelv. Magyar fordításban ez a multikulturális összetettség leegyszerűsödik, és a „magyar” jelzővel etnikai-nyelvi jelleget kap. Hasonló módon „tót-magyarhoniaként” értelmezhető a tót-magyar nyelv kifejezés is. Kérdéses marad azonban, miért kellett ezt az uherskýt kihangsúlyozni. Egyrészt a szlovák magyarhoniság természetes és organikus identitás volt, mely ugyan a reformkorban kezdett felbomlani, de az egész 19. század során jelentős, bár a történelemtudományban ritkán hangsúlyozott jellemzője maradt a szlovák kultúrának. Másrészt a szlovák értelmiség emancipációs küzdelmei során szívesen hangsúlyozta őshonos voltát a Kárpát-medencében, amivel arra mutattak rá, hogy azonos jogú lakosai az országnak. A pesti egyház keretein belül, a német – akiket csak jövevényeknek tartottak – egyháztagokkal folytatott vitában, ha nem is hangsúlyosan, de a magyar nemzeti törekvések konkrét megjelenéséig jellemző lehetett ez az érv a szlovákok oldaláról. Hasonló lehetett a céljuk a magyar nyelvű beadványok tót-magyar eklézsiaként történő aláírásával is. Ez az értelmezés talán túlzottan leegyszerűsítettnek tűnhet, de bizonyosan közelebb áll a valósághoz, mint ha mai fogalmaink szerint magyarnak értenénk az „uherský” megnevezést. Ez a válasz kizárja a szlovák–magyar szövetség tervezésének felvetését, a két felhívás egy figyelemre méltó részlete azonban segítséget nyújt a pest-budai egyházon belüli szlovák–magyar viszony minőségének és változásának rekonstruálásához.

A szlovák gyerekek német nyelvű oktatásának hiányosságai és a szlovák iskola megalapításának, valamint anyagi támogatóinak felsorolása után a felhívás azzal a kéréssel fordul azon hittársakhoz, akik nemcsak a vallásban, hanem a nyelvben is rokonok, hogy támogassák a szlovák iskola ügyét. A támogatással ugyanis három cél megvalósításához járulnak hozzá. Bár a megfogalmazás módja eltérő, az első két cél tekintetében a két verzió lényegileg megegyezik. Egyrészt az oktatási feladatokat ellátó kántor a szlovák istentiszteletek rangját emeli. Emellett az iskola ügye jól szolgál az ifjúság számára, melynek a népes, „a természettől eltávolodott városokban” az egyetlen utat kínálja Isten megtalálásához és tiszteletéhez. A harmadik cél eltérő megfogalmazása azonban egy fontos differenciára utal a szlovák közösségben. A biblikus cseh verzió tartalmi fordításban ezt írja: „...és legvégül az anyanyelv megbecsülése, mely nem egyetlen, de legszebb eszköze annak, hogy a vallásosság a fiatal szívekbe oltódhasson.”²⁷ A magyar változat pedig így fogalmaz: „...végtére megnyeritek a Haza nyelvével igaz hazafiakat is nagyobb számmal, mert a magyar nyelvet más idegen, főképp német nyelv által tanulni hijába való törekedet, – hogy pedig a Tótság azzal könnyen megegyez, száz meg száz a példa...”²⁸

Úgy gondolom, vitathatatlan, hogy alternatív elképzelések megfogalmazásáról van szó, melyek között a nyelv funkciójának kérdése húzódik választóvonalként. Ha tekintetbe vesszük a tót-magyar kifejezés felvázolt értelmezését is, az a tény, hogy biblikus cseh nyelvű szövegekben egyetlen esetben sem fordul elő ilyen elnevezés, felfogható lenne akár a magyar–szlovák összefogás elutasításnak is, ami egyértelmű elhatárolódást jelentene a pesti evangélikus szlovák közösség magyar és szlovák orientációjú része között. Ez a gondolatmenet szintén megcáfolja a szlovák és magyar tagok szövetkezési törekvésének feltételezését. Valójában ugyanis nem ideiglenes közeledésről volt szó két nyelvileg elhatárolódott, de egy szervezetbe tartozó közösség között – a tendencia éppen ellenkező irányú volt. A szlovák közösség keretein belül egy elkülönülési folyamat zajlott le. Kollár számtalan esetben megfogalmazta, hogy a szlovák tagok közül sokan a magyarosodás és a németesedés útjára léptek. A szlovák közösségbe tartozó, de a magyar orientációhoz csatlakozó egyháztagok éppen a pesti magyar származású evangélikusok elenyésző száma és szervezetlensége miatt vagy a szlovák irányzat keretein belül igyekeztek érvényesülni, vagy a német egyházhoz csatlakoztak. A második lehetőség jellemzővé válása annak volt köszönhető, hogy Kollár és támogatói szubjektív és rajtuk kívül álló okok miatt nem tettek kísérletet magyar nyelvű istentiszteletet (is) igénylő híveik kielégítésére. Erre egy 1834-ből származó forrás is utal. A német–magyar gyülekezet szemére vetette az uralkodó részéről a vita lezárására kiküldött királyi biztosnak, Radvánszky Antalnak, hogy a pest-budai egyházat több levelében „Tót-Magyar” és német gyülekezetekre osztotta fel, mikor ennek éppen az ellenkezője volt igaz: „Gyülekezetünk eredetétől fogva gondoskodott a’ felől, hogy a nyilvános istentisztelet és egyéb egyházi végezmények a’ Magyar tagok számára nemzeti nyelven tartathassanak és tetethessenek; és mind a’ két eddig általunk beállítatva volt igehirdető tudott magyarúl.”²⁹ A Tótoknak tetteleges elválása után is e’ gyülekezettől volt arra gondunk, hogy utolsó egyházi tanítónk holtá után se szakasztassék félbe a’ magyar istentisztelet; míg az alatt a’ Tótok nem csak semi tekintetbe nem vették tetteleges pap választásokban a’ magyar nyelvet, és semmiképpen sem járultak a’ magyar istentisztelet létesítéséhez és fenntartásához, hanem inkább fel szóval jogszükitésről panaszkodtak, ha egyes tagjai e’ gyülekezetnek a’ kiket ők magokéinak tekintének, magyar nyelvbeni egyházi végezményeket kívántak, és ha ezek a’ magyar-német pap által teljesítettek, mint a’ ki egyedül vala képes, illy kívátnak megfelelni.”³⁰

Arra, hogy a pesti evangélikus szlovák közösség keretein belül is jelentkező identitásproblémának voltak a szerveződés irányába mutató jelei, melyek Kollár programjával szemben alternatívát jelentettek, maga Kollár is utal egy átirásban fennmaradt levelében. Kollár 1826. december 9-én írt békéltető levelet ellenzékének.³¹ A hét év alatt, mióta Pesten az egyházért, iskoláért, a fiatalság neveléséért, a népéért, a „szlovák nemzetéért” dolgozik, sok mindent elért, de egy dolog nem sikerült, „...az ő szívüket meglágyítani, az egyház iránt a lelkesedés és szeretet tüzét meggyújtani bennük”. Bár nemegyszer hiába fordult hozzájuk ez ügyben, most még egyszer felteszi a kérdést hittársainak: „Minden egyes szlovák tag Pesten zöld és virágzó, mint az ág, csak ők maguk állnak köztünk, mint a száraz gally. Született szlovák létükre miért határolódnak el testvéreiktől?”³²

A hosszabban idézett levél utal egy Kollárénál nyelvi kérdésekben engedékenyebb irányzat jelenlétére és egyben arra is, hogy Kollárnak és követőinek sikerült háttérbe szorítaniuk törekvéseiket. Az 1820-as évek elején tehát nem magyar és szlovák egyháztagok szövetségéről volt szó, hanem a szlovák evangélikus közösségen

belüli magyar orientáció érvényesüléséről. Míg a közeledési törekvések esetén a pest-budai egyházi viszonyok ismeretében ez nehezen elképzelhető, az elkülönülési folyamatban már valóban lehetett Kollárnak kezdeményező szerepe. Ezek után talán nem túl merész az a feltételezés sem, hogy az anyagi alapok és létszámbeli problémák miatt csak nehezen és késve megalakuló magyar eklézsia bázisát jelentős mértékben szlovák származású, elmagyarosodó hívek alkották.³³

A szlovák gyülekezeti tagok egy csoportja tehát alternatívát jelentett a szlovák gyülekezeti tagok asszimilálódása ellen fellépő Kollár-program számára egészen 1828 márciusáig, amikor a generális konvent a szlovák segédlelkészi hivatal ellátásának feltételévé tette a magyar nyelvtudást,³⁴ ami végleg lezárta a korábbi együttműködés visszatérésének időszakát. Kollár több levelében is panaszkodik, hogy a generális konvent határozata szerint a pesti evangélikus egyházban nem szükséges a szláv prédikátor hivatalának fenntartása. Helyette oly módon kell káplánt választani, hogy abban a szlovák tagok mellett a magyarok és a németek is részt vegyenek. Kollár egyrészt hiányos nyelvtudása miatt, másrészt a közös választás rá nézve negatív következményeitől tartva arra készült, hogy végleg el kell hagynia a pesti egyházat.³⁵ Az 1828. március 23-i döntés nem volt előzmények nélküli. A magyar identitású és magyar szimpatizáns egyháztagok a szlovák–német vitában most már egyértelműen a német törekvések mellett foglaltak állást: „...végre előre bocsátván azt, hogy midőn azok, a kiknek embere a kit Tót papnak akarnak nem tsak Magyarul nem tud, hanem a Magyar nyelvnek legnagyobb esküdt ellensége; mi pedig nem tsak több esztendőktől fogva hirdettetjük, de a Fellsőbbség által is, egyszersmind Magyar Eklésiának el esmértettünk;– Magyar Tótoknak, vagy Tót-Magyaroknak merik magokat nevezni. – az a legkeservesebb és kemény fenyítékre méltó kigúnyolása a Magyar Nemzetnek; – alázatosan kérjük a Tekintetes kiküldöttséget, méltóztassék hathatós eszközökkel értésekre adni a Tótoknak, hogy mi nem vagyunk fratres Germani – nem Caetus Germanicus, hanem Pest-Budai Ágostai Vallásu Evangelica Eklisia...”³⁶

Rövidesen megjelennek a sajtóra jellemző klisék is a vita irataiban: „És milyen alapon akarják ők a Magyarokat és a németeket adózókká tenni? Előjoguk van, mert hajdan övék volt az egész ország, amit a Magyarok elraboltak, németek pedig bejöttek. Így jussuk van az egész országot visszafoglalni, Tót vérből királyt választani, s kevés idő múlva a Volgától egész a Rhénusig a tótoknak kell uralkodniuk. Ezt akarják ők iskoláikban, ezt csepegtetik a gyenge gyermekek szíveikbe, ezzel bátorítják magukat összejöveleikben, ebben erősíttetnek meg a prédikáló székről, erre biztatja őket a Slavy Dcera nevezet alatt kiadatott könyve Kollár Jánosnak; s ebben segítettnek elő a Tót előjárók által. Ez, s nem az ő lelki idvességek a dolognak egész titkos rugója...” Ehhez még hozzátesszük, hogy Kollárt épp az említettek miatt nem akarta az eklézsia.³⁷ Ezek már kétségtelenül az újságok hasábjairól származó nacionalista sztereotípiák, melyek árnyékában semmilyen szlovák magyarhoniság nem élhetett meg. Valójában az asszimiláció és az asszimilációt támogató folyamatok miatt mások a reformkori nemzetiségi viták, mint a megelőző századokban, miattuk nem tartható fenn a paritásos alternatív rendszer.

Az asszimiláció problémája jelentős mértékben meghatározta a vitát és ennek eredményeként Kollár egyházi programját is. A szlovák hívek névjegyzékéből tudható, hogy a gyülekezet szlovák tagjai között sok volt a hajadon és szintén jelentős volt a vegyes házasságban élők száma.³⁸ Az első csoport Kollár értelmezésében veszélyeztetettnek számított, a második már az elnemzetietlenedés útján járt. Mindez hatással volt a szlovák stratégiára is. Erről szól Kollár 1833-as egyházi beszéde,

amely „Hogyan gyarapíthatjuk és gyarapítsuk ezen evangélikus szlovák egyházunkat?” címmel 1833-ban jelent meg Pesten.³⁹ A prédikáció kiadásával az volt Kollár célja, hogy a benne megfogalmazott gondolatok és szabályok mindig a gyülekezet szeme előtt legyenek, a barátok közt terjesszék őket, s az unokáknak és utódoknak is útmutatásul szolgáljanak.

Az egyházi célokat és teendőket felsoroló prédikáció alapján a zárt nyelvi közösség kialakítása fontos elem volt Kollár egyházszervező tevékenységében. Kifelé zártnak kell lenni, erre vonatkozik a tiszta házasságra, a gyerekek nyelvhasználatára vonatkozó intelem. Ugyanezzel van összefüggésben, aki nem követi Kollár helyesnek vélt útját az, függetlenül attól, hogy miért teszi ezt, híveinek és nemzetének elárulója. Kollár ezt a közösségsszervező tevékenységet az anyagi alapok biztosításával igyekezett alátámasztani. Emellett Kollár a szlovák egyház különállásának tárgyi, intézményi kereteit (saját templom, iskola, pecsét)⁴⁰ és mitikus panoptikumát⁴¹ is igyekezett megteremteni. Ideája azonban túlnőtt pesti egyháza határain. Bemutatott egyházi beszédének befejező részében kifejtett gondolata egyértelműen egy országos nemzeti egyház létrejöttének jegyében született. A pesti gyülekezetet ebben a folyamatban modellnek láttatja, akikkel szemben a már felsoroltak mellett a következő igényt támasztja: „Mintának és példának kell lennetek nemcsak a hit szempontjából, hanem nyelvünk szempontjából is ebben az országban, nemzetünk minden fia és leánya számára ebben a veszélyes, felfordított időszakban, mikor oly sok egyházban maguk a lelkipásztorok juhaik hitszegő árulójaivá és népünk legdrágább kincseinek, azaz a nyelvnek, nemzetiségnek, ájtatosságnak szégyentelen rablóivá válnak... Ti a haza szívében vagytok, jótevő hatásotok van más országrészekre, egyházakra, különösen azokra, melyekből származtok, ahol soknak közületek még családja, testvérei, rokonai olyanok vannak, akik hasonló dolgokról, a nemzet műveltségéről, a nyelv magasztalásáról, mindkettő védelméről a veszélyek ellen, nem is álmodnak!”⁴²

A pesti evangélikus egyházban lezajlott, a gyülekezetet nyelvi választóvonal mentén megosztó, alapvetően anyagi indíttatású vita során kikristályosodott Kollár program már nem a felvilágosult gondolkodás szellemében megfogant, műkedvelő terv volt, amilyeneket a nemzetiségi irodalmárok, papok, kultúraszervezők, mint a magyar mozgalom alternatíváját, tucatjával készítettek szabadidejükben. A nemzetiségi értelmiségieknek valódi modellt jelentő programok önkormányzatisággal rendelkező intézmények kereteiben születtek meg, ahol a munkamegosztás változása és a társadalmi mobilizáció hatására feléledő érdekellentétek a napi gyakorlatban jelentkeztek és állították döntés elé a vallási-nyelvi identitásuk megőrzésére törekvő szlovákokat. Kollár és hívei vitája a pesti egyházban ilyen modell volt. A mikrotársadalmi szinten zajló küzdelmek eredménye kijelölte azt a teret, melyben a szlovák mozgalom alternatív, egymással versengő irányzatai mozoghattak. Szűk volt ez a tér, mert az asszimiláló tendenciák elleni agitációban a szlovák nemzeti törekvések védelmi állásokba kényszerültek, noha többségük a liberális eszmék híve volt. A különböző identitások ütközése révén kialakuló konfliktusok feloldhatatlansága zárójelbe tette a régi „tót-magyarhóniságot” alkotó identitáshierarchiát. Kollár vallási alapon álló, nyelvi és kulturális különállást hangsúlyozó alternatívát fogalmazott meg programjában. Nem a megelőző korszak emancipációs törekvéseiről volt már szó, hanem nemzetépítésről, pontosabban a nemzeti egyház kiépítéséről.

Jegyzetek

1. „Ha közelebről megnézzük a nagy alkotók életútját (...) műveik gondolati tartalmát, arra juthatunk, hogy szinte mindannyian magukban vagy kis csoportjukban hordozták, átérték a pluralitást, és legnagyobb részük népek, hitek, rétegek határán, az establishmenten kívül élt és alkotott.” *Hanák Péter*: Alkotórő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában. In: *Európa vonzásában*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 226.
2. *Fried István*: Ján Kollár magyar környezetben. In: *Régió*, 1990/3. 159–160.
3. Összefoglaló tanulmány ebben a kérdéskörben: *Jozef Vozár*: Národnostné zápasy v stredoslovenských mestách a slovenské národné povedomie od 16. do polovice 18. storočia. In: *Historický časopis*, 1980/4. 554–577.
4. *Pichler, Tibor*: Národovci a občania: o slovenskom politickom myslení v 19. storočí. Bratislava 1998. 120.
5. *Cselovszky Ferenc*: Kollár János eszmei hagyatéka. In: *Lelkipásztor*, 1978/6. 351–356. *Fried István*: Ján Kollár magyar környezetben. In: *Régió*, 1990/3. 147–162. *Sziklay László*: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. Tanulmányok a csehszlovák–magyar kapcsolatok történetéből. Különnyomat. Bp. 1965.; *Podhradský György*: Kollár János és a budapesti Egyetemi Könyvtár kapcsolatai. In: *Magyar Könyvszemle*, 1978/6. 39–45.
6. *Kollár, Ján*: Nedělnj, swatečné i přiležitostné kázně a řeči. I. Pešť, 1831. Předmluva, III.
7. Soltész Jánosról *Ján Kollár*: Pohřební početnost, urozenému někdy P. Šoltisowi, tabulárnjmu adwokatowi, we 41 roku, leta 1828 dne 17. Žáří zemřelému. In: *Kollár, Ján*: Nedělnj, swatečné i přiležitostné kázně a řeči. I. Pešť, 1831. 577–588. *Fried István*: Príspevok k poznaniu Jána Kollára a jeho pešťbudinských spolupracovníkov. 28.o. Biografické štúdie II. Martin, 1971. 25–41.
8. A szlovák gyülekezet levéltárának anyaga jelenleg nincs meg. Említést tesz róla: 1) A Budapesti Rákóczi úti evang. gyűl. Közgyűlési és presbitériumi jegyzőkönyv. 1836 jún. 1.-től 1847. júl. 17-ig. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Fondjegyzékben nem szerepel. 2) Památka bobrodincův cirkwe ewang. slowenské a. w. w Pešti obsahující Řeči, Werše a životopisi. W Pešti, 1845.
9. *Fried István*: Ján Kollár magyar környezetben. In: *Régió*, 1990/3. 150.
10. Például: *Chronologica Series Actorum et Datorum in Processu Ecclesiae Pestanae*. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. 1825./134. *Fried István* ezt a forrást nem említi.
11. *Fried István*: Ján Kollár magyar környezetben. In: *Régió*, 1990/3. 150.
12. Kollár saját kezű feljegyzése szerint 1826-ban 1316 szlovák, 1393 német mellett mindössze 99 magyar evangélikus járult úrvacsorához. Az állandó tagok száma, a németeket kivéve, jóval kevesebb volt. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. doboz.
13. *Žilák, Ondrej*: Po stopách Jána Kollára. In: *Evanjelický posol*, 1971. 125.
14. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. 1827. november 28. A Helytartótanács deputációjának.
15. „Pozsonyban a fogadóban hagytam a holmimat; tiszta ruhát vettem, így mentem Lúdvit Štúrhoz, és ott üdvözöltük egymást segítőivel, Nosákkal és Kučerával. Aztán elmentem Schwaiger és Wigand könyvkereskedőkhöz, Palkovič professzorhoz és gróf Zay Károlyhoz, az evangélikus egyház általános felügyelőjéhez. Mindannyian barátságosan üdvözöltek és fogadtak. Gróf Zay Károly háromnegyed órán keresztül németül, és egy egész negyed órát szlovákul beszélgetett velem és úgy nyilatkozott, hogy minden gyermeke beszél szlovákul. *Gašpar Fejérpataky-Belopotocký*: Vlastný životopis. Bratislava 1975. 106–107.
16. 1839-ben Thaisz például egy konventen Kollárra támadt, mert a szlovák kántor személye mindig cserélődik. Kollár tiltakozott a felvetés ellen. Aki őt nemzeti érzésében megsérti, a szlovákokat koszos nemzetnek neveze, azt nem tűri tovább. *Blaho, Pavel*: Ján Kollár v Pešti. In: *Ján Kollár*, 1793–1852. Sborník. Red.: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve vídni. 1893. 30–48.; Thaisz András a pest-budai gyülekezet jegyzője volt 1834-ben, majd a presbitérium magyar részről delegált hatfős választmányának tagja. EOL. Pesti Egyház Levéltára. 72. Restaurált iratok.
17. *Thaisz, András*: Jelentés a Tudományos Gyűjtemények 1826-dik esztendei folytatásáról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, IX/1825. 123–124.
18. Sláwy dcéra. Báseň lyricko-epická w pěti zpěwích od Jána Kollára s přádkem básní drobnějších. Wydání obnovené a rozmnožené. We Wídni. Tiskem P. P. Mechtharistů. 1852. Dodatek (z r. 1845–1851). Mezi zn. 574–575.

19. Slawnost Swatodussnj s památku posvěcenj chrámu (1824). 198–199. In: *Kollár, Ján*: Nedělnj, swatečné i přiležitostně kážně a řeči. I. Pešť, 1831. 184–200.
20. 1820dik Esztendő Bóldog Asszony Hava 6dik napján a 'Pesti Evangélista Ágostai Vallást követő Tót-Magyar Eklesia részeseül közönséges gyülekezet tartatván; jelen voltanak a többiek között nevezetesen; [kitöltetlen, M. L.]melly alkatossággal e' következendők köztanácskozásba vétettek és határozattak. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye.
21. Slawnemu Conventu Ausspurskeho wiznány Ewangelickej Budjnsko-Pesstanskej Cyrkwy zpolu zhromaždenemu. Predgmenowanej Budjnsko-Pesstanskej Cyrkwy Evangelickej Slowensky zpolu Vdowe swú zádost w ssesty Punktach obsahujcy Wigewugu. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. számozott. 1817–28. 4. Dátum nem derül ki, Dohnány neve szerepel rajta. A Soltész-iratgyűjteményben, a 104-es számozatlan dobozban további két változat található. Az egyik verzió biblikus cseh nyelvű fogalmazvány, a másik változat átirás, hasámban biblikus cseh nyelven és latinul.
22. Uo. w druhich Slowenskych celeg kragne nassy Vherskeg..." más helyenw ginich Wsecekyh homych Slowenskyh Cyrkwach..." (minden más felső szlovák egyházban).
23. Uo.aby totyžto Djtky nasse negen w Litemim Vmeny praweho Náboženstwý známosty a bazny Boží, ale y w řečy Vherskeg a Nemeckeg prospech wčinity mohly." A szlovák egyháztagok igénye a haza nyelveinek ismeretére összhangban volt Kollár nézeteivel. Kollár ugyan gyakran és indulatosan vetette a szlovákok szemére, hogy szégyellik a nyelvüket, de ezzel nem tagadta a nyelvismeret praktikus és hasznos voltát: „Tanuljunk idegennyelveket is, különösen a hazánkban uralkodó szükséges nyelveket, de ne feledkezzünk meg arról, amit az Úr adott nekünk életutunkra. Az idegennyelvek arra jók, hogy az emberekkel érintkezni, eladni, vásárolni tudjunk ál-tala.” Slawnost Swatodussnj s památku posvěcenj chrámu (1824). *Kollár, Ján*: Nedělnj, swatečné i přiležitostně kážně a řeči. I. Pešť, 1831. 198.
24. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. számozott. 1787–1821. 5. A javításokból és a hitelesítés hiányából következik, hogy piszkozat volt.
25. Uo. 1820 ból assz 6. Neveknék hely kihagyva, de nincs kitöltve. Későbbi forrás alapján Dunajszky és Dohnány volt a két megválasztott képviselő.
26. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. 1822–23. 5. és 6.
27. Uo. 6.a naposledy wážnost řeči mateřinské, která gestli ne gediný aspon neywybornegssj prostředekgest se náboženstw do mladých srdců neysnadnegí a neysstastnegi wstjipiti múže."
28. Uo. 5.
29. Molnár Jánosról (1787–1819) és Kachlbrenner Józsefről (1819–1834) van szó.
30. Nagyságos és Királyi Tanácsnok és Biztos Úr! Pesten. Kis-Asszony hava 28^{án} 834. Alázatos szolgálói a' Buda-Pesti evang. Magyar-Német Gyülekezet. EOL. Pesti Egyház Levéltára. 72. Restaurált iratok.
31. Átirásban, csatolva a németek 1827-es beadványához N. 2 szám alatt. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. „Egyházunk felvirágzásáért kö-zösen és személyesen dolgozni miért nem akarnak? emlékezzenek arra, hogy ahol isteni és egyházi dolgokról van szó, ott az embernek más világi dolgokat és földi hasznót keresni nem kell, ott a keresztyének istenen kívül szolgálnia senkit nem kell, sem feleséget, sem szomszédot, sem üzlete, ipara hasznát. Az igazságos dologért kiálló embert isten nem hagyja el. Fél, hogy egyházhoz való rajongása miatt kenyerét elveszti. Egyházunk megígéri neki a gondoskodást a szükség és hiány idején. Ezért még egyszer kérem őket, hogy szálljanak magukba."
32. Bizonyos fenntartások éltek bennem, hogy itt valóban a szlovák gyülekezeten belüli ellentétéről van-e szó. Az utóirat szerintem eloszlatja a kételyeket: „Holnap konventünk lesz a szlovák iskolánkban. Invitálom önöket először hozzám 8-ra, és onnan együtt megyünk a konventünkre."
33. Az uralkodói döntés értelmében a pesti evangélikus egyház 1833 márciusától német, szlovák és magyar gyülekezetre oszlott. 1834-ben jött létre az a szerződés, amely biztosította a gyakorlati megvalósítást. Magyar lelkész viszont csak 1837-ben hívtak meg Székács József személyében.
34. Kollár türethetően tudott magyarul. Az ezt bizonyító számtalan forrás közül csak egyet említek, ami allig ismert a szakirodalomban és kuriózumnak tekinthető. Az 1834-es egyesülési szerződés értelmében a lelkészek felváltva vezették a gyülekezet anyakönyvét. Amikor éppen más lelkészen volt a sor, magán anyakönyvet vezettek az általuk pasztorált kultusz kereszteleseiről, esketéseiről, temetéseiről. Ezt a magán anyakönyvet Kollár rövid ideig németül, majd 1847-ig magyarul vezette. Az egyházi szolgálat ellátását gyakran Kollár János aláírással igazolta. EOL. Pesti Egyház Levéltára. 97.
35. Ján Kollár levele Jozef Jungmannak, 1828. április 12. In: *Jozef Ambruš*: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská. 1991.

36. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. 1827. július 25. Pest v.megyének, a Tettes kiküldöttségnek. Az eklézsia kinyilatkoztatása. Magyar nyelvű.
37. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. 1827. november 28. A német tagok felelete a Helytartótanács deputációjának.
38. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. 1822–23. 1823. 12/a.
39. Gako my tuto naši evangelicko-slowenskau Cjrkew rozmnożowati můžeme a máme? Kázeň při výročnj památce posvěcenj chrámu ewangelického pešťanského w druhau slawnost letnic roku 1833, od Jána Kollára kazatele téže cirkwe.
40. 1825. december 26-án, Kollár meghívólevelén használtak először saját pecsétet. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye.
41. Památka bobrodincůw cirkwe ewang. slowenské a. w. w Pešti obsahující Řeči, Werše a životopisi. W Pešti, 1845.
42. Gako my tuto naši evangelicko-slowenskau Cjrkew rozmnożowati můžeme a máme? Kázeň při výročnj památce posvěcenj chrámu ewangelického pešťanského w druhau slawnost letnic roku 1833, od Jána Kollára kazatele téže cirkwe. 16.

A BELGRÁDI KONVENCIÓ

1918. november 3-án délután 3 órakor Diaz tábornok és Weber tábornok a Padova melletti Villa Giustiban aláírta a történelemben padovai vagy Diaz-féle fegyverszünetként ismert egyezményt, ami megszüntette a hadiállapotot az Osztrák–Magyar Monarchia és a szövetséges hatalmak között. A fegyverszünet „szépséghibája” az volt, hogy egyik aláírója, az Osztrák–Magyar Monarchia gyakorlatilag már nem létezett, s ez ahhoz a furcsa helyzethez vezetett, hogy bár a fegyverszünetet a kettős monarchia írta alá, de rendelkezéseit már Magyarországnak és Ausztriának kellett végrehajtani. További hiányossága volt, hogy rendelkezései csak az olasz frontra vonatkoztak, és a balkánit, amely ekkor a Száva–Duna vonalán állt, figyelmen kívül hagyták. Előírta ugyan a háború kezdete óta Ausztria–Magyarország által fegyveres erővel megszállt területek kiürítését, de a Padovában megvont demarkációs vonal – Horvátország elszakadása után – nem érintette a történelmi Magyarország határait. A magyar kormány csak fél nappal az egyezmény aláírása után, november 3-án éjjel 11 órakor szerzett tudomást a harcok beszüntetése mellett az „ezeréves határokat” is biztosítani látszó fegyverszünetről. S bár az egyezmény pótjegyzőkönyve szerint a Monarchia és az antant között november 4-én délután 3 órakor kellett beszüntetni a harcokat, a fegyverszünettel Magyarország számára még korántsem ért véget a háború.¹ Minden jel arra utalt, hogy a Balkánon Franchet d’Esperey tábornok parancsnoksága alá tartozó szövetséges erők, mindenekelőtt a szerb hadsereg, nem tartják magukra nézve kötelezőnek a Diaz-féle fegyverszünetet, és átkelve a Dunán és a Szávan folytatni fogják előrenyomulásukat Magyarország irányában.

Franchet d’Esperey már október 30-án megparancsolta a szerb hadseregnek, hogy ahol lehetséges, dobjanak át néhány tíz főből álló egységet a Duna, a Száva és a Drina mögötti területekre, hogy e csapatok megjelenését Ausztria–Magyarország területén be lehessen venni a kiáltványukba.² Ennek megfelelően Mišić vajda másnap kiadta a parancsot az I. és II. szerb hadsereg parancsnokainak, de egyelőre megtiltotta a további előrenyomulást.³ Párizsból azonban a szerb katonai vezetés olyan tartalmú táviratokat kapott, amelyek a mielőbbi előrenyomulást tették indokolttá. Pašić november 2-i táviratában Párizsból arra ösztönözte a szerb hadvezetőséget, hogy igyekezzenek mielőbb bevonulni Boszniába, a Bánátba, a Szerémségbe és a Monarchia egyéb területeire, mivel hamarosan aláírják a fegyverszünetet.⁴ Vesnić, a párizsi szerb követ a szövetségesek október 31-i tanácskozásán elhangzottak alapján azt táviratozta, hogy bármit is határoznak az északi irányú terjeszkedést illetően, azt Párizsban jóváhagyják.⁵

A szerb csapatok fenyegető közelsége, valamint a velük szembeállítható csapatok elhanyagolható száma, illetve Kövess tábornagy jelentése, amelyben teljesen reménytelennek ítélt minden ellenállást, mert „mindössze tízezer puska állítható szembe az antant seregekkel”⁶, megerősítette Budapest elhatározását, hogy az ország határainak biztosítása érdekében mielőbb fel kell vennie a kapcsolatot az antant seregek parancsnokaival. Mivel Diaz tábornokkal szinte lehetetlen volt kapcsolatba kerülni, s egyébként is úgy tűnt, hogy a kérdésben Franchet d’Esperey az illetékes, a magyar kormány utasította Kövesst, lépjen érintkezésbe a francia tábornokkal, miközben elhatározta, hogy miniszteri szintű bizottságot küld a tárgyalások folytatása.⁷

A parlamenterként Belgrádba érkező Kozmovszky József és Dormándy Géza vezérkari alezredeknek,⁸ éppúgy mint a visegrádi 45. hadosztálytól a II. szerb hadsereghez érkezett tiszteknek⁹ Mišić vajda utasítására november 4-én dél körül átadták Franchet d'Esperey előzetes feltételeit.¹⁰ Ennek értelmében Magyarországnak hat pontot kellett teljesítenie: 1.) Azoknak az erőknek, amelyek 15 kilométerre voltak a román határtól, a Dunától és a Szávától északra, valamint a Drina mentén és a Crna Gora-i határnál, le kell tenni a fegyvert és egy kilométert északra, illetve nyugatra húzódnuk, megengedve ezzel e zónának szövetséges megszállását. 2.) A dunai hadiflottát, s a Dunán, Száván, Drinán és az Adria meghatározott zónájában található hajóparkot érintetlenül hadizsákmányként át kell adni a legközelebbi szövetséges erőknek, s ezzel együtt minden kommunikációs hálózatot. 3.) A feltételekre 24 órán belül választ kell küldeni Belgrádba. 4.) Ezt követően teljhatalmú megbízottakat küldeni a fegyverszüneti tárgyalások folytatására. 5.) E feltételek közlését követően be kell szüntetni a hadianyag szállítását és a csapatmozgásokat. 6.) A szövetséges erők parancsnokai és a „Jugoszláv Nemzeti Tanács” vezetői, a jugoszláv csapatok és a flotta parancsnokai között biztosítani a szabad kapcsolatot az ellenséges területeken keresztül is.¹¹ Dormándyék a feltételeket ismertették a magyar kormánnyal, majd Budapest rádiótávirata alapján közölték, hogy jogukban áll tárgyalásokat folytatni az összes magyar csapatról a balkáni fronton és magyar területen, s a Dunától és a Drávától északra lévő nem magyar csapatokról, de Orsovánál a Dunától délre tartózkodó német csapatok nem tartoznak sem a magyar kormány, sem Kövess tábornagy alá, akárcsak a második pontban foglaltak. Jelezték azonban: az adott technikai körülmények miatt nem biztos, hogy az előírt 24 órán belül megérkezik a válasz, és ugyanez érvényes a hadianyag-szállítás és a csapatmozgások tilalmára is. Kijelentették továbbá, hogy a magyar kormány a szabad kommunikációs kapcsolatra irányuló feltételt illetően csak a magyar területre vállalhat felelősséget. A fenti megjegyzések figyelembevételével a parlamentereknek a budapesti kormánytól és Kövess parancsnokságától felhatalmazásuk volt elfogadni az egyes és a kettes pontot, a hármas, négyes és az ötös pontot az említett feltételekkel, és a hatos pontot a magyar területre vonatkozóan.¹²

A magyar kormány tehát egymásnak homlokegyenest ellenkező értesítéseket kapott a fegyverszünetről. Míg Padovából úgy értesült, hogy az ott megkötött fegyverszünet Magyarországra is érvényes, addig Franchet d'Esperey az előzetes feltételekkel világosan tudtára adta a magyar kormánynak, hogy a balkáni frontszakaszra vele kell szerződést kötnie.¹³ Nem csoda, ha a magyar kormány és Károlyi ezt az ellentmondásos helyzetet nem tudta értelmezni, ezért azt a megoldást választotta, amelyik jobban beleillett az elképzelésébe: a külön fegyverszünetet, amely Magyarország számára az előzetes feltételek ismeretében és egyre fokozódó fenyegetettségében több szempontból is szükségesnek látszott.¹⁴ Károlyi úgy vélte, hogy a padovai egyezményt, miután nem vonatkozott a Balkánra, ráadásul az Osztrák–Magyar Monarchia nevében írták alá, Magyarországnak nem kell elismernie. Helyette az új, független, antantbarát és demokratikus Magyarország önálló fellépését és az önálló államiság elismerését is meghozó külön fegyverszünet megkötését tartotta előnyösnek. A kormány Berinkey Dénes igazságügyminisztert bízta meg a Belgrádba induló delegáció vezetésével. Döntéséről november 5-én táviratban értesítette Belgrádot, egyben ajánlólevelet kért a zavartalan utazáshoz.¹⁵ A magyar küldöttség¹⁶ azonban november 6-án hajnalban mégsem Berinkey, hanem Károlyi és Jászi vezetésével in-

dult útnak, hogy a szövetséges keleti hadsereg parancsnokával, Franchet d'Esperey-vel tárgyaljon.¹⁷ A magyar küldöttség Belgrádba érkezésekor¹⁸ Franchet d'Esperey Sándor régenssel és Mišić vajdával még Nišben tárgyalt a Magyarország irányában megvonandó demarkációs vonalról, és a szerb vezérkar hadművelleti osztálya vezetőjének, Daniel Kalafatović ezredes kíséretében csak november 7-én indult Belgrádba.¹⁹

Míg Franchet d'Esperey úton volt Belgrádba, megérkezett Nišbe, a szerb főparancsnokságra Párizs szigorú parancsa, hogy a magyar képviselőkkel megkezdett tárgyalásai csakis az olasz hadszíntéren megkötött fegyverszünet rendelkezéseinek végrehajtására vonatkozhatnak, amelyek érvényesek minden frontra, és kerülnie kell a politikai kérdéseket. Petar Pešić ezredes, a szerb vezérkari főnök helyettese továbbította a táviratot Belgrádba, de egy kíséző táviratot is küldött Kalafatović részére, amelyben a főparancsnokság nevében utasította, hogy Párizs parancsát csak a fegyverszüneti tárgyalások befejezte után tudassák Franchet d'Esperey-vel. Ha pedig a kíséző távirat megérkezése előtt Franchet d'Esperey már tudomást szerzett Párizs utasításáról, akkor Kalafatovićnak meg kellett kérnie a tábornokot, hogy tisztán katonai okokból követelje a Bánát és a Bácska kiürítését a Maros–Szabadka–Baja–Pécs vonalig.²⁰ Még aznap este 21.45-kor Pešić újabb táviratban ismertette a szerb vezérkar álláspontját arra az esetre, ha Franchet d'Esperey a fegyverszüneti tárgyalások alkalmával hajlana a Temesvár–Zombor városoktól délre eső vonalra. A távirat szerint Kalafatovićnak a legvégső esetben közölnie kellett volna a tábornokkal, hogy az Szerbia számára elfogadhatatlan, és továbbra is hadban állónak tekinti magát Ausztria–Magyarországgal.²¹ Erre a lépésre azonban nem került sor, mivel a Franchet d'Esperey szálláshelyén a november 7-én este 7 órakor megkezdett tárgyalásokon fel sem merült, hogy a tábornok a Pécs–Szabadka vonalnál délebbre eső demarkációs vonalat jelöljön meg.

A konvenció

A tárgyalásokon részt vevők visszaemlékezéseikben hasonlóan írták le a magyar küldöttséget az első pillanatban nem sok jóval biztató találkozót.²² A félreértések elkerülése végett memoranduma felolvasása előtt Károlyi még egyszer rákérdezett arra, hogy a két tábornok közül (Diaz, illetve Franchet d'Esperey) ki jogosult a fegyverszünet megkötésére. D'Esperey határozottan magát jelölte meg.²³ Valószínűleg ennek a kategorikus válasznak tudható be: memorandumában Károlyi egyáltalán nem hivatkozott arra, hogy Magyarország már elfogadta a padovai egyezményt.²⁴ Miután meggyőződött, hogy a fegyverszünet kérdésében d'Esperey az illetékes, Károlyi ismertette kormánya célkitűzéseit. Magyarországot, elsősorban Wilsonra és az általa meghirdetett elvekre hivatkozva, semleges országgént említette. Késznek mutatkozott elfogadni a cseh és a délszláv állam megalakulását, de a határok megszabásánál felmerülő vitás kérdések eldöntését a békekonferenciára kívánta bízni, ami egyébként megegyezett Anglia és az USA elképzelésével.²⁵ Kérte a tábornokot, hogy amennyiben elkerülhetetlen az ország megszállása, akkor az legalább francia, olasz, angol vagy amerikai csapatokkal, de a gyarmati csapatok mellőzésével történjen.²⁶ A gyarmati csapatok és Wilson említése, sőt az egész memorandum, nem nyerte el a tábornok tetszését. Válaszában Magyarországot nem semleges, hanem legyőzött országnak nevezte, amelyet egyetlen intésére megsemmisíthetnének a csehek, románok, jugosz-

lávok és a szlovákok.²⁷ A találkozó érdemi részében azonban már nem mutatkozott ennyire ellenségesnek. Kijelentette, hogy csak a liberális nézeteiről és antantbarátságáról Nyugat-Európában is ismert Károlyira való tekintettel volt hajlandó fogadni a küldöttséget, és felszólította tagjait: tömörüljenek Károlyi köré, mert egyedül ő tud enyhíteni a helyzetükön.²⁸ A megállapodás mielőbbi aláírása érdekében, s hogy megkönnyítse a magyar küldöttség helyzetét, kész volt engedményeket tenni, és a tárgyi követeléseket csak tájékoztató jellegűnek tekinteni, amelyekről későbbi tárgyalásokon is megegyezhetnek. A magyar küldöttség megnyugtatót szolgált az is, hogy amikor Károlyiék a német csapatok távozására adott 10 napot kevesellték (Mackensen tábornoknak az Ukrajnából és a Bánátból kivont és Románia területén állomásozó mintegy 170 000 főnyi felfegyverzett hadseregéről volt szó), akkor a tábornok kijelentette, hogy nekik csak fel kell szólítaniuk őket a távozásra, s ha nem távoznak, nem tartoznak őket erőszakkal eltávolítani, „a többi az antant dolga”.²⁹

A szerződés végleges szövegének elkészítéséig a magyar küldöttség rendelkezésre álló idő alatt Károlyi és Jászi úgy döntött, hogy aláírása előtt egy táviratot küldenek Párizsba az antant legfelsőbb haditanácsának. A táviratban, hogy a szerződésnek politikai karaktert adjanak, kéri a magyar állam határainak garانتálását – Horvát-Szlavónországot nem értve bele –, a magyar közigazgatást a demarkációs területeken a békétárgyalásokig, valamint a szövetségesek közbenjárását a prágai kormánynál a szénszállító szerelvények továbbengedéséhez.³⁰ Miután a tábornok hozzájárult a távirat továbbításához,³¹ aláírták a feltételes szerződést, amelyben a magyar kormány kötelezte magát, hogy amennyiben kéréseikre kedvező válasz érkezik Párizsból, akkor részükről megkötöttnek tekintik a szerződést.³²

A feltételes szerződés aláírásának ténye bizonyítja, hogy Károlyi a konvenció tervezetét nem tartotta kedvezőtlennek. Olyannyira nem, hogy amikor a tábornok a szerződés végleges szövegéből kihagyta a 17. pont kitételét, az úgynevezett „rendklausulát”, amely előírta, hogy amennyiben az ország területén valahol zavargásokra kerül sor, akkor az antantnak jogában áll azokat a területeket a saját igazgatása alá vonni, az azonnali s végleges aláírására gondolt. Ehelyett Stielly vezérkari századost és a tolmácsot Clemenceau válaszána bevárására hátrahagyva, november 8-án éjjel 1.30-kor kíséretével visszautazott Budapestre, hogy kérje a Nemzeti Tanács jóváhagyását a konvenció aláírásához.³³

A Károlyi elutazását követő napokban tovább romlott Magyarország egyébként sem kedvező helyzete. A szerb főparancsnokság, mint láthattuk, már a magyar küldöttség Belgrádba érkezése kapcsán, november 7-én kilátásba helyezte, hogy akár d’Esperey ellenében is megszállja a Marosig, Szabadkáig, Bajáig és Pécsig terjedő területeket. A küldöttség elutazása után azonban a szerb csapatok nem d’Esperey tiltása ellenében, hanem a tábornok beleegyezésével folytathatták előrenyomulásukat a Vajdaság területére.³⁴ November 8-án a cseh csapatok is támadásba lendültek a Felvidéken. Eközben folytak a tárgyalások a románok újbóli beléptetéséről a háborúba,³⁵ és miután megteremtődtek az ország hadba szállásának külső és belső feltételei, Románia a Mackensen tábornoknak átadott ultimátumával és a mozgósítás elrendelésével november 10-én ismét belépett a háborúba.³⁶ A Párizsba küldött távirat sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Károlyiék elég későn, november 10-én hajnalban értesültek Párizs válaszáról, amelyben Clemenceau a tábornokot szűkszavúan, de határozottan utasította, hogy minden más kérdés kizárásával csak katonai kérdésekről tárgyaljon, és parancsát tekintse véglegesnek.³⁷ A november 7-én Belgrádban aláírt

előzetes szerződés tehát nem lépett életbe. Károlyi ugyan pozitívként értékelte, hogy Clemenceau kizárólag katonai jellegű intézkedéseket hagyott jóvá, miáltal az aláírandó konvenció rendelkezései nem tekinthetők véglegeseknek. A válasznak ezzel az interpretálásával, csalódását leplezve, valójában a Nemzeti Tanácsot és önmagát kívánta megnyugtatni. Nyilvánvalóvá vált, hogy az ország helyzetének további romlását megakadályozandó mielőbb alá kell írnia a tábornokkal a konvenciót, amihez a Nemzeti Tanács november 10-én egyhangúan hozzájárult, jöllehet a feltételeket az országra mért kegyetlen csapásnak minősítette.³⁸

A kormány Linder Béla tárca nélküli minisztert jelölte ki az aláírásra, aki kíséretével 11-én reggel 6 órakor Újvidékre, majd még aznap Belgrádba érkezett.³⁹ Franchet d'Esperey Szalonikiben értesült a magyar kormány döntéséről, és úgy határozott, valószínűleg a szerbiai útviszonyokról szerzett friss élmények hatására, hogy ő maga nem utazik Belgrádba, hanem Henrys tábornokot és Mišić vajdát hatalmazza fel az egyezmény aláírására.⁴⁰ November 13-án éjjel 11.30-kor magyar részről Linder Béla tárca nélküli miniszter, szerb részről Živojin Mišić, a szerb hadsereg vezérkari főnöke, a francia Keleti Hadsereg nevében pedig Henrys tábornok aláírásával megkötötték az úgynevezett belgrádi konvenciót, hivatalos nevén: „*Katonai konvenció, amely az Ausztria–Magyarország és a Szövetségesek között aláírt fegyverszüneti szerződés pontjait Magyarországra nézve megszabja.*”

A konvenció Keleten és Délen kijelölte a demarkációs vonalat, amely a Beszterce–Maros–Szabadka–Baja–Pécs vonal mentén húzódott. Az ennek megfelelő területeket nyolc napon belül katonailag ki kellett üríteni, de a közigazgatás továbbra is magyar maradt.⁴¹ Magyarországnak jogában állt kijelölni azokat a stratégiai pontokat, amelyek francia megszállását kívánatosnak tartotta, és amelyekről a szövetséges hadseregek főparancsnokának kellett végleges döntést hoznia.⁴² A 18 pontból álló konvenció a demarkációs vonalak kijelölése mellett előírta a magyar hadsereg leszerelését, 6 gyalogos és 2 lovas hadosztályban maximálva létszámát. Előírta továbbá, hogy a magyar kormánynak kötelessége Mackensen tábornok csapatait lefegyverezni és internálni, ha a megadott időre, a padovai fegyverszünetről számított 15 napon belül nem hagyná el Magyarországot. A konvenció biztosította a szövetséges csapatoknak Magyarország egész területére az átvonulási és tartózkodási jogot, és kötelezte Magyarországot hozzájárulni élelmezésükhöz, illetve szállításukhoz. A főparancsnokság rendelkezésére kellett bocsátani 3000 főnyi vasúti munkáscsapatot a szerbiai vasútvonalak, továbbá felszerelt utász- és távíráscsapatokat a szerbiai telefon- és távíróhálózat helyreállítására. Végül az utolsó pont kimondta a szövetségesek és Magyarország között az ellenségeskedések megszűntét.⁴³

Végzetes hiba, vagy elkerülhetetlen végzet?

A belgrádi katonai konvenció megítélése mindmáig vita tárgyát képezi a magyar történetírásban. Károlyi ezzel megnyitotta Magyarország „kapuit” az utódállamok megszálló csapatai előtt – miként azt a két világháború között a teljes magyar történetírás és a közvélemény vélte –, vagy pedig elébement a dolgok alakulásának, megpróbálta elkerülni a legrosszabbat, és a körülményekhez képest még előnyöket is sikerült biztosítania Magyarországnak számára? Az igazság ezúttal is a két állítás között van. A tények ismeretében túlzás azt állítani, hogy Károlyi volt a felelős az ország nagy részének

megszállásáért, de az a vélemény sem állja meg a helyét, miszerint a fegyverszünet aláírásával sikerült előnyöket biztosítani az ország számára. Való igaz, hogy a konvenció megalapozta a szerb hadsereg előrenyomulását, Erdélyben pedig megszüntette az egyetlen védhető vonalat, a Kárpátokat,⁴⁴ de az is tény, hogy a szerb csapatok már a konvenció megkötése előtt megkezdték a Dunától északra fekvő területek megszállását. A szerb főparancsnokság ugyanis Franchet d'Esperey utasítása értelmében már november 5-én elrendelte a Bánát és a Bácska megszállását a Maros–Szabadka–Baja vonalig,⁴⁵ és a szerb csapatok még aznap bevonultak Zimonyba (Zemun) és Pancsovára (Pančevo), november 6-án pedig Fehértemplomba (Bela Crkva).⁴⁶

Ami azt a vádat illeti, hogy Károlyi a súlyosabb feltételeket tartalmazó fegyverszünetet választotta a kedvezőbb Diaz-féle helyett, egyet kell értenünk Károlyi, Jászi és Garami megállapításával. Eszerint nem az volt a gond a konvencióval, hogy feltételei túl szigorúak voltak, hanem az, hogy azok nem lettek betartva.⁴⁷ A belgrádi konvencióban ugyanis azzal, hogy a stratégiai pontok magyar kérésre francia megszállás alá kerültek volna, benne volt a status quo fenntartásának lehetősége. Alkalmaskor látszott tehát arra, hogy Magyarország megakadályozza az utódállamok, mindenekelőtt Románia törekvését, hogy még a békekonferencia előtt fajt accomplit teremtsenek. Károlyit a belgrádi katonai konvenció aláírásában legfeljebb azért lehet elmarasztalni – ha egyáltalán el lehet –, amiért nem írta alá azonnal. Az bizonyos, hogy az antant (szerb) csapatok akkor is tovább folytatták volna előrenyomulásukat, ha már november 7-én aláírják az egyezményt. Volt azonban egy lényeges momentum, ami valószínűleg elkerülte a minden bizalmát a békekonferenciába vető magyar küldöttség és Károlyi figyelmét, mégpedig a háborúban fegyverrel történő és az egyezmény alapján való megszállás közötti különbség. A szerb hadvezetés viszont úgy vélte, hogy ennek a különbségnek később – a békekonferencián – nagy jelentősége lesz, ezért mindent elkövetett annak érdekében, hogy a területeket elfoglalja és ne a fegyverszüneti egyezmény alapján szállja meg. Hogy mekkora jelentőséget tulajdonított ennek a Károlyiék által lényegtelennek tartott különbségnek, azt jól szemlélteti Mišićnek az a törekvése a konvenció aláírásakor, amellyel igyekezett elérni, hogy külön határozzák meg azt a vonalat, ameddig a szerb csapatok már fegyveresen előrenyomultak, és külön a demarkációs vonalat.⁴⁸

Azzal, hogy a konvenciót nem írták alá azonnal – hiába kötött a Monarchia fegyverszünetet Diazzal Padovában, és hiába hivatkozott a magyar kormány arra, hogy már november 1-jén elrendelte a teljes fegyverletételt –, továbbra sem szűnt meg a hadiállapot Magyarország és a szövetségesek között a balkáni fronton. A szerb csapatoknak d'Esperey-től felhatalmazásuk volt folytatni hadműveleteiket a Vajdaság elfoglalására, és miután Károlyi elutazott, a szerb főparancsnokság kiadta a parancsot, hogy minél mélyebbre kell hatolni a leendő Jugoszlávia területeire, különösen a Bácskában és a Bánátban.⁴⁹ A szerb csapatok ezt követően bevonultak Ópazovára (Stara Pazova), Mitrovicára (Sremska Mitrovica), Indijába, november 9-én Újvidékre (Novi Sad), 10-én Versecré (Vršac).⁵⁰ Az ellenségeskedések hivatalosan – immár másodszer – csak november 11-én, francia idő szerint 11-kor, Németország kapitulációja után szűntek meg. Foch marsall parancsa értelmében a szövetséges csapatok újabb parancsáig nem léphettek át a fenti időpontig már elért vonalat.⁵¹ A szerb vezérkar a már említett okból kifolyólag a tábornoknál rákérdezett, hogy a magyarokra is vonatkozik-e az ellenségeskedés megszűnte. A válasz igen volt. Ennek ellenére Marinković őrnagy azt táviratozta a szerb főparancsnokságra, hogy a parancsot nem kell túl ko-

molyan venni, és nem kell, hogy visszatartsa őket a területek megszállásában.⁵² A szerb főparancsnokság megbízott összekötő tisztje ítéletében, és csapataik az utolsó pillanatig folytatták az előrenyomulást. Az I. szerb hadsereg parancsnoka még november 13-án is arra utasította a Duna-hadosztály parancsnokát, hogy még aznap estig, de legkésőbb éjfélig ériék el a Szabadka–Baja vonalat, „*miáltal úgy lehetne tekinteni, hogy az egész Bácska el lett foglalva a fegyverszünet aláírása előtt*”.⁵³ Ezt sikerült is elérniük. November 13-án bevonultak Szabadkára és Bajára, majd már a konvenció aláírása után november 15-én Barcsot, Szigetvárt és Pécsét, végül december elején Pécsváradot szállták meg csapataikkal. A belgrádi katonai egyezmény tehát *nem kiváltotta, hanem csak szentesítette* a szerb csapatok délvidéki és dunántúli előrenyomulását.

Azzal, hogy a november 13-án aláírt dokumentumnak a konvenció elnevezést adta, Franciaország gyakorlatilag elismerte, hogy a padovai fegyverszünet Magyarországra is vonatkozott. Noha egy állammal jóformán ugyanabban az időpontban két fegyverszünetet kötni elég nagy diplomáciai hibának tűnhet, az adott pillanatban nemcsak magyar, de francia részről is előnyösnek tűnt a balkáni frontra vonatkozó fegyverszünet megkötése.⁵⁴ (A szövetségesek közül egyedül Franciaország vélekedett így.) Alapvető különbség volt természetesen az indítékok között, mert míg a magyar fél a status quo fenntartását akarta elérni a béketárgyalásokig, addig Franciaország a konvencióban háború utáni közép-európai dominanciájának előmozdítóját látta. E francia szándék felismerése és annak megakadályozása vezérelte a szövetséges hatalmakat – Anglia, Olaszország –, hogy megtorpedózzák a konvenciót, amely egészen más okokból az utódállamok helyeslésével sem találkozott.

Az egyezményt alig két héttel aláírása után már csak Magyarország tekintette teljes értékűnek. Elértéktelenedésének folyamata, ami már közvetlenül aláírása után elkezdődött, 1918 decemberében már ott tartott, hogy az a konvenció betartásának ellenőrzésére Magyarországra érkezett Vix alezredes értékelése szerint sem volt egyéb papírrongyinnál.⁵⁵ Magyarország természetszerűleg nem azon volt, hogy dezavualja a konvenció értékét, hiszen az beleillett külpolitikai elképzeléseibe.⁵⁶ Franciaország kezdetben úgyszintén elégedett volt az egyezménnyel, és úgy érezte, jó alkut kötött. Még azt sem lehet mondani, hogy a szerbek elégedetlenkedtek voltak a megvont demarkációs vonallal. Joggal vetődhet fel ezután a kérdés, mi volt az igazi probléma, ha tulajdonképpen mind a három aláíró fél elégedett volt az egyezménnyel. A válasz rendkívül egyszerű. Nem azok voltak elégedetlenek, akik részt vettek benne, hanem azok, akik kimaradtak belőle. Nyíltan kifogást emelt ellene Csehszlovákia, mert a magyar kormány elkezdte a magyar közigazgatás helyreállítását a Felvidéken, amihez a konvenció alapján joga volt.⁵⁷ Nemtetszést váltott ki Romániában, mivel a demarkációs vonal távolról sem esett egybe az egész Bánátot és határának a Tiszáig történő kiterjesztését ígérő bukaresti titkos szerződésben foglaltakkal.⁵⁸ Anglia látszólag nem a konvenció, hanem Budapest francia megszállása ellen tiltakozott, amibe a franciák állítólag angol csapatokat is be akartak vonni.⁵⁹ Mivel az angolok érdekei elsősorban a Közel-Keleten voltak, és mert a Balkánon csak korlátozott számban álltak rendelkezésre angol csapatok, nem kívánták azokat a franciák közép-európai politikájának szolgálatába állítani.⁶⁰ Olaszország azért tiltakozott a konvenció ellen, mert azt tudta és beleegyezése nélkül kötötték meg. Az angolokkal ellentétben nem azért támadta, mert a franciák számítottak csapatai részvételére, hanem ellenkezőleg, mert kihagyták őt az intervencióból.⁶¹ Főként azt sérelmezte, hogy egyezményt kötöttek egy el nem

ismert kormányral, és ezáltal gyakorlatilag elismerték azt. A francia kormány látván az általános tiltakozást, kénytelen volt visszakozni. Részben azzal mentegetőzött szövetségei előtt, hogy az egyezmény voltaképpen nem más, mint egy tábornok, nevezetesen d'Esperey jóhiszemű tévedése, részben azzal, hogy a magyar kormány de facto elismerése csak Károlyi magyarázatában szerepel, és az nem esett egybe a francia szándékokkal, illetve azzal, hogy Budapest francia megszállása nem azért történt volna, hogy a magyar kormányt megerősítse, hanem ellenkezőleg, hogy megrendszabályozza és biztosítsa ellenőrzését.⁶²

Az utódállamok tiltakozása és Anglia, valamint Olaszország ellenkezése, de legfőképpen a rendelkezésére álló csekély és szétaprózott francia erők miatt⁶³ Franciaország végül is feladta Budapest megszállásának tervét és magát a konvenciót.⁶⁴ Megszálló hadsereg helyett – Budapesten már elő voltak készítve a kaszárnyák és a pénzváltó a Keleti pályaudvaron – csupán egy szövetséges katonai bizottság, az úgynevezett Vix-misszió érkezett Budapestre, hogy a konvenció betartását ellenőrizze.⁶⁵ Küldetése eleve kudarcra volt ítélve, mivel a belgrádi konvenciót már Franciaország sem támogatta és csak azért nem nyilvánította semmisnek, hogy elkerülje hibája nyilvános beismerését. Az említett okok miatt a konvenció nem válthatta be egyik aláíró félnél sem a hozzá fűzött reményeket, kivéve a szerbekét, akiknek kívánságait messzemenően kielégítette, és amelyek betartásáról már ők maguk gondoskodtak. A belgrádi konvenció egy, a még mindig az integritás büvkörében élő vesztes állam naivitásának és egy győztes nagyhatalom távlati, számító terveinek a dokumentuma volt, amelyet azonban a politikai realitás, a szövetségesek hatalmak és az utódállamok érdekei nem engedtek megvalósulni.

Jegyzetek

1. A Monarchia fegyverszüneti bizottsága az ellenségeskedések azonnali beszüntetését akarta, de az olaszok ragaszkodtak ahhoz, hogy az ellenségeskedések megszüntét csak a feltételek elfogadása után 24 órával mondják ki. *Nyékhegyi Ferenc: A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés (A paduai fegyverszünet). Személyes tapasztalatok és hiteles okmányok alapján.* Budapest, 1922. 32. Nyékhegyi volt a fegyverszüneti bizottság egyetlen magyar tagja.
2. Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (a továbbiakban AVII). Akta srpske Vrhovne komande, pop. 2, kut.124. Telegram 422. A dokumentumot közli *Dragoslav Janković–Bogdan Krizman: Grada o stvaranju Jugoslovenske države 01. I. 1918–20. XII. 1918.* Beograd, 1964. 423. (A továbbiakban Grada.)
3. Ennek indoka a felszerelés rendbe hozása, a pihenés és a szükséges eszközök beszerzése volt. A feladatra csak önként jelentkezőket lehetett használni, és figyelembe kell venni az ottani lakosság véleményét is. Kisebb egységeket pedig csak abban az esetben lehetett utánuk dobni, ha az ellenség már kiűrtette a területet. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 120. Obr. 31588. Grada. 342.
4. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 139. Közli *Bogdan Krizman: Srpska Vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918.* In: *Historijski zbornik.* God. XIV, 1961. 177.
5. E távirat alapja Clemenceau kijelentése volt, amelyben az esedékes padovai fegyverszünet negyedik cikkelyét, amely a stratégiai pontok megszállásáról kívánt intézkedni, úgy interpretálta Vesnićnek, hogy „az elégtételül kell, hogy szolgáljon nekik, mivel fenntartják a jogot minden terület elfoglalására, ami csak tetszik, és az átvonulásra, ahol csak tetszik”. *Ormos Mária: Padovától Trianonig.* Budapest, 1984. 53.
6. Kövess jelentése november 2-án. Idézi *Farkas Márton: Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban.* Budapest, 1969. 396.
7. *Hajdu Tibor: A polgári demokrácia külpolitikája 1918–1919-ben.* In: *Századok.* 1967. 5. sz. 874.
8. Az I. hadsereg parancsnoka, Bojović tábornok a Duna-hadosztály parancsnokának jelentése alapján tájékoztatta a főparancsnokságot, hogy november 3-án a parancsnokságra a magyar királyi hadügyminiszter és a magyar állam parancsa alapján meghatalmazott Koszloványi (Kozmovszky – H. A.)

- József és Dormándy Géza magyar vezérkari alezredek érkeztek, hogy tárgyalásokat kezdjenek a fegyverszünetről. A meghatalmazást Kövess tábornagy írta alá. Kijelentették, hogy Ausztria–Magyarország már nem létezik, és helyén négy új állam létesült: Csehszlovákia, Jugoszlávia, Ausztria és Magyarország. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 113. Obr. 19.142. Idézi *Bogdan Krizman*: Beogradsko primirje od 13. novembra 1918. In: Zbornik za društvene nauke Matice Srpske 47. 1967. 114. (A továbbiakban Beogradsko primirje). Böhm Vilmos szerint Kozmovszky Józsefet és Dormándy Gézát mint a fegyverszüneti bizottság tagjait a badeni főparancsnokság küldte október 30-án Kövesshez, és az előzetes feltételeket már november 2-án, tehát még a padovai fegyverszünet aláírása előtt megkapták. *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom, proletárdiktatúra, ellenforradalom. Verlag für Kulturpolitik. München, 1923. Reprint, Budapest, 1990. 65.
9. Beogradsko primirje. 114.
 10. Franchet d'Esperey nevében Charpy tábornok Marinković őrnagyon keresztül küldte Mišićnek a feltételeket. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 139. Pov. 464. Közli *Krizman*: Srpska Vrhovna komanda. 193. Mišić d'Esperey-nek küldött válaszában arra figyelmeztetett, hogy Sándor régens és a főparancsnokság ragaszkodik Ausztria Magyarország délszláv területeinek teljes evakuálásához, hogy a Monarchia délszláv területeinek kérdéséről egyfelől a szerb kormány és a délszlávok (a Nemzeti Tanács – H. Á.), másik oldalról pedig a szövetségesek döntsének. Franchet d'Esperey-től kérte, hogy a tábornok követelje: a szerb csapatok szállhassák meg az egész Bánátot és Bácskát a Maros–Baja–Szabadka–Pécs vonalig. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 139. Obr. 317000. Građa. 467.
 11. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 139. Pov. 464. Közli *Krizman*: Srpska Vrhovna komanda. 193–194.
 12. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 139. Obr. 19174. *Krizman*: Beogradsko primirje. 117.
 13. *Ormos*: i. m. 60.
 14. A Duna-hadosztály parancsnoka a csehek, szlovákok és a magyarok közötti ellentétekről ír. Emiatt Magyarország teljesen el van vágva Európa más részeitől, ráadásul a németek is ellenségesen viszonyulnak hozzá. Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918. g. Beograd, 1937. Knj. 31. 59. (A továbbiakban VRS.)
 15. *Krizman* egy keltezés nélküli táviratot idéz, Lovászy és Berinkei aláírásával. Beogradsko primirje. 118. Hajdu viszont úgy tudja, hogy Linder Béla táviratozta meg a kormány döntését. *Hajdu*: i. m. 877.
 16. A kormány mellett képviselve volt a Nemzeti Tanács, a Munkástanács és a Katonatanács.
 17. *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. Károlyi 1921–1922-ben írt emlékiratainak kéziratban fennmaradt II. kötete. Szerkesztette: Litván György. Budapest, 1968. 416. Linder Béla Bogdan Krizmannak 1957. július 1-i belgrádi beszélgetésében a belgrádi konvenció előzményeiről elmondta, hogy amikor a Monarchia vezérkara Badenből elküldte a Weber tábornok által már elfogadott padovai fegyverszünet szövegét, ő azonnal azt válaszolta, hogy fogadják el az antant feltételeit, amennyiben elismerik függetlenségüket. Javasolta a kormánynak, hogy ő vezesse a küldöttséget, de nem kapott megbízást. Beogradsko primirje. 118.
 18. A küldöttség még aznap megérkezett Belgrádba, s Károlyiék a „Szerb Korona” Hotelben szálltak meg. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 131. Obr. 19182. Beogradsko primirje. 119.
 19. *Daniel Kalafatović*: Naša primirja u 1918. godini. In: Srpski književni glasnik X–XII. 1923. Novi Sad. Knj. X. Broj. 7. 519.
 20. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 136. Közli *Krizman*: Srpska Vrhovna komanda. 197.
 21. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 139. Obr. 31877. Közli *Krizman*: Srpska Vrhovna komanda. 197.
 22. *Károlyi Mihály*: Hit illúziók nélkül. Budapest, 1977.; *Jászi Oszkár*: Magyar kálvária – magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Budapest, 1989. Szerkesztette Veres András.; *Paul Azan*: Franchet d'Esperey. Paris, 1949.; *Daniel Kalafatović*: i. m.; *Hatvany Lajos*: Das verwundete Land. Leipzig, 1921.
 23. *Krizman*: Beogradsko primirje. 121.
 24. *Károlyi*: Egy egész világ ellen. 415.; *Böhm Vilmos*: i. m. 67.; *Juhász Nagy Sándor*: A magyar októberi forradalom története (1918. okt. 31–1919. márc. 21.). Budapest, 1945. 261. Lásd még *Krizman* interjúját Linder Bélával a 16. számú lábjegyzetben.

25. A belgrádi memorandum. In: *Károlyi Mihály: Az új Magyarországért. Válogatott írásk és beszédek 1908–1919.* Szerkesztette: Litván György. Budapest, 252.
26. Uo.
27. „A magyarok ebben a háborúban együtt mentek a németekkel, ezért együtt fognak lakolni velük, ugyan-az lesz a büntetésük.” *Bogdan Krizman: Pitanje granica Vojvodine na Pariškoj mirovnoj Konferenciji.* In: *Zbornik za društvene nauke Matice Srpske, Br. 24.* (1956). 31.
28. *Károlyi: Egy egész világ ellen.* 421.
29. Uo. 422.
30. Károlyi a táviratban kiemelte: amennyiben e feltételeket nem fogadják el, a magyar kormány nem érez magában kellő erkölcsi erőt a szerződés aláírásához. Károlyi táviratát és d'Esperey kísérő szövegét lásd: Károlyi Mihály levelezései. I. 1905–1920. Szerkesztette: Litván György. Budapest, 1978. 257–258.
31. Károlyi emlékiratai szerint a tábornok csak azután egyezett bele a távirat továbbításába, hogy Károlyi kormánya lemondásával fenyegetőzött. Hit illúziók nélkül. 175.
32. *Károlyi: Egy egész világ ellen.* 424. Károlyi az egyezmény előzetes aláírásáról csak itt tesz említést. A Nemzeti Tanácsnak november 10-én tartott beszámolójában sem említi.
33. Károlyi ezen a ponton ellentmondásba keveredik, hiszen ha a prelimináris szerződés a magyar kormány részéről Clemenceau kedvező válasza esetén automatikusan életbe lép, akkor ez azt jelenti, hogy az már a Nemzeti Tanács jóváhagyása előtt alá lett írva, függetlenül a Nemzeti Tanács véleményétől.
34. „*D'Esperey tábornok úgy véli, hogy a hadműveletek folytatódjanak a Vajdaság elfoglalásáig.*” Kalafatović november 7-i távirata a főparancsnokságnak. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 139. Obr. 31616. Közli *Krizman: Srpska Vrhovna komanda. 197.; Kalafatović: i. m. 523.*
35. Az 1918. május 8-i bukaresti békével Románia különbékét kötött a központi hatalmakkal s kilépett a háborúból.
36. *Ormos: i. m. 74.* A francia hadsereg készen állt a dunai átkelésre, és lemondott a különbékét megkötő Marghiloman-kormány.
37. A magyar küldöttség Belgrádban tartózkodó két tagja, Zimonyból szerb hajón utazva, 9-ről 10-re virradó éjjel érkezett a válasszal Budapestre. Kalafatović elégedetten nyugtázta: „...amíg a magyarok válasza nem érkezik meg, megszakítás nélkül folytatódhatnak a hadműveletek.” AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 139. Közli *Krizman: Beogradsko primirje. 129.*
38. *Károlyi: Hit illúziók nélkül.* 177.
39. Stieli vezérkari százados Újvidékről táviratban értesítette Kalafatovićot, hogy a magyar kormány Clemenceau levelére válaszul elfogadja a fegyverszüneti feltételeket. Érkezésük várható időpontját 11-én délelőtt 10 és 11 óra között jelezte. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 139. Közli *Krizman: Beogradsko primirje. 30.*
40. VRS. Knj. 31. 152.
41. Linder és Mišić vajda között vita alakult ki, mivel Mišić azt akarta, hogy a megszállási zónában a magyar tisztviselők helyébe szerbek lépjenek. Végül Henrys kijelentette, hogy katonai konvencionál nincs helye ilyen vitának, és úgy döntött, hogy a magyar tisztviselők a helyükön maradnak. *Károlyi: Egy egész világ ellen.* 428.
42. *Ormos: i. m. 73.*
43. Az utolsó ponttal kapcsolatban Kalafatović szerint volt némi vita, mert az eredeti tervezetben úgy szerepelt, hogy az ellenségeskedés az aláírást követő napon szűnik meg. Linder ezt nehezményezte, mivel Magyarország már régen (november 1-jén – H. Á.) beszüntette az ellenségeskedést, és ennek újbóli megerősítése annullálta volna Magyarország korábbi döntését. Javasolta, hogy a szövegben egyszerűen csak mondják ki, hogy az ellenségeskedések megszűntek. Miután javaslatát Henrys tábornok elfogadta, Mišić is beleegyezett. *Kalafatović: i. m. 523.*
44. *Ormos: i. m. 71.*
45. Franchet d' Esperey „különleges utasítása a Henrys tábornok parancsnoksága alatt álló csapatoknak és a szerb katonaságnak”, amelyben a megváltozott körülményekre, valamint az Ausztria–Magyarországon uralkodó zavaros viszonyokra hivatkozva szükségesnek ítélte bizonyos változtatásokat eszközölni az október 10-i és 18-i utasításokban foglaltakhoz képest, amelyek egy ideiglenes szilárd védelmi front kialakítását irányozták elő Észak-Szerbiában. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 120. Obr. 31749. Grada. 484. Valószínű, hogy d'Esperey-nek ez az utasítása Clemenceau november 5-i táviratán alapszik, amelyben elküldte a Németország elleni hadművelet tervét, amelynek harmadik pontja, „A fegyverszünet végrehajtása Szerbiában” d'Esperey számára előírta a szerb

- kormányal egyetértésben az érdekelt pontok megszállását Boszniában és Hercegovinában, továbbá a Dunától és Szávától északra, hogy így biztosítsák Szerbia katonai védelmét és politikai érdekeit. A megszállást a november 3-i fegyverszünet 4. pontjára hivatkozva kellett végrehajtani, amelyben – idő- és földrajzi határoktól függetlenül – elő volt irányozva a stratégiai pontok megszállása a rend fenntartása, illetve a katonai hadműveletek folytatása érdekében. Idézi *Krizman*: Srpska Vrhovna komanda. 189. Mišić vajda már 3-án elrendelte az I. szerb hadsereg parancsnokának, hogy „mivel a románok igényt tartanak a Bánátra, mielőbb szükséges, hogy a szerb csapatok elérjék a Fehér-templom–Versec–Temesvár vonalat”. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 120. Obr. 31701. Közli *Krizman*: Srpska Vrhovna komanda. 178.
46. *Vuk Vinaver*: Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején. In: Századok. 1971. 6. sz. 1219.
47. *Károlyi*: Egy egész világ ellen. 433.; *Jászi*: i. m. 68.; *Garami Ernő*: Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulások. Leipzig–Wien, 1922. 44.
48. *Károlyi*: Egy egész világ ellen. 428.
49. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 136. Obr. 31882. In: Grada. 517.
50. *Vinaver*: i. m. 1219.
51. Marinković távirata a főparancsnokságnak. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 139. Közli *Krizman*: Beogradsko primirje. 130. Marinković volt a szövetségesek keleti főparancsnokságánál a szerb vezérkar összekötő csoportjának a vezetője.
52. A kibúvót a rendelkezés alól abban vélték megtalálni, hogy Párizsból még nem érkeztek meg a megkötött fegyverszünet feltételei. Uo.
53. VRS. Knj. 31. 164.
54. A konvenció megkötéséhez fűződő francia érdekekről bővebben lásd *Ormos*: i. m. 59–93.
55. *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Budapest, 1988. 20.
56. Károlyi mindenekelőtt az ország határainak biztosítását akarta elérni nagyhatalmi garanciával, elkerülni ezáltal az ország területeinek megszállását az utódállamok által, és így időt nyerve felkészülni a tárgyalásokra a békekonferencián.
57. *Ormos*: i. m. 78.
58. Csehszlovákia és Románia kifogásaival kapcsolatban érdekes következtetésre jut Gratz Gusztáv. Szerinte ugyanis, miként a padovai fegyverszünet olasz fegyverszünet volt, úgy a belgrádi konvenció is magán viselte keletkezése helyének jegyeit. Következetesképpen szerb fegyverszünet volt, egyáltalán nem törődött a csehek óhajaival, és a románokét is csak kis mértékben vette figyelembe. *Gratz Gusztáv*: Forradalmak kora. Magyarország 1918–1920. Reprint. Budapest 1992. 48.
59. *Ormos*: i. m. 84.
60. A fegyverszüneti szerződések területi rendezéseivel kapcsolatos brit álláspont határozott volt: a szerződések katonai jellegűek és semmilyen módon nem befolyásolhatják az államhatárok sorsát, amelyek tekintetében kizárólag az összeülő békekonferencia hivatott dönteni. Angliát ebben a kérdésben konkrétan csak egy ügy izgatta, mégpedig a dunai vízi út, amit sikerült is biztosítani. *Arday Lajos*: Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. Budapest, 1990. 74.
61. *Ormos*: i. m. 84.
62. *Ormos*: i. m. 85.
63. A megszállás egyebek mellett azért maradt el, mert két (!) zászlóaljnyi francia erőt Fiume térségébe kellett vezényelni, hogy megakadályozzák az olasz–szerb fegyveres összetűzést.
64. Anglia párizsi nagykövete november 27-én értesítette kormányát, hogy Foch és Clemenceau letettek korábbi tervükről és leállították a megszállás előkészületeit. *Arday*: i. m. 76.
65. Henrys tábornok vezérkarából Vix alezredes és 12 francia, illetve szerb tisztből álló szövetséges katonai bizottság és 45 főnyi személyzet érkezett Budapestre. A bizottság feladata volt ellenőrizni a katonai egyezmény pontjainak végrehajtását, továbbá szándékuk szerint a francia csapatok szállításával és elhelyezésével kapcsolatos kérdéseknek a magyar kormányal összhangban történő rendezése. Henrys tábornok levele Károlyihoz november 20-án. In: Károlyi levelezése. 284. A levélben a francia csapatokkal kapcsolatos kérdések koordinálásaként meghatározott második feladat azonban szinte a bizottság kiküldésével egy időben tárgytalanná vált.

JEGYZETEK, OLVASMÁNYOK TITKOSSZOLGÁLATI ÜGYEKRŐL

Nincs olyan politikai rendszer, nincs olyan polgári demokrácia, amely ne tartana fenn magának a nyilvánosság elől elzárt információkat, adatokat személyekről, ügyekről, a haza, a nagyvilág legkülönbözőbb dolgairól, mert enélkül az adott politikai rendszer saját működését tenné körülményesebbé, vagy legalábbis irányítási, politikacsinálási előnyeiről mondana le. Ebből a szempontból a titkosszolgálatok lényegét és természetét tekintve úgy fogalmazhatnánk, hogy nincs sok különbség diktatúra és demokrácia között, mindössze annyi – ami azonban mégis sokat nyom a latban –, hogy a demokráciában a titkosszolgálatok elé a jog, a törvény, a politikai rendszer pluralitása korlátokat emel, szabályozza működésüket, és nem hagyja kiszolgáltatott prédaként állampolgárait a szolgálatok kezében. A vonatkozó korlátokat és szabályozásokat törvények, végső fokon maga az alkotmány szavatolja. A politika nyilvánossága és nem nyilvánosságának határterületén tevékenykednek a titkosszolgálatok, amelyek ha túlzottan, úgyszólván nap mint nap a nyilvánosság reflektorfényébe kerülnek, akkor élni illik a feltételezéssel, hogy valami nincs rendjén.

Mikor kell feltétlenül kilépni a nyilvánosság elé, és akkor is mennyi információt, milyen minőségűt lehet közölni: ezek a szakma kényes kérdései, amelyekre feltehetően nincsenek minden helyzetre érvényes normatívák a titkosszolgálatok említett, sajátosan bizalmas, titkos, a mindenkori politikai hatalom használatára fenntartott tevékenysége miatt. Nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a titkosszolgálati tevékenység jellegéből adódóan az esetek nagyobbik felében nem lehetséges az őszinte, mindenre kiterjedő információszolgáltatás. A közvélemény így elkerülhetetlenül féltájékoztatót kap, és innen csak egy lépés a manipulációkhoz vezető útvesztőbe, amiből már a közvélemény nem kérne; volt benne része épp elég.

A titkosszolgálatoknak az utóbbi időben tapasztalható nyilvánosság előtti hiperaktiválása és szerepeltetése, ugyanúgy a különféle homályos, hol titkosnak minősített, de megszellőztetett, a titkosszolgálatokkal összefüggésbe hozott ügyeknek a szivárogtatása, majd a hallgatás róluk egyrészt a probléma természetes titkossági jellegével és a belőle származó ellentmondásokkal él vissza, másrészt áttekinthetetlen manipulációs lehetőségeket teremt a felemás információszolgáltatással. Feltehető az az elsődleges kérdés, hogy a jog, az alkotmány által szabályozott viszonyok, a pluralista többpártrendszer keretei között a köz szereplőinek miért kell közügyeket a politikai hatalom legbensőbb, intim szférájához tartozó szolgálatok segédlete mellett vitatni, és végül megoldatlanul hagyni.

A titkosszolgálatok felől közelítve a jelzett problémákhoz, valószínűleg olyan összefüggés is feltételezhető, hogy a rendszerváltás után – mint említettük – a titkosszolgálatok működésében általában bizonyos zavarok keletkeztek. Normális körülmények között – még politikai rendszerektől is szinte függetlenül, hacsak az antidemokratikus szisztéma nem aberrálódik és nem fordul teljesen a belső ellenzéke, ellenfelei, netán ellenségei ellen – a titkosszolgálatok munkájában a külső veszélyek felderítése és elhárítása, a külföldi eredetű bizalmas, titkos és egyéb információk beszerzése és meghatározó, nagyobb arányú „szolgáltatás”. A rendszerváltozás a titkosszolgálatoknál nyilvánvalóan megkeverte a „külső”, illetve „belső” frontvonal arányait. Azelőtt mindkét frontvonalon világosak voltak a feladatok, és nem volt

hiány belőlük, a rendszerváltozással viszont beszűkültek a dimenziók. Ezek anomáliák, zavarok. Igen, és ez talán nem is természetellenes.

Ezekhez a bevezető gondolatokhoz ötleteket adott Domenico Vecchioni két remek, a Rivista di Studi Politici Internazionali folyóirat 1998. október–decemberi és 1999. április–júniusi (260. 262.) számaiban közölt írása. (A szerző egyébként az olasz külügyminisztérium „felügyelője”, követségi tanácsos.) Vecchioni közlései kitűnő példák arra nézve, milyen kérdések titkosak, mivel foglalkoznak a titkosszolgálatok, milyen módszereket alkalmaznak, és milyen feladatokat oldanak meg – igaz: „normális” körülmények között, háború, illetve hidegháború idején.

1. olvasmány: A „minced meat” (darált hús) művelet

1943 elején vagyunk, a szövetségesek már bekvártélyozták magukat Észak-Afrikában, és Európa felszabadításán gondolkodtak. Hogy Szicília lesz a természetes hídfőállás, az még a „leghülyébbnek” (Winston Churchill) is nyilvánvaló volt. Mégis a Royal Navy titkosszolgálatára kieszelte a módját, miként lehetne megtéveszteni a németeket olyan értelemben, hogy a ténylegesen eltervezett szicíliai partraszállással egy időben Görögország és Szardínia partjainál is szövetséges részről tervezve volnának hadműveletek, elkerülendő a Szicíliát védő német eszközök és élő erők koncentrációját.

Ewen Montagu, a brit haditengerészet fiatal, briliáns elméjű tisztje dolgozta ki a sikeresen bevált tervet: egy kb. 30-35 éves férfi holttestét a Royal Navy tisztjének álcázva, légi baleset áldozata gyanánt a Földközi-tengeren elvesztve felszerelik olyan titkosított dokumentumokkal, amelyek szerint a szövetségesek tehát nem Szicélián, hanem a görög szigetvilágban és Szardínián szándékoznak partra szállni. Ennyi az ötlet, a megvalósításhoz apró ördögi részletek megmunkálása szükségeltetett. Mindenekelőtt a célnak megfelelő holttestet kellett találni. Ez sikerült. 1943. január 28-án Michael Glyndwyr 34 éves skót csavargó öngyilkosságot követett el. A Temzébe ugorva vízbe fojtotta magát. Nevezett fiatalember egy bányász házasságon kívüli fia, analfabéta, pszichotikus zavarokkal terhelt, nőtlen, jövő és perspektíva nélküli valaki volt, akit a társadalom szinte kivetett magából, mint olyat, akinek még a háborúban sem látni hasznát, holtan viszont közreműködött az angol hadisikerben. Tüdejében ott volt a folyadék, amiről a kor legnevesebb patológusa, Bernard Spilsbury magyarázta el Montagunak, hogy a tenger fölötti légi baleseteknél a vízbefúlás okozza a legtöbb halált, és nincs az a kórboncnok, aki külön megvizsgálná a tüdőbe kerülő vizet, hogy az tengervíz-e vagy édesvíz. Az elhunyt hozzátartozóinak csak annyit mondtak, hogy „hazafias kezdeményezés” céljából kívánják felhasználni az öngyilkost, természetesen szigorúan titkosítva valódi személyazonosságát, ami a tényleges titkosszolgálati munkánál evidens is. Csak több mint 50 év után tárta föl Roger Morgen történész kutató, ki is volt valójában a brit tengerésztisztnek álcázott halott, fedőnevén William Martin.

Alaposan átgondolták Martin kapitány vízre bocsátását: az andalúziai Huelva kikötőjének környékét választották, tudván, hogy a „semleges” Spanyolországban a német hírszerzés egyik rendkívül aktív ügynöke dolgozik, aki a spanyol kollégáktól meg fogja kapni az angol iratokat. Figyelembe vették a tengeráramlatokat, a térségben fújó szeleket, és áprilisban kiviteleztek a tervet, hogy a július elejére időzített tényleges szicíliai partraszállás időpontjáig a németeknek három hónapjuk legyen védelmi terveik módosítására.

A Seraph tengeralattjáró vitte el Huelva felé a holttestet. Egyedül Jewel, a hajó parancsnoka kapott instrukciókat a művelethez. Martin-Glyndwyr egy speciális szénhóval bélelt hengerbe csomagolták, hogy megóvják a tengeralattjáró melegétől. A kérdéses iratokat a derekára erősített – valamennyi légi bevetésben részt vevő szövetséges katona felszereléséhez tartozó – mentőövbe helyezték. Az iratok meggyőző jellege képezte a művelet legkényesebb részét, amit szintén mesterien oldottak meg Montaguék. A hamis dokumentumokat magas rangú katonatisztek leveleivel egészítették ki, amelyek tartalmilag, formailag, hangnemüket és stílusukat illetően nem hagyhattak kétséget.

A levelező partnereket Sir Archibald Nye brit birodalmi vezérkari főnök-helyettes és a közvetlenül Eisenhowernek alárendelt Harold Alexander tábornok, a Tuniszban állomásozó hadtest parancsnokának személyében találták meg. Maga Montague kérte fel Sir Nye-t, hogy ellenőrizze a titkosszolgálat által megfogalmazott szöveget. Az egyik állelél érthetően elnyerte Vecchioni tetszését is, teljes egészében – némileg kommentálva – közölte azt tanulmányában, kissé rövidítve mi is közreadjuk.

„Kedves Alexem, felhasználom Mountbatten egyik tisztjének útját, hogy a Földközi-tengeren készülő hadműveletekre és fedésükre vonatkozó táviratainak értelmét megmagyarázzam. Döntéseink talán önkényesnek tűnnek, de biztosítalak, hogy a Vezérkari Főnökök Bizottsága a legnagyobb figyelemmel tanulmányozta sugalmazásaidat, valamint Jumbóét [Sir Henry Wilson, a közel-keleti erők parancsnoka – P. J.]. A legfrissebb információk szerint a németek megerősítették védelmüket Görögországban és Krétán. A birodalmi vezérkari főnök becslése az, hogy erőink nem elegendők a támadásba való átlendülésre. Következésképpen a bizottság elhatározta, hogy megerősíti az 5. hadosztályt egy dandárral, tekintettel az Araxos-foktól délre eső partraszállásra, és hogy ugyanezt teszi az 56. hadosztállyal, amelynek Kalamatát kell támadnia. Most gyűjtjük össze a szükséges erőket és anyagot. Jumbo javasolta, válasszuk Sziciliát fedő célpontként Husky ellenében, de úgy döntöttünk, hogy a Brimston-hadműveletekre vonatkozóan vesszük ezt figyelembe. [Képzelt név a Szardínia elleni félrevezető támadás jelölésére. Jól látható a misztifikálás kicsiny remekműve: Nye a szicíliai invázió valódi kódolt fedőnevét hasznosította, Husky a Görögország elleni képzelt hadművelet, míg a hamis kódnev – Brimston – a Szardínia elleni cselből kitalált félrevezető támadás jelölését célozta. – P. J.] A Vezérkari Főnökök Bizottsága újból alaposan áttanulmányozta a kérdést. Figyelembe véve az algériai előkészületeket, a tuniszi partoknál a kételtűek hadgyakorlatait és a szicíliai repülőteret semlegesítő bombázást, úgy döntött, hogy Sziciliát használja Brimston fedésére. Valójában nagy a valószínűsége annak, hogy az ellenség elhiszi, mi Sziciliát fogjuk támadni. És ez evidens célpont, számukra neuralgikus pont. Másrésztől nehéz meggyőzni a németeket, hogy Szicília is intenzív előkészületeinknek a célpontja a Földközi-tenger keleti medencéjében. Íme, ezért mondtuk Wilsonnak, hogy szükség van egy közelebbi fedési tervre például Dodekanniszosznál. Miután jelentősen javultak a kapcsolataink Törökországgal, az olaszok meglehetősen aggódnak ezekért a szigetekért. Gondolom, ugyanezen a véleményen vagy. Tudom, sok a dolgod, és nem nagy a valószínűsége annak, hogy megvitathatod Eisenhowerrel a jövőbeni hadműveleteket, de ha úgy gondolod, hogy támogatom Wilson javaslatát, mielőbb tudasd velem, az idő sürget...”

Az állelél még tartalmazott néhány, a tárgyhöz nem szorosan kötődő apróságot előléptetésekről, az angol–amerikai feszültségek adminisztrálásáról, s hasonlók-

ról, azonban a csalétek az idézett részben volt elrejtve, amit olyannyira bevettek a németek, hogy Szicílián, a déli vonalaknál lebontották védelmi állásaikat, erőiket átcsoportosították északnyugatra, várva Szardínia felől az elterelő hadművelet hatását. Továbbá: Franciaországból hét nap alatt áttelepítettek Peloponnészoszra egy páncélos hadosztályt. Ezen túlmenően az 1945-ben zsákmányolt náci iratokban egyenesen Hitlertől eredő ama megállapításra bukkantak, hogy a Führer nem értett egyet a Ducéval a szicíliai partraszállást illetően, a szövetségesek támadását Szardínia és Peloponnészosz ellen várta. Ennek megfelelően a német flotta nagy része elhagyta Szicíliát, és áthajózott az Égei-tengerre. Az Araxos-foknál és Kalamata vizein nagy védelmi erőket vontak össze a feltételezett, fantomizált partraszállás ellensúlyozására. Ritkán adódik pillanat fiatal titkosszolgálati tiszt életében, hogy távirati jelentést küldhet miniszterelnökének, melynek csattanója ebben az esetben így szól: „A darált húst teljes egészében lenyelték.”

2. olvasmány: Klaus Fuchs különös esete

Klaus Fuchs német fizikusprofesszorra, különös esetére és személyiségére Vecchioni a „skizofrén” jelzőt használja, mivel kibontakozó pályájának teljében Angliából és az Egyesült Államokból felbecsülhetetlen értékű atomtitkokat adott át a Szovjetunióknak. Szerintem a „skizofrén” helyett elegendő a „különös”, amiben viszont teljesen egyetértek vele: a kor egyik legjellemzőbb története az övé, amint jellemzőek Vecchioni kérdésfeltevései is Fuchs tettének okaira vonatkozóan. Miért tette, amit tett? Hogy valamilyen módon korlátozza az atomfegyver felhasználásának lehetőségét, átadván azt a potenciális ellenségnek egyfajta világos előrelátással annak jegyében, amit később a „terror egyensúlyának” fognak nevezni? Avagy azért, mert favorizálni kívánta a meggyőződésével azonos ideológiájú Szovjetuniót? Ebben a dilemmában áll Fuchs professzor különös története, amiben úgyszintén összefutnak az ellentétes érdekű titkosszolgálatok törvinevényes műveletei.

Fuchs 1911-ben született a németországi Frankfurt am Mainban. Apja pacifista és szociáldemokrata nézeteket valló lutheránus pap, akitől szociális érzékenységet is örökölt. A marxizmus felé közeledik, és beiratkozik a Német Kommunista Pártba. A lipcsei egyetemen kitűnik rendkívüli képességével, miközben tovább folytatja a politizálást, nem hagy fel ezzel 1933-ban sem, Hitler hatalomra kerülésével, de persze menekülnie kell. Párizsba megy, ahol összehozza a sors egy angol kvéker családdal, és általuk Angliában köt ki, elválva szerelmétől, a kommunista Grétától, aki a Szovjetunióba távozott. Fuchs tudományos ambícióját követve, egyévi kitaró angol nyelvtanulás után, Bristolban 1934-ben újrakezdi egyetemi tanulmányait. Két éven belül diplomát és elismerést szerez rangos tudományos körökben. Szaklapokban publikál, fontos ösztöndíjakhoz jut, és látszólag felhagy a politizálással, csak a kutatásainak él. Brit állampolgárságot kér, és évek múltán meg is kapja. 1939-ben a német-angol ellenségeskedés kezdetén még Kanadába internálják több más német származású egyénnel együtt, de kollégái közbenjárnak érte, és visszakerül a fizikai kutatások területére, nem utolsósorban azért, mert már folyik a versenyfutás a német és angolszász tudomány emberei között, melyikük tesz szert előbb nukleáris fegyverekre, és a kiváló tehetségű Fuchsra is szükség van.

1941 januárjában helyet biztosítanak neki Rudolf Peierls professzor szupertitikos kutatócsoportjában, amely a Tube alloys projekten dolgozik; a 235-ös robbanó uránt a 238-as mozdulatlantól elválasztó, egyenesen az atombomba felfedezéséhez

vezető projekt ez. Természetesen titoktartási nyilatkozatot íratnak vele alá. Ekkor kapja meg a brit állampolgárságot, és ekkor ébrednek benne a legnagyobb kételyek, a legmélyebből fakadó politikai remiszenciaciák. Ha egyszer – a kikísérletezendő új fegyverrel – vereséget mérnek a náci Németországra, ki garantálhatja, hogy a nyugatiak nem használják fel a Szovjetunió fenyegetésére az atomfegyvert? „Hogyan lehet a háború eszközét a béke alkalmatosságává változtatni? Milyen módon lehet segíteni a kommunista hazát?” Ezek a kérdések kettőzték meg – Vecchioni szerint – Fuchs személyiségét, ezek vitték rá a szovjet hírszerzőkkel történő kapcsolatfelvételre, amit ő maga keresett. Szemjon Davidovics Kremerrel, a londoni szovjet nagykövetség katonai attaséjával találkozik a kor klasszikus kém-történeteinek sémái szerint. Zsúfolt metróállomáson ártatlanul cigarettával kínálják egymást, újságokat cserélnek, bennük a titkos információkkal. Az angol kémelhárítás szovjetellenes részlegének vezetője ekkor az ugyancsak szovjet szolgálatban álló, később világhíressé vált Kim Philby az esetlegesen ökvetetlenkedő nyomozók gyanújának eloszlatója...

1943 októberében Fuchs egy szűk körű brit tudóscsoport tagjaként Amerikába repül, hogy a Robert Oppenheimer-féle teammel összevegye kutatási eredményeiket; Fuchs részt vesz a Los Alamos-i kísérleti robbantásban is, minderről precíz információkat továbbít a Harry Gold nevű ügynökön keresztül Moszkvának. S Moszkva 1949-re – köszönhetően-e Fuchsnek és más atomkémeknek (Rosenberg házaspár?), vagy saját kutatói eredményeinek – megtörte az Egyesült Államok atommonopóliumát. Amerikában mindenesetre azt gondolják, hogy a tudósok között árulók vannak, valamennyi idegen származású kutató gyanússá válik: a zsidó Oppenheimer, Rosenbergek, az olasz Fermi és Pontecorvo, a német Fuchs. (Közülük a Rosenberg házaspár – mint ismert – a villamosszékekben végezte, gyermekeik rehabilitálásukért folytatják küzdelmüket.) Fuchs körül szorul a hurok, miután az 1940-es években az FBI megfejté az oroszok által használt rejtjelezést, és felfedeznek egy Charl'z fedőnevű figurát, aki a 235-ös és a 238-as urán különválasztásával érdemeket szerzett, és aki nem lehet más, mint ő.

Az FBI információját Kim Philby ezúttal már nem tüntetheti el, viszont Fuchs ellen nincs kézzelfogható bizonyíték, miközben kémtevékenységét kezdődő lelkiismereti krízisével párhuzamosan abbahagyta. A nyomozást azonban be kívánták fejezni, és megbízták ezzel William Skardon felügyelőt, aki a bizonyítékok problematikusnak tűnő beszerzése helyett érzelmi és pszichológiai síkon kísérli „megfogni” a tevékenysége és a Szovjetunió belső viszonyai miatt kétségtelen pszichológiai válságot átélő Fuchst. Megtörik, és bevallja tetteit. Vallomásai alapján másokat – így például Harry Goldot, Vecchioni szerint Rosenbergeket is – letartóztatnak. Fuchs, tekintettel a háborús politikai viszonyokra, a náciellenes orosz–angol szövetségre, az idevágó angol törvényekre – amelyek csak az ellenség javára történt kémtevékenységre helyezték kilátásba a halál kiszabását – megússza 14 évi börtönbüntetéssel. 1959-ben példás börtönbeli magatartását elismerve, öt évvel büntetésének letöltése előtt szabadon engedik, de kiutasítják az országból.

Hazatér Kelet-Berlinbe, ahol az NDK külügyminisztériumának funkcionáriusa, a még mindig vonzó Gréta várja. Hamarosan összeházasodtak, ő Rossendorfban a nukleáris fizika kérdéseivel foglalkozhatott tovább és boldogan élt, míg meg nem halt. Nem érte meg a berlini fal ledőlését, annak a rendszernek a felbomlását, amely „alibit adott neki árulásához”, egyben ahhoz a kettős személyiségre valló játékhoz, ami jól vagy rosszul hozzájárult a két világregndszer közötti béke fennmaradásához.

3. olvasmány: A Cicerónak nevezett kém

Az egyik legismertebb, egyben nagyon vitatott és a legkülönbébb spekulációkra alkalmas második világháborús kémhistória – Vecchioni harmadik közleménye szerint – egy jugoszláviai albán származású, Pristinában született török szélhámos, bizonyos Elyesa Bazna esete, aki amolyan kisegítő mindeneként az ankarai angol nagykövetség szolgálatában ügködve és ügyeskedve a megszerzett információkat látszólag jó pénzért eladta a német hírszerzésnek.

A század világegésének nem mindennapi mellékszereplője származásától, génkódjaitól predesztinálva tévedt bele a szélhámos kém sorsának labirintusába. Kora ifjúságában megismerte a törökön kívül a szerb, az albán és a francia nyelvet, később türethetően konyított a némethez és az angolhoz; hallatlan nagyravágyási és meggazdagodási vágy üzte-hajtotta ösztöneit, amit külön is mozgatott az első, majd második házasságában nemzett négy-négy, írd és mondd nyolc gyermekének eltartási terhe – nem szólva az elhagyott és a második feleségről. Becsületére legyen mondván, hogy gondjain eredetileg operaénekesi – állítólag egészen szép tenorja volt – vágyának kielésével próbált meg úrrá lenni, azonban a különösebb iskolázottsággal nem rendelkező Bazna pénzszerzési stratégiája végül praktikus irányba terelődött.

Törökországban – egy különös, de bevált hagyomány szerint az odarendelt külképviseletek jugoszláviai albán származású, több nyelven beszélő szolgálatkész egyénéből – az ún. kawassokból válogatták ki a kisegítő személyzet tagjait. Bazna gépkocsivezetőnek jelentkezett az isztambuli jugoszláv misszió megüresedő helyére, ahová fel is vették. Nem kevesebb mint hét évig, 1932-től 1939-ig dolgozott itt, átköltözve a misszióval együtt Ankarába, miután az nagykövetségi rangra emelkedett. A török főváros lázas diplomáciai tevékenység színhelye, ahol az értékes információk szövevényesen áramlottak és cseréltek gazdát a diplomaták és hírszerzők között, mivel Törökország mint afféle semleges terület ideálisnak bizonyult a nemzetközi érintkezés céljaira. (Lásd majdan az 1943. november 28.–december 1. között a Roosevelt, Sztálin, Churchill találkoztát és ennek előkészületeit ugyanitt.) Bazna tehát a jelzett körülmények között Ankarában „fogta ki a maga Amerikáját”.

A jugoszlávoktól az amerikaiakon keresztül a németekhez került, Jenke nagykövetségi első titkár (Ribbentrop sógora) sofőrje lett 1942-ben. Természetéből eközben kiütközött a nagyravágyási hajlammal együttjáró veleszületett kíváncsiszkodása, és bele-beleutakodott az első titkár irataiba, amit persze nem vettek tőle jó néven, elbocsátották. Vecchioni leírása szerint ekkor még nem fogant meg benne az információ megszerzésének és pénzzé tételének gondolata, pusztán kíváncsi volt és némi fontosságot akart felmutatni a soros feleség előtt bennfentességével, a „felső” körökben szerezhető, általa egyelőre anyagilag fel nem becsült jólértesültségeivel. Ami késett, nem múlt. A németek kiteszik a szűrét, ám mit ad isten: az angolok felveszik szintén sofőrnek és pincérnek, először az első titkár szolgálatába, majd egyenesen Sir Hugh Knatchbull-Hugessen nagykövet mellé. A két diplomata környezetében érlelődik meg benne az elhatározás, hogy a bizalmas és titkos angol dokumentumok tartalmával érdemes lehet üzletelni – mivel a kémkedés útjai kifürkészhetetlenek – az őt távozásra kényszerítő németeknél mint legalkalmasabb helyen. Már Bunk első titkár óvatlanul az asztalán hagyott különféle papírokat, amelyekbe Bazna betekintett, de az igazán értékes anyagok a nagykövet rezidenciáján raktározódtak egy vörös és egy fekete bőrborítású dobozban. A vöröset éjszakára elzárták (szabályszerűen) a nagykövetség

páncélszekrényébe, a feketét azonban az álmatlanságtól szenvedő nagykövet (szabálytalanul) esténként is magánál tartotta, tanulmányozgatva a benne őrzött iratokat, azután altatóadagját bevéve kulcsra zárta azt, álmában is magánál tartva a kulcsot, kivéve míg lefekvés előtt a fürdőszobában tartózkodott. Bazna ezt a pillanatot használja ki arra, hogy a kincset érő kulcsról másolatot készítsen, és a nagykövet altatókkal segített mély álma, valamint az éjszaka leple alatt behatoljon a hálószobába, lefényképezendő a jelentéseket, üzenetváltásokat stb.

1943. október 26-án este – írja Vecchioni – jelentkezik zsákmányának reális meséjével a német nagykövetségen, 20 ezer font sterlinget kérve a másolatokért, felajánlva újabb információkat további fizetség fejében. A németek részben gyanakodnak, de a hírszerzés vezetője, Ludwig Moyzisch úgy dönt, hogy az információk megérhetik a kért összeget. Von Papen nagykövet még aznap este sifírozott táviratot küld Ribbentrop személyes használatára, amelyben beszámol Bazna, „az angol nagykövet pincérének – korábban a mi első titkárunkat szolgáló egyén – ajánlatáról” és a kilátásba helyezett további fényképmásolatokról, az értük kért összegekről.

Ribbentrop válaszában a később Cicerónak nevezett művelethez hozzájárulását adta, és ezzel Bazna vállalkozása gyümölcsözően beindult: huszonhatszor fényképezte a nagykövet dokumentumait, amiért összesen 300 ezer font sterlinget bevételezett eladdig szűkös családi kasszájába. A másolatokban, többek között, szó volt az Egyesült Államokból a Szovjetunióba szállított hadianyagokról (4100 repülőgép, 2000 harckocsi, 15 000 gépfegyver, 4 millió pár csizma, 189 000 harctéri telefon, 45 000 tonna szögesdrót stb.), az Overlord hadműveletről, azaz az európai partraszállásról, tehát rendkívül lényeges, a német hadvezetést közvetlenül érdeklő, valós adatokról, amelyeket azonban német részről megkérdőjeleztek. Ez a tipikus kémvégzet: nem hisznek a kém információinak. Végül – a história csattanója és Bazna végzete szempontjából teljesen mindegy, hogy a német kételkedés miatt-e, vagy azért, mert a brit gazdaság destabilizálására óriási mennyiségű hamis pénzt halmoztak fel Berlinben – Banzának az első 20 ezres tételtől eltekintve hamis bankókkal fizettek, minek következtében a háború után a pénzt immár legális gazdasági vállalkozásba fektető exkém pórul járt. A török bankokban bemutatott font sterlingek hamisságára fény derült – Bazna ingóságait elkobozták, iszonyatos szegénység zuhant rá. A sajátágos csapdahelyzetből kiutat keresve először Adenauer kancellárnak írt levelében kért kártérítést a „Reichnek nyújtott szolgálataiért”, amit természetesen a külügyminisztérium udvariasan elhárított; ezután egy német újságíró segítségével megírta emlékiratait, sikert aratva velük Németországban, Olaszországban, Franciaországban és Ausztriában. Letelepszik Münchenben, ahol munkanélküli segélyért folyamodik, mivel változatlanul úgy érzi, hogy a németek tartoznak neki. A sors akaratából megkapja a segílyt, és haláláig (1970) igénybe is veszi azt.

A Cicero-művelet meglehetősen egyedi körülményei, pikantériája miatt magára vonta szakértők, kutatók, sőt a filmrendező Mankiewicz érdeklődését (a *The five fingers* címen az 1950-es években ismertté vált film főszereplői James Mason és Danielle Darrieux voltak). Antony Cave Brown, a háborús időszak kémügyleteinek jeles angol kutatója szerint Cicero London szolgálatában állt, és London manőverezte volna a munkáját, mint annyi más megtévesztő akciót. Mások – így például a német kémelhárítás vezetője, Walter Schellenberg – állítják, hogy Bazna fényképmásolatainak másodpéldányai a török titkosszolgálatához kerültek.

Vecchioni kétségbevonja ezeket a feltételezéseket, mondván, hogy miért folyamodott Cicero-Bazna kártérítésért Adenauerhez, miért a brit külügyminiszter,

Ernest Bevin dörgedelmes utasítása 1950 októberében a nagykövetségi dokumentumok biztonságos őrzésének megszigorításáról, hivatkozva a tárgyban Ankarában bekövetkezett balesetre. A feltételezések mutatják azonban, hogy manipulációkra, félrevezetésre és megtévesztésre alkalmasabb alapanyag nem létezik a kémtevékenységnél és titokügyeknél, gyakorta áldozatul véve magát az ügynököt, a titkosszolgálat gépezetének apró csavarját, amit a nagyobb csavarok és fogaskerekek egyszerűen fölfalnak.

SZEMLE

J. LEE THOMPSON

NORTHCLIFFE. PRESS BARON IN POLITICS, 1865–1922

(Northcliffe. Sajtócézár a politikában, 1865–1922)

London, 2000. 462 p.

Tudvalevően a Fleet Street volt hosszú ideig Londonban a szerkesztőségek otthona. Egy időben Lord Northcliffe volt a Fleet Street legjelentősebb szerkesztője, laptulajdonosa, jelentősebb, mint Beaverbrook, Rothermere vagy a jelenben Murdoch. Korai, tragikus halála idején – 57 évesen hunyt el – a Daily Mail, a Daily Mirror, a The Times és a heti The Observer tulajdonosa volt.

Northcliffe a tizgyerekes családban a legidősebb fiú volt, apja iszákos tanító, majd ügyvéd, anyja erőselekkü protestáns ír. Eredeti neve: Alfred Harmsworth. Már 15 éves korában kiadott egy iskolai folyóiratot, majd később szabadúszó lett, azután egy kis példányszámú időszaki újsággal („Válaszok levelezőknek a nap alatt bármilyen elképzelhető tárgykörben” címmel) nevet és helyet szerzett a Fleet Streeten.

Northcliffe előtt világos volt, hogy Gladstone reformja, az újságokra kivetett adók visszavonása, az állami elemi iskola bevezetése és az erősödő birodalmi öntudat együttesen alapot teremthet a hírlapok növekvő forgalma számára a késői viktoriánus időszakban. Ezt felismerve olyan anyagokat tett közzé lapjaiban, amelyek biztosították a széles körű olvasottságot, így helyet kaptak a rejtvények, a nőket érdeklő témák, a humor. Esti, olcsóbb kiadások kerültek utcára frissebb hírekkel, kisebb terjedelemben, féláron. A The Times árát három pennyről egy pennyre csökkentette az első világháború, az ún. Nagy Háború előtt, s így a lap példányszáma 38 ezerről a hihetetlen 318 ezerre emelkedett.

Northcliffe eredményeit további sikerek koronázták, vagyon után hatalom és nemesség jutott osztályrészül. Nagy szerepet játszott abban, hogy 1916 decemberében a bűverejű Lloyd George került hatalomra, amelyet azzal fizetett vissza neki, hogy nem hívták meg két évvel utóbb a versailles-i konferenciára.

Thompson sokoldalú munkáját a brit történészek jól fogadták, dicsérik hőse bemutatását, mint olyan jelentős politikai személyiséget, aki sokat tett a brit birodalom fejlődéséért. Northcliffe véleménye, ítéletei a politikusokról elsődlegesen azon alapultak, hogy azok mennyiben szolgálták a brit birodalmat, és tettek-e eleget erősítése érdekében. Kétségtelenül ő volt a modern brit sajtó megteremtője, az általa lefektetett, majd megszokott szabályok máig is nagyjából érvényesek. Bár élete végén eluralkodott rajta megalomániája és üldözési mániája, zsenialitását senki nem vonta kétségbe. Egy másik sajtócézár, Lord Beaverbrook, akit nem lehetett Northcliffe barátjának nevezni, mondta róla, hogy „Anglia legnagyobb újságírója volt”.

H. Haraszti Éva

BÁTONYI GÁBOR

BRITAIN AND CENTRAL EUROPE 1918–33

(Nagy-Britannia és Közép-Európa 1918–33)

Oxford, University Press, 1999. 240 p.

A magyar származású szerző 1996 óta tanítja Európa 20. századi történetét a Bradfordi Egyetemen. Fő kutatási területe a Közép-Európával kapcsolatos brit külpolitika és hírszerzés a két világháború között. Az 1999 júniusában megjelent monográfiája – a cseh származású Zbyněk Zeman oxfordi professzor támogatásával írt – doktori disszertációjának átdolgozott és bővített változata, amely eddigi kutatásainak első összefoglalása. Bátonyi Gábor főiskolai diplomáját az ELTE Tanárképző Karán szerezte 1985-ben, majd 1991-ig külpolitikai újságíróként dolgozott a Magyar Televíziónál. 1991–92-ben a Johns Hopkins Egyetem bolognai intézetében tanult nemzetközi kapcsolatok történetét, majd Oxfordba került, ahol 1995-ben szerzett PhD fokozatot. Magyarországon egyetlen – a Duna-konföderációról szóló – tanulmánya 1985-ben az Alföld című folyóiratban jelent meg.

A monográfia három részből, három nagyobb, átlagosan 60–70 oldalas felelő tanulmányból áll, melyek az Ausztriával, Magyarországgal és Csehszlovákiával kapcsolatos brit külpolitikát vizsgálják az 1918 és 1933 közötti periódusban. Csehszlovákia esetében 1938-ig tekint a szerző az eseményekre, 1933-at mégis korszakhatárnak tekint. Véleménye szerint ugyanis a brit külpolitika Közép-Európa iránti érdeklődése 1933-ra végleg lezárult: 1918 végétől 1922-ig – kétségkívül rövid ideig – fokozott angol érdeklődést,

1922-től kezdve lassú eltávolodást, majd nagyjából 1925-től teljes érdektelenséget mutat ki. Az 1925. októberi locarnói szerződéssel induló utolsó szakaszban – mint a szerző helyesen állapítja meg – a Foreign Office feladja minden addigi Közép-Európát érintő politikai és gazdasági rekonstrukcióra irányuló tervét, s fokozatosan teret enged a német expanziónak.

Nagy-Britannia közép-európai politikáját a két világháború közti időszakban egy monográfiában fel dolgozni, talán túl nagy vállalkozásnak tűnik. Ez persze attól is függ, mely államokat tekintjük Közép-Európa részének. Bátonyi Gábor bevezetőjében áttekinti a korszak brit politikusainak e kérdésre vonatkozó elképzeléseit. Megállapítja, hogy a brit kormány részéről két, egy tágabban és egy szűkebben értelmezett Közép-Európa létezett. Az előbbi szerint Németország, Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és általában Olaszország és Jugoszlávia alkotta a térséget, amelybe időnként Romániát és Bulgáriát is beleértették. A másik értelmezés szerint Közép-Európa mindössze három államból, Ausztriából, Magyarországból és Csehszlovákiából tevődött össze. Lengyelország tekintetében megállapítja, hogy azt elsősorban az orosz, német és francia ellenállás, másodsorban a lengyel–cseh antagonizmus következtében nem lehetett integrálni egy britek által szponzorált közép-európai tervbe. A lényeg, hogy a szerző ez utóbbi, tehát a szűkebben értelmezett Közép-Európát veszi alapul vizsgálódásaihoz. Ez a választás nem véletlenszerű. Szorosan kötődik a szerzőnek ahhoz a hangsúlyos gondolatához, hogy Nagy-Britannia érdeklődése az említett három államhoz kapcsolódott, pontosabban a három állam politikai, gazdasági szövetségének gondolatához.

A könyv struktúrája – a három nagy szerkezeti egység – is tükrözi ezt a felfogást. Az egyes részek párhuzamosan tekintik át a Bécshez, Budapesthez és Prágához fűződő brit elképzeléseket, terveket. Ezzel a módszerrel elkerüli a szerző azt a veszélyt, hogy az események bemutatása kizárólag egy nézőpontból történjen. Éppen ezért a három rész kikerekíti egymást, tehát nem ajánlott a „csehszlovák kérdés” iránt érdeklődő olvasónak kizárólag a harmadik részt elolvasnia.

Mivel Bátonyi Gábor a brit külpolitika elképzeléseit, terveit mutatja be, ezért primer forrásai angol levéltárakból kerültek ki. A Foreign Office iratai és a kabinetpapírok mellett 16 brit politikus személyes anyagát használta fel kutatásaihoz. Emellett publikált dokumentumokat, memoárokat, önéletrajzi írásokat és naplókat hívott segítségül Anglia közép-európai politikájának felvázolásához. A bibliográfia nagy mennyiségű angol, magyar és német nyelvű feldolgozást is tartalmaz. Cseh és szlovák nyelvű irodalmat nem használ.

Bátonyi Gábor kiforrott elmélettel dolgozik. Eszerint Nagy-Britannia politikusainak jelentős része Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia részvételével egy dunai gazdasági és politikai szövetség kialakításán fáradozott. E koncepció kedvéért a szerző helyenként sommásan tárgyalja az eseményeket. Az elgondolása tekintetében kulcsszerepet betöltő helyzetekben azonban főként a brit álláspontok terén árnyalja, gazdagítja a szakirodalom alapján ismert képet.

A monográfia konklúziója, hogy a brit politikusoknak kulcsszerepe volt mind az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában, mind az utódállamok megteremtésében. A Foreign Office Ausztria–Magyarországot annak ellenére sem próbálta megőrizni, hogy korábban a brit külpolitikái alapul, vagyis az európai erőegyensúly fontos alkotóeleme volt. Ez egyrészt Seton-Watson és a New Europe hatásának, másrészt annak a háború vége felé kikristályosodó brit szakértői véleménynek volt köszönhető, mely szerint a Monarchia ellenséges népek ősdi, szánalmas és abszurd intézménye, s hogy gazdasági és katonai gyengeségénél fogva a német hegemonia megakadályozására alkalmatlan. Ezzel szemben egy nyugat-európai támogatást élvező dunai régióban – Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia szövetségével – alternatívát láttak mind a német, mind a bolsevik veszély feltartóztatására. Végeredményben – Bátonyi Gábor megállapítja – a Foreign Office 1919-es elkötelezettségét a három dunai állam iránt a politikai körülmények, a bolsevik és a német veszélytől való félelem motiválták.

A témával kapcsolatban felvetődő kérdések közül az egyik kétségtől a brit érdeklődést motiváló körülményekkel áll kapcsolatban. A hagyományos válaszok között szerepel Bátonyi Gábor felelete is, ám újabban előtérbe kerültek további magyarázatok is. Ezek elsősorban angol pénzügyi, gazdasági elképzelésekkel állnak kapcsolatban. Berend T. Iván és Ránki György vetette fel először azt a gondolatot, hogy Nagy-Britannia saját prosperitását elválaszthatatlannak tartotta Európa egészének egységes és átfogó stabilizációjától. Közép-Európa talpra állítását az európai helyreállítás szerves részének tekintette, amely mindenféle hegemonia kizárásával valósulhat csak meg. Bár néhány helyen a szerző is érinti e problémát, a kérdés nem kerül mérlegelésre.

A másik alapvető kérdés abban áll, mikor és miért fordult el Nagy-Britannia a térségtől. A szerző a kérdés mindkét részére válaszol. Az angol külpolitikában bekövetkező drámai fordulatot az 1920-as évek közepe tájára helyezi. Ebben a tekintetben osztja azok nézetét, akik szerint a német és brit erőviszonyok közti eltolódás, nevezetesen Németország megerősödése vezetett az angol külpolitikai irányváltáshoz. Ennek következtében Bátonyi Gábor az 1930-as évek helyett egy nagyjából 5 évvel korábbi időpontra teszi a brit érdeklődés megszűnését a térség iránt. A „miért”-re a szerző azt feleli, hogy – Montagu Norman gyakran emlegetett szlogenje ellenére, miszerint „*a mi alapunk gazdasági, míg a franciáké politikai*” – a britek egyértelműen politikai okokból fordítottak hátat Bécsnek, Budapestnek és Prágának. Lényegében

azért, mert a három állam közt fennálló ellenségeskedés következtében se stabil gazdasági, se szilárd politikai szövetséget nem lehetett létrehozni. Emellett számos egyéb enyhébb és erősebb korlátozó tényezőjét vette sorra a szövetségnek. Ezek között szintén politikai természetű indokok szerepeltek: az angol–francia rivalizáció, a kibékíthetetlen csehszlovák–magyar ellentétek, az erősen konzervatív magyar politika, az osztrák–csehszlovák konfliktus a szudétánémetek kérdésében, az Anschluss-probléma Ausztria tekintetében, a magyar revizionizmus, a kisantant formálódása.

Bátonyi Gábor monográfiájában rendkívül összetett problémát boncolgat. Sok ezer apró összefüggésre reflektál, s egyéni elméletet alkot, amelyet nagyrészt az angol külpolitika újabb részleteinek feltárására alapoz. Legfőbb erénye azontúl, hogy árnyaltabbá tette eddig ismert képünket Nagy-Britannia Közép-Európával kapcsolatos terveiről az, hogy ösztönzőleg hat a további kutatásokra és valószínűleg szakmai vitát is kivált.

Rab Virág

PÉTERI GYÖRGY

REVOLUTIONARY TWENTIES. ESSAYS ON INTERNATIONAL MONETARY AND FINANCIAL RELATIONS AFTER WORLD WAR I

(A forradalmi jelentőségű 1920-as évek. Tanulmányok az első világháborút követő nemzetközi valuta- és pénzügyi kapcsolatok alakulásáról)

Department of History, University of Trondheim, Norway, 1995. 204 p.

Az 1995-ben Ránki György emlékének szentelt tanulmánykötet a hatalmas forrás- és statisztikai anyag felsorakoztatásával nemcsak a gazdaságtörténészek számára izgalmas, hanem azok számára is, akik az 1920-as évek külpolitikájával foglalkoznak.

A kötetet alkotó tanulmányok – a harmadik fejezet bevezető gondolatait leszámítva – kivétel nélkül már megjelent írások, melyek közül jó néhány ez idáig csak külföldön volt elérhető.¹ Ezért örömmel üdvözljük az egy évtizedes kutatómunka eredményeinek egy kötetben való közzétételét, mivel az olvasó így ízelítőt kaphat Péteri György elmélyült, aprólékos, primer forrásokra alapozott elemző munkájából. A szerző a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem elvégzését követően csak néhány évig dolgozott Magyarországon. 1976 és 1980 között az MTA Történettudományi Intézetének munkatársaként tanulmányozta a nemzetközi monetáris rendszer működését a két világháború között. Elsősorban Magyarország helyzetét vizsgálta, csakúgy mint 1979-ben megjelent monográfiájában, amelyben a magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszerét mutatta be, kitékintve a nemzetközi viszonyokra. Majd Svédországban folytatta kutatásait, s a finn Uppsala Egyetem és a norvég Trondheim Egyetem gazdaságtörténeti tanszékeivel alakított ki szorosabb szakmai kapcsolatot, mely – ahogy a bevezetőjében írja – hozzájárul a téma szélesebb kontextusban való elhelyezéséhez.

A szerző egyik célja, hogy a tanulmányokat sértetlenül, teljes terjedelmükben közölje, még akkor is, ha így néhány központi gondolat újra és újra megismétlődik. Annak ellenére, hogy Péteri György tudatosan nem törekedett a különálló esszék közti közvetlen összefüggés megteremtésére, az említett „ismétlések” általános rendezőelvként funkcionálnak. Így az olvasó egy központi szál segítségével követheti nyomon a két meghatározó gazdasági és politikai faktor, London és New York rivalizálását a pénzügyi stabilizációban való vezető pozícióért. Az egymástól független tanulmányokból álló munka ennek következtében egy monográfiát is helyettesít.

Péteri György svéd, holland, angol és amerikai banklevéltárak nagy mennyiségű forrását használta fel a magyar levéltári iratok és feldolgozások mellett. Az átlagosan 30 oldalt felölölő tanulmányok három nagy szerkezeti egységet képeznek. A szerző forráskezelése sajátos. Péteri György primer források elemzésén keresztül rajzolja meg az események vonalát, melyek minden esetben jól átlátható, világos következtetésekbe torkollnak. A kötet első része – „A központi bankok vezetőinek nemzetközi politikája” – három tanulmányt foglal magában. Mindhárom a centrál bankok és azok vezetőinek nemzetközi elképzeléseit vizsgálja az első világháborút követő gazdasági és pénzügyi stabilizációban.

Az első tanulmány címe „Az inflációmentes aranyalap”. Ebben Victor Mollnak, a svéd központi bank – Riksbank – igazgatójának koncepcióját kísérhetjük nyomon Svédország monetáris politikájának

¹ Péteri György a kötetben közzétett tanulmányokat eredetileg a következő folyóiratokban publikálta: The Journal of European Economic History, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, továbbá a Review of Bank-Industry Relations és a Revue Internationale D'Histoire de la Banque. Utóbbi kettő Magyarországon nem hozzáférhető.

kacsaringós útján, melyet lépten-nyomon egy-egy „párbeszéd” szegélyez a svéd és az angol központi bank vezetője – Moll és Montagu Norman – között, helyenként a New York-i bankár, Paul Warburg hozzászólásaival fűszerezve. A központi kérdés – csakúgy, mint a többi tanulmányban – a háború utáni világgazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódás és a háború utáni rekonstrukció mikéntje, melynek hátterében a pénz értékének állandósítása állt.

A fejezet második tanulmánya svéd nyelvű, s szintén az 1920-as évek forradalmi jelentőségét ecseteli a bankszférában. A harmadik tanulmány – „Központi bankdiplomácia: Montagu Norman és Közép-Európa első világháborút követő monetáris rekonstrukciójáról” címmel – a Bank of England kormányzójának pénzügyi stabilizációs politikáját követi nyomon. A szerző Norman személyének rendkívüli figyelmet szentel, s a Bank of England politikáját a kormányzó elképzeléseivel, meggyőződéseivel azonosítja. Célja e kivételes nézőpontból egy új interpretációs alternatíva felvázolása a húszas évek külgazdaság-politikai stratégiájának kutatása számára. Ennek eredményeképpen Péteri György túlhaladta a saját korábbi munkáiban kicsit egyoldalúan kidomborított magyarázatot, miszerint Közép-Európa gazdasági-pénzügyi rekonstrukciója ki volt szolgáltatva a sterlingdeviza-rendszer minél szélesebb körben való terjesztését célul kitűző politikának, melynek legfőbb igyekezete a font sterling helyzetének megszilárdítása volt az amerikai dollárral szemben. Jelen kötetben egy átfogóbb, valamelyest „önzetlenebb” brit koncepciót mutat be, melynek lényege, hogy Nagy-Britannia szemében az angol gazdaság prosperitása és az európai helyzet normalizálása egymástól elválaszthatatlan. A szerző mindkettő sikerét a nemzetközi munkamegosztásra alapozott, jól működő kereskedelmi kapcsolatokban látja. Álláspontja szerint ennek legfőbb akadálya a leggyengébb alkotóelem: Közép-Európa. Ezért szükséges annak mielőbbi és minél eredményesebb rekonstrukciója.

A második rész statisztikai adatokhoz fűzött magyarázatokból tevődik össze, a bank- és ipari szféra különleges szerepét hangsúlyozza a magyarországi pénzügyi stabilizációban. Különleges figyelmet szentel az 1924. évi kölcsön előzményeinek és a stabilizációban játszott szerepének. A nagy mennyiségű adatközlés ellenére csak érintőlegesen beszél arról – s ez az olvasóban hiányérzetet kelt –, mi a magyarázata az 1924–31 között végbement – a statisztikák által oly jól körvonalazott – változásoknak, vagyis a brit érdeklődés elapadásának.

A harmadik rész Magyarország nemzetközi helyreállítását s a monetáris politika és a tőkeimport kapcsolatrendszerét taglalja. Címe a jól ismert szabály: „A koldusok nem válogathatnak”. Ebben Harry A. Siepmann, a Népszövetség – Közép-Európában tevékenykedő – pénzügyi szakemberének éleslátó megjegyzései hangolják rá az olvasót a magyar pénzügyi politika és a normani feltételek viszonyára. A szerző szerint bármennyire kemény megszorításokkal élt is a Bank of England kormányzója, a magyar politikának nem volt más választási lehetősége, mint ennek elfogadása. A nyitó tanulmány a nemzetközi likviditást és nemzetgazdaságot a magyar monetáris politika 1924–31 közötti időszakának egyik leglényegesebb tényezőjeként tárja elénk. A következő esszé a brit külgazdasági stratégia szerepét ecseteli a magyar pénzügyi stabilizációban, míg a harmadik tanulmány az állam és a piac funkcióját vizsgálja a tőkeimport szabályozásában.

A szerző tehát alapos statisztikai elemzésekkel, az angol és amerikai rivalizálás keretében rajzolt képet a háborút követő gazdasági stabilizációról. Főleg levéltári kutatások révén imponzus keretekben bontotta ki a nemzetközi bankok és az általuk képviselt tőke összefüggésrendszerét. Mivel beható kutatásokat folytatott az angol, amerikai, magyar, svéd és holland központi bankok és nagyobb iparvállalatok levéltári anyagában, s mert áttekintette a kérdésre vonatkozó nemzetközi és magyar szakirodalmat, a korábbiaknál jóval nagyobb részletességgel és pontossággal tudta felrajzolni a bankok kapcsolatait, a tőke ipari szerepét a nemzetközi piacon és a bank- és iparügy stabilizációban való jelentőségét; ezért Péteri György munkája egyedülálló a gazdaságtörténet szakirodalmában.

A kötet fő mondanivalója – még egyszer hangsúlyozva –, hogy a központi bankok és bankárok elképzelései döntő szerepet játszottak a világháború utáni stabilizációban. Péteri György gondolatai a nagy mennyiségű dokumentumanyag révén feltárnak eddig homályban maradt összefüggéseket s ezzel ösztönzőleg hatnak a további kutatásokra, melyek néhány ponton továbbvihetik az elvarratlan szálakat.

Végül idézzük fel a Berend T. Iván által gyakran emlegetett, kissé megfordított és átalakított metaforát, mely önkéntelenül jut eszünkbe Péteri György könyvét olvasva: a külkereskedelem, pénzügy- és hitelpolitika nemcsak összekapcsolódik a nemzetközi politikai folyamatokkal, de bizonyos történelmi helyzetekben már úgyszólván a „hadviselés” részét képezi. Vajon kinek miért volt fontos a gazdasági és politikai „hadviselés”, s mennyiben változtak az évek folyamán az ezzel párhuzamos elképzelések? Nagy-Britannia számára épp annyira jelentett – az érintett régióhoz való – politikai kötődést is, mint gazdaságot. Az 1920-as évek közepétől megerősödő s egyre inkább monopóliuszba kerülő USA számára azonban a kérdés egyoldalúvá válik, a pénz- és gazdaságpolitikai érdeklődésen túl más törekvésekkel nem szembesülünk. Annak a kérdésnek a megválaszolása – mely egy Közép-Európában élő olvasóban önkéntelenül merül fel –, milyen következményekkel járt a térség külpolitikai mozgásterére, lehetőségeire a Péteri György által oly világosan felrajzolt kép, már egy új monográfia feladata.

G. KOVÁCS LÁSZLÓ–IVAN KAMENEC

JOZEF TISO

Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 1997. 174 p.

Az Arcképek kettős tükörben című, két nyelven, magyarul és szlovákul is kiadott sorozatban jelent meg a szlovák történelem egyik legvitatottabb alakjának életrajza. A sorozat sajátossága, hogy két különböző nemzetiségű történész ugyanazon személyről szóló munkáját tartalmazza. Jozef Tiso szülőházájában a legismertebb történelmi személyiségek közé tartozik, s alakja Magyarországon távolról sem ismeretlen. Szlovákiában hosszú évtizedeken keresztül, 1945-től a kommunista rendszer 1989-ben bekövetkezett bukásáig természetesen csak elítélni lehetett. Ennek ellenére a Tiso-mítosz nagyon sok ember tudatában mindvégig elevenen élt Szlovákiában. A hivatalos történetírás képviselőinek népes csapata munkálkodott a korszaknak a feltárásán, melyben Tiso tevékenykedett, de portréjának, pályaképének megrajzolásával adós maradt a történettudomány. Az emigráns szlovák történészek a Jozef Tiso névvel fémjelzett köztársaságot a szlovák történelem csúcspontjának tartják, a kort nagyszerűnek, fényesnek és hősiessnek írják le. Vannak köztük, akik belátják, hogy előfordultak hibák és tévedések, de az ő írásait is áthatja az igazolás és felmentés szándéka.

Objektív, csak a tudományosság és igazságosság követelményeit szem előtt tartó Tiso-portré kidolgozására tesz kísérletet G. Kovács László és Ivan Kamenec. G. Kovács László Pozsonyban végzett, Magyarországon élő történész, akinek fő kutatási területe a szlovák állam 1938–1945 közötti időszaka, amelyről több tanulmánya is megjelent az elmúlt években. Ivan Kamenec a pozsonyi Történettudományi Intézet munkatársa, aki a téma elismert szakértője hazájában. A korszak iránt érdeklődő magyar olvasók számára neve nem ismeretlen, hiszen egyik műve, a „Trauma” magyarul is megjelent.

A szerzők munkájukban Jozef Tiso életének eseménytörténetét kívánják az olvasó kezébe adni, amelyben nagy hangsúlyt helyeztek az események ok-okozati összefüggésének elmélyültebb bemutatására és elemzésére. Több helyen a mellékszereplők rövid, de igen találó jellemzésére is súlyt fektettek. A kötet szerkezetileg két főrészből áll, az elsőben kapott helyet G. Kovács László tanulmánya (7–77. p.), amelyben Tiso életútját mutatja be ifjúkorától 1938-ig, majd a szlovák állam élén folytatott tevékenységére tér ki részletesebben 1945-ig. A második rész Ivan Kamenec tanulmánya (81–173. p.), ebben az 1887–1918 közötti politikai szerepvállalását, majd a Csehszlovák Köztársaság alatt végzett munkáját követhetjük nyomon. Végezetül a politikai felelősség szemszögéből vizsgálja a szerző az 1938–1945 közötti időszakot. Kamenec a belpolitikai kérdésekre és a zsidókérdésre koncentrálna, a részletekben jobban elmélyed, mint szerzőtársa. A kötet Szarka László utószavával zárul, majd ezt követi a Jozef Tiso életének és pályafutásának főbb eseményeit rögzítő, részletes kronológia.

A szerzők művükben arra a kérdésre próbálnak választ keresni: miképp lett a morálteológia professzorából befolyásos politikus, egy nemzet „példaképe és vezére”, törvényszerű volt-e, hogy életútja az akasztófán ért véget, mire hivatkozhatnak az őt kiátkozók, s mire az emléktér kegyelettel ápolók.

G. Kovács László bemutatja, hogy Tiso politikai népszerűsége akkor nőtt meg a szlovákok körében, amikor az 1920 évek első felében egy báni nagygyűlésen elítélően szólt a csehekről, s megjegyzései miatt néhány hétre börtönbe került. 1925-ben a Szlovák Néppárt képviselőjeként a prágai parlament tagja lett. Az 1930-as évek második felétől a Hlinka Párt berkeiben Tiso állásfoglalásai egyre nagyobb mértékben befolyásolták a követett irányvonalat, és Hlinka utódjaként kezdték emlegetni. Amikor 1936-ban T. G. Masaryk lemondott, két elnökjelölt, Edvard Beneš és Bohumil Nemec között lehetett választani, Beneš és Tiso között tárgyalások kezdődtek, amelyekben Beneš széles körű autonómiát ígért Szlovákiának, cserében Tiso pártja támogatását ígerte. Így alapvető szerepet játszott abban, hogy a konok csehszlovakizmusáról ismert Beneš valóban Masaryk utódja lett az elnöki székben. A szlovák nacionalista történetírás ezt a mai napig sajnálatos tévedésként rója fel Tisonak.

A tanulmányból megtudhatjuk, hogy Prága csak a felelősséget kívánta áthárítani Tisóra, amikor 1938 októberében őt küldte a magyarokkal tárgyalni Komáromba. Ez utóbbi vélekedés korántsem tűnik megalapozottnak, de Tiso kinevezésben nem csupán az játszott szerepet, hogy Prágában nem voltak jelentkezők erre a sikertelenséggel kecsegtető feladatra, hanem az is, hogy a magyarokat és szándékaikat ismerő, tárgyalóképes politikusot láttak benne. Tiso a tárgyalásokon azt remélte, hogy Szlovákia csak minimális területi engedményekre kényszerül, és a magyarok megelégszenek az általa felkínált önkormányzati jogokkal. A tárgyalások azonban eredménytelenül záródtak, és az 1938. november 2-i első bécsi döntést Tiso lesújtó vereségként élte meg. Tagadta, hogy a döntéshozók az etnikai határokat figyelembe véve ítélték, a területek elcsatolását igazságtalannak tekintette. A döntéssel kapcsolatos állásfoglalását, amelyet a szlovákok nagy része is osztott, jól tükrözik az autonóm szlovák kormány november 3-i ülésén elhangzott szavai: „Most az igazi szlovák irredentizmus következik”, ami azt jelentette, hogy az elcsatolt földekről nem mondott le, és a németek segítségével visszaszerzésükben reménykedett.

1938 végén Tiso a Hlinka Párt eredeti célkitűzéseire hűven úgy vélte, hogy az autonómia kivívása jelenti a szlovák politikai törekvések maximumát, és a továbbiakban az autonómia kiszélesítése, a Csehszlovák Köztársaság federalizálása lesz a feladat. A szlovák állam létrejöttét elvben nem utasította el, de úgy vélte, hogy ez csak a távolabbi jövőben, egyfajta evolúciós fejlődés eredményeként lehetséges. Kétségtelen tény, hogy a két rossz, a kommunizmus és a náciizmus közül az utóbbit látta kevésbé veszedelmesnek.

1939. március 13-án Hitler a Tisóval folytatott tanácskozáson hangsúlyozta, hogy a szlovákoknak két lehetőség közül kell választaniuk: vagy megalakítják önálló államukat, vagy Magyarország és Lengyelország zsákmányává válnak. Ezért Ribbentrop azt tanácsolta Tisónak, hogy még Berlinben kiáltsa ki az önállóságot, amit a szlovák politikus elutasított. Tiso mindenáron meg akarta őrizni a legalitást és a szuverenitást, végül a németek nyomására a parlament mondta ki a függetlenséget.

Tiso államelnökké történő kinevezésére XII. Pius pápa üdvözlő táviratot küldött, amelyben a Szent-szék támogatásáról biztosította. Ma már tudjuk, hogy a pápa Buzalka szlovák püspökkel folytatott beszélgetése során megfogalmazta aggályait is. Attól tartott, ha az egyházi személy által irányított állam képtelennek bizonyul a lakosság jólétének és megelégedettségének biztosítására, s a politikai rendszer kedvezőtlen változásokon megy át, akkor a felelősség visszahárul az egyházra, s ártani fog tekintélyének és hitelének. Ivan Kamenec megállapítja, hogy a katolicizmus hű védelmezőjének tekintett elnök-plébános minden jel szerint különösebb aggályok nélkül együttműködött azzal a diktátorral, aki a történelmi egyházak szétverését, felszámolását és a zsidók kiirtását is céljának tekintette.

A szerzők szerint Tiso felelősségének megítélése esetében csupán arról lehet vitatkozni, tett-e lépéseket annak érdekében, hogy valóban mindig csak a „kisebbik rossz” következze be, avagy ellenkezőleg: a szükségesnél is több engedményt téve és többször megalkudva a helyzet súlyosbodását, a veszteségek növekedését idézte elő. Az első Szlovák Köztársaság történetének krónikája ez utóbbit bizonyítja. Tiso a szövetségi hűség jegyében, s legfőbbképpen a németek kegyének és pártfogásának elnyerése érdekében többet vállalt a „kisebbik rossznál”, nem használta ki azokat a korlátozott lehetőségeket sem, amelyek kétségkívül léteztek. Nem tett lépéseket például a szlovákiai zsidók megmentésére vagy elszállításuk késleltetésére. Hitler 1942-ben meg is dicsérte Tisót a zsidókérdés gyors megoldása miatt.

Szemére vetik Tisónak, hogy a külpolitika terén nem volt semmiféle eredeti, a pillanatnyi lehetőségek igencsak szűk horizontján túlmutató koncepciója. A szlovák bábállam látszatönállóságának mindenáron való megőrzése mindig csak a németek iránti hűséggel összekapcsolva kapott hangsúlyt, és az átváltságon gondolata a győztesek táborába föl sem merült benne. Tiso és hívei felelősségét Ivan Kamenec szerint csak növeli az a tény, hogy 1944 őszén a szlovák nemzeti felkelés ellen foglaltak állást. 1944. május 12-én Klessheimben Tiso Hitlerrel azzal búcsúzott, hogy „ő és a szlovák nép tudja, mi a hűség”. Nem tagadható, hogy Tiso valóban megőrizte a németek iránti hűségét, amivel csak azt bizonyította, hogy teljesen elvesztette realitásérzékét. A könyvből kiderül, hogy a németek iránti szervilis magatartásának köszönhetően 1944-ben a németek szabadon engedték a lefegyverzett szlovák hadsereg számos katonáját és a felkelés kapcsán letartóztatott személyek egy részét.

A sorozat koncepciójából adódik, hogy a szerzők nem hangolták össze teljes mértékben munkájukat, ezért gyakorlatilag két önálló tanulmány született, így sok ismétlés és átfedés található a könyvben. Hiányosságul róható fel, hogy az idézeteket nem látták el lábjegyzetekkel. Mondandójának a végére érve a recenzens elmondhatja, hogy olyan könyv született, mely méltán tarthat számot széles körű érdeklődésre mind a történelem iránt érdeklődő közönség, mind pedig a történész szakma művelői, illetve az arra készülők körében. A jó pár évvel a rendszerváltás után megjelent könyvet szemléletében újszerűnek tartom, mivel egyfajta választ jelent a nacionalista és Tisót rehabilitálni igyekvő munkákra.

Janek István

M. V. LATŰS

„PRAZSSZKAJA VESZNA” 1968 G. I REAKCIJA KREMLJA

(Az 1968-as „prágai tavasz” és a Kreml reakciója)

Moszkva, 1998. 384 p.

Az 1968. tavaszi-nyári csehszlovák próbálkozás, hogy megreformálják a létező szocializmust, illetve a szövetséges elvesztésének lehetőségétől megriadt Moszkva válasza, amely végül a 20. század második felének egyik legjelentősebb társadalmi kísérletének vetett véget, az 1970–90-es években a történetírás tárgyává vált. A témáról kiadott bibliográfiák több száz tételt tartalmaznak. Skilling és Dawisha maguk idejében klasszikusnak számító kutatásai ma már nem tartoznak a történettudomány élvonalába (H. G. Skilling: *Czechoslovakia's interrupted revolution*. New York, 1976; K. Dawisa: *The Kremlin and the*

Prague Spring. London, 1984). Ezek a művek, mint sok nyugati munka, azokban az években íródtak, amikor a legfontosabb dokumentumokat, amelyek megvilágítják a Szovjetunió szerepét, hétpécsetes titokként őrizték a moszkvai levéltárakban.

A források hiányát spekulatív hipotézisekkel kellett pótolni, amelyek közül jó néhányat a későbbiekben a levéltári anyagok nem erősítettek meg. Az SZKP KB és szovjet külügyminisztérium levéltárának kutathatóvá tétele 1991 után lehetőséget nyújtott a történészeknek, hogy kutatásaikat újabb területekre kiterjesszék. Igaz viszont, hogy most az eseménysor egészét nem ismerő kutatók új dokumentumokat feltárva időnként olyan koncepciókat vezetnek elő, amelyek a források szélesebb körének figyelembevételkor nem állják meg a helyüket. Így például – annak ellenére, hogy a történetírásban szilárdan él az a nézet, miszerint Kádár János a Csehszlovákia elleni közös akcióban részt vevő országok vezetőivel ellentétben sokáig ellenezte a katonai megoldást, és szívósan kiállt a politikai megoldás mellett – Rudolf Pihoja azt állítja, hogy éppen a magyar vezető ösztönözte különösen hevesen Moszkvát a határozott cselekvésre, amit az mutat, hogy már a katonai invázió megindításáról határozó elvi döntés előtt részleges mozgósítást rendelt el Magyarországon (Ocenki proslogo dolzsnü szootnosztizszja sz realijami proslogo. In: Szegodnyja, 1996. augusztus 23.). Pihoja a dokumentumok ismeretét első pillantásra logikus, tökéletes kombinációval helyettesíti. Elmélete szerint Kádár 1968-ban a többi vezetőhöz képest sokkal inkább volt érdekelt az 1956-os magyar forradalmat alkalmazásában, mivel „forradalmi” kormány létrehozása magyar mintára Csehszlovákiában a legitimáció legjobb módja lehetett volna számára – hadd lássa az eseményekben saját szemével az egész világ – de elsősorban a magyarok – a történelem kegyetlen logikáját: bárki, aki nem engedelmeskedik Moszkva akaratának, azt azonnal megbüntetik, éppen ezért az állami bölcsesség legfőbb megnyilvánulása a kompromisszum, a konfrontáció elkerülése a nagy keleti szomszédal. Először meg kell szerezni a Kreml bizalmát, majd fokozatosan, a főbb nemzetközi politikai kérdésekben való alkalmazkodásért cserébe egyre nagyobb mozgástérre szert tenni az önálló belpolitikai cselekvés számára, valamint viszonylagos szabad kezet kapni a reformok bevezetése érdekében. A források tükrében azonban nem ilyen egyszerű a kép.

Az utóbbi évek már nem is olyan kisszámú oroszországi publikációi közül kiemelkedik Mihail Latius könyve, amely sok forrást elsőként tár fel, és von be a tudományos elemzésbe. A munka kitűnik a problémák felvetésének magas színvonalával is. A kötetben található hatalmas tényanyag nemcsak egy sor konkrét kérdésre ad választ, hanem gazdag anyagot szolgáltat ahhoz, hogy elgondolkozhassunk a prágai tavasz lényegéről, meg nem valósult lehetőségeiről.

A szerző véleménye szerint az 1960-as évek közepére enyhülő politikai-ideológiai elnyomás lehetővé tette a polgári társadalom elnyomott, de meg nem semmisített hagyományainak ismételt feléledését, amivel már a hatalomnak is számolnia kellett. A prágai tavasz egyáltalán nem a legapróbb részletekig kidolgozott terv megvalósítása volt, hanem sokkal inkább – az egyik aktív résztvevő, Antonín Lima kifejezésével élve – „időben elhúzódo improvizáció” a pluralizmus és a racionális gazdaság elemeit magában hordozó társadalomért küzdő, szabad és spontán reformmozgalom. Sok eszméje a rövid idő alatt nem csupán a „cégtáblák átfestésére” szolgált. Bár az emberarcú szocializmus kifejezés elsősorban nem a belső fejlődés és célok megfogalmazására keletkezett, sokkal inkább a külföldi tudósítók felvilágosítására szolgált, akik megpróbálták megmagyarázni, mi történik Csehszlovákiában. A prágai tavasznak megvolt a maga stratégiája, és megvoltak a saját korlátai is. „A csehszlovák reformmozgalom miközben sok mindent igyekezett visszaállítani abból, ami elveszett a kommunista egyeduralom bevezetésével és megszüntetésével, sohasem törekedett ennek a monopóliumnak mint olyannak a megszüntetésére, a reformok hívei pártvezetői mivoltukból következően is igyekeztek megtalálni a pártjukat megillető helyet a társadalomban.” (81. p.)

Dubček és harcostársai a felülről végrehajtott forradalom során igyekeztek elkerülni mind az 1956-os magyar fejlődés útját, amikor is az események kicsúsztak az uralkodó párt kezéből, mind a lengyel reformmozgalom hibáit is: felismerték az intézményi változások szükségességét, amelyek biztosítják a fejlemények visszafordíthatatlanságát. „Nem körvonalazták pontosan, miként kell megváltoztatni a párt vezető szerepének lenni elvén és a túlzott államközpontúság sztálini koncepcióján nyugvó rendszert, de mindegyik felmerült gondolat a demokrácia szélesítése, az állami, társadalmi és gazdasági szervezeteknek a párt szorításából való kiszabadítása és ennek megfelelően az önálló kezdeményezések erősítése irányában mutatott.” Tudatában voltak annak is, hogy a reformmozgalomnak csak akkor van esélye a sikerre, amennyiben a széles nyilvánosság támogatja, és annak megéltékült politikai tevékenysége a fokozatos fejlődés garanciája lehet. Noha az óvatos reformok óvatos „atyjai” gyakran nem tartottak lépést az egyre radikálisuló társadalommal, népszerűségük a tömegek körében megkérdőjelezhetetlen maradt.

A prágai „reformátorokról” megrajzolt kép a könyv egyik jól sikerült része. A szerző elismeri hősei érdemeit, ugyanakkor nem idealizálja őket. Szemmel látható például Dubček politikai éretlensége: hiába várta a Kremltől, hogy „megértse a prágai fundamentalizmus mély értelmét: a marxista tanok hosszú időre való megtisztítását a későbbi rávakódásoktól” (7. p.); valamint bizalma „jutalmául” őrizetben vitték Moszkvába, hogy akkor ültessék tárgyalóasztalhoz, amikor azt a szovjet fél szükségesnek tartja.

A prágai reformerek illúzióinak volt bizonyos alapja, hiszen akkoriban a szovjet politikától sem volt idegen a korlátozott kísérletezés, igaz, csak a gazdaság területén. Prágában az a benyomás alakult ki, hogy a szovjet vezetés pragmatikusabb, felvilágosultabb elemei a neosztalinisták fölé kerekedhetnek, és ők megbíknak a prágai kísérlettel, a maguk szempontjából is hasznosnak, tanulságosnak tartják, annál is inkább, mivel Csehszlovákia szövetségi kötelezettségvállalásait nem kérdőjelezték meg. (213. p.) Az illúziók azonban illúziók maradtak. Még a legfőbb szovjet reformer, a pragmatistának és technokratának tartott Alekszej Koszigin sem tanúsított semmiféle megértést, amennyiben a hatalomról volt szó. Amikor Cestmír Cícař arról próbálta meggyőzni, hogy a párt vezető szerepének nép általi önkéntes elismerése csak megerősíti a hegemoniáját, a szovjet miniszterelnök hideg értelemmel kijelentette: „Az önök »demokráciája« azzal végződik, hogy a kommunista reformereket elsöprik a radikálisabb hullámok.” (117. p.) Vajon tényleg ilyen könnyen kiengedték volna-e a hatalmat a kezükből? Független szociológusok felmérései 1968-ban nemcsak a hatalom iránti meglévő bizalomról tanúskodnak, hanem a szocializmus megreformálhatóságába vetett hit megleteről is.

A szerző széles körben felhasználta az SZKP PB üléseiről, illetve a csehszlovák problémát megvitató, a baráti országok vezetőivel folytatott megbeszélésekről készült jegyzőkönyveket és feljegyzéseket, amelyek segítenek megvilágítani a szovjet vezetés egyes tagjainak állásfoglalását. A végső döntéseiben személytelen, anonim legfőbb pártvezetés tagjai így individuális vonásokat kapnak. Szemben a nyugati történészek egy részével, akik a priori indulnak ki a „héják” és a „galambok” közti meglévő nézeteltérésekből, valamint az ismert érdekülönbségekből, Latús azt állítja, hogy a PB-n belül a főbb kérdéseket tekintve nem voltak eltérések, csak bizonyos részletekben. A katonai megoldás hosszas halogatótátát nem a viták okozták, hanem mindenekelőtt az abban az évben a minden tekintetben első számú vezetővé váló Brezsnyev belső kételyeinek leküzdése. A természeténél fogva határozatlan, ingadozásra hajlamos Brezsnyev csak a vitathatatlan körülmények nyomására volt hajlandó a legszélsőségesebb megoldásra. A nyugati szovjetológusok csalódása és a csehszlovák történészek neheztelése ellenére a végzetes döntésre a legkisebb vita nélkül került sor. (219. p.)

Ezzel együtt a csehszlovák kérdés megvitatása során más alkalommal felszínre kerültek a PB-tagok közötti személyes súrlódások. A valamikor az első számú vezető posztjára aspiráló, majd később visszazorított Alekszandr Selepin július elején azt javasolta Brezsnyevnek, Podrognijnak és Kosziginnek, hogy utazzanak el Prágába rendet teremteni. A szerző ebben a hatalmi harc rosszul leplezett formáját látja. „A társadalmi aktivitás megerősödése közepette bármelyik moszkvai megbízott, aki szovjet forгатókönyv szerint kívánt volna plénumot vagy kongresszust rendezni, kitorúta volna a nyakát, teljességgel elvesztette volna politikai presztízst.” (156. p.)

A katonai erő alkalmazásáról hozott döntésben az ideológiai okok mellett (félelem attól, hogy a szovjet társadalmat megfertőzik az „emberibb szocializmus” eszméi) jelentős szerepet játszottak a geopolitikai elképzelések, majd végül ez utóbbiak domináltak. Csehszlovákia határait mint a szovjet birodalom határait fogtál fel. „Brezsnyev – emlékezik Mlynáf a moszkvai tárgyalásokra – igazából hasznos leckét adott nekünk, reformkommunistáknak: mi, fantaszták a szocializmus valamiféle modelljéről vitatkoztunk, amelyik megfelelt Európának, többek között a Nyugatnak. Ő, a realista tudja, hogy ennek már ötven éve nincs értelme. Miért? Azért mert a szocializmus határa, vagyis a Szovjetunió határa az Elbáig nyúlik. Az amerikai elnök beleegyezett ebbe, és ez vagy ötven évig nem változik meg. Hogy ott valamilyen Berlinguer elvtárs... Őn reménykedik a nyugat-európai kommunista mozgalomban? Annak ötven éve már semmilyen jelentősége nincs.” (Z. Mlynáf: Tot avgszt sesztygyeszjat voszmogo. In: Junoszt, 1990/1. 66–73. p.)

Hozzá lehet ehhez fűzni: az egész csehszlovák válság ideje alatt az amerikai kormány – attól tartva, hogy az események magyar minta szerint fejlődnek tovább – nem kívánt konfrontálódni Moszkvával, demonstratív kifejezésre juttatta, nincsenek érdekei a kelet-európai blokk belső ügyeit illetően. Másrészt, ha Moszkva nem állt volna készen befolyási övezetének megvédésére, az a világ más részein azt a benyomást keltette volna, gyengék a pozíciói. „Ha lemondunk Csehszlovákiáról – jegyezte meg Gromiko –, az a többiek számára nagy csábítás.” Jellemző, hogy a nyugati megfigyelők többsége nem lelkesedett a szovjet akcióért, de felismerte annak alapvetően „védekező” jellegét: a törekvést, hogy a Szovjetunió ne veszítsen a jaltai-potsdami megállapodásokon megszerzett pozícióiból.

A szovjet kormány rövid távon megvédte pozícióit Csehszlovákiában, a történelmi perspektíva szempontjából viszont összehasonlíthatatlanul többet veszített: milliók veszítették el hitüket az egész világon, hogy megreformálható a szocializmus. 1968 augusztusában indult meg sok baloldali értelmiségi szellemi fejlődése mind Nyugat-, mind Kelet-Európában megfordíthatatlanul abba az irányba, amely végső soron a szocialista eszme teljes elvetéséhez vezetett.

Latús könyve nemcsak a hatalmas tényanyag összegyűjtése, hanem alapos elemzése miatt is méltó helyet érdemel az orosz történetírásban.

MARXISM AND STRUGGLE. TOWARDS THE MILLENNIUM

ED.: MARY DAVIS – MAJ MAYO

(Marxizmus és harc. A millennium felé)

London, Praxis Press, 1998. 142 p.

Rendkívül izgalmas könyvet tarthat az olvasó a kezében. A tanulmánykötet zömét angol egyetemi oktatók írták, de a szerzők között vannak brit szakszervezeti és munkáspárti vezetők, valamint egykori miniszterek is. A közös találkozási pont, hogy egyikük sem teszi a marxizmust a „múlt skatulyájába”, és nem írnak szégyenkezve arról, hogy ők marxisták. Abban a korban – amelyet Tony Benn, a brit Munkáspárt sok évig mérvadó vezetője, jelenlegi parlamenti képviselője úgy jellemez a kötet utószavában, hogy „ellenforradalmi korszak” –, amelyben az eufemisztikusan globalizációnak nevezett folyamatok alatt nem történik más, mint a nagytőke és még inkább a nemzetközi nagy „multik” érdekeinek érvényesülése, valamint a demokrácia szűkülése, amikor régen kiharcolt jogok – legyenek azok szociális eredmények avagy politikaiak – vagy visszavonásra kerülnek, vagy tartalmatlanná válnak.

A kötet amolyan tiszteletbeli ajánlásában az egyik szerző egy napjainkban elhunyt szakszervezeti vezetőnek állít emléket. A szakszervezeti vezetőt Peter Haggernek hívták. Egykor londoni taxis volt, az egyik legnagyobb brit szakszervezeti szövetségben ívelt fel a pályája, noha nem titoltan kommunista volt. Az 1980-as években a TUC (a brit szakszervezeti szövetség) vezető szervébe, a Főtanácsba is beválasztották mint a szállítómunkások szakszervezetének alelnökét. Hagger „hitvallóan” marxista volt, munkásságáról a TUC jelenlegi, a liberálisok felől érkezett főtitkára, Peter Monks is nagy elismeréssel szólt. Hagger két lábbal a valóság talaján állt, látta a thatcheri korszak restriktív politikáját, a gazdasági élet új kihívásait is – és ezekre reagálva kínált alternatívákat.

Még egy pillanatilag az utószónál maradván: Benn mint hajdani ipari, majd energiaügyi miniszter alá húzza, hogy a jelenlegi világban a nagy multinacionális vállalatok sok esetben erősebbek, mint az egyes nemzeti államok kormányai. Véleménye szerint az elmúlt időszakban az IMF az egészségügyi hálózat, az oktatás, a szociális kiadások rovására avatkozott be a pénzügyi stabilitás érdekében az egyes országok életébe. Mindez tarthatatlan, elfogadhatatlan, s nem lehet egyszerű gazdasági érveléssel alátámasztani, hiszen a nem pénzügyi szféra leromlása óhatatlanul visszahat a szűken vett gazdaságra is.

Érzékeltetve a könyv szerkezetét: az első részben két írást találunk, amelyek a „Mi is a marxizmus?” közös cím alatt jelentek meg. A második rész címe: „A marxizmus kritikái”. Ebben ugyancsak két szerző tanulmányát találjuk. Az egyik „a történelem vége” pszichózissal foglalkozik, a másik a már nagyon elterjedt posztmodernitás jelenségeit és felfogását elemzi. A harmadik részt a marxista elmélet fejlődésének szentelték a szerkesztők. E részben szintén két írás található, az egyik az elnyomás új jelenségeit, a másik az imperializmus jegyeit, megnyilvánulásait veszi számba az új korszakban. Ezt egy újszerű részt követi: „Viták a marxizmuson belül” címmel. Itt három dolgozatot találhatunk, és a központi kérdés láthatólag a szocializmus és marxizmus fejlődése a posztetatikus formációk és elképzelések után.

A sok írás közül feltétlenül ki kell térni a kötet egyik szerkesztőjének, Mary Davisnek, a londoni South Bank University előadójának bevezetőjére. Davis fő tevékenységi területe a munkásmozgalom oktatása, ezen belül pedig nagy súllyal a szakszervezeti mozgalom. Davis a kötet bevezetőjét a következő kihívó mondatokkal kezdi: „Releváns-e még ma is a marxizmus. Élő elmélet-e még a marxizmus, amely segít megérteni a jelenlegi társadalmi valóságot, és ad-e segítséget a változtatásokhoz?” Számára ezek „költői kérdések”, s így fogalmazta meg válaszáat: „a marxizmus elméletileg és módszertanilag is a legalkalmasabb keretet nyújtja korunk jelenségeinek megértéséhez”.

Persze Davis is utal arra, sokan szeretnék, hogy a marxizmus kötetét vastag por lepje be, s hogy Nagy-Britanniában a thatcheri években igyekeztek a fiatal nemzedéket immunissá tenni a marxizmus gondolatokkal szemben. Mind Davis, mind Benn, mind a többi szerző kitér arra, hogy a New Labour irányadóinak törekvései miként esnek egybe ezzel a tendenciával. A kötet szerzői szerint azonban ezek a szándékok mégsem érték el a céljukat, amit az egyes írások és az egész kötet hangsúlyosan, konkrétan bizonyít.

Jennitz János

E számunk szerzői

Bíró László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

H. Haraszti Éva, a történettudomány doktora, London

Hornák Árpád, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem

Illés Valér, középiskolai tanár, PhD-hallgató, Budapest

Janek István, tudományos kutató, MTA Kisebbségkutató Műhely

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Matus László, egyetemi hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

Molnár Péter, középiskolai tanár, PhD-hallgató, Budapest

Pankovits József, kandidátus, főiskolai tanár, Nyíregyházi Főiskola

Rab Virág, tudományos kutató, MTA–PTE Magyarország és Európa Kutatócsoport

Szilágyi Ágnes Judit, PhD, egyetemi adjunktus, ELTE

Sztikalin, Alekszandr, kandidátus, tudományos munkatárs, Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete, Moszkva

